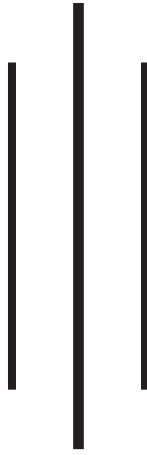

प्रमाण कानून स्रोत सामाग्री

सम्पादन

सहन्यायाधिवक्ता श्यामकुमार भट्टराई

प्रकाशक

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

रामशाहपथ, काठमाडौं

प्रमाण कानून स्रोत सामाग्री

सम्पादन : श्यामकुमार भट्टराई
विशेष सहयोग : उपन्यायाधिवक्ता श्री प्रकाश गौतम

सम्पादन सहयोग : श्री चन्दन कुमार ठाकुर
श्री नारायण स्वर्णकार

प्रकाशक : महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल
सिंहदरबार, काठमाडौं ।

प्रकाशित मिति : २०७७, असोज
प्रकाशन संख्या : १००० (एक हजार प्रति)

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

नेपाल
(..... शाखा)
नेपाल

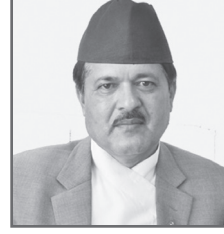
पत्र संख्या :-

चलानी नं. :-

रामशाहपथ, काठमाडौं

मिति :-.....

मन्तव्य

न्यायिक प्रक्रियामा प्रमाण संकलन गर्ने, परीक्षण गर्ने, मूल्यांकन गर्ने, विश्लेषण गर्ने निश्चित कानूनी आधार र न्यायिक मापदण्ड रहेका हुन्छन्। प्रमाणको संकलनमा प्रक्रियागत स्वच्छताको ठूलो अर्थ रहन्छ। मुलतः प्रमाण कानून कार्यविधि कानूनको एक शाखाको रूपमा रहेको भए पनि यसको सारवान पक्ष पनि बलियो हुन्छ। प्रमाण गणना गर्ने होइन मूल्यांकन गर्ने विषय हो भन्ने भनाइ न्याय प्रशासनमा पहिलेदेखि नै भन्दै र सुन्दै आएको विषय हो। प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तले पनि आधार र कारणसहितको निर्णयको अपेक्षा राख्दछ। अरु विवादमा जसरी नै फौजदारी विवादमा पनि प्रमाणको सार्थक महत्व रहन्छ। कुनै पनि आरोप वा अभियोगलाई पुष्टि गर्नका लागि सरकारी वकीलहरूले प्रमाण कानूनका आधारभूत सिद्धान्त, प्रमाण ऐनका व्यवस्था, न्यायिक दृष्टिकोण र अन्य मुलुकले अवलम्बन गरेका सफल अभ्यासका बारेमा गहनरूपमा परिचित हुनु पर्दछ। अपराध अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणमा प्रमाणको संकलन, संरक्षण र परीक्षण गराउनेदेखि अदालतमा विश्लेषण गरी प्रस्तुत गर्ने जिम्मेवारी निर्वाह गर्नका लागि सरकारी वकीलमा प्रमाण कानून सम्बन्धी विशिष्ट ज्ञान, सीप र दक्षताको आवश्यकता पर्दछ। सोही आवश्यकता परिपूर्तिका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सरकारी वकीलहरूकै सहभागितामा यो स्रोत सामग्री तयार भएको देखिन्छ।

अपराधका स्वरूप र प्रवृत्तिमा छिटोछिटो परिवर्तन हुँदै गएको देखिन्छ। कतिपय अपराध देशको भौगोलिक सीमारेखा पार गरेर पनि हुने गरेको अवस्था छ। अन्तरदेशीय रूपमा हुने यस्ता अपराधको अनुसन्धान र प्रमाण संकलन प्रक्रिया निककै नै जटिल हुने गर्दछ। सूचना प्रविधिको विकासले पनि अपराधका तौरतरिका (Modus Operandi) मा भिन्नता ल्याएको छ। परम्परागत सावितीमुखी अनुसन्धान प्रक्रियामा सुधार ल्याउनु पर्ने र प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण गरी बस्तुगत आधारमा अभियोजन गर्नु पर्ने आवश्यकता विगतदेखि नै औल्याउदै आएको हो। तथापि अपराध अनुसन्धान र अभियोजन प्रणालीमा प्रमाणको विश्लेषण र मूल्यांकनमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन भनी बारम्बार आलोचना र टिप्पणी हुने गरेको विषय हामी कसैबाट लुकेको छैन। यस्ता टिप्पणीबाट पाठ सिक्दै विगतमा भएका अनुसन्धानकर्ता प्रहरीहरू र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको राष्ट्रिय

सम्मेलनहरूमा पनि प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षणमा जोड दिंदै बस्तुगत प्रमाणमा आधारित अभियोजनको प्रतिबद्धता प्रकट गरिएको थियो । यसै पृष्ठभूमिमा यो आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ लाई अभियोजन सुधार वर्षको रूपमा घोषणा गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट अभियानको रूपमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजनलाई बस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

फौजदारी न्यायको आधारभूत सिद्धान्तले अभियोक्ता पक्षले आफूले लगाएको अभियोग शंकारहित तवरले स्थापित गर्नु पर्ने दायित्व सुम्पिएको छ । सो दायित्व पूरा गर्नका लागि उत्तरदायीरूपमा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता ले बस्तुगत प्रमाणका आधारमा अनुसन्धान र अभियोजन गर्नु पर्दछ । सानातिना प्राविधिक कमजोरीले ठूला ठूला अपराधमा संलग्न व्यक्तिले उन्मुक्ति पाउन सक्ने तर्फ अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको सदैव सजगता आवश्यक पर्दछ । त्यसका लागि कानूनको ज्ञान र अवधारणागत स्पष्टता आवश्यक हुन्छ । सोही आवश्यकता परिपूर्ति गर्न एउटा कडीको रूपमा **प्रमाण कानून स्रोत सामग्री** तयार पारिएको हो ।

अन्त्यमा, सरकारी वकीलको दैनिक कार्य सम्पादनमा आबद्ध रहने प्रमाण कानूनको बारेमा कानूनी व्यवस्था, सिद्धान्त र न्यायिक दृष्टिकोणसमेत समावेश गरी यो स्रोत सामग्री तयार गर्न क्रियाशील रहनु हुने विद्वान लेखकहरूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यो सामग्रीलाई प्रकाशनयोग्य बनाउन योगदान गर्नु हुने सम्पादन समूहलाई विशेष धन्यवाद छ ।

२०७७ असोज

अग्नि प्रसाद खरेल
महान्यायाधिवक्ता

कार्य सम्पादनमा प्रभावकारिताको अपेक्षा

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत सुधार र व्यावसायिकता विकासको यात्रा अब क्रमशः विशिष्टीकरणतर्फ उन्मुख रहेको छ। सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनका लागि आवश्यक पर्ने सामान्य सामाग्रीका अतिरिक्त विषयगतरूपमा पनि प्रशिक्षण गर्न र पाठ्य सामाग्री प्रकाशन गर्न प्रारम्भ गरिएको छ। सोही क्रममा सबै तहका सरकारी वकीलहरूको कार्य सम्पादनमा सुधार ल्याउन सहयोग पुगोस् भन्ने ध्येय राखी स्वतःस्फूर्तरूपमा क्रियाशील सरकारी वकीलहरूको साभ्ना प्रयासबाट यो स्रोत सामाग्री तयार भएको छ। दैनिक कार्यबोझबाट थिचिएको अवस्थामा कार्यालय समयभन्दा बाहिरको समय व्यवस्थापन गरी संस्थागत सुधारका लागि योगदान गर्ने विद्वान सरकारी वकीलहरूको प्रयत्नको एकाकार कडीको रूपमा यो पुस्तक तयार भएको छ। प्रस्तुत सामाग्रीको सम्पादकको रूपमा विद्वान लेखकहरू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। यो सरकारी वकीलहरूले सरकारी वकीलहरूका लागि प्रस्तुत गरेको ज्ञान, अनुभव र अभ्यासको एउटा श्रृंखला हो।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ लाई अभियोजन सुधार वर्षको रूपमा घोषणा गरी अभियोजनको कार्यमा सुधार ल्याउने प्रयत्न गरेको सन्दर्भमा सोही प्रयासलाई सहयोग पुर्याउनका लागि प्रस्तुत प्रमाण कानून स्रोत सामग्री तयार पारिएको हो। फौजदारी मुद्दाको सफलताको मूल आधार भनेको वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणको प्रस्तुति नै हो। प्रमाण कानूनका आधारभूत सिद्धान्त एवम् अवधारणाप्रति परिचित हुन सकेमा मात्र प्रमाणको संकलनका लागि मार्गदर्शन गर्न सकिन्छ। प्राप्त भएका प्रमाणको समुचित विश्लेषण गर्न सकिन्छ र प्रमाणलाई विवादको विषयसँग आबद्ध गरेर विश्लेषण गर्न सकिन्छ। त्यसैले सरकारी वकीलहरूबाट सरकारी वकीलहरूका लागि यो स्रोत सामग्री तयार गरी प्रस्तुत गरिएको हो। सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा प्रभावकारिता अभिवृद्धिका लागि यो सामाग्री सहयोगी हुनेछ, भन्ने अपेक्षा राखिएको छ।

यो स्रोत सामाग्रीमा प्रमाण कानूनको अवधारणा छ। प्रमाण कानूनका सिद्धान्तहरूको उल्लेखन छ। समावेश भएका सबै शीर्षकमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादन भएका सिद्धान्त र नजीरहरूको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ। आलोचनात्मक आँखाले हेर्दा प्राविधिक त्रुटि देखिएलान्। कतिपय विषयहरूले पूर्णता प्राप्त गर्न बाँकी जस्तो लाग्ला। भाषिक शुद्धताको प्रश्न उठ्ला। कतिपय विषय दोहोरिएको भन्ने पनि टिप्पणी आउला। समेट्नै पर्ने विषय छुटेको जस्तो पनि लाग्ला। यस्ता र यस्तै प्रकारका टिप्पणी र प्रतिक्रियाहरूले नै यसको अर्को संस्करणलाई पूर्ण बनाउने हुन्। त्यसैले रचनात्मक र समालोचनात्मक टिप्पणी र प्रतिक्रियाहरू स्वागतयोग्य हुनेछन्। व्यग्रताका साथ प्रतीक्षा पनि छ। किनकी हामी पनि सुधार चाहन्छौं। लेखकहरूले अभै परिष्कारका लागि समय पाए हुने थियो भन्ने आग्रह गर्दा गर्दै पनि यो सामाग्री सरकारी वकीलहरू समक्ष पुर्याउने हुटहुटिले प्रकाशन गरिएको छ। लेखकहरूका आआफ्नै प्रस्तुतिका शैली हुन्छन्। भाषिक संरचनामा पनि भिन्नता हुन्छ। प्रज्ञालाई प्राविधिक रूपमा मात्र हेर्नु हुँदैन। केही नगर्नु भन्दा केही गर्नु जाति हो भन्ने बनाइलाई मनन् गरी

सुधारको प्रतिबद्धतासहित यो प्रकाशन यहाँहरू समक्ष प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत सामाग्रीमा भएका त्रुटि कमजोरीका लागि क्षमायाचना गर्दछु र सम्पादकको रुपमा नैतिक जिम्मेवारीबोध गर्दछु । यो सामाग्रीलाई सरकारी वकीलको कार्यक्षेत्रमा सहयोगी सामाग्रीको रुपमा यहाँहरूले प्रयोग गरिदिनु भयो भने संस्थागत प्रयासले सार्थकता प्राप्त गरेको अनुभूति हुने भाव यहाँहरू समक्ष प्रस्तुत गर्दछु । अर्को संस्करणमा अझ परिष्कृत र थप विषयहरू समेत समावेश गरी यो स्रोत सामग्री प्रकाशन गर्ने अपेक्षा राख्दा यहाँहरूबाट थप सामाग्री प्राप्त हुने अपेक्षा पनि साथै प्रकट भएको मानिदिनु हुन सादर अनुरोध गर्दछु ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत पुस्तकमा मन्तव्य सहित मार्गदर्शन गरिदिनु भएकोमा माननीय महान्यायाधिवक्ता श्रीमान् अग्नि प्रसाद खरेलज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यो स्रोत सामाग्री सम्पादनको जिम्मेवारी दिनु हुने बरिष्ठतम् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पद्म प्रसाद पाण्डेयज्यूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रकाशनयोग्य सामाग्री उपलब्ध गराई योगदान गर्नु हुने विद्वान लेखकहरू प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । सम्पादनको क्रममा विशेष सहयोग पुर्याउने उपन्यायाधिवक्ता श्री प्रकाश गौतम, सम्पादन सहयोगी श्री चन्दनकुमार ठाकुर र श्री नारायण स्वर्णकारलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

श्यामकुमार भट्टराई
सम्पादक

विषय सूची

प्रमाणको परिचय र प्रकार	१
सूर्यराज दाहाल टीकाभूषण घिमिरे	
प्रमाण कानूनका आधारभूत सिद्धान्त	५५
उद्धवप्रसाद पुडासैनी राधिका सुवाल	
परिस्थितिजन्य प्रमाण अवधारणागत पक्ष, कानूनी व्यवस्था र न्यायिक व्याख्या	६५
डा.टेकबहादुर घिमिरे चन्द्रकुमार पोखरेल	
अनुसन्धानको क्रममा लिइने बयानको प्रमाणिकता	७३
बालकृष्ण वार्ले खेमराज भट्ट	
तत्काल प्राप्त प्रमाणको प्रमाणिकता	१०५
हरिप्रसाद जोशी प्रकाश गौतम	
ग्राह्य र अग्राह्य प्रमाण सम्बन्धी अवधारणागत पक्ष, कानूनी व्यवस्था र न्यायिक अभ्यास	१३७
ध्रुवकुमार चौहान अर्जुनप्रसाद कोइराला	
साक्षी बकपत्र सम्बन्धी अवधारणा, कानूनी व्यवस्था र न्यायिक दृष्टिकोण	१६३
खेमराज ज्ञवाली हरिशंकर ज्ञवाली	
प्रमाणको भार	१८८
रमादेवी पराजुली डा. सूर्यप्रसाद पौडेल	
प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण र विशेषज्ञको बकपत्र	२०१
संजीवराज रेग्मी सोमकान्ता भण्डारी	
मुत्युकालीन घोषणा अवधारणागत पक्ष एवं कानूनी व्यवस्था	२२९
लोकराज पराजुली ज्ञानप्रसाद भुसाल	
विबन्धन अवधारणागत पक्ष र कानूनी व्यवस्था	२६६
गंगाप्रसाद पौडेल रुद्रप्रसाद आचार्य	
सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा प्रमाण संकलन, परीक्षण र प्रस्तुतिको अवस्था	२८४
ठाकुरप्रसाद बस्ताकोटी	

प्रमाणको परिचय र प्रकार

सूर्यराज दाहाल ♦
टीकाभूषण घिमिरे ♥

For my own part, I think that if one were looking for a single phrase to capture the stage to which philosophy has progressed, 'the study of evidence' would be a better choice than 'the study of language'.

—A.J. Ayer, *Philosophy in the Twentieth Century*

१. प्रमाणको परिचय

१.१ प्रमाणको अर्थ:

‘प्रमाण’ शब्दलाई विभिन्न अर्थ र समानार्थी शब्दहरूले प्रष्ट्याइएको पाइन्छ। “कुनै विषय वा कुरालाई सिद्ध वा सावित गर्नका निम्ति प्रस्तुत गरिने वस्तु वा कथन, कुनै वस्तुको यथार्थ ज्ञान गराउने साधन, परिमाण, मात्रा, सत्यता, सच्चाई, निश्चय, प्रतीति, मर्यादा, मान, आदर र प्रमाणद्वारा कुनै कुरो प्रत्यक्ष सिद्ध गर्दा हुने एक अर्थालङ्कार”^१ भनी सामान्य अर्थमा प्रमाणलाई प्रष्ट्याइएको देखिन्छ।

शब्द विन्यास हेर्दा ‘माण’ मूल शब्दमा ‘प्र’ उपसर्ग लागेर प्रमाण बनेको हो।^२ ‘प्र’ को अर्थ अगाडि, धेरै, माथि र यश हुन्छ। मान र माण शब्द समानार्थी हुन्। ‘मान’ को एउटा अर्थ मान्नु, मान्यता दिनु, लेखाजोखा गर्नु समेत हुने उल्लेख भएको पाइन्छ। यसरी शब्दका हिसाबले प्रमाण भनेको धेरै मान्यता प्राप्त कुरा भन्ने देखिन्छ।

“सबुत; दसी; कुनै कुरा सिद्ध गर्ने वस्तु वा कथन, निस्सा (evidence; testimony; measure; a precedent; authority; conviction)”^३ प्रमाण हो। अंग्रेजीमा यसलाई "the facts, signs or objects that make you, believe that sth. is true, the information that is used in court to try to prove sth." ^४ भनिएको पाइन्छ। P.C.Oxford Law Dictionary मा प्रमाणसम्बन्धी परिभाषा दिँदै भनिएको छ, "Evidence that which tends to prove the existence or nonexistence of some fact. It may consist of testimony documentary evidence, real evidence, and, when admissible, hearsay evidence. The Law of evidence comprises all the rules governing the presentation of facts and proof in proceedings before a court, including in particular the rules governing the admissibility of evidence and the exclusionary rules".^५

♦ सहन्यायाधिवक्ता ♥ उपन्यायाधिवक्ता

१ नेपाली बृहत् शब्दकोष, (२०६७), सातौं संस्करण, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान,

२ <http://brainly.in/question.12919610> वेबसाइट हेरिएको मिति २०७७/२/१७

३ *Ratnas Nepali - English - Nepali Dictionary, (2008), Prof. Babulall Pradhan, Varanasi: Trimurti prakashan*

४ *Oxford Advanced Learners Dictionary, (2010), eight edition, A.S. Hornby, Oxford: Oxford university press*

५ *Oxford Dictionary of Law, (2009), seventh edition, Jonathan Law, Elizabeth A.Martin; Oxford: Oxford University press*

प्रमाणको अंग्रेजी समानार्थी शब्द 'Evidence' लेटिन भाषाको *Evidera* भन्ने शब्दबाट बनेको पाइन्छ। जसको अर्थ स्पष्टसँग पत्ता लगाउनु (to discover clearly, to ascertain or to prove) भन्ने हुन्छ। "Evidence" शब्दले सहि र यथार्थ कुरा पत्ता लगाउने साधन हो भन्ने प्रष्ट गर्दछ।^६ प्रमाणको अर्थ कुनै कुरालाई प्रदर्शित गर्नु, स्पष्ट गर्नु वा विवादित तथ्यको सत्यताको निश्चित गर्नु वा त्यसको विपरीत सिद्ध गर्नु हुन्छ।^७

फिप्सनका अनुसार^८ प्रमाणलाई मुख्य दुई अर्थमा लिन सकिन्छ। पहिलो अर्थमा प्रमाण भनेको तर्क र अनुमान बाहेकको त्यो माध्यम हो, जसबाट अदालतलाई पक्षहरूले जिकिर लिएको विवादित तथ्यका विषयमा जानकारी हुन्छ र दोस्रो अर्थमा त्यस्तो माध्यमको विषयको रूपमा प्रमाण अन्तर्गत पर्दछ। प्रमाण अन्तर्गत मुद्दाको विवादित विषय वा निर्णय वा निक्क्यौल गर्नुपर्ने विषयलाई समर्थन वा खण्डित गर्न प्रस्तुत गरिने साक्षीको बकपत्र, लिखत वा कुनै चिजवस्तु पर्दछ।

अतः कुनै विषय वा तथ्यको अस्तित्व भएको वा नभएको कुरालाई स्थापित वा खण्डन गर्न आवश्यक पर्ने अर्को कुनै तथ्य, वस्तु, सूचना नै सामान्य अर्थमा प्रमाण हो। प्रमाण के हो? के होइन? कसरी प्रमाण ग्रहण गर्ने वा नगर्ने? भन्ने यावत प्रमाणसम्बन्धी नियम मुलुकको प्रमाण कानून (Lex Fori) ले निर्धारण गर्दछ।

१.२ प्रमाणको परिभाषा:

'प्रमाण' शब्दलाई विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो ढंगले परिभाषित गरेको पाइन्छ। प्राध्यापक आयन डेनिसले 'प्रमाण भनेको सूचना हो' भनेका छन्। कुनै तथ्य साँचो हो, होइन भन्ने आधार प्रदान गर्ने सूचनालाई उनी प्रमाण मान्दछन्। यद्यपि 'प्रमाण' प्राविधिक शब्दावली नभै सामान्य शब्दावली हो। 'न्यायिक प्रमाण' भन्थो भने मात्र यो प्राविधिक शब्दावली हुन्छ भनी आयनले उल्लेख गरेको पाइन्छ। उनकै शब्दमा "Evidence is information. It is information that provides grounds for belief that a particular fact or set of facts is true."^९

विद्वान लेखक प्रकाश वस्तीको पुस्तकमा विभिन्न विद्वानका परिभाषाहरूको संकलन गरिएको पाइन्छ। ती मध्ये केही प्रसिद्ध विधिशास्त्रीहरूको परिभाषा निम्नानुसार रहेको छः^{१०}

"... All legal means exclusive of mere arguments, which tend to prove or disprove any matter, the truth of which is submitted to judicial investigation."

-Taylor.

६ प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन, पृ. १

७ "Evidence signifies that which demonstrates, make clear or ascertains the truth of the facts in issues either on one side or other"-Blackstone.

८ First the means, apart from the argument and inference, whereby the court is informed as to the issue of fact as ascertained by the pleading and secondly the subject matter of such means. -Phipson.

९ Profession Ian Dennis, The law of Evidence, London: Sweet and Maxwell, (200&), Third edition, P.3,

१० प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन पृ.३-४

"... It sometimes means words uttered and things exhibited by witness before a court of justice. At other times it means the facts proved to exist by those words or things and regarded as the ground work of inference as to other facts not so proved. Again, it is some times used as meaning to assert that particular fact is relevant to the matter under inquiry."

-Stephen.

"Evidence means the testimony whether oral, documentary or real, which may be legally received in order to prove or disprove some fact in dispute."

-Phipson.

" The definition of evidence covers (a) the evidence of witness and (b) documentary evidence. It does not cover everything that a court has before it. There are certain other media of proof for example, the statement of the parties, the result of local investigation, facts of which the court takes judicial notice and any real or personal property, the inspection of which may be material in determining the question at issue, such as weapons, tools or stolen property."

-Field.

"Evidence means and includes,-

- (i) All statements which the court permits or requires to be made before it by witness in relation to matters of facts under inquiry;
- (ii) All documents produced for the inspection of the court; such documents are called documentary evidence."

-भारतीय प्रमाण ऐनको दफा -३

माथि वर्णित विभिन्न परिभाषाहरूलाई अध्ययन गरी हेर्दा प्रमाण भन्नाले समग्रमा निम्न कुराहरूलाई जनाउँछ:

- कुनै तथ्यको सत्यता प्रकट गर्ने, प्रष्ट गर्ने वा निश्चित गर्ने,
- न्यायिक अनुसन्धानबाट अदालतमा पेश गरिएका विशुद्ध तर्कहरू मात्र बाहेकका सबै वैधानिक साधनहरू जसले कुनै विषयवस्तुलाई पुष्ट्याई वा खण्डन गर्छन्,
- साक्षीले अदालतमा व्यक्त गरेका शब्दहरू,
- विवादको कुनै विषयवस्तुलाई प्रमाणित वा अप्रमाणित गर्न वैधानिक रूपमा ग्रहण गरिएका मौखिक, लिखित वा वास्तविक कुराहरू,
- साक्षी र लिखतहरू,
- अदालत समक्ष प्राप्त सबै कुराहरू प्रमाण नहुन सक्छन्, पक्षका भनाइ, अनुसन्धानको निष्कर्ष, अदालतले न्यायिक जानकारीमा लिएका विषयहरू र कसैको वैयक्तिक सम्पत्ति प्रमाणका केही उदाहरण हुन् । साथै हातहतियार, साधनहरू अथवा चोरीका सम्पत्ति पनि प्रमाण हुन् ।
- मौखिक प्रमाणको रूपमा बयान, बकपत्र वा कागज (statement) पर्छन् । त्यस्ता बयानहरू

अदालतले मुद्दाको कारवाहीका क्रममा तयार पारेको हुन्छ । साथै अदालतले खोजेका लिखतहरू जो अदालतमा पेश भएका हुन्छन्, त्यस्ता लिखतहरू लिखित प्रमाण हुन् ।

- दशी प्रमाण, पक्षको सावित, स्वीकारोक्ति, संघर्षका चिन्ह, मुचुल्का र सनाखतहरू,
- प्रमाण भन्ने शब्दले विवाद भएको कुरा सावित वा खण्डन गर्न अदालतलाई विश्वास पार्ने सबै किसिमका साधनहरूलाई समेटेछ ।
- अनुमानका कुरा दशी र विशेषज्ञका राय पनि प्रमाण हुन् ।

प्रमाण भन्नाले देख्न, अनुभूति गर्न, पढ्न वा सुनाउन सकिने कुनैपनि चिजवस्तुलाई जनाउँछ, जसले कुनै कुरा सत्य हो वा घटित भएको थियो भन्ने कुराको विश्वास दिलाउँछ ।^{११} यसले कुनै सूचनालाई जनाउँछ, जसलाई अदालतसमक्ष कुनै कुरा प्रमाणित गर्ने प्रयासस्वरूप प्रस्तुत गरिन्छ ।^{१२} प्रमाण कुनै विवादित विषयलाई प्रमाणित वा खण्डित गर्न प्रस्तुत गरिन्छ । अर्थात् प्रमाण त्यो माध्यम हो जसको मद्दतबाट विवादित विषय प्रमाणित वा खण्डित हुन्छ । विवादित कुनै पनि विषय वा तथ्यलाई प्रमाणित गर्न वा नगर्नका लागि प्रस्तुत वा ग्रहण गरिने कुनै पनि वस्तु वा तथ्य प्रमाण हो । प्रमाण तथ्य र राय भन्दा फरक कुरा हो ।^{१३} प्रमाणले तथ्यलाई स्पष्ट पार्ने वा अस्तित्व समाप्त गर्ने काम गर्छ । कुनै पनि विवादको न्यायोचित तवरले फैसला गर्न, न्याय र कानूनको प्रत्याभूत गराउन र मुद्दा मामिलाको न्यायिक निष्कर्षमा पुग्न प्रमाणको अपरिहार्यता महसुस गरिएको हुन्छ ।

सरल र संक्षेपमा प्रमाणबारे स्पष्ट हुन उदाहरणका लागि कुनै विषयमा विवाद भएको अवस्था कल्पना गरौं । उक्त विवादमा कुनै कुरामा विवादित पक्ष बीच मुख नमिलेको अवस्था हुनुपर्छ । यसरी नमिलेको कुराहरू मध्ये कुन सत्य हो ? त्यो छुट्याउने आवश्यकता पर्नुपर्छ । त्यसमा सत्य के हो भन्ने कुरा छुट्याउन मद्दत गर्ने सबै किसिमका साधन नै प्रमाण हुन् । यस्ता साधन लिखित, मौखिक, दशी वा अन्य यस्तै किसिमका हुन सक्छन् । यी साधनका रूपमा यस्तै हुन्छन् भनी भन्न सकिन्छ । समयानुसार नयाँ नयाँ माध्यमहरू थपिन सक्दछन् । प्रमाणका लागि प्रयुक्त यस्ता माध्यम तथा साधनहरू न्यायिक निकायको सन्तुष्टिका लागि हुनुपर्छ ।

न्यायिक निकायले न्याय निरूपणका लागि विवादित विषयवस्तुको सम्बद्ध कुरा र ठहर गर्नु पर्ने कुरासँग प्रमाण बुझ्ने कार्य सीमित रहने हुनाले प्रमाणका सम्बन्धमा यी दुई अवधारणाबारे पनि प्रष्ट हुन वाञ्छनीय हुन्छ ।

११ Peter Murphy - "Any material which tends to persuade the court of the truth or probability of the facts necessary to sustain the case asserted by the party presenting it."

१२ J. Smith - "Evidence is the means by which the prosecution seek to prove that the defendant is guilty of the crime charged and the defence seek to show that he is innocent or, at least, that there is reasonable doubt about it."

१३ **Difference among fact, evidence and opinion:** Facts are things which are objectively ascertainable, -that -these can be somehow ascertained by weighing the evidence." The difference between what a witness will report as his observation of a fact and what may be reported as an opinion may rest entirely on the degree of intelligence, education and sophistication of the witness; or it may rest upon the court's reaction to the testimony offered. A fact can be testified to by any witness, but, with a few exceptions, an opinion can be given in evidence only by an expert.

प्रमाण जुटाउने, पुऱ्याउने सम्बन्धमा पीडितको पनि भूमिका^{१४}

“प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले फौजदारी मुद्दामा कसूर प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षको हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ भने फौजदारी मुद्दामा शंकाको सुविधासमेत अभियुक्तले नै पाउने हुन्छ । कर्तव्य ज्यान मुद्दा जस्ता राज्य विरुद्धका अपराधहरूको अनुसन्धान तहकिकातमा राज्य नै संलग्न हुने भएपनि घटनाको प्रत्यक्ष प्रभाव र असर प्रथमतः पीडितका घरपरिवारलाई र त्यसको साथसाथै पुरै समाजलाई नै बनाइरहेको हुन्छ । यस्ता वारदातको अनुसन्धान तहकिकातमा राज्य स्वयम् नै संलग्न हुने भएपनि पीडित परिवार, प्रत्यक्षदर्शी एवं घटनासँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित एवं घटनामा संलग्न रहेका व्यक्तिहरूसमेतको पनि कम जिम्मेवारी र दायित्व नरहे, नभएको भन्ने हुँदैन । प्रमाण जुटाउने, पुऱ्याउने सम्बन्धमा उनीहरूको पनि अहम् भूमिका रहेको हुन्छ । घटना र वारदातको बारेमा जसलाई प्रत्यक्ष रूपमा थाहा र जानकारी हुन्छ, घटनाबाट जसलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव र असर परेको हुन्छ ऊ नै प्रमाण प्रस्तुत गर्ने क्रममा अनुसन्धान तहकिकातदेखि अदालती कारवाहीको अवस्थासम्म स्थिर र अडिग नभई निष्क्रिय, स्थलित एवं विचलित भैदिएमा त्यसले प्रमाण मूल्याङ्कनको रोहमा मुद्दाको परिणाममा आशातित रूपमा सफलता प्राप्त हुन सक्दैन । घटना र वारदातलाई जसले प्रत्यक्ष रूपमा देखेको र थाहा पाएको छ, त्यसबाट जसलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर परेको छ ऊ नै अदालती कारवाहीको प्रमाण प्रस्तुतीकरणको सन्दर्भमा कमजोर भैदियो, सुरूको भनाइलाई फेरिदियो र प्रतिवादीको पक्षमा हुने गरी घटना एवं वारदातको तथ्यविपरीत बकपत्र गरिदियो भने पीडितलाई सहयोग र प्रतिवादीलाई कसूरदार ठहर गर्ने अदालतको पुनित कानूनी कर्तव्यको जग नै कमजोर बन्न पुग्छ ।...”

अनुमानको आधारमा टुक्रिएका र खण्डित भएका घटना र वारदातका तथ्य र प्रमाणहरूलाई फौजदारी कानून एवं न्यायको प्रमाण मूल्याङ्कनका सिद्धान्त र अवधारणाबाट पर गएर अदालतले जबरजस्ती रूपमा प्रमाणहरू जोडेर कसैलाई पनि सजाय गर्न सक्तैन । घटना र वारदातसँग प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित व्यक्ति एवं पीडित स्वयम् वा निजका परिवारले कसूरदारलाई नै उन्मुक्ति दिएर अदालतमा आफ्नो कथन र अभिव्यक्त गरिदिएको र अन्य भौतिक एवं स्वतन्त्र प्रमाण र परीक्षण प्रतिवेदनहरूले घटना, वारदात र सोमा कसूरदारको संलग्नतालाई पुष्टि नगरेको अवस्थामा अदालतले पनि शंका र अनुमानको आधारमा कसैलाई पनि सजाय गर्न मिल्दैन । शंकारहित तवरबाट कसूरको पुष्टि नभएसम्म कसैलाई पनि कसूरदार ठहर गर्न मिल्दैन ।

१४ निर्णय नं. १०२४६, कर्तव्य ज्यान भाग : ६१, साल : २०७६, महिना : श्रावण अंक : ४, फौसला मिति : २०७५।०३।०६, पुनरावेदक र वादी : जिल्ला भापा दमक न.पा. वडा नं. १३ बस्ने धर्मप्रसाद धिमिरेको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध प्रत्यर्थी र प्रतिवादी : जिल्ला मोरङ डागीहाट गा.वि.स. वडा नं. ४, भाउने चौक बस्ने विष्णु याख्खा (राई) भन्ने विष्णुकुमार याख्खा राईसमेत ।

तथ्यपरक, निश्चयात्मक तथा लिखित प्रमाण

प्रतिवादीले वारदातको समयमा आफु घटनास्थलमा नभई अन्यत्र छु भनी *alibi* को जिकिर लिन्छ भने सो जिकिरलाई प्रमाणित गर्ने भार पनि निज अभियुक्तउपर नै रहन्छ । त्यस्तो *alibi* को जिकिर तथ्यपरक, निश्चयात्मक तथा लिखित प्रमाणबाट समर्थित हुनसके मात्र सो जिकिर लिने व्यक्तिको पक्षमा प्रमाणयोग्य हुनसक्ने हुन्छ । सो जिकिर त्यस्तो निर्विवाद र तथ्यपरक प्रमाणबाट स्थापित हुन नसके त्यस्तो जिकिर लिने व्यक्तिको विरुद्धनै प्रमाण लाग्ने ।^{१४}

१.३ ठहर गर्नु पर्ने कुरा र सम्बद्ध कुरा

१.३.१ सम्बद्ध कुरा

सम्बद्ध कुरालाई परिस्थितिजन्य तथ्य (circumstantial fact) वा प्रमाणजन्य तथ्य (evidential fact) पनि भन्ने गरिन्छ । “यदाकदा ठहर गर्नुपर्ने कुराको अन्य तथ्यहरूबाट सम्बद्ध कुरा सारको रूपमा निकाल्न सकिन्छ । यसरी सार खिचिएका कुराहरूलाई सम्बद्ध कुरा वा प्रामाणिक तथ्य भनिन्छ । “Fact in issue often have to inferred from other facts. These other facts are described as facts relevant to the issue or evidential facts”^{१५} प्रमाण ऐन, २०३१ को “अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्नु हुन्छ” भन्ने व्यवस्था गरी स्पष्टीकरण खण्डमा “सम्बद्ध कुरा” लाई प्रष्ट्याएको छ । सो व्यवस्था अनुसार सम्बद्ध कुरा भन्नाले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहायता हुने कुरालाई सम्झनु पर्छ भनिएको छ ।

अदालतमा परेको कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा ठहर गर्नुपर्ने विषयलाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहयोग पुऱ्याउने अर्को कुनै विषयलाई सम्बद्ध कुरा (relevant fact) भनिन्छ । सम्बद्ध कुरा विवादको मूल वा केन्द्रीय विषय होइन । मुख्य विषय त ठहर गर्नुपर्ने विषय हो । “सम्बद्ध कुरा स्वयं नै मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा होइन”^{१६} तथापि सम्बद्ध कुराले ठहर गर्नुपर्ने कुरालाई समर्थन वा खण्डन गर्दछ । ठहर गर्नु पर्ने विषयसँग जोडिएर आएको विषय सम्बद्ध कुरा हो । मुद्दा पिच्छे वा मुद्दाको तथ्य अनुसार सम्बद्ध कुराहरूको स्वरूप, प्रकृति र विषय फरक फरक हुन्छ । यसरी सम्बद्ध कुरालाई दुई प्रकारले हेर्न सकिन्छ : (क) ठहर गर्नुपर्ने कुरालाई समर्थन, पुष्टि वा प्रमाणित गर्ने र (ख) ठहर गर्नु पर्ने कुरालाई खण्डन वा अप्रमाणित गर्ने सम्बद्ध कुरा ।

सम्बद्ध कुरालाई ‘सम्बद्धता’ (relevancy) पनि भन्न सकिन्छ । ठहर गर्नुपर्ने कुरामा अर्को कुनै कुराको सम्बद्धता दुई किसिमले हुन्छ । पहिलो हो कानूनी रूपमा सम्बद्धता (legal relevancy) र दोस्रो तार्किक सम्बद्धता (logical relevancy) । यी दुई सम्बद्धता मध्ये कुन प्रकारको सम्बद्धता अवलम्बन गर्ने भन्ने राष्ट्रिय कानूनको छनौटको विषय हो । यदि मुलुकको कानूनद्वारा कानूनी सम्बद्धतालाई अवलम्बन

१४ निर्णय नं. १०२४२, (मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, फैसला मिति: २०७५।११।२६, संयुक्त इजलास, पुनरावेदक वसन्त परियार विरुद्ध भैरववहादुरको जाहेरीले नेपाल सरकार ।

१५ Cross & Wilkins, *An outline of the law of evidence*, (1980), (5th ed.), London, P.17

१७ प्रा.डा.रजितभक्त प्रधानाङ्क, नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, (२०७६), काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., पृ.६३

गरिएको रहेछ भने सम्बन्धित देशको प्रमाण कानूनले नै के कस्ता विषय वा कुराहरू सम्बद्ध कुरा हुने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट र प्रत्यक्ष रूपमा निर्देशित गरेको हुन्छ। अर्को तार्किक सम्बद्धतालाई स्वीकार गर्ने मुलुकहरूले अदालतको स्वविवेकमा सम्बद्ध कुरा निर्धारण गर्ने गरी अभ्यास गरेका हुन्छन्। यसमा मुद्दाको प्रकृति र तथ्य अनुसार सम्बद्ध कुराको यकिन गरिन्छ। मुद्दामा तार्किक रूपमा सम्बद्धता देखाइएका कुराहरूलाई प्रमाण ग्राह्य गर्ने वा नगर्ने अधिकार अदालतमा निहित रहेको हुन्छ।

खासमा कानून बनाएरै सम्बद्ध कुरा यकिन रूपमा निर्धारण गर्न सकिन्न। यो त मुद्दाको तथ्यले फरक पार्ने विषय हो। दुनियामा कानूनी सम्बद्धता र तार्किक सम्बद्धता अवलम्बन गर्ने विभिन्न मुलुकहरू भएता पनि पछिल्लो अभ्यासमा तार्किक सम्बद्धताले महत्व पाउँदै गएको देखिन्छ। प्रमाण ऐन, २०३१ ले पनि तार्किक सम्बद्धतालाई स्थान दिएको पाइन्छ। सम्बद्ध कुरा भन्नाले स्पष्ट मात्रै पारी बाँकी सम्बद्ध कुरालाई निर्धारण गर्न अदालतको जिम्मा छोडेको बुझिन्छ। "तार्किक सम्बद्धतालाई स्थान दिनुको पछाडि रहेका कारणहरू उल्लेख गर्दै प्रमाण ऐन, २०३१ को मसौदाकार कानून आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनमा भनेको छ: सम्बद्ध कुराको स्पष्टीकरण मात्र नदिई भारतीय प्रमाण ऐनमा जस्तो सम्बद्ध कुराको विस्तृत व्याख्या र उदाहरणहरू दिन उपयुक्त होला, नहोला भन्ने विषयमा आयोगमा गम्भीरतापूर्वक विचार विमर्श भयो। सम्बद्धताको प्रत्येक अवस्थालाई कानूनमा निश्चित गर्नुभन्दा मुद्दाको रूप अनुसार अदालतले तर्कसंगत किसिमले सम्बद्ध देखेका कुराहरूलाई सम्बद्ध मान्ने व्यवस्था आयोगले उचित ठान्यो।"^{१५}

१.३.२ ठहर गर्नुपर्ने कुरा (Fact in issue)

मुद्दामा मूलरूपमा विवादग्रस्त विषय नै ठहर गर्नुपर्ने कुरा हो। प्रकारान्तरले यसलाई विवादित विषय, विवादित तथ्य वा विवादग्रस्त तथ्य पनि भनिन्छ। ठहर गर्नुपर्ने कुरा भनेको त्यस्ता तथ्यहरू हो, जसलाई वादी वा अभियोक्ताले प्रमाणित गर्नु पर्छ। ("Those facts which must be proved by the accusing side.")^{१६} ठहर गर्नुपर्ने कुरालाई विवादको मुख्य तथ्य मान्दै Dictionary of Law ले थप प्रष्ट गरेको छ - "The facts in issue are the main facts that a party carrying the persuasive burden of proof must establish in order to succeed, for example the elements of the offence of parts of the cause of action, in a wider sense they may include subordinate or collateral facts, such as those affecting the credit of witness or the admissibility of evidence."^{१७}

ठहर गर्नुपर्ने कुराको विषयमा नेपाली कानूनमा परिभाषा नभएता पनि साविकमा प्रचलित मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोवस्तको १८४क. नं. ले र हाल प्रचलित संहिताले 'मुख नमिलेको कुरा' भनी नामाकरण गरेको पाइन्छ। यस्ता मुख नमिलेका कुरामा देवानी मुद्दामा वादीले र फौजदारी मुद्दामा अभियोजन पक्षले आफ्नो दावी पुष्टि गर्नुपर्दछ। यी त्यस्ता तथ्य पनि हुन्, जुन प्रतिवादीले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न प्रमाणित गर्नुपर्दछ। यसरी प्रतिवादीले आफ्नो जिकिरमा सफलता पाउन र वादीले आफ्नो दावी पुष्ट्याइ गर्न सिद्ध गर्नुपर्छ।

१८ प्रा.डा.रजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, (२०७६), काठमाडौं: चैरवी बुक हाउस प्रा.लि., पृ.६४-६५
 १९ Narayan Prasad Sharma, A Handbook of English Legal Vocabulary, (2015), Kathmandu: ABC Prakashan, P.102
 २० Oxford Dictionary of Law, (2009), (7th ed.), Jonathan Law & Elizabeth A. Martin.

भारतीय प्रमाण ऐनको दफा २ अनुसार ठहर गर्नुपर्ने कुरा त्यस्ता तथ्य हुन्, जो स्वयं वा अरु तथ्यहरूसँगको सम्बन्धबाट कुनै हक अधिकार, दायित्व वा अयोग्यता र तिनीहरूको प्रकृति वा विस्तारको विद्यमानता वा अभावलाई देखाउँछ। त्यस्तो तथ्यलाई मुद्दाको सन्दर्भमा स्वीकार वा अस्वीकार गरिन्छ।

कतिपय विद्वानले देवानी मुद्दाको सन्दर्भमा ठहर गर्नुपर्ने तथ्यलाई Issue of Fact र फौजदारी मुद्दाको सम्बन्धमा Fact in Issue भन्ने वाक्यांश प्रयोग गर्ने गरिएको पनि पाइन्छ। प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्कका अनुसार यसरी फौजदारी र देवानी मुद्दामा भिन्नता गर्न मिल्दैन। “ठहर गर्नुपर्ने कुराको रूपमा सधैं तथ्य सम्बन्धी विवाद मात्र रहन्छ भन्न सकिन्छ। कतिपय अवस्थाहरूमा ठहर गर्नुपर्ने कुराको रूपमा कानून सम्बन्धी विवाद (issue of law) र तथ्य सम्बन्धी विवाद (issue of fact) दुवै सम्मिलित हुन सक्तछ।^{२१} अतः देवानी होस् वा फौजदारी मुद्दा होस् दुवै प्रकृतिका विवादमा ‘ठहर गर्नुपर्ने कुरा (Fact in issue)’ भन्ने शब्दावली प्रयुक्त गर्नु श्रेयस्कर देखिन्छ।

प्रमाण ऐन, २०३१ मा भएको प्रमाण बुझ्न हुने र प्रमाण बुझ्न नपर्ने कुराहरू भन्ने परिच्छेद ३३ अन्तर्गत रहेको दफा ३ को दफा शिर्षक ‘प्रमाण बुझ्न हुने कुराहरू’ मा अदालतले ठहर गर्नु पर्ने कुराहरू प्रमाण बुझ्नु हुन्छ भनी निर्दिष्ट गरिएको पाइन्छ।

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १६८ मा ठहर गर्नु पर्ने कुरामा प्रमाण बुझ्ने भनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^{२२}

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को **दफा १६९** अनुसार मुद्दाका पक्षले प्रस्तुत गर्न नसकेको वा नसक्ने तर मुद्दामा ठहर गर्न आवश्यक पर्ने कुनै प्रमाण कुनै व्यक्तिको साथमा कब्जामा रहेको छ भन्ने अदालतलाई लागेमा अदालतले अवधि तोकी मुद्दाको कारवाहीको क्रममा जुनसुकै वखत प्रमाण पेश गर्न त्यस्तो व्यक्तिलाई आदेश दिन सक्नेछ।^{२३}

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को **दफा १७०** अनुसार अदालतले अन्यथा आदेश दिएकोमा बाहेक अदालतले प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखका दिन प्रमाण बुझ्दा सामान्यतया वादीले पेश गरेको प्रमाण बुझेपछि प्रतिवादीले पेश गरेको प्रमाण बुझ्नु पर्नेछ। प्रमाण बुझ्दा कुनै लिखत प्रमाणको रूपमा लिन नहुने वा असान्दर्भिक विषय भएको भनी मुद्दाको कुनै पक्षले तत्काल आपत्ति गरेमा अदालतले त्यस्तो विषयमा जाँच गरी त्यस्तो आपत्ति मनासिव भए वा नभएको सम्बन्धमा तत्काल

२१ प्रा.डा.रजितभक्त प्रधानाङ्क, नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, (२०७६), काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., पृ.६१

२२ अदालतले मुद्दाका पक्षहरूलाई उपस्थितिको निमित्त तोकिएको तारिखका दिन वादी र प्रतिवादीको रोहबरमा फिरादपत्र, प्रतिउत्तरपत्र र पेश भएका सबै लिखत प्रमाण हेरी तथा निजहरूसँग सो विषयमा आवश्यक कुरा सोधपूछ समेत गरी त्यसबाट दुवै पक्षको कुरा मिले वा नमिलेको विषय यकिन गर्नु पर्नेछ। यसरी यकिन गर्दा वादी दावीका सम्बन्धमा दुवै पक्षको कुरा मिलेको देखिन आएमा अदालतले सोही दिन निर्णय गर्नु पर्नेछ। यकिन गर्दा दुवै पक्षको कुरा आंशिक वा पूर्ण रूपमा नमिलेको देखिन आएमा अदालतले जुन जुन कुरा नमिली ठहर गर्नु पर्ने हो सो कुरा र त्यस सम्बन्धमा बुझ्नु पर्ने थप अन्य प्रमाण स्पष्ट खुलाई सबुत प्रमाण भिकाउन आदेश दिई सबुत प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्नु पर्नेछ। तर मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने विषयसँग सम्बद्ध कुरा बाहेक अन्य कुरामा प्रमाण बुझ्न सकिने छैन।

२३ यसरी प्रमाण पेश गर्न आदेश भएकोमा सम्बन्धित व्यक्तिले आदेशमा तोकिएको अवधिभित्र अदालतमा आफै उपस्थित भई वा अरु कुनै व्यक्ति मार्फत त्यस्तो लिखत पेश गर्नु पर्नेछ। लिखत पेश नगर्ने वा लिखत पेश गर्न नसकेको मनासिव कारण समेत उल्लेख नगर्ने व्यक्तिलाई अदालतले दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ।

आदेश गर्नु पर्नेछ । आदेश गर्दा कुनै पक्षले पेश गरेको लिखतलाई प्रमाणको रूपमा लिन नहुने वा असान्दर्भिक भएको ठहर गरेमा त्यस्तो कुरा अभिलेख गरी मिसिल संलग्न गर्नु पर्नेछ ।

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को **दफा १९१** अनुसार अदालतले कुनै मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने विषय यकिन गर्न वादी र प्रतिवादीको पूर्वसुनुवाई छलफल हुन मनासिव लागेमा त्यसको कारण खुलाई त्यस्तो छलफल गर्ने आदेश दिन सक्नेछ । छलफलमा वादी, प्रतिवादी तथा निजका कानून व्यवसायी उपस्थित हुन सक्नेछन् । छलफलमा वादी र प्रतिवादीले आफ्नो दावी वा प्रतिवादलाई समर्थन वा खण्डन गर्ने प्रमाण पेश गर्न तथा अदालतले ठहर गर्नु पर्ने विषय यकिन गर्न आफ्नो दावी वा जिकिर पेश गर्न सक्नेछन् । छलफलबाट ठहर गर्नु पर्ने विषय यकिन भइसकेपछि **परिच्छेद- १५** बमोजिम बुझिएको प्रमाणको अतिरिक्त त्यस्तो विषयमा थप प्रमाण बुझ्नु पर्ने देखिएमा अदालतले त्यस्तो प्रमाण बुझ्न आदेश दिनेछ ।

ठहर गर्नुपर्ने कुराहरू र सम्बद्ध कुराहरू यसरी प्रमाण बुझ्नुपर्ने कुरासँग सम्बन्धित छन् । प्रमाण बुझ्नुपर्ने कुराका सम्बन्धमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ को व्यवस्थाका अतिरिक्त मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १२३, १२४ र १२५ मा समेत उल्लेख गरिएको छ । फौजदारी मुद्दामा अभियुक्त उपर लागेको आरोप निजले स्वीकार गर्दछ र सो स्वीकारोक्ती न्यायाधीशलाई उचित लाग्छ भने थप प्रमाण नबुझे पनि हुने व्यवस्था छ । स्वीकारोक्ती वा साविती संशयपूर्ण देखिए थप प्रमाण बुझ्न निर्देश गरिएको छ । देवानी कार्यविधि अनुसार पक्षका बीच मुख मिलेका र नमिलेको कुराको बारेमा यकिन गरी मुख मिलेको खण्डमा सोही दिन फैसला गर्नुपर्ने र मुख नमिलेकोमा थप प्रमाण बुझ्नु पर्ने व्यवस्था छ । यसरी अदालतले प्रमाण बुझ्दा सम्बद्ध कुरा र ठहर गर्नुपर्ने कुराका सम्बन्धमा मात्र प्रमाण बुझ्दछ । प्रमाण बुझ्दा सर्वोत्तम प्रमाणले महत्व पाउँछ । सर्वोत्तम प्रमाण प्राथमिक, प्रत्यक्ष, वस्तुगत, लिखित र मौलिक हुनुपर्छ । सबै मुद्दामा यस्तै प्रमाण मात्र हुन्छन् भन्ने हुँदैन । मुद्दाको तथ्य र प्रकृति अनुसार प्राप्य प्रमाणको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिन्छ । मुद्दा पिच्छे यस्ता प्रमाणहरू फरक फरक प्रकारको हुने कुरामा प्रमाण सम्बन्धी मान्यता प्राप्त सिद्धान्त, अवधारणा, अर्थ र यसका प्रकारहरूको विभाजनलाई इतिहासले पृष्ठपोषित गरेको हुन्छ । अर्थात् प्रमाण सम्बन्धी आजका यावत धारणाहरू विगतका अभ्यास र साहित्यहरूको पछिल्ला अवतारहरू भएको हुनाले प्रमाण सम्बन्धी विश्वको ऐतिहासिक एवं प्रमाण सम्बन्धी नेपालको शास्त्रीय (classical) मान्यताहरू र प्रमाण कानून सम्बन्धी आधुनिक विकासक्रमलाई पनि नियाल्न जरुरी हुन्छ ।

१.४ प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको ऐतिहासिक परिचय

नेपालमा प्रमाण कानूनको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई संक्षेपमा चर्चा गर्नुपर्दा नेपाली कानूनमा प्रारम्भिक दिनमा हिन्दु दर्शनको अत्याधिक प्रभाव परेको र पछिल्लो दिनमा हिन्दु दर्शनको समय सापेक्ष परिमार्जित स्वरूप कानूनमा प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली कानूनी इतिहास शुरु हुनुपूर्व नेपाली समाज स्मृतिहरूको प्रभावमा सञ्चालित रहेको पाइन्छ । जयस्थिति मल्लले बनाएको मानव (धर्म) न्याय शास्त्र, वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐन, वि.सं. २०२० सालको मुलुकी ऐन, प्रमाण ऐन, २०३१

र २०७५ सालदेखि लागु भएका संहिताहरू क्रमागत विकासका क्रममा जन्मिएका कानूनले प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थाहरूमा परिमार्जन गर्दै गएको पाइन्छ। एकातर्फ यसरी नेपालको मौलिक अभ्यासको छाप हालको प्रमाण कानूनमा परेको पाइन्छ, भने अर्कोतर्फ प्रमाण सम्बन्धी विकसित अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूको गहिरो प्रभाव हालको प्रमाण कानूनमा परेको पाइन्छ। खासगरी कमन ल प्रणाली अपनाउने देशहरू मध्ये नेतृत्वदायी पंक्तिमा रहेको बेलायतले भारतमा साम्राज्यवादी शासन गरेको र बेलायती प्रमाण सम्बन्धी मान्यता अनुरूप भारतको प्रमाण ऐन निर्माण भएको पाइन्छ। भारतीय प्रमाण कानूनको बलियो प्रतिछायाँको रूपमा नेपालमा प्रमाण ऐन, २०३१ निर्माण भएको कानूनी क्षेत्रका इतिहासकारहरूले निश्चय गरेको पाइन्छ। प्रमाण सम्बन्धी हालको कानूनी व्यवस्थाको ऐतिहासिक जग एवं विकास क्रमलाई यहाँ संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ।^{२४}

१.४.१ नेपालमा प्रमाण सम्बन्धी धर्मशास्त्रीय पृष्ठभूमि

नेपालको कानूनी प्रणालीको विकास हिन्दु धर्मशास्त्रको आधारमा भएको पाइन्छ। नेपालमा प्रमाण कानूनको विकासको इतिहास खोजिनीति गर्दै जाँदा हामीले धर्मशास्त्रकै चर्चाबाट आरम्भ गर्नुपर्ने हुन्छ।

हिन्दू धर्मशास्त्रहरूमा प्रमाण कानून सम्बन्धमा विशेषतः प्रमाणको अर्थ, साक्षीको संख्या, साक्षीको विशेषता, साक्षी हुन अयोग्य व्यक्ति, साक्षी परीक्षण अगावै साक्षीको अयोग्यता प्रमाणित गर्ने, शपथ, साक्षी बकाउने स्थान, सवुद परीक्षण चाँडै गर्ने, जिरह, पक्षले आफू तर्फबाट स्वयं प्रमाण दिने छुट, साक्षीको क्रियाकलापको टिपोट, साक्षीको भनाई विरोधाभाष भएमा, साक्षीको भनाइ आंशिक सत्य/आंशिक भुट्टो भएमा, भुट्टो साक्षी देखिएमा पुनः सुनुवाई गर्ने, परिस्थितिजन्य प्रमाण, दिव्य प्रमाण, दिव्य प्रमाणको प्रकार र शंकाको सुविधाको विषयहरूमा जोड दिएको पाइन्छ।^{२५}

प्रमाण कानून सम्बन्धमा धर्मशास्त्रीय प्रभाव पनि मूलतः भारतीय विद्वानहरूले गरेको धर्मशास्त्रीय व्याख्या सम्बन्धी कृतिहरूबाट परेको पाइन्छ। कौटिल्य, याज्ञवल्क्य, नारद ऋषिहरू सबै भारतीय नै थिए। ("Most of the Hindu religious scriptures were authored by scholars who lived in the territory of present day India. *Manu, Yagyavalkya and Narada of Aryabarata* (From *Vindachal* area of north India to the Himalayan ranges of India and Nepal.) The main workplace of those scholars was believed to be the Ganges valley of India. It thus reveals that most of the *Smiritis* (Commentaries of *Srutis*) were the product of present day India).^{२६}

प्रमाण सम्बन्धी हिन्दु कानूनी व्यवस्थाको चर्चा गर्न मनु स्मृति, याज्ञवल्क्य स्मृति, विष्णु स्मृति, बृहस्पति स्मृति, नारद स्मृति, शुक्र नीतिसार, कौटिल्यको अर्थशास्त्र र गौतम सूत्रलाई छानिएको पाइन्छ। हाम्रा यी ऋषिमुनि ग्रन्थकारहरूले प्रमाणको सम्बन्धमा दुई विधा 'साक्षी' र 'लिखत'को सम्बन्धमा प्रकाश

२४ यो चर्चाको स्रोतको रूपमा प्रकाश वस्तीद्वारा लिखित प्रमाण कानूनको पुस्तक र विशाल खनालद्वारा लिखित *Regeneration of Nepalese Law* पुस्तकमा वर्णन गरिएका विषयवस्तुलाई आधार लिइएको छ। यससम्बन्धी विस्तृत रूपमा बुझ्नका लागि हेर्नुसः प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पेरवी प्रकाशन पृ.१५-५३ र *Bishal Khanal, Regeneration of Nepalese Law, (2000), Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications.*

२५ जाइन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, प्रमाण ऐन, २०३१ एक संक्षिप्त टिप्पणी, काठमाडौं: पेरवी प्रकाशन (२०६८), तेश्रो संस्करण, पृ.१

२६ *Bishal Khanal, Regeneration of Nepalese Law, (2000), Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications P.26*

पारेको पाइन्छ ।

(क) साक्षी: साक्षीको परिभाषा खोजी गर्दा पाणिनिले देखेलाई मात्र साक्षी मानेको पाइन्छ । देखे मात्र साक्षी हो भन्ने धारणाले धेरै समयसम्म प्रभुत्व कायम राख्न सकेन । मनुले देखिजान्नेका अलावा सुने ज्ञान्ने साक्षीलाई पनि समान दर्जा दिए । गरेकै देखे र भनेकै सुन्ने प्रत्यक्ष साक्षीको मूल्य बढी हुने कुरा शुक्र नीतिमा छ ।^{२७}

मनुको भनाइमा विवादास्पद धनसँग सम्बन्धित व्यक्ति, पक्षको ऋणी, इष्टमित्र, सहायक, वैरी, पहिलेदेखि नै अनैतिक, रोगग्रस्त र पापी साक्षी हुन अयोग्य हुन्छन् । याज्ञवल्क्य स्मृति अनुसार महिला, बालक, नपुंसक, बुढो, उन्मत्त पागल, ब्रह्मघाती, गाएर हिँड्ने, दूत, मूर्ख, छलकपट गर्ने, अङ्गभङ्ग भएको, गरिव, शत्रु, चोर, घमण्डी, दोष देखिएको र बन्धुले त्यागिएको व्यक्ति साक्षी हुन अयोग्य मानिएको छ ।

साक्षीका अयोग्यता छुट्टयाउने पाँच कसी नारदले तोकेका छन्: कानूनद्वारा, विरोधाभासिताद्वारा, अनैतिकताद्वारा, आन्तरिक बेमेलद्वारा र अविश्वसनीयताद्वारा । सम्बन्धित मुद्दामा चाख राख्ने, साथी, सहयोगी, दुश्मन र ठूला अपराधीलाई साक्षी लिनै नहुने मत नारदको छ । केही खास व्यक्तिहरूलाई साक्षीको लागि अयोग्य मानिनुको कारण पनि नारदले प्रकाश पारेका छन् । बालक अज्ञानताले गर्दा, स्वास्नीमान्छे सत्य नजान्ने हुँदा, अनैतिक व्यक्ति आदतले, नातेदार मायाले गर्दा र शत्रुले बदला लिनै इच्छाले भुटो बोल्न सक्ने अभिव्यक्ति नारदको छ । शुक्रनीति पनि बृद्ध, बालक र स्वास्नीमान्छे साक्षी लिनै पक्षमा छैन ।

साक्षी बुझेबारे विष्णुस्मृतिमा केवल वादीका साक्षी बुझ्नु मात्र सामान्यतया: पर्याप्त मानिएको छ । केवल प्रतिवादीले वादी दावी भुट्टा प्रमाणित गर्न चाहेमा मात्र प्रतिवादीका साक्षी बुझ्ने कार्यविधि पाइन्छ । यसमा साक्षी नराखेको व्यक्ति वा नबोलाइएको व्यक्तिले प्रमाण दिन वर्जित गरिएको पाइन्छ । बृहस्पतिको अनुसार साक्षीलाई जुत्ता फुकालेर, दायाँ हात उचालेर सत्य बोल्ने घोषणा गरी सुन, गोबर र दुवो समाए बकाउनु पर्ने मानिएको छ । एक साक्षीले भनेको अर्कोले सुन्न नपाउने किसिमले वेग्लावेग्लै र मुद्दाको परिस्थिति अनुरूप बकाउनु पर्ने पद्धतिका संस्थापक नारद ऋषि भएको देखिन्छ । शुक्र नीतिमा वादी वा प्रतिवादीको रोहवरमा साक्षी बकाइनु पर्ने कुरामा जोड दिइन्छ । गौतमले शपथलाई आवश्यक अङ्ग मानेका छैनन् । तर साक्षी ईश्वर र राजा समक्ष बकाउनु पर्ने कुरा स्वीकार गर्दछन् ।

२७ प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन पृ.१७ साक्षीको योग्यता सम्बन्धमा हेर्दा गृहस्थ, पुत्रवान, छिमेकी, क्षेत्री, वैश्य र शूद्रलाई साक्षीको रूपमा पेश गर्न सकिने भनी मनुले उल्लेख गरेका छन् । विष्णुस्मृतिमा साक्षीले देखेको वा सुनेको मात्र प्रमाण दिन सक्ने मानिएको छ । बृहस्पतिअनुसार स्वतन्त्रता उपभोग गर्ने व्यक्तिबाट साक्षी हुन योग्य मानिएबाट दासहरूलाई साक्षी हुनबाट बञ्चित गराइएको बुझिन्छ । नारद दुवै पक्षको काम जान्ने, कुलीन, इमान्दार व्यक्ति साक्षीका लागि योग्य ठान्दछन् । शुत्र र नीतिमा वादी प्रतिवादीको नजिकमा रहेर अनुभव गरेको, देखेको वा सुनेको वा जानेको कुरा नढाँट्ने व्यक्ति साक्षी मानिएको छ । कौटिल्यले मालिक, नोकर चाकर, गुरु, शिष्य, आमा, बाबु र छोरा पनि करकापमा नपरी आफूखुशी साक्षी हुन चाहेमा साक्षी हुन सक्ने उल्लेख गरेका छन् । जो आज प्रमाण ऐनमा रहने 'विशेषाधिकार' को धारणासँग धेरै मात्रामा मेल खान पुग्छ । बाह्मण साक्षी हुन नसक्ने पुरातन कथनको विरोध गरेर गौतम जातीयताको बन्धन कुल्चने र नाँच्ने प्रथम धर्म शास्त्रकार बनेका छन् ।

ग्रन्थकारहरूले साक्षी नचाहिने अवस्थाहरू पनि चित्रण गरेको पाइन्छ । नारद विभिन्न ६ अवस्थामा साक्षीको आवश्यकता नपर्ने मान्दछन् । ती हुन् (क) विष्फोटक पदार्थ लिएर हिँड्ने (यो देशद्रोही हुने स्वतः सिद्ध छ), (ख) हतियार लिएर हिँडेमा (त्यो हत्यारा हो), (ग) अर्काकी स्वास्नीको टाउको स्पर्श गरेर बसेमा (यो जार हो), (घ) हथौडी लिएर डरलाग्दो अनुहार लिएर हिँडेमा (यो पुल तोड्ने हो), (ङ) बच्चरो लिएर जङ्गलमा हिँडेमा (यो बन फाँड्ने हो) र (च) शकित अनुहार लिएर हिँडेमा (यसले भर्खरै अपराध गरेको छ) ।

साक्षीको संख्याको सम्बन्धमा बृहस्पति स्मृतिमा हेर्दा साक्षीको संख्या ९,७,५,४,३ मध्ये कुनै एक संख्या हुनुपर्ने मानिएको छ । हाम्रो वर्तमान न्यायिक पद्धतिमा समेत विद्यमान रहेको ३ साक्षीको धारणाको प्रतिपादक नारदस्मृति हो । तर दुवै पक्षले मञ्जुर गर्छन् भने १ साक्षीप्रति पनि नारदको आपत्ति छैन । गौतम सूत्रमा १ साक्षी हर अवस्थामा अमान्य मानिएको छ । जसअनुसार कस्मिन्तमा पनि ३ साक्षी हर अवस्थामा अनिवार्य छ ।^{२८}

भुट्टो साक्षीको सम्बन्धमा विष्णुस्मृतिको भनाइ हेर्दा फरक फरक हेराई, तुरुन्त तुरुन्त परिवर्तत हुने अनुहारको रंग, तुरुन्त वहकिने भनाई भए साक्षी भुट्टो बोल्दैछ भन्ने कुराको प्रमाण हो । अपराधीको जस्तो हेराइ भई टाउको झुकेमा, विरामी जस्तो देखिएमा, स्थान तुरुन्त तुरुन्त फेरेमा, मान्छे देखी भागेमा, बिना कुनै कारण कुरा गरेमा, बोल्दा भक्भकाएमा, बोल्दा निधारमा पसिना आएमा, बोल्दा ओठ मुख सुकेमा, बोल्दा यताउता हेरेमा, आत्तिएर लामो बयान गरेमा, नसोधी भनेमा यी भुट्टा साक्षी मानिने र दण्डको भागी हुने कुरा नारद उल्लेख गर्छन् । मूल्याङ्कनका सम्बन्धमा साक्षीहरूको कथनमा परस्पर विरोधाभाष भए धेरैले भनेको मान्य हुने कुरा मनुस्मृतिमा उल्लेख भएको पाइन्छ । साक्षीलाई हुने सजायका सम्बन्धमा बृहस्पति स्मृतिमा विरामी परेमा वाहेक बोलाउँदा नआउने साक्षी दण्डको भागी मानिएको छ । साक्षीलाई थाहा भएको कुरा निजले नभनेमा भुट्टा बोलेमा भन्दा पनि बढी सजाय गर्ने पक्षमा नारद रहेका छन् । यसै गरी कात्यायनले भुट्टो साक्षीलाई कारागार प्रवेश गराउनै पर्ने मान्दछन् ।

(ख) लिखत: लिखतमा तिथि मिति उल्लेख हुनुपर्ने कुरा मूल आवश्यकता रहेको कुरा याज्ञवल्क्यस्मृतिको ठहर रहेको पाइन्छ । जसअनुसार लिखतको शिर र पुछार दुवैमा सही पार्नु पनि जरुरी मानिएको पाइन्छ । बृहस्पति स्मृतिमा ऋणको प्रष्ट दावा भएको लिखत मात्र प्रामाणिक महत्वको हुने मानिएको छ । शुक्रनीतिमा पनि लिखतका आवश्यक अङ्गबारे व्यापक उल्लेख भएको पाइन्छ । समय, वर्ष, महिना, पक्ष, तिथि, बेला, प्रदेश ठाउँ, विषय, जाति, आकृति, उमेर, उद्देश्य र प्रमाण लिखतमा अनिवार्य रूपले उल्लेखन हुनुपर्ने भनिएको छ । के कुराको लिखत ? कति द्रव्यको ? आफ्नो नाम, राजाको नाम, ठेगाना,

^{२८} प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन पृ. २६: बृहस्पतिले साक्षीलाई १२ किसिममा विभक्त गरेको पाइन्छ । नारद साक्षीका ११ भेद बताउँछन् । उनका अनुसार ५ तोकिएका प्रकारका साक्षी र ६ नतोकीएका प्रकारका साक्षी हुन् । ऋणी, सम्भना शक्ति राम्रो भएको, गुप्त, अप्रत्यक्ष र मौकाग्रस्त पहिलो वर्गमा पर्छन् । गाउँले, न्यायाधीश, राजा इत्यादी दोश्रो वर्गमा पर्छन् । अप्रत्यक्ष साक्षीबारे पनि ऋषीहरूले वर्णन गरेका छन् । मेघातिथिद्वारा प्रतिस्थापित “श्रुतानश्रुत (Hearsay) प्रमाण होइन” भन्ने धारणाले विष्णुस्मृतिमा आएर विश्रान्ति लियो । अप्रत्यक्ष साक्षीको धारणालाई प्रकट गर्ने श्रेय विष्णुलाई नै छ । तोकिएको साक्षी मरेमा वा विदेश गएमा उसले भनेको सुन्नेले दिएको साक्ष्य प्रमाण पनि ग्राह्य हुने धारणा विष्णुको मौलिक देन हो । विदेशमा रहेको कारणबाट उपस्थित गराउन सम्भव नभए ३ वेद जान्ने मान्छेको अगाडि लेखेर पठाए पनि प्रामाणिक मानिने पक्षमा कौटिल्य छैनन् । यस व्यवस्थालाई बन्द सवालसम्बन्धी हालको व्यवस्थाको पूर्वरूप मान्न सकिन्छ ।

बाबु बाजेको नाम, उल्लेख नभएका लिखत पनि प्रामाणिक मूल्यहीन हुने कुरा यस ग्रन्थले स्वीकारेको पाइन्छ।^{२९}

विष्णुस्मृतिमा लिखतको किसिमको सम्बन्धमा चर्चा गरिएको पाइन्छ। राजाले नोकरलाई राजाज्ञाको रूपमा आदेश दिई लेखाइएको र राजाद्वारा समर्थित राज-कर्मचारीको सही परेको राज लिखत पहिलो वर्गमा पर्दछ। जस कसैले जहाँ कहीं पनि लेखी साक्षीद्वारा समर्थित दोश्रो वर्गको लिखत हो। पक्ष आफैले लेखेको भएमा यो असमर्थित भएपनि प्रामाणिक मूल्यको हिसाबले तुच्छ नहुने कुरामा विष्णुको पनि सहमति छ।

वृहस्पति स्मृति लिखत मुलतया: तीन किसिमका हुने मान्दछन्: (क) राज लिखत, (ख) खास ठाउँमा लेखेको र (ग) पक्ष आफैले लेखेको। राज लिखतलाई पनि तीन भागमा विभक्त गरिएको छ। राजाले तामा वा कपडामा लेखी विर्ता आदि दिने लिखत, राजाले युद्ध तथा शान्ति मन्त्रीको सहमतिमा छाप लगाई दिने ऋण एवं दानको लिखत र कसैको सेवाबाट प्रभावित भई राजाले दिने वकस। नारद स्मृतिमा लिखत मुलतया दुई किसिमको हुने मानिएको छ। पक्षकै हस्ताक्षरमा लेखिएको र अर्को व्यक्तिद्वारा लेखाइएको। शुक्र नीति राजकीय र लौकिक गरी लिखतलाई दुई किसिमको नै मान्दछ। नारद सद्दे कीर्ते छुट्याउन परे पक्षको हस्ताक्षर, लिखतको अवधि, खास चिन्ह, परिस्थितिजन्य प्रमाण र मुद्दाका सम्भावनामा विचार गर्ने निर्देशन गर्दछन्। मुल लिखत वा प्रतिलिपि सम्बन्धमा हेर्दा वृहस्पतिस्मृतिमा गौण प्रमाणको सिद्धान्तको उद्घोषण पाइन्छ।^{३०}

शुक्रनीतिमा लिखतका लागि अनिवार्य मानिएका सबै कुरा उल्लेख नभएको लिखत त्यज्य मानिएको छ। लिखतका लागि आवश्यक भनी यस ग्रन्थले मानेको क्रममा नलेखेको, पहिले लिखत तयार गरी पछि मिति राखिएको, लेखकको नाम र सही नपरेको, चित्तस्थिर नभएकाको लेखकले लेखेको, आइमाइले लेखेको र बलपूर्वक लेखाइएको लिखत अवैध मानिएको छ। देवानी मुद्दामा पाएसम्म लिखत नै हेर्ने, नपाए भोग हेर्ने भनिएको पाइन्छ।^{३१}

समष्टिगत रूपमा हेर्दा हाम्रा धर्म शास्त्रमा सन्निहित प्रमाणसम्बन्धी व्यवस्था पूर्ण एवं परिमार्जित देखा पर्दछन्। तर हाम्रो आफ्नो समृद्ध धर्म र संस्कृतिको गरिमामय विशेषताको जानकारी अभाव र खोजको कमीले हामी आफैले लत्याइरहेका छौं। प्रमाण ऐनबारे हाम्रो आफ्नो प्राचीनपनलाई अध्ययन गर्दा यसमा पूर्णताको आभाष पाइन्छ, हाल प्रचलित प्रमाण ऐनको धारणा विशुद्ध पश्चिमा देन मात्र होइन।

२९ प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन पृ.३२

३० प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन पृ.३४ लिखत प्रमाणको मूल्य सम्बन्धमा समेत स्मृतिहरूमा चर्चा भएको पाइन्छ। याज्ञवल्क्य स्मृति अनुसार सम्पत्ति तेरो मेरो परे लिखत प्रमाण लिएर धनी छुट्याउनुपर्छ। विष्णुस्मृतिमा पक्षले नै लेखेको लिखतमा साक्षी नभए पनि सर्वाधिक महत्व दिइएको छ। नारदस्मृतिमा बेहोसी अवस्थामा रहेकोद्वारा, फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएकाद्वारा, स्वास्नी मान्छेद्वारा, बच्चाद्वारा, भयद्वारा कपटद्वारा र शक्ति प्रयोगद्वारा तयार भएको लिखत अवैध हुने मानिएको छ। शुक्रनीति लिखतको मूल्य चर्चा गर्ने सन्दर्भमा भन्दछ कि बन्धु-बान्धव साक्षी राखी स्वेच्छाले, राम्रोसंग बनाइएको अंश वंडापत्र मान्यताप्रद हुने, त्यस्तो नभए बाबुले नै गरिदिएको अंश वण्डापत्र भए पनि प्रमाणमा ग्राह्य नहुने मानिएको छ। अचल सम्पत्तिको दानपत्र, राजीनामा, तमसुक, दाज्यूभाई सबैको एकमत हुन र ग्रामाध्यक्ष समेत साक्षी वस्तु जरुरी मानिएको छ।

३१ प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन पृ.३५

१.४.२ प्रमाण कानूनको अन्तर्राष्ट्रिय पृष्ठाभूमि

हाम्रो प्रमाण ऐन, २०३१ पश्चिमा विचारधाराबाट समेत प्रभावित भएको हुनाले प्रमाण कानून सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा दृष्टिगोचर गर्न बाञ्छनीय हुन्छ । सन् ७०० देखि १२०० सम्मको युगमा लिखतको साक्षीलाई म्याद काट्नु पर्ने एवं मूल लिखत अनिवार्य रूपमा प्रस्तुत गरिनुपर्ने जस्ता व्यवस्था थिए । यस युगमा न्यायपद्धति दैवी इच्छामा निर्भर रहने धारणा व्याप्त थियो । साक्षी र प्रमाणलाई औपचारिकता मात्र मानिन्थ्यो ।

सन् १२०० देखि १५०० सम्मको अवधिको मुख्य विकासमा साक्षीहरूको प्रामाणिकता, सपथ र लिखत प्रमाण सम्बन्धी धारणा विकसित गरिए । कस्ता साक्षी अयोग्य हुन्छन् भन्ने कुराको निर्धारण सन् १५०० देखि १७०० सम्ममा भएको पाइन्छ । सन् १७७० कै शुरुवातमा जिरहको अधिकार प्रमाण कानूनमा गाभिनु सन् १७०० देखि १७९० सम्मको युगको महत्वपूर्ण देन हो । सन् १८६८ मा निस्केको Blackstone's Commentaries नामक ग्रन्थले पनि प्रमाण कानूनको समृद्धिमा ठोस योगदान दियो । सर्वोच्च प्रमाण पेश गरिनु पर्दछ (The best evidence must be produced) भन्ने विद्यमान धारणा पनि यसै अवधिको उपज हो । साक्षी परीक्षणमा उत्तर सूचक प्रश्न सोध्न सामान्यतया नहुने, सावित्री कतिसम्म प्रामाणिक हुने र मूल लिखतको अभावमा त्यसमा लेखिएको कुरा कसरी प्रमाणित गर्ने बारे यसै अवधिमा सुनिश्चित सिद्धान्त बनेको पाइन्छ ।^{३२}

सन् १७९० देखि १८३० सम्मको अवधिको विकास क्रम हेर्दा सन् १८०१ मा विद्वान् पीक (Peak) ले बेलायतमा र म्याकनल्ली (Macnally) ले सन् १८०२ मा आयरल्याण्डमा प्रमाण कानूनका ज्यादै उपयोगी पुस्तकहरू प्रकाशित गरे । सन् १८०६ को विद्वान् इभान्स (Evans) को पुस्तकको पनि प्रमाण कानूनको विकासमा ज्यादै ठूलो योगदान रहेको छ । सन् १८१४ र १८२४ मा क्रमशः फिलिप्स (Phillips) र स्टार्क (Starkic) देखा परे, जसले इभान्स र पीकको विचारधाराहरूलाई व्यवहारमा प्रयोग गराउन महत्वपूर्ण भूमिका खेले ।

सन् १८३० देखि १८६० को अवधिलाई कानूनको आधुनिकीकरणको अवधि मानिन्छ । सन् १८१८ मा फ्रेञ्च भाषामा निस्केको बेन्थम (Bentham) को न्यायिक प्रमाणको सिद्धान्त (Theory of Judicial Evidence) ले अन्य क्षेत्रमा पनि आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्न थाल्यो । सन् १९६० पछि हरिसन (Harison), टेलर (Taylor) र फिप्सन (Phipson) बाट प्रमाण कानूनको आधुनिक युगको जन्म भयो ।

वर्तमान नेपाली प्रमाण कानूनमा विदेशी कानूनको प्रभाव परेको पाइन्छ । खासगरी बेलायती प्रमाण कानूनको छाप भारतमा परेको र भारतीय प्रमाण ऐनलाई मूल आधार लिएर नेपालको प्रमाण ऐन बनाइएको विज्ञहरूले ठहर गरेका छन् । यसरी विदेशी कानूनको प्रभाव नेपालमा पर्नुका कारण नेपालको आफ्नो मौलिक अभ्यासलाई विकास गर्ने कानूनी र न्यायिक क्षमताको अभाव हो भन्ने गरिएको पाइन्छ । ("Some countries have adapted foreign laws in the course of reformation of their legal system, whereas some countries had a compulsion to adopt them to the lacks of legal and judicial

capabilities for the development of law based on their social and ethical values. Nepal belongs to the second category of nation to receive the foreign Law".)^{३३}

१.४.३ नेपालको प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूको ऐतिहासिक विकासक्रम

(क) **किराँतकाल:** किराँत कालमा मुद्दामा कसूर स्वीकार नगर्ने प्रतिवादीलाई, आफ्नो दावी प्रमाणित गर्न नसक्ने वादीलाई र बराबर किसिमको प्रमाण पेश गर्ने वादी प्रतिवादीलाई माटो खुवाई शपथ गराउने व्यवस्था त्यसवेला प्रचलित भएकोले शपथ र दिव्य परीक्षाको प्रचलनको आभास मिल्दछ।^{३४} किराँतकालमा न्याय गर्ने आधारग्रन्थ मुन्धुम रहेको थियो। यो बेला मुद्दामा सावित नहुने अभियुक्तलाई, प्रमाण पुऱ्याउन नसक्ने वादीलाई र समान मूल्यका प्रमाण पेश गर्ने वादी प्रतिवादीलाई माटो खुवाई शपथ गराइने कानून विद्यमान रहेको पाइन्छ। प्रमाण नबुझी मुद्दा छिन्न पूर्णतया बन्देज लगाइएको पाइएवाट किराँत कालमा प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको धारणाले पूर्णतया मान्यता पाएको देखिन्छ।

(ख) **लिच्छवी काल:** यो समयको विद्यमान प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा प्रकाश पार्ने एउटा भरपर्दो सामग्री नक्साल नारायण चौरेको जयदेव द्वितीय ताकाको अभिलेख फेला पर्दछ। यो अभिलेखको अर्थ लगाउँदै धनवज्र वज्राचार्य लेख्नुहुन्छ: साक्षीलाई सिकाइएमा र कुनै इशाराद्वारा पनि मुद्दाको कुनै कुरा प्रकट गरेमा त्यहाँ उपस्थित साक्षीलाई दण्ड गर्नु र लिखत हिनामिना गरेमा १०० पण दण्ड गर्नु। भुट्टो बक्ने साक्षीलाई २० पण जरिवाना हुने व्यवस्था थियो। कुनै इशाराद्वारा सिकाइएर बक्नुलाई सिकाउनेलाई भन्दा पनि बढी जरिवाना गरिन्थ्यो। लिखत प्रमाणलाई सर्वाधिक महत्व दिइएको कुरा हिनामिना गर्नेलाई १०० पण दण्ड गर्ने व्यवस्था भएवाटै बुझिन्छ।^{३५} लिच्छवी कालमा साक्षीलाई सिकाउने, इशारा गर्ने र साक्षीलाई अरु किसिमले प्रभाव पार्नुलाई अपराध संझिइने र भुट्टा साक्षी बक्नेलाई सजायको व्यवस्था समेत गरिएको थियो।^{३६} लिच्छवी काल (सन् २५०-११४०) मा साक्षीहरूलाई ईश्वरका नाममा सपथ लिन बाध्य गरिने गरिन्थ्यो। ("The witnesses were compelled to take oath in the name of god")^{३७}

साक्षीलाई सत्य कुरा प्रकट गराइनमा अत्यधिक जोड दिइएको देखिन्छ। लिच्छवी कालमा प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले केही परिपक्वता हासिल गरेको पाइन्छ।

(ग) **मल्ल काल:** मल्ल काल (सन् ११४०-१७६८) मा प्रमाण संकलनको सहज विधि मध्ये दिव्य परीक्षा एक थियो। ("The ordeal was one of the familiar method of the collection of evidence.)^{३८} राजा प्रताप मल्लको पालामा अभियुक्तले कोटिलिंगेश्वरको लिङ्ग छोएर निर्दोषिता प्रमाणित गर्न पर्दथ्यो। अर्थात् फौजदारी मुद्दामा कोटिलिङ्गेश्वर महादेवको लिङ्ग स्पर्श गर्नु मूल प्रमाणिक

३३ Bishal Khanal, *Regeneration of Nepalese Law*,-2000), Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications P.24

३४ ज्ञान्द्रबहादुर श्रेष्ठ, प्रमाण ऐन, २०३१ एक संक्षिप्त टिप्पणी, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन (२०६८), तेश्रो संस्करण, पृ. १७

३५ प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन पृ.४१

३६ ज्ञान्द्रबहादुर श्रेष्ठ, प्रमाण ऐन, २०३१ एक संक्षिप्त टिप्पणी, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन (२०६८), तेश्रो संस्करण, पृ.१७

३७ Bishal Khanal, *Regenerations of Nepalese Law*, (2000), Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications P.8

३८ Bishal Khanal, *Regenerations of Nepalese Law*, (2000), Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications P.10

मापदण्ड मानिएको थियो । यो प्रथाको सट्टा प्रताप मल्लले शपथ खाने वा दिव्य परीक्षालाई प्रामाणिक श्रृङ्खलामा समाविष्ट गरेको पाइन्छ । मल्लकालमा स्त्रीको विवादमा स्त्री साक्षी राख्नुपर्ने व्यवस्था थियो ।^{३९}

राजा जयस्थिति मल्लले ने.सं. ५०० (वि.सं.१४७३) फाल्गुण शुक्ल तृतीया आइतवारमा लेखिएको मानव न्यायशास्त्र ग्रन्थको पृष्ठ १६ देखि २२ सम्ममा साक्षी प्रमाणको उल्लेख छ । यस ग्रन्थमा मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, मिताक्षरा टीका, नारदस्मृति र बृहस्पति स्मृति आदि ग्रन्थको स्पष्ट प्रभाव परेको भनिएको पाइन्छ । यस ग्रन्थमा जन्म र कर्मबाट पनि कूलीन भएका विद्वान् र दरवारमा काम गर्ने साक्षीलाई सवैभन्दा बढी महत्व दिइएको छ । चारै वर्ण ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र साक्षी हुन योग्य मानिएको छ । स्त्रीको विवादमा भने स्त्री नै साक्षी लिनुपर्ने कुरा मानिएको छ । पहिले वादीको साक्षी बकाउन पर्ने कार्यविधि तोकिएको छ । साक्षी हुन अयोग्य मानिनेहरू ४९ किसिमका व्यक्तिको लामो सूची ग्रन्थको पृष्ठ १९ र २० मा दिइएको छ । पूर्जी काटेर बोलाइएका साक्षीलाई न्यायकर्ताले बेग्लाबेग्लै राखी एकले बोलेको अर्काले नसुन्ने गरी बकाउने कार्यविधि तोकिएको पनि पाइन्छ । भुठो बकेमा हुने सजायको पनि मानव न्यायशास्त्रमा व्यवस्था गरिएको छ ।^{४०}

यसरी जयस्थिति मल्लको पालामा प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले परिमार्जित रूप देखाइसकेको पूर्ण आभास पाइन्छ ।

(घ) शाहकाल (जङ्गबहादुर पूर्व): जङ्गबहादुरको शासनकाल पूर्वको वी.एच.हडसनको "Miscellaneous Essays Relating to Indian Subjects" नामक ग्रन्थ प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थासँग पनि सम्बन्धित छ ।

यो ग्रन्थ अनुसार अभियुक्तलाई कोरा हानी लिइने सावितीलाई प्रामाणिक मूल्य दिइने गरेको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ । यसैगरी साक्षीले प्रत्यक्ष देखे भनेको छ तर अभियुक्त सावित हुँदैन भने कोरा लगाइने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । फौजदारी मुद्दामा प्रमाण पुऱ्याउने र दण्ड दिने पूर्ण अधिकार अदालतलाई हुनुवाट फौजदारी अभियोग लाग्नुलाई नै यथेष्ट मानिएको र प्रमाणको महत्वलाई अस्वीकार गरिएको देखापर्छ । लिखत र साक्षी दुवै नभएको अवस्थामा दिव्य परीक्षा देवानी मुद्दामा अनिवार्य मानिएको छ । दुई पक्षको नाम लेखिएको कागजको गोला बाँधिएका लट्ठा रानीपोखरीको वारी र पारी गाडि इशारा पाएपछि पानीमा पसेको दुई चमारमा जो पहिले सतहमा उत्रन्छ उसको नजिकको लट्ठी नष्ट गरिन्थ्यो । बचेको लट्ठीमा जसको नाम हुन्छ उसले मुद्दा जित्दथ्यो । फौजदारी मुद्दामा भने सजाय भइसकेपछि पनि अभियुक्त निर्दोष हुँ भन्दछ भने दिव्य परीक्षा हुन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

प्रारम्भिक शाहकाल (सोह्रौँ सताब्दीको अन्त्यतिर देखी सन् १८४६ सम्म) मा सवै साक्षीहरूले लक्ष्मी

३९ जाइन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, प्रमाण ऐन, २०३१ एक संक्षिप्त टिप्पणी, काठमाडौँ: पैरवी प्रकाशन (२०६८), तेश्रो संस्करण, पृ.१७

४० प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन पृ.४४

नारायण भगवानको प्रतिकको रूपमा रहेको शालिग्राम छोएर सपथ लिनु पर्थ्यो । ("Every witness had to take the oath touching *Saligram* (sacred stone), a symbol of Lord *Luxaminaryan*.")^{४१} शाहकालमा विपक्षीको साक्षीलाई जिरह गर्न पाउँथे र अदालत स्वयंले पनि जिरह गर्न सक्थ्यो ।^{४२} लेनदेन मुद्दामा प्रमाण भार पहिले प्रतिवादीमा र उसले अस्वीकार गरेमा वादीमा हुने मानिएको छ । फौजदारी मुद्दामा सावितीलाई सर्वाधिक महत्व दिइएको पाइन्छ । अभियुक्त सावित नहुञ्जेल पिटिने र भयभित गर्ने जस्तो अमानवीय व्यवस्था रहेको पनि पाइन्छ । साक्षीले नबकेसम्म थुन्ने काम गरिन्थ्यो । अभियुक्तले विपक्षीका साक्षीसँग जिरह गर्ने अधिकार राख्दछ, भन्ने महत्वपूर्ण व्यवस्था पनि पाइन्छ ।^{४३} पृथ्वी नारायण शाहको पालामा पनि अभियुक्त र साक्षीहरूले वयान र वकपत्र गर्नु अघि ईश्वरको नाममा शपथ लिनु पर्थ्यो । ("In the trial level accused and witness had to take oath in the name of God before depositing their statements".)^{४४}

यसरी साक्षीलाई प्रमाणको महत्वपूर्ण माध्यम मानिएको थियो । कुलीन स्वास्नीमान्छेको वकपत्र गराउनु पर्दाको अवस्थामा उनको कथन अर्को स्वास्नीमान्छेले सुनेर अदालतमा गएर भनेमा पनि ग्राह्य हुने असमान एवं अनौठो व्यवस्था पनि तत्कालिन न्यायिक परिपाटीको अभिन्न अङ्ग रहेको पाइन्छ । प्रमाण भार, मौखिक प्रमाण, लिखत प्रमाण र साविती आदि प्रमाण ऐनका महत्वपूर्ण विधाहरूमा प्रकाश पार्ने भएकाले यस युगको प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई समृद्ध नै मान्नु पर्ने हुन्छ ।

(ड) **पहिलो मुलुकी ऐन (राणाकाल)** : वि.सं.१९१० को मुलुकी ऐनले मौखिक प्रमाणलाई भन्दा बढी लिखित प्रमाणलाई महत्व दिएको पाइन्छ । ("Documentary evidence had been regarded relatively more reliable than oral ones.")^{४५} वि.सं.१९१० को मुलुकी ऐनमा स्पष्ट रूपमा प्रमाण सम्बन्धी छुट्टै तथा विशेष व्यवस्था थिएन । करीब ७०० पृष्ठ जति भएको कानूनमा प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था बारे लगभग उल्लेख नहुनु घोर आश्चर्य लाग्दो कुरा भएको छ । संभवतः त्यसबेला रीतिरिवाजको रूपमा प्रचलित रहेका प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई नै पर्याप्त मानिएको हुनुपर्छ । अदालतमा उपस्थित मान्छेमा पनि कोही वादी कोही प्रतिवादी पक्षमा भए धर्म भकाई पक्षहरूलाई इन्साफ दिने चलन रहेको बुझिन्छ । यसैको २५ नम्बरमा नालेस गर्दा आफ्नो जो भएको सबुद प्रमाण सबै एकैपटक उल्लेख गरिदिनु पर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।^{४६}

(च) **शाहकाल (२०१२ सालसम्म)** : वि.सं.१९१० मा जारी भएको मुलुकी ऐनलाई संशोधन एवं परिमार्जित गरिँदै आयो । २०१२ साल सम्ममा यो ऐन ५ भागमा विभक्त भइसकेको थियो । ५ भाग मुलुकी ऐनमा प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था निकै परिमार्जित एवं व्यापक बनिसकेको देखिन्छ । जसअनुसार भगडियाले यो मान्छे मेरो मुद्दाको सबै कुरा जान्ने मानिस हो, साक्षी

४१ Bishal Khanal, *Regenerations of Nepalese Law*, (2000), Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications P.11

४२ जाइन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, प्रमाण ऐन, २०३१ एक संक्षिप्त टिप्पणी, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन, (२०६८), तेश्रो संस्करण, पृ.१८

४३ प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन पृ.४६

४४ Bishal Khanal, *Regenerations of Nepalese Law*, (2000), Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications P.13

४५ Bishal Khanal, *Regenerations of Nepalese Law*, (2000), Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications P.12

४६ प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन पृ.४७

बकाउँदा समेत राखी पाऊँ भनेमा अदालतले राखिदिने व्यवस्थाबाट वर्तमान प्रमाण ऐनले साक्षी बकाउँदा कानून व्यावसायीको लागि प्रदान गरेको भूमिकाकै समकक्ष व्यवस्था भएको पाइन्छ । नालेश गर्दा प्रमाणका साक्षी आदि कुरा एकैपटक लेखेर दिनु पर्ने र पछि थप्न नपाइने बन्देज लगाइएको पाइन्छ । वादी प्रतिवादीको मुख नमिलेको कुरामा प्रमाण बुझ्न पर्ने व्यवस्था पाइन्छ भने देवानी मुद्दामा प्रतिउत्तर नपरी र सरकार वादी मुद्दामा बयान भइनसकी प्रमाण बुझ्न प्रतिबन्ध लगाइएबाट प्रमाण संकलन गर्नका लागि पनि निश्चित पूर्वावस्था पूरा गर्नु पर्ने व्यवस्था पाइन्छ । ज्यान, डाँका, रहजनी, गाथगादी र जीउको नोक्सान देखिएको जानकारी आएमा भने हाकिम आँफै वा कर्मचारी खटाई तहकिकात सरजमिन गर्नुपर्छ भन्ने विशेष व्यवस्थाले यो अपराधलाई संगीन मानिएको र यिनमा प्रमाण संकलनलाई सर्वाधिक महत्व दिइएको पष्ट आभाष मिल्दछ । हुकुम मर्जीबाट वा इज्जतदार स्वास्नीमान्छे वा हिँडडुल गर्न नसक्ने विरामी वा होश नभएका साक्षी नबुझी नहुने भए घर मै गई बकपत्र गराउन पर्छ भन्ने व्यवस्था पनि त्यस मुलुकी ऐनको प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थाको अभिन्न अङ्ग थियो ।

पाँच भाग मुलुकी ऐनमा भएको जिरहको व्यवस्थालाई महत्वपूर्ण मानिएको पाइन्छ । अनौठो व्यवस्था के छ भने जिरह गरे पक्षको पनि प्रश्न राख्ने र नगरे सही मात्र भने पनि गराउने व्यवस्था पाइन्छ । साक्षीले भनेबमोजिम नबोले कैफियत तलब राख्ने आदि कार्यविधि पनि सो ऐनमा थिए । बन्द सवाल बारेको कार्यविधिमा एक अदालतले बनाई पठाएको प्रश्नका अलावा प्रश्न सोध्ने अदालतले अन्य कुरा पनि सोध्न सक्ने विद्यमान व्यवस्थाकै समरूप व्यवस्था थियो । साक्षीहरूको अयोग्यताको लामो सूची पनि सो ऐनले बोकेको थियो । यस्ता अयोग्य साक्षी बकाइएको भए पनि प्रमाण लिन नहुने मानिएको छ । प्रमाण संकलन जस्तो कुरामा पनि सरकारवादी र दुनियावादी भनी पृथकीकरण भएको थियो ।^{४७}

यसरी यहाँ आएर प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा निकै परिमार्जन आएको देखिए तापनि प्रमाण ऐनको सर्वमान्य सिद्धान्तको कमी यिनमा पाइन्छ । पुरातन मान्यताले प्रभाव पारेको व्यवस्थाहरूको बाहुल्यताले गर्दा प्रमाण ऐनको गहिराइसम्म पुग्न सकेको पाइन्न ।

(छ) शाहकाल (२०२० पछि र २०३१ पूर्व) : वि.सं. २०२० मा जारी भएको नयाँ मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोवस्तको महलका विभिन्न नम्बरहरूमा प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू छरिएर रहेको पाइन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ ले मुलुकी ऐनका ११ व्यवस्थाहरूलाई मात्र ऐतिहासिकताको दर्जा प्रदान गरेको छ । मुलुकी ऐनका अन्य व्यवस्थाहरू भने कायमै भए । प्रमाण ऐनले खारेज गरेको मुलुकी ऐनका विभिन्न व्यवस्थालाई आंशिक रूपमा परिवर्तन गरी पुनः प्रमाण ऐनले नै ग्रहण गरेको छ ।

प्रमाण ऐन, २०३१ लागु हुन अघि बकपत्र गराउँदा जसको इजलास हो, उसैले वकाउनु पर्ने, साक्षी वकाउँदा दुईथरी भगडिया हाजिर भए दुईथर र नभए जो हाजिर छ उसलाई साक्षी भरसक जिरह

समेत गरी बकाउनुपर्ने र वादी वा प्रतिवादी वा निजहरूको वकीलले मनासिव कुराको साक्षीसँग केही जिरह गर्‍यो भने सो कुरा सवालतर्फ लेखी त्यसको जवाफ पनि सोधी लेख्नु पर्ने जस्ता कानूनी व्यवस्था फ्रान्सिसी सरह अदालत आफैले जाँचबुझ गर्ने संपृच्छक प्रणाली जस्तै थियो।^{४८}

अड्डाभिन्न एक साक्षीले बक्न लागेको अर्को साक्षीले सुन्न वा अरु कसैले सुनाउन नहुने अ.व. १४९ को व्यवस्थाले अर्को साक्षीलाई बकेको नसुन्नु, नसिकाउनु र नसुनाउनु पक्षको दायित्व स्वरूप राखिएको थियो। प्रमाण ऐनको दफा ४९(२) ले उपर्युक्त व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने दायित्व अदालतलाई सुम्पेको छ।

प्रमाण ऐनको दफा ४९(१) ले शपथ लिन पर्ने रुढीवादी व्यवस्थालाई नहटाए पनि कमसेकम तामो छुन पर्ने विडम्बनालाई भने हटाएको छ। जिरह नगराए पनि जिरह सुन्ने भनी सही गराउनमा अति नै जोड दिइनु जस्तो अ.व. १५३ नं. को व्यवस्था अब छैन। यसरी अ.व. १६३ नं. र १६६ नं. ले सिर्जना गरेको साक्षीको सीमित घेराले गर्दा कृत्रिम साक्षी तयार गर्नुपर्ने बाध्यता आई पर्दथ्यो। प्रमाण ऐनको दफा ३८ ले यो सीमिततालाई कायम राखेको छैन। भगडियाले वकीललाई भनेको वा लेखेको कुरा भन्न वकील बाध्य हुँदैन भन्ने अ.व. १६५ नं. को व्यवस्थाले स्वेच्छाले भनेमा प्रमाणमा लिन बन्देज थिएन। प्रमाण ऐनको दफा ४५ ले यो अवस्थालाई निर्मूल पारेको छ। एकपल्ट वकपत्र भइसकेको साक्षीलाई आवश्यक परे जुनसुकै पनि विषयमा जति पल्ट पनि ततिम्बा गराउन पाउने अ.व. १६८ नं. को व्यवस्थालाई प्रमाण ऐनको दफा ४९(१) ले हटाएको छ।^{४९}

मुलुकी ऐनको उपयुक्त व्यवस्थाहरूको आज केवल ऐतिहासिक महत्व छ। उपर्युक्त व्यवस्थाहरूको व्यावहारिक अनुभवले वर्तमान व्यवस्थाको तर्जुमा गर्न अवश्य पनि ज्यादै ठूलो भूमिका खेलेको छ। साथसाथै नेपालको प्रमाण सम्बन्धी इतिहास केलाउँदा लिखत र साक्षीलाई नै वढी महत्व दिएर प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था हुँदै आएको पाइन्छ। यसैको निरन्तरता स्वरूप हालको प्रमाण ऐन र प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था गरेका अन्य कानूनहरूमा साक्षी र लिखत प्रमाण सम्बन्धी प्रचुर व्यवस्था भएको पाइन्छ।

प्रमाण ऐन, २०३१ आउनु पूर्वको प्रमाण सम्बन्धी न्यायिक दृष्टिकोण

क. न्याय दिने अधिकारीले अभियुक्तको खिलाफ कागजात बाहेक अरु जरियाबाट केही कुरा सुने बुझेमा-त्यसको प्रमाणिकता :^{५०} (वि.सं. २०१४ साल)

जलेश्वर देखि आधा कोश नजिक पर्ने बेला महादेवपट्टी समेत गाउँका वदचलनका वारदात

^{४८} ज्ञान्द्रबहादुर श्रेष्ठ, प्रमाण ऐन, २०३१ एक संक्षिप्त टिप्पणी, (२०६८), काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन तेश्रो संस्करण, पृ. २७

^{४९} प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन पृ. ५१

^{५०} निर्णय नं. १८, चोर पाल्यो भन्ने डाका, फैसला मिति २०१४ १०२।०९, डिभिजन बेन्च इजलास, ९४७ पुनरावेदक प्रतिवादी : कामेश्वर भा मथली ब्रम्हण विरुद्ध वादी अक्षलाल राउत समेत, भाग : २, साल : २०१६ महिना : जेष्ठ अंक : ४, प्रधान न्यायाधीश श्री अनिरुद्रप्रसाद सिंह र न्यायाधीश श्री वल्लभ शम्शेर ज.व.रा.

गरी हिंङ्ने भन्ने समेत बुझिएको भन्ने शुरू अमिनीले फैसलामा लेखेको उपरोक्त वाक्यले के देखिन आउँछ भने यस मुद्दामा अमिनी अड्डाका हाकिमले मिसिल कागजात बाहेक अरू कुनै जरियाबाट पनि अभियुक्तको खिलाफ केही कुरा सुन्नु बुझ्नु भएको रहेछ। त्यस्तो किसिमसँग सुने बुझेको कुरालाई किम्बदन्ती अथवा अफवाह भन्न सकिन्छ। किम्बदन्ती अथवा अफवाहलाई प्रमाण सम्झी डाँका जस्तो मुद्दामा अभियोग लगाई दोषी करार गरी कारावासको सजाय तोक्नु पूर्णरूपले न्यायशास्त्रको सिद्धान्तको विपरीत कार्य हो। कदाचित अभियुक्तको घर अमिनी बसेको ठाउँदेखि टाढा भई उक्त हाकिमले मिसिल कागजातका प्रमाण बाहेक अरू कुनै अन्य जरियाबाट केही खबर सुन्न बुझ्न असमर्थ हुनु भएको खण्डमा नमालुम कुन निष्कर्षमा पुग्न हुन्थ्यो। अतः प्रस्तुत मुद्दामा न्यायकर्ताहरूले अनिश्चित कुराको आधारमा अव्यवस्थित तरिकाले फैसला गर्नु भएको रहेछ।

ख. आत्महत्या कि, कर्तव्य ज्यानको कसूर ? (वि.सं. २०१७ साल)

अपहत्या गरी मर्नु एउटा असाधारण कुरा, ठूलो मानसिक स्थिति नियन्त्रणमा नरहेको अवस्था वा शारीरिक वेदना वा चोट परेमा मात्र सम्भव ^{५१}:

(१)“.....कर्तव्यबाट मरेको हो वा आफैँ आई हामफाली मरेको के हो ? पहिले लास फेला पारेको १३ साल जेष्ठ ७ गतेका दिन रानीपोखरीमा भएको मौका तहकिकात लासजाँच मुचुल्का हेरौं। दुबै आँखा केही खुलेको, दुबै गोडा खुम्चिएको, मुखबाट पानी निस्केको, हातगोडा धारीईमारी परेको, दुबै हातको मुठी केही खुलेका शरीरमा कतै घाउ चोटपटक केही नदेखिएको। लास देखाई सोढा कर्तव्यको शंका सम्म पनि नगरी आफैँ अपहत्या गरी मरेको जस्तो लाग्छ भन्ने भोटाहिटी बस्ने मोहनलाल कुसुले, चिकमुगल बस्ने रामबहादुर रंजितकार र वानेश्वर व्यारेक बस्ने सि. केन्तबहादुर समेत ९ जना र हाम्फाली मरेको हो भनी किटान गरी बक्ने प्याफल टोल बस्ने नारन भक्त श्रेष्ठसमेत ६ जना र मलाई काटी भाग्ने यही हो, काटी मार्न नसकेकोले पक्राउमा परिन्छ भन्ने डर र त्रासले यहाँ आई हाम्फाली मरेछ भन्ने इन्द्रचोक बस्ने प्यारेलालको भनाइ भएको र मानिस केही बाह्रमासे खेल्ने धनी भएको र ३ जना डाक्टरहरूबाट हाल जेष्ठ ८ गते भएको लासजाँच रिपोर्टमा सास रोकनाले मृत्यु भएको बुझिन्छ। तर सास रोकनाको कारण भन्न सकिन्न भन्ने लेखिएको देखिएवाट भने प्यारेलालको बयानबमोजिम प्यारेलाललाई काटी मार्न नसकेवाट पक्राउमा परिन्छ भन्ने डरत्रासले नै जनकलाल रानी पोखरीमा आई हाम्फाली मरेको हो कि जस्तो देखिन्छ। तर अपहत्या गरी मर्नु भनेको एक साधारण काम कुरा होइन। ठूलै असह्य मानसिक वा शारीरिक वेदना वा चोट पर्नुपर्छ। मानसिक स्थिति ठिक नियन्त्रणमा नरहेको अवस्थामा मात्र त्यस्तो सम्भव हुन्छ। प्यारेलाललाई काटी मार्न असफल भएको हुनाले नै जनकलालले मर्नु पर्ने सम्मको स्थिति आईपन्यो भन्ने कुरा विचारणीय छ। (प्रकरण नं. ७१)

(२) लास कहिलेसम्म पानीमा डुबेर तलै रहने ?७ जना डाक्टरहरूको बोर्डले दोस्रो पटक लासजाँच गरी एक मत रिपोर्ट गरेकोमा मृत्युको कारण सास रोकनाले नै भएको हो । लासजाँचबाट पत्ता लागेको कुराहरू र त्यो व्यक्ति गायब भएको र उसको लास पाइएको सम्भावित समय र लास किनारामा भिक्दा लासको दरोपनाको अवस्था बारे र पुलिसले दिएको खबर समेतको विचारबाट लास पानीमा पाइए तापनि लास पानीमा डुबेर मरेको होइन । सास रोकनाको कारण भने यकिन गर्न सकिदैन भन्ने लेखीएकोबाट उक्त ११/१२ गतेको सरजमिनको लेखाई बकाई समर्थित हुन्छ । अन्दाजी १२/१३ घण्टा भित्र लास उत्रेको नै देखिएको छ । प्यारेलालको तर्फबाट डाक्टरहरूलाई गरिएको १२ सवालको जवाफमा शरीरको स्पेसिफिक ग्राभिटी पानीको भन्दा हलुका भएको हुनाले मानिस पानीमा पर्दा फोक्सोको हावा बाहिर निस्किसके पछि मात्र माथि नउत्रने गरिकन तल डुब्छ र लास कुहिई भएको ग्याँस लासलाई पानी भन्दा हलुका पारी सके पछि मात्र माथि उत्रन सक्छ । पानी बाहिर मरेको लास पानीमा परेमा तलसम्म नडुबी उत्रेकै हुन्छ भनीएको छ । पानीमा डुबेर मरेको लास कति समय पछि पानी माथि उत्रन सक्छ ? भन्ने प्रष्ट किटानको जवाफ छैन तापनि लास कुहिई भएको ग्याँस लासलाई पानी भन्दा हलुका पारी सकेपछि मात्र माथि उत्रन सक्छ भने पछि लास सड्न केही समय अवश्य लाग्छ र त्यस्तो नसडेसम्म त लास पानीमा डुबेर तलै रहने देखियो । (प्रकरण नं. ७१)

(३) पानीमा हाम्फाली मरेका मानिसमा पाइने चिन्हहरू, फिंज पानीबाट लास उतार्दा पखालिए पनि फेरि फिंज आउने (मेडिकल जुरिसफ्रडेन्स, लेखक मोदी) उपरोक्त तथ्यको अभावमा लास पानीमा पाइए तापनि डुबेर मरेको भन्न नमिल्ने । पानीमा डुबी मरेको चिन्हहरूमा नाकबाट साबुनको फिंज जस्तो (केही रगत पनि मिसिएको) आउनु र नाक मुख वरिपरि जम्मा हुनु, हातको मुठी कसिएको हुनु र नड भित्र माटो वा हात भित्र मुठीमा केही घाँस वा अरू केही चिज हुनु, पेटमा पानी हुनु, हात खुट्टा ढाडिई चाउरी परेको हुनुपर्ने देखिन्छ । यी सब चिन्हहरू मध्ये केही रगतको छिट्टाछिट्टी भएको साबुनको फिंजजस्तो बाक्लो फिंज नाकबाट आउनु र नाक मुख वरपर जम्मा हुनु एक प्रमुख चिन्ह हो, जसको आधारमा यो मानिस पानीमा डुबी मरेको हो भन्ने अनुमान गरिन सकिन्छ भनी मेडिकल जुरिसफ्रडेन्सका किताबहरूमा पाइन्छ । प्रस्तुत केसमा यी कुनै पनि चिन्हहरू देखा परेका छैनन् । धेरै ढिला लासजाँच भएकोले फिंज र अरू पनि चिन्हहरू हराएर जाने सम्भव हुन्छ । फिंजको हकमा पानीबाट लास उतार्दा पखालिन सक्छ भन्ने प्यारेलाल तर्फका विद्वान सिनियर एडभोकेट देवनाथप्रसाद वर्माले बहस गर्नु भएकोलाई फिंज पानीबाट लास भिक्दा पखालिए पनि पछि फेरि आउने किसिमको हो । लासजाँच पनि भोलि पल्टै भएको देखिएको छ । लास पाखामा भिकेपछि पनि फिंज नाकबाट आउँछ भनी मोदी भन्ने लेखकको मेडिकल जुरिसफ्रडेन्सको किताबमा लेखेको छ । रानी पोखरीको लासजाँच मुचुल्कामा घाउ चोटपटक थिएन । हुनसक्छ, साना साना घाउ भएकोले नाङ्गो आँखाले देख्न सकिएन होला । तर रानी पोखरीको बगैँचा बनाउने म्याक्लर साहेबले बाँसको टुप्पामा तारको चक्का बनाई

लास तान्न खोज्दा ति घाउहरू भएको हुनुपर्छ, भन्ने विद्वान वकिलको बहस थियो । तारको चक्का बनाई लास तान्न खोज्दा त्यतिका ६,७ ठाँउमा जस्तो घुँडामा, कुइनामा घाउ हुन सक्छ भनी विश्वास गर्न सकिन्न र पिसावको थैलीमा पिसाव नहुनु, मगज, फियो, कलेजो र मृगौलामा रगत जमेको देखिनु, जनकलाल गायब भएको ६ गते राती पौने बाह्र, बाह्र बजेको समयदेखि रानी पोखरीमा लास उत्रेको समय ७ गते दिउँसो १ बजेतिर अन्दाजी १२।१३ घण्टामा लास पानीमा उत्रेको देखिएको हुनाले लास पानीमा पाइए तापनि पानीमा डुबेर मरेको होइन, भन्ने डाक्टरहरूको रायमा यो बेञ्च पूर्ण रूपमा सहमत हुन्छ । उपरोक्त कारणहरूले जनकलाल अपहत्या गरी पानीमा डुवी मरेको नदेखिई कर्तव्यबाट निजको ज्यान गई लास रानी पोखरीमा फालेको फाल्न लगाएको देखिन्छ । (प्रकरण नं. ७१) (४)

अभियुक्त दोषी हुने गरी कुनै मतियार सरहको सहयोगी अभियुक्तले बयान गरेमा सो कुरालाई अरू स्वतन्त्र प्रमाणद्वारा समर्थन भएमात्र कसूर वारदात एकिन हुन सक्ने । कारण, प्रमाण परिवन्धबाट जसको कर्तव्यबाट मारेको ठहर्छ सो नै अपराधी ठहर्ने । शंकाको फाइदा अभियुक्त प्यारेलालले पाउँछन् कि भन्नलाई प्यारेलालको धेरै वर्षदेखिको पुरानो नोकरले किन त्यस्तो बयान गर्‍यो ? कसैको लोभ लालच वा बहकावटमा लागि त्यस्तो बयान गर्‍यो वा भएको यथार्थ कुरा नै बतायो ? यो कुरा विचारणीय छ । लालबहादुरको उपरोक्त बयानमा कतिसम्म सत्यता छ ? त्यो अरू स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हुन्छ, हुँदैन ? सो विचार गर्नु अति जरुरी हुन आउँछ । अभियुक्त दोषी हुने गरी कुनै मतियार सरहको सहयोगी अभियुक्तले बयान गरेमा सो कुरालाई अरू स्वतन्त्र प्रमाणद्वारा समर्थन भएमात्र कसूर वारदात एकिन हुन आउँछ भन्ने सर्वमान्य कानूनी सिद्धान्त हो । यसै सिद्धान्तका आधारमा लालबहादुरको बयान कतिसम्म अरू स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हुन्छ ? विचार गरी हेरौं । (प्रकरण नं. ७२)

सर्वप्रथम यो कुरा आउँछ कि लालबहादुर प्यारेलालको एक विश्वासी पुरानो महिनावारी रु. ५० रूपैया तलब दिई राखेको नोकर हो । निजले अरूको बहकावटमा लागि यस्तो बनावटी कुराको बयान दिएको हो कि भनी भने सो कुरा कतैबाट प्रमाणित हुन सकेको छैन । न त प्यारेलालले नै लालबहादुरले घुस खाई त्यस्तो भुट्टा बयान दिएको हो भनी सावित गर्ने कोशिस गर्नुभएको छ । उल्टो प्यारेलालले नै लालबहादुरलाई घुस दिई आफ्नो पक्षमा ल्याउने प्रयास गर्नुभएको छ । लालबहादुर, रामबहादुर र जितबहादुरलाई जनही ३३ रूपैयाँका दरले घुस कं. तेजबहादुर मार्फत पठाउनु भएको मिसिलबाट देखिएको छ । लालबहादुर, रामबहादुर मेरो नोकर भएका र हामीलाई सरकारी सिधाले नपुगी भाँडा बन्धक राखेका छौं । केही खर्च पाउँ भनी खबर पठाएकोले रु. ९।- दिएको हुँ । अरू कारणले होइन भन्ने प्यारेलालको भनाइ छ । तर लालबहादुर, जितबहादुर र रामबहादुर थुनामा रहेको वखतमा नै बन्धकी निखन्ने उपयुक्त बेला थियो । फेरि लालबहादुर, रामबहादुर त प्यारेलालकै नोकर भएकोले बन्धकी रहेको भाँडा निखन्न दियो भन्ने सम्झौं । तर जितबहादुर त प्यारेलालको कोही होइन । उसको भाँडाको बन्धकी निखन्न प्यारेलाललाई के मतलब ? लालबहादुर,

रामबहादुर र जितबहादुर सबैको भाँडा बन्धकमा पर्नु र सबैको यसैबेला निखन्ने भन्ने कुरा पनि मिल्दो कुरा भएन । यसबाट यही प्रष्ट हुन्छ कि प्यारेलालले यी तीनै जना अभियुक्तलाई आफ्नो पक्षमा बकाउने कुप्रयास गरेको हो । तर कं. तेजबहादुरको इमान्दारीताबाट यो काम उद्देश्य केही हदसम्म सफल हुन पाएन । यस्तो पुरानो विश्वासी नोकरले प्यारेलाललाई बनाबटी कुराले फसाउनु पर्ने कुनै कारण पनि देखिँदैन । फेरि लालबहादुरको बयानलाई ७ जना डाक्टरहरूको बोर्डको रायले समर्थित हुन्छ ।

डाक्टरहरूको रिपोर्ट छ, लास पानीमा पाइए तापनि पानीमा डुबेर मरेको हैन । जब पानीमा डुबेर मरेको प्रकृति देखिँदैन, तब लास लालबहादुरको बयान बमोजिम नै फालिएको हो भनी विश्वास गर्न नपर्ने कुनै पर्याप्त कारण छैन । जनकलाल एक लायक हटाकडा देखिएको युवकले प्यारेलाललाई काटी मार्ने नियत भएको भए रेटर मार्न पर्ने थिएन । १।२ चोटमा नै प्यारेलालको ज्यान जान सक्थ्यो । प्यारेलालको भनाइ बमोजिम प्यारेलालले सेफमा दाम थन्काएको जनकलालले देखेको हुनाले सोही दामको लोभले प्यारेलाललाई काट्न खोजेको हो कि त भनी भने पनि रेशमलाल ठूलै काँटको व्यापारी देखिएको छ । यस्तो हैसियतदारको छोराले त्यती दाम ने. रु. ७५२५।३४ भा. रु. ७९८८। (जुन पसल जाँचबाट सेफ कन्तुरमा रहेको देखिएको छ) को लोभमा परी मानिस काटी मार्न सम्भव देखिँदैन । यदि प्यारेलालकै भनाइ बमोजिम काटी मार्न नसकेको भएपनि त्यतिकैबाट मानिस रानी पोखरीमा फाल हाल्छ भनी भन्न कुनै तर्फबाट पनि मिल्ने देखिँदैन । प्यारेलालसँगै व्यापारिक कारोवार भएको व्यक्तिले प्यारेलाललाईनै काटी मार्न पनि केही कारण र नियत देखिँदैन ।

अब प्यारेलालको शरीरको घाउहरू विचार गरौं । घाँटी तिर घाउ लागेको जस्तो लागि बिउभिएँ, देब्रे हात छातीदेखि केही माथि घाटीनिर राखी सुतेको बेलामा हातमा घाउ भएको । बायाँ हातबाट हतियार पक्रिँदा खुकुरी रहेछ । उठी खुकुरी समाती खोसाखोस भयो भन्ने, कठालो पनि समातेको भन्ने प्यारेलालको भनाइ छ । खुकुरी समाती सकेपछि प्यारेलालको घाँटीमा कसरी आठवटा घाउ पर्न गयो । खुकुरी खोसाखोस हुन थालीसक्यो । आठवटा घाउ हुन्जेलसम्म प्यारेलाल निद्रामा भएको भन्नु पर्‍यो । काटनेले पनि एकै चोटी नकाटी साना साना आठवटा घाउहरू बनाईरहन पर्ने कारण छैन । घाउ लाग्नासाथ बिउभेँ भनेपछि घाँटीमा आठवटा घाउ लाग्न सक्ने अवस्था नै परेन । त्यसको साथ साथै दाहिने हातमा पनि घाउ देखाइएको छ । दाहिने हातमा घाउ हुनु पनि नमिल्ने कुरा छ ।

खोसाखोस गर्दा खुकुरी ढोकानिर खस्यो भन्ने प्यारेलालको भनाइ बायाँ हातले खुकुरी समाती खोसाखोस भएको फेरि कठालो पनि समातेको भने पछि दाहिने हातले नै समातेको भयो । यसरी दाहिने हातमा घाउ हुने खण्ड परेको देखिँदैन । तर प्यारेलालको घाउ जाँचको केश फारमबाट दाहिने हातमा घाउ देखाएको छ । प्यारेलाल नाङ्गो खुकुरी लिई पुलिस सेन्ट्री वसेको ठाउँमा पुगेको देखिएको छ । कं. दिलबहादुर बुढाथोकीले प्यारेलालले नाङ्गो खुकुरी लिएर हिँडेको देखिँदा नाङ्गो खुकुरी लिई हिँड्न हुन्न भनी मैले खुकुरी खोसी सेन्ट्रीमा नै राखेको

हुँ भनी भनेको छ । प्यारेलाललाई काटी जनकलाल भागेको भए काटी भाग्ने मानिस समात्ने कोशिस पट्टी नलागी नाङ्गो खुकुरी लिइ गुहार गुहार गरी हिँड्ने काम स्वभाविक देखिदैन ।

काट्ने लागेको अवस्थामा गुहार माग्नु स्वभाविक कुरा हो । तर काट्ने मानिस भागेपछि भाग्ने मानिस समात्न खोज्नु नै पहिला काम हुन्छ । तर प्रस्तुत केशमा मानिस भरखरै भागेको छ तापनि त्यसपट्टी ध्यान नगर्दै खाली गुहारमा लागिएको छ । काट्ने मानिस कता भाग्यो ? समात्न पत्थो भनी अ. स. ई. हेमप्रसादले प्यारेलालसँग भन्दा अहिले मलाई डाह भएको छ । चिनेकै मानिस हो । त्यो कहाँ जान्छ ? पत्थी हालिन्छ भनी प्यारेलालले भने भनी अ. स. ई. हेमप्रसादले बयान गरेकोबाट प्यारेलालको काटी भाग्ने मानिस तत्काल पक्राउ गर्ने अभिप्राय नभई भाग्ने मानिस पक्राउ गर्न खोज्दा लालबहादुर फेला पर्ला भन्ने डरले भाग्ने मानिस समात्ने पट्टी हटक गरेको देखिन्छ ।

जनकलाल भागेको भनी जनकलालको स्थान लिन खोज्ने लालबहादुर भागेकोले नै काटी भाग्ने मानिस पक्रन पट्टी छेका हालेको हो भन्ने कुरालाई उपरोक्त अ. स. ई. हेमप्रसादको बयानबाट पुष्टी मिल्छ । यी सब कुरा अपराध गरेको अवस्थामा प्रकट हुने चिन्हहरू हुन् । किनभने त्यस्तो अपराध भए गरेको छ । त्यस्ता अवस्थामा कुनै पनि मानिसको मानसिक स्थिति ठिक रहन्न । यो मनोवैज्ञानिक कुरा हो ।

घाउ बनाउँदा बेठाममा पनि घाउ बन्न जानु, काटी भाग्ने मानिस पट्टी विचारसम्म पनि नहुनु, आफूलाई घाउ पनि लगाई सोही नाङ्गो खुकुरी हातमा लिई बनावटी प्रकृति देखाउनु, यी सब कुराहरू साधारण अवस्थामा अर्थात् मानसिक स्थिति ठिक भएको अवस्थामा हुने कुरा होइनन् । आफूलाई खुकुरी लागिसकेकोले होस ठेगानमा नभई समात्ने विचारै आएन भन्ने प्यारेलालको भनाइ छ । आफूलाई काट्ने मानिस जसको कठालो समेत समात्ती सकेको र बाहिर कुसुले पूर्णप्रसाद पनि गुहारमा आइसकेको छ भने पछि त्यस्तो मानिसलाई समात्न नसक्ने कुनै कारण देखिदैन ।

लास रानी पोखरीमा फाली सकेपछि प्यारेलालको पसलमा आई प्यारेलालले लालबहादुरसँग खुकुरीले आफ्नो शरीरमा आफैले घाउ लगाई काट्यो, माथो भनी कराउँछु, तँ भागे जस्तो गर्नु भन्ने सल्लाहअनुसार म भागें भन्ने जुन कथन छ, त्यस कुरालाई यी माथिका कुराहरूले गहिरो तरिकाले समर्थन गरेको देखिन्छ । खुकुरी हेर्दा पनि चलन व्यवहारमा नआएको बिल्कुल नयाँ खुकुरी छ । फेरी जनकलाल खुकुरी भिरी हिँड्ने किसिमको मानिस हो भन्ने कुरा कतैबाट देखिदैन ।

अर्को मुख्य प्रमाण लाग्ने कुरा प्यारेलालको पसलबाट वरामत भएको ३ गजको स्वदेशी कपडा छ । मर्ने जनकलालको मुखमा कपडा कोची राखेको रहेछ भन्ने लालबहादुरको भनाइ छ । कपडामा रातो रातो दाग हुनुको साथै चिउराको टुक्राहरू पनि देखिएको छ । प्यारेलाल तर्फको भनाइमा यो कपडा २३ महिना अघि प्यारेलालको छोरा भन्याडबाट लडी विरामी

हुँदा अस्पताल लैजाँदा छोरालाई बेने काममा प्रयोग भएको हो र त्यसै बेला छोराले वान्ता गरेको दाग हो भन्ने जिकिर छ । त्यति लामो समयसम्म ग्राहकहरू आउने जाने पसलमा यस्तो कपडा रही रहन सक्छ भन्ने अनप्रतिपत्तिको कुरा हो । (प्रकरण नं. ७३)

यी सब कारणहरूले गर्दा प्यारेलालको पसलबाट जनकलाल भागेको नभई लालबहादुर नै जनकलाल बनी भागेको रहेछ भन्ने कुरा सिद्ध हुन आएको छ । प्यारेलालले नै त्यस्तो जघन्य अपराध गरी कसूर छिपाउन त्यस्तो रचना गरेको प्रष्ट देखिएको छ । उपरोक्त कारण प्रमाण परिवन्दबाट प्यारेलालकै कर्तव्यबाट जनकलालको ज्यान मरेको ठहर्नाले तपसिलमा लेखीएको विषयमा तपसिलमा लेखीए बमोजिम गर्ने गरी अरू विशेष अदालतको फैसलामा लेखीएको बुँदा प्रमाणबाट समेत इन्साफ उक्त विशेष अदालतको मनासिब ठहर्छ । (प्रकरण नं. ७४)

(५) लासजाँच गराउँदा ज्यान सम्बन्धका ३ नम्बर बमोजिम रीत पुऱ्याई खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुलाई लास जाँच नगरेको देखिएमा ज्यान सम्बन्धीका ४६ नं. बमोजिम हदैसम्मको दण्ड जरिवाना हुने । देहायका मानिस के रानी पोखरीमा मौकाको लासजाँच गराउँदा ज्यान सम्बन्धीका ३ नम्बर बमोजिम रीत पुऱ्याई खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुलाई लासजाँच गरेको नदेखिँदा ज्यान सम्बन्धीका ४६ नं. बमोजिम विशेष अदालतका ०१४।४।१६।६ का फैसलाले देहाय बमोजिम गर्ने गरेको जरिवानाले नपुग्ने भई उक्त ऐन बमोजिम हदैसम्मको देहाय बमोजिका दरले जरिवाना हुन्छ । (प्रकरण नं. ७६)

(६) लासजाँच गर्दा डाक्टरहरूले लासजाँच गर्न ल्याएको समय र लासजाँच भएको समय लेख्नुपर्ने । मृत्युको कारण पत्ता लाग्न गाह्रो भएमा पेटमा पाईएका पदार्थहरू रासयनिक जाँचको निमित्त बचाएर राख्नुपर्ने । प्रचलित कानून र मेडिकल जुरिसफडेन्समा देखाउनु खुलाउनु पर्ने कुरा विवरण सहित खुलाई जाँच गर्नु पर्ने । प्रस्तुत केसमा डाक्टरहरूबाट भएको लासजाँचमा जो जति कुराहरू खोल्नु खुलाउनुपर्ने थियो यथार्थ खुलेको देखिएन । लासजाँच गर्न ल्याएको समय र लासजाँच भएको समय लेख्नु पर्ने साथै मृत्युको कारण पत्ता लाग्न गाह्रो भई शंका उत्पन्न भएमा लासजाँच गर्दा पेटमा पाईएको पदार्थहरू रासयनिक जाँचको निमित्त बचाएर राख्नु पर्छ भन्ने मेडिकल जुरिसफडेन्सका किताबहरूमा लेखीएको देखिन्छ । आईन्दा हुने लासजाँचमा मर्नेको कुन किसिमबाट मृत्यु भएको छ, त्यसको सिलसिलामा प्रचलित कानून र मेडिकल जुरिसफडेन्सका किताबहरूबाट के कति कुरा देखाउनु खुलाउनु पर्छ ? त्यसको ख्याल राखी देखिएसम्मको विवरण खुलाई जाँच गर्नु भनी डाक्टरहरूलाई सूचना दिन स्वास्थ्य मन्त्रालयलाई लेखी पठाइदिनु । (प्रकरण ७७)

(७) लासजाँच मौका तहकिकात गर्दा प्रचलित कानूनको आधारमा रही ज्यान सम्बन्धीका ३ नं. बमोजिम खुलाउनुपर्ने कुराहरू खुलाई, पाएसम्म सरजमिनका धेरै मानिसहरू राखी मौका तहकिकात लासजाँच गर्नुपर्ने । प्रस्तुत केसमा भएको मौका तहकिकात लासजाँचमा ज्यान सम्बन्धीका ३ नं. को रीत पुऱ्याई पुलिसबाट खुलाउनुपर्ने कुराहरू खुलाई कारवाई गरेको

नदेखिएकोले आयन्दा पर्न आउने यस किसिमका मृत्युका लासजाँच मौका तहकिकात गर्दा प्रचलित कानूनको आधारमा रही ज्यान सम्बन्धीका ३ नं. बमोजिम खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुलाई पाएसम्म सरजमीनका धेरै मानिसहरू राखी मौका तहकिकात लासजाँच गर्नु भनी पुलिसहरूलाई सूचना दिन गृह मन्त्रालयलाई लेखी पठाई दिनु । (प्रकरण ७८)

ग. वारदाताको दिन (वा कुनै खास दिन) अन्यत्र फलाना ठाउँमा थिए भन्ने जिकिर लिएमा सोको सबूत जिकिर लिनेले नै गुजार्न पर्ने:^{५३} (वि.सं. २०१९ साल)

..... आफू अन्यत्र रहेको भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने पूर्णअभिभारा निवेदक प्रतिवादी माथि नै रहन्छ ।

आफूले लिएको जिकिर प्रमाणित गर्न नसकेमा वादी जिकिर नै साँचो मान्नुपर्ने:

..... अन्य शंका रहित सबुद प्रमाण निवेदकतर्फबाट कुनै पेश दाखिल भएको देखिएन । जब प्रतिवादीले आफू अन्यत्र रहेको कुरा प्रमाणित गराउन सक्दैन तब समान्यतः वादीले भनेअनुसारको स्थानमा प्रतिवादी रहेछभन्ने कुरा देखिन आउँछ । (प्रकरण नं. १५)

घ कस्तो अवस्थाको लाई लुटेको भनी भन्न नमिल्ने :^{५३}

यदि सो बमोजिम नबुझाएको भए मेरो यो मानिस जिम्मा यस किसिमसँग राख्ने बन्दोबस्त गरी राखेको थिएँ भनी वादीले उल्लेख गर्न र त्यसको सबुद प्रमाण दिई गुजार्न समेत सक्नु पर्ने नसकेको र निज वादीले भोजप्रसादलाई वारिस दिंदा १५ दिन भित्रै आउने भन्ने लेखेको । सो बमोजिम मौजामा आउनु त परै रहोस् खेती र मालपोत असूल तहसिलको यामसम्म पनि मौजामा नआई बनारसबाट काठमाडौँ आएको भन्ने फिरादपत्रमै लेखिएको । ठेक्का तोडेमा उजुर गरेको भन्ने पनि नदेखिएको । मालपोत तहसिल र खेतीको काममा यो व्यवस्था गरेको भन्ने पनि कतै उल्लेख गर्न नसकेको समेत हुनाले टाइममा वादी आफ्नो कबुलियत बमोजिम मौजाको काम सम्हाल्न नगए छाडेकोबाट प्रतिवादीहरू मजबुर भई मौजाको काम सम्हालेको देखिएकोले माथि उल्लेख भए बमोजिम बुझाईसकेको धान र कामतमा रहेको मालहरू चलन चल्ती गरेकोमा लुटेको भन्न मिल्ने ।

(ज) प्रमाण ऐनको पहिलो मस्यौदा: वि.सं.२०२८ साल श्रावण १ देखि लागु हुने गरी प्रमाण ऐनको पहिलो मस्यौदा तयार गरिएको थियो । तर यो किन कानून बन्न सकेन भन्न सकिन्न । यहि मस्यौदालाई पुनः परिमार्जित रूप दिई दोश्रो मस्यौदा गरियो । यहि मस्यौदा हाल प्रमाण ऐनको

५२ निर्णय नं. १८२, लुटपीट, भाग : ५ ने.का.प. २०१९ साल : महिना : माघ अंक : १०, फैसला मिति : २०१९।१।२।०७ १५९, फुल वेञ्च, प्रधान न्यायाधीश श्री हरिप्रसाद प्रधान, न्यायाधीश श्री वाशुदेव शर्मा, न्यायाधीश श्री धनेन्द्रबहादुर सिंह, फौ.फु.नं. ५९, निवेदक, प्रतिवादी : ल. विष्णुकुमार श्रेष्ठ विरुद्ध विपक्षी, वादी : कृष्णवदन रन्जितकारनी ।

५३ निर्णय नं. २७७ - लेनदेन जालसाजी, भाग: ८ साल: ने.का.प.२०२२, महिना: वैशाख अंक: १, फैसला मिति: २०२१।१।२।२४, फुल वेञ्च, प्रधान न्यायाधीश श्री भगवतीप्रसाद सिंह, न्यायाधीश श्री रत्नबहादुर विष्ट, न्यायाधीश श्री लोकराज जोशी, २०१३ सालको पहिलो रिभिजन दे.फु.नं.१, निवेदक का.इ.ज्ञानेश्वर बस्ने वृ. ज. मोहनविक्रम शाहविरुद्ध विपक्षी: भगवतीप्रसाद उपाध्याय, सप्तरी नरधी विर्ता

रूपमा विद्यमान छ । पहिलो मस्यौदामा हालको दफा ६(ड) को वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवधिमा जन्मेको सन्तान वैध भन्ने व्यवस्था थिएन । यो बच्चाको वैधता बारेको सामान्य विवेकको कुरा हो । दोश्रो मस्यौदामा यसलाई यति बढी महत्व दिइनु पर्ने आवश्यकता थिएन । दफा २८ मा हाल विद्यमान कुनै कुरा अस्तित्वमा छ भनी विस्वास दिलाउन चाहने पक्षमै प्रमाण भार रहन्छ भन्ने जस्तो अत्यावश्यक व्यवस्था पहिलो मस्यौदामा थिएन । विवन्धनको व्यवस्थामा कुनै व्यक्तिले एउटा मुद्दामा स्वीकार गरेको कुरा पछि सोही मुद्दामा सोही विपक्षीसँग अर्को मुद्दामा खण्डन गर्न पाइने छैन भनी राखिएको पहिलो मस्यौदाको व्यवस्थालाई हालको दफा ३४ ले ग्रहण गरेको छैन । यो प्राङ्गण्यको समरूप व्यवस्था भएकोले, यसको आवश्यकता तत्काल प्रचलित मुलुकी ऐन, अ.व. ८५ नं. ले नै पूरा गर्ने भएको हुँदा हटाइएको भन्ने मस्यौदाकारको कथन छ ।^{५४}

यसरी अनेकौं खुड्किलाहरूमा अग्रगामी बन्दै प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले वर्तमान स्वरूप धारण गरेको पाइन्छ । सामाजिक चाहनाको बदलिँदो आवश्यकतालाई अङ्गीकार गर्दै नेपालमा प्रमाण ऐनले वर्तमान स्वरूप ग्रहण गरेको देखिन्छ ।

१.५ प्रमाण सम्बन्धी वर्तमान विशेष कानूनी व्यवस्था

प्रमाण कानूनको महत्वपूर्ण स्रोत र विशेष कानूनको रूपमा प्रमाण ऐन, २०३१ अस्तित्वमा छ । प्रमाण सम्बन्धी कारवाही यसै कानूनद्वारा प्रशासित हुने भएतापनि विषय विषयमा बनेका अन्य कानूनहरूले प्रमाण ऐन भन्दा थप र फरक व्यवस्था गरेको हदसम्म उक्त विषयगत कानूनका प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थाहरू लागू हुन्छन् ।

फौजदारी मुद्दा वा फौजदारी कानूनको सम्बन्धमा त्यस्तो खास प्रमाण सम्बन्धी नियमहरू लागू हुने गरी बनाइएका कानूनहरू थोरै छन् । खास गरी संगठित तथा अन्तर्राष्ट्रिय अपराधहरू र आधुनिक अपराधहरू नियन्त्रण गर्न बनेका कानूनहरू जस्तै अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनि लाउन्डरिङ) निवारण ऐन, २०६४ मानव वेचबिखन तथा ओसार पसार नियन्त्रण ऐन, २०६४, लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३, विशेष अदालत ऐन, २०५९, संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ आदिले केही हदसम्म प्रमाण सम्बन्धी खास नियमहरूको व्यवस्था गरेबाहेक मूलतः प्रमाण ऐन, २०३१ नै लागू हुने अवस्था छ । सो बाहेक सामान्य कानूनको रूपमा मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ का व्यवस्थाहरूले सामान्य प्रमाण कानूनको परिपूर्ति गरेको अवस्था छ ।

यी मध्ये केही महत्वपूर्ण कानूनहरूमा भएको प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था संक्षेपमा चर्चा गर्न बाँच्छन्थीय हुन्छ ।

१.५.१ प्रमाण ऐन, २०३१ को परिचय

प्रमाण सम्बन्धी नेपाल कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गरी समयानुकूल व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले जारी भएको यस ऐनमा ५६ वटा दफाहरू रहेका छन्। मिति २०३१।७।५ वाट लागू भएको प्रमाण ऐन, २०३१ हालसम्म ३ पटक मात्र संशोधन भएको छ। यसको पहिलो संशोधन मिति २०३४।५।२७ मा भएको हो। यसपछि दोस्रो संशोधन हुनुपूर्व गणतन्त्र सुदृढीकरण तथा केही नेपाल कानून संशोधन गर्ने ऐन, २०६६ द्वारा मिति २०६६।१०।७ मा संशोधन भयो। दोस्रो संशोधनको रूपमा २०७७ मा समेत संशोधन भएको हो। ९ वटा परिच्छेदमा विभक्त यस ऐनमा पहिलो परिच्छेदमा प्रारम्भिक व्यवस्थाहरू रहेका छन्। यस परिच्छेदमा मूलतः परिभाषा खण्ड छ। यसले केवल “अदालत”, “व्यक्त भएको वा व्यक्त गरेको” र “सार्वजनिक लिखत” को मात्र परिभाषा प्रस्तुत गरेको छ।

परिच्छेद दुईमा प्रमाण बुझ्न हुने र प्रमाण बुझ्न नपर्ने कुराहरू, परिच्छेद तीनमा प्रमाणमा लिन हुने र नहुने कुराहरू, परिच्छेद चारमा प्रमाणको भार, परिच्छेद पाँचमा विवन्धन, परिच्छेद छ मा लिखत प्रमाण, परिच्छेद सातमा मौखिक प्रमाण, परिच्छेद सात क. मा प्रमाणको प्रस्तुति, परिच्छेद आठमा साक्षी परीक्षण र परिच्छेद नौमा विविध शीर्षक अन्तर्गत बुझ्न पर्ने प्रमाण नबुझिएमा वा बुझ्न नहुने प्रमाण बुझिएमा त्यसको परिणामबारे र बचाउ एवं खारेजीबारे व्यवस्था छ। खारेजीमा यसले तत्काल प्रचलित मुलुकी ऐनको अं.वं.को महलका केही व्यवस्था खारेज गरेको देखिन्छ।

१.५.२ प्रमाण ऐन, २०३१ मा भएको २०७७ सालको संशोधनको मुख्य विशेषता

यो संशोधनले सार्वजनिक लिखतको परिभाषामा लिखतको विद्युतीय स्वरूपलाई समेत मान्यता प्रदान गरेको, नेपालको राष्ट्रिय गान एवं निशान छापलाई अदालतले स्वयं न्यायिक जानकारीमा लिने विषय थप गरेको, कृत्रिम गर्भाधारण प्रणालीबाट शिशु जन्मे पनि पत्नीबाट जन्मेको मान्यता दिएको र विदेशी राज्यको सरकारबाट प्राप्त भएको प्रमाण सहीरूपमा प्राप्त भएको भनी अदालतले अनुमान गर्ने कुरा थप गरेको पाइन्छ। संशोधनले सह अभियुक्तको पोल र श्रव्य दृष्य माध्यम मार्फत अभिलेख भएका विवरण प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गर्दै साविकमा देवानी मुद्दामा दावी मात्र प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहेकोमा प्रतिदावी समेत प्रमाणित गर्न भार वादीमा रहने भनी थप गरेको छ। यसैगरी श्रव्य-दृष्य संवाद मार्फत मौखिक प्रमाण बुझ्ने, विशेषज्ञ साक्षी बुझ्ने व्यवस्था र केही भाषागत तथा अवधारणगत रूपमा परिभार्जन गरी नयाँ संशोधन जारी भएको देखिन्छ।

२. प्रमाणका प्रकार

प्रमाणलाई धेरै प्रकारले विभाजन गर्न सकिन्छ। यसको कुनै निश्चित नियम हुँदैन। धेरै प्रकारका प्रमाणहरू एकभन्दा बढी बर्गीकरण अन्तर्गत राख्न सकिन्छ। जे भएता पनि यी प्रकारहरूका बारेमा जानकारी राख्न आवश्यक छ। रोजामण्ड रेले खासगरी प्राथमिक र गौण प्रमाण, मौखिक प्रमाण र वास्तविक प्रमाण (Oral evidence and real evidence), मौलिक र सुनी जान्ने प्रमाणका बारेमा चर्चा

गरेको पाइन्छ।^{५५}

एस.पी.त्यागीले प्रमाणलाई मूलतः दुई प्रकारले विभाजन गरेको पाइन्छ। त्यो हो प्रत्यक्ष प्रमाण र परिस्थितिजन्य प्रमाण। (For the limited purpose of appreciating testimony of various witnesses in a criminal trial, the term evidence may be classified into two heads: (i) Direct evidence and (ii) Circumstantial evidence.)^{५६} उनले आफ्नो पुस्तक Law of Evidence मा प्रमाणका अन्य प्रकारहरू यसै दुई मूल प्रकार अन्तर्गत राखेर वर्णन गरेको पाइन्छ।

प्रमाणलाई “मौखिक एवम् लिखित, न्यायिक एवम् न्यायेत्तर, वैयक्तिक एवम् वास्तविक, प्राथमिक एवम् गौण, प्रत्यक्ष एवम् परिस्थितिजन्य र मौखिक एवं श्रुतानुश्रुत”^{५७} भनी वर्गीकरण गर्ने गरिएको पनि पाइन्छ।

प्रमाणको प्रकृति, महत्व र स्वरूपका आधारमा प्रमाणको वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ। सर्वप्रथम प्रकृतिको दृष्टिले प्रमाण दुई प्रकारका हुन्छन्। लिखित प्रकृतिको प्रमाण र मौखिक प्रकृतिको प्रमाण। दोस्रो प्रकारमा प्रमाणिक महत्वका दृष्टिकोणबाट प्रमाणलाई विभिन्न किसिमले विभाजन गरिन्छ। यस अन्तर्गत मौलिक प्रमाण, प्रत्यक्ष प्रमाण, प्राथमिक प्रमाण आदि जो उच्च महत्वका प्रमाण मानिन्छन्। यी प्रमाणको तुलनामा सुनिजान्ने प्रमाण, अप्रत्यक्ष वा परिस्थितिजन्य प्रमाण र गौण प्रमाण आदि कम महत्वको प्रमाण मानिन्छ। यसैगरी तेश्रो प्रकारमा स्वरूपको दृष्टिकोणबाट प्रमाणलाई सुनिजान्ने प्रमाण र दशी प्रमाण भनी विभाजन गर्ने गरिएको पाइन्छ।

There are four traditional types of evidence: real, demonstrative, documentary, and testimonial.^{५८}

समग्रमा प्रमाणलाई मूलतः लिखित प्रमाण, मौखिक प्रमाण र दशी प्रमाण भनी तीन प्रकारले वर्गीकरण गरेको पनि पाइन्छ। यी मूल प्रकारका प्रमाणहरू एक अर्काभन्दा विल्कुलै भिन्न प्रकारका प्रमाण हुन्। जस्तै लिखित भन्नु मौखिक वा दशी कुनै वा दुवै होइन। यसैगरी प्रत्येक प्रकारको प्रमाण अरु दुई प्रकारका प्रमाण भन्दा भिन्न हुन्। तर लिखित प्रमाण मौलिक वा प्राथमिक वा गौण पनि हुन सक्छ। यस्तै मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष वा सुनी जान्ने पनि हुन सक्छ। प्रमाण ऐनले प्रमाणलाई मुख्यतः लिखित प्रमाण र मौखिक प्रमाणको प्रकृतिका आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। साथै भौतिक प्रमाण, दशी प्रमाण र वैज्ञानिक जाँच परीक्षण प्रमाण समेत रहेको पाइन्छ।

Understanding Evidence Types^{५९}

1. **Analogical Evidence** - Analogical evidence uses a comparison of things that are

^{५५} Rosamund Reay, *Evidence*, London: Old Bailey Press (2001), third edition,

^{५६} S.P. Tyagi, *Law of Evidence*, (2003), Delhi : Vinod Publications (P) Ltd., P.1536

^{५७} ज्ञानेन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, प्रमाण ऐन, २०३१ एक संक्षिप्त टिप्पणी, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन (२०६८), तेश्रो संस्करण, पृ. ३२

^{५८} <https://corporate.findlaw.com/litigation-disputes/summary-of-the-rules-of-evidence.html>, retrieved on 25th aug . 2020

^{५९} <https://i-sight.com/wp-content/uploads/2017/01/Understanding-15-Types-of-Evidence.pdf?x75912>, retrieved on 26th aug . 2020

similar to draw an analogy.

2. **Anecdotal Evidence** - Anecdotal evidence consists of stories that support or refute a conclusion.
3. **Character Evidence** - This is a testimony or document that is used to help prove that someone acted in a particular way based on the person's character.
4. **Circumstantial Evidence** - Also known as indirect evidence, this type of evidence is used to infer something based on a series of facts separate from the fact the argument is trying to prove.
5. **Demonstrative Evidence** - An object or document is considered to be demonstrative evidence when it directly demonstrates a fact.
6. **Digital Evidence** - Digital evidence can be any sort of digital file from an electronic source. This includes email, text messages, instant messages, files and documents extracted from hard drives, electronic financial transactions, audio files, video files.
7. **Direct Evidence** - The most powerful type of evidence, it requires no inference, e.g. the testimony of a witness who saw an incident.
8. **Documentary Evidence** - Written forms of proof, such as letters or wills, this can also include other types of media, such as images, video or audio recordings, etc.
9. **Exculpatory Evidence** - This is evidence that can exonerate a defendant in a (usually criminal) case.
10. **Forensic Evidence** - Forensic Evidence is scientific evidence, such as DNA, trace evidence, fingerprints or ballistics reports, and can provide proof to establish a person's guilt or innocence.
11. **Hearsay Evidence** - Hearsay evidence consists of statements made by witnesses who are not present.
12. **Physical Evidence (aka Real or Material Evidence)** - Evidence that is in the form of a tangible object, such as a firearm, fingerprints, rope purportedly used to strangle someone, or tire casts from a crime scene, is considered to be physical evidence.
13. **Prima Facie Evidence (or Presumptive Evidence)**- Meaning "on its first appearance" this is evidence presented before a trial that is enough to prove something until it is successfully disproved or rebutted at trial.
14. **Statistical Evidence** - Evidence that uses numbers (or statistics) to support a position is called statistical evidence. This type of evidence is based on research or polls.
15. **Testimonial Evidence** - One of the most common forms of evidence, this is either spoken or written evidence given by a witness under oath. It can be gathered in court, at a deposition or through an affidavit.

प्रमाणका यी विविध भेदहरू मध्ये मुख्य रूपमा प्रमाणका प्रकारलाई तलका प्रकरणहरूमा संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ ।

२.१ लिखित प्रमाण (Written evidence)

बेलायतको फौजदारी न्याय संहिताको दफा ११५(२) अनुसार लिखत भन्नाले कुनै विषयको सूचनाको अभिलेख राखिएको चिजवस्तुलाई जनाउँछ (document means anything in which information of any description is recorded)

अपराध अनुसन्धानको क्रममा संकलन गरिएका लिखत प्रमाणहरू जस्तै अस्पतालमा भर्ना भएको वा जाँच गराएको कागज, सरकारी छाप दस्तखत कीर्ते मुद्दासँग सम्बन्धित लिखत, बैङ्क ठगी मुद्दासँग सम्बन्धित चेक, बैङ्क भौचर वा अन्य लिखत, नक्कली राहदानी, नागरिकता तथा अन्य परिचयपत्र, शैक्षिक तथा अन्य प्रमाणपत्र, नक्कली प्रवेशाज्ञापत्र (visa), यात्रा गरेको प्रमाण (travel documents) वा वारदात हुँदाको अवस्थामा आफू अन्यत्र भएको जिकिर (plea of alibi) पुष्टि गर्ने आधिकारिक लिखत, चिट्ठी पत्र, रसिद, विल भर्पाई जस्ता कागजातहरू पर्दछन् । कुनै लिखतमा उल्लिखित कुरा फौजदारी मुद्दामा प्रमाण ग्राह्य भएमा सो लिखत वा लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि पेश गरेर विवादित विषयलाई प्रमाणित गर्न सकिन्छ ।

कुनै लिखत वा लिखतमा उल्लेख भएको कुरा सो लिखत नै पेश गरी प्रमाणित गर्नु पर्छ । तर लिखत जुन व्यक्तिका विरुद्ध प्रमाण लगाउन खोजिएको हो, सो व्यक्तिका साथमा छ भन्ने प्रमाणित भएमा, लिखत जुन व्यक्तिका साथमा छ सो व्यक्तिलाई अदालतले म्याद जारी गर्न नसक्ने अवस्था भएमा वा म्याद तामेल भएर पनि सो व्यक्तिले लिखत पेश नगरेमा, लिखत हराएको वा नासिएको प्रमाणित भएमा, लिखत सजिलैसँग उठाएर ल्याई अदालतमा पेश गर्न नसकिने भएमा वा लिखतको प्रकृतिबाटै सो लिखत पेश गर्न चाहने पक्षसँग नरहने अवस्थाको भएमा सो लिखतको फोटो, प्रतिलिपि वा कानून बमोजिम प्राप्त रीतपूर्वकको नक्कल वा मौखिक प्रमाणद्वारा प्रमाणित गर्न सकिन्छ ।

कुनै लिखत कुनै व्यक्तिद्वारा लेखिएको वा सहिछाप गरिएको हो वा होइन भन्ने प्रश्न उठेमा अदालतले सो व्यक्तिलाई अर्को कागजमा लेख्न वा सहिछाप गर्न लगाई सो हस्ताक्षर वा सहिछापसँग वा निजको अरू कुनै लिखतमा परेको हस्ताक्षर वा सहिछापसँग भिडाई सो कुरा यकिन गर्न सक्नेछ । लिखित प्रमाणलाई के कसरी प्रमाणमा लिने भन्ने सम्बन्धमा कानूनले व्यवस्था गरेको हुन्छ ।

लिखित प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था :

(क) **प्रमाण ऐन, २०३१ को परिच्छेद ६** मा लिखित प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।
प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ६ मा अदालतले अनुमान गर्ने^{६०} र **दफा ८** मा प्रमाणमा लिने सम्बन्धी

६० कुनै अदालत वा सरकारी कार्यालय वा अधिकारीबाट वा नेपाल कानून बमोजिम अधिकारप्राप्त कुनै व्यक्तिबाट प्रकाशित भएको, तयार गरिएको वा प्रमाणित गरिएको भनी जनिएको लिखत सो अदालत, कार्यालय, अधिकारी वा व्यक्तिबाट प्रकाशित भएको वा तयार वा प्रमाणित गरिएको हो भनी अदालतले अनुमान गर्ने र कुनै विदेशी राज्यको सरकारबाट वा त्यस्तो सरकारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट प्रकाशित भएको भन्ने जनिएको सो राज्यको कानून वा अदालतको निर्णय छापिएको पुस्तक वा पत्रिकामा प्रकाशित त्यस्तो कानून वा निर्णय सही रूपमा प्रकाशित भएका छन् भनी अदालतले अनुमान गर्ने छ ।

व्यवस्था छ ।^{६१}

साथै सार्वजनिक लिखत इत्यादिमा उल्लेख भएका कुराहरू (दफा १३), श्रव्य-दृश्य माध्यम (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत अभिलेख भएको विवरण (दफा १३क.), नियमित रूपमा राखिएका खाता, बही, किताब, डिजिटल, विद्युतीय माध्यमबाट राखिएको विवरण वा अन्य स्रेस्तामा नियमित रूपमा जनिएका कुराहरू (दफा १४), पुस्तक वा लेखमा लेखिएका कुराहरू (दफा १५), खास प्रकारका तथ्याङ्क, सूची-पत्र, विवरण इत्यादि (दफा १६) समेत यस कोटीका प्रमाण हुन् ।

- (ख) **मुलुकी अपराध संहिता, २०७४** को **दफा ८९** मा कुनै भुट्टा लिखत वा विद्युतीय अभिलेख बनाउन वा कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेखमा भुट्टा कुरा जनाउन हुँदैन भन्ने र **दफा ९१** मा भुट्टा प्रमाण वा प्रमाणपत्र प्रयोग गर्न नहुने व्यवस्था छ । **दफा ९२** अनुसार कुनै न्यायिक वा अन्य कानूनी कारवाहीमा कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेख प्रमाणको रूपमा पेश गर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले जानीजानी त्यस्तो लिखत वा अभिलेख नष्ट गर्न, केरमेट गरी नबुझिने पार्न वा अन्य कुनै प्रकारले प्रमाणमा प्रयोग गर्न नमिल्ने बनाउन हुँदैन ।^{६२}
- (ग) **मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४** को परिच्छेद-४ मा लिखत तयार गर्ने कार्यविधि सम्बन्धी व्यवस्था छ । यसमा **दफा २८** मा लिखत तयार गर्दा रीत पुऱ्याउनु पर्ने कुरा छ । सहीछाप गर्दा पुऱ्याउनु पर्ने रीतका बारेमा **दफा २९** मा व्यवस्था छ ।^{६३} र **दफा ३०** मा दस्तखत गर्दा पुऱ्याउनु पर्ने रीतबारे उल्लेख छ ।^{६४}

६१ सार्वजनिक लिखत इत्यादिमा उल्लेख भएका कुराहरू (राष्ट्रसेवकले आफ्नो ओहदाको कर्तव्यपालनको सिलसिलामा र कुनै व्यक्तिले कानूनद्वारा तोकिएको आफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा कुनै सार्वजनिक लिखतमा उल्लेख गरेका कुराहरू, नेपाल सरकारबाट वा नेपाल सरकारद्वारा अधिकार प्राप्त व्यक्तबाट वा सार्वजनिक संस्थाबाट प्रकाशित भई सार्वजनिक रूपमा बिक्रीमा रहेका नक्सा, मानचित्र वा तथ्यांक सम्बन्धी लिखत), नियमित रूपमा राखिएका खाता, बही, किताब श्रेस्तामा जनिएका कुराहरू (चिठीपत्र, भरपाई, चलानी वा अन्य कुनै विवरण), पुस्तक वा लेखमा लेखिएका कुराहरू (कुनै विदेशी राज्यको सरकारबाट वा त्यस्तो सरकारबाट अधिकारप्राप्त व्यक्ति वा संस्थाबाट सो राज्यको कानून वा अदालतको निर्णयको सम्बन्धमा प्रकाशित पुस्तकमा उल्लेख भएका त्यस्तो कानून वा निर्णय सम्बन्धी कुराहरू र कुनै विषयका विद्वान् कहलिएका व्यक्तिले लेखिएको प्रकाशित पुस्तक वा लेख), खास प्रकारका तथ्यांक, सूची पत्र, विवरण इत्यादि (कुनै खास पेशामा लागेका व्यक्तिको उपयोगका लागि नियमित रूपमा प्रकाशित हुने तथ्यांक, फिहरिस्त, सूची पत्र, विवरण वा लेख) प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था छ । तहकिकात वा जाँचबुझको सिलसिलामा तयार भएका लिखत (कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा भएको तहकिकात वा जाँचबुझको सिलसिलामा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम तयार भएको कुनै लिखतमा उल्लेख भएको कुनै कुरा सो कुरा व्यक्त गर्ने व्यक्ति साक्षीको रूपमा अदालतमा उपस्थित भै बयान गरेमा प्रमाणमा लिन हुन्छ । शव परीक्षणको प्रतिवेदन (पोष्टमार्टम रिपोर्ट) मा सम्बन्धित विशेषज्ञले उल्लेख गरेको कुनै कुराका सम्बन्धमा मुद्दाका पक्षहरूका बीचमा कुनै विवाद नभएमा वा सो कुरा मिसिलमा देखापरेको कुनै प्रमाण वा कुनै वस्तुस्थितिसँग असंगत नदेखिएमा सो विशेषज्ञ अदालतमा उपस्थित नभए पनि सो कुरा), निस्सा वा प्रमाणपत्र (कानूनी कर्तव्य भएका व्यक्तिले प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम दिएको निस्सा वा प्रमाणपत्र), प्रतिवेदन (प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा कुनै टिप्पणी वा प्रतिवेदन तयार गरी कुनै खास ठाउँ वा कार्यालयमा जाहेर गर्नुपर्ने कानूनी कर्तव्य भएका व्यक्तिले आफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा लेखेको त्यस्तो टिप्पणी वा प्रतिवेदन) प्रमाणमा लिन हुन्छ ।

६२ कुनै न्यायिक वा अन्य कानूनी कारवाहीमा पेश भएको कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेख कसैले कानून विपरीत जानीजानी नष्ट गर्न, केरमेट गरी नबुझिने पार्न वा अन्य कुनै प्रकारले प्रमाणमा प्रयोग गर्न नमिल्ने बनाउन वा गैरकानूनी रूपमा हटाउन वा अनधिकृत रूपमा कसैलाई दिनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गर्दै लिखत प्रमाणजन्य वस्तु विरुद्धको कसूरको व्यवस्था गरिएको छ ।

६३ लिखतमा सहीछाप गर्दा वा गराउँदा लेख जान्नेले आफ्नो नाम लेखी दस्तखत गर्नु पर्नेछ र लेख नजान्ने व्यक्तिले ल्याप्चे सहीछाप गर्नु पर्नेछ । सहीछाप गर्दा सरकारी कार्यालय वा सङ्गठित संस्थाबाट जारी हुने लिखतमा सम्बन्धित अधिकारीले आफ्नो नाम र पद खुलाई हस्ताक्षर गरी अड्डाको छाप लगाई त्यस्तो लिखतमा लिखत जारी भएको मिति उल्लेख हुनु पर्ने भन्ने प्रावधान रहेको छ ।

६४ लेख जान्ने व्यक्तिले लिखतमा आफ्नो पुरा नाम, थर, वतन लेखी हस्ताक्षर गर्नु पर्नेछ । हस्ताक्षर गर्दा दस्तखत गर्नु पर्ने मुख्य ठाउँमा पुरा हस्ताक्षर गरी अन्य ठाउँमा छोटकरीमा हस्ताक्षर गर्न सकिनेछ । सहीछाप गर्दा एउटै विषयको लिखत एकभन्दा बढी पृष्ठको भए प्रत्येक पृष्ठको शिर र पुछारमा दस्तखत गर्नु पर्ने कारणिले त्यस्तो लिखतमा कुनै व्यहोरा थपघट गर्न नसक्ने गरी सहीछाप गर्नु पर्नेछ ।

दफा ३१ मा ल्याप्चे सहीछाप गर्दा पुऱ्याउनु पर्ने रीत सम्बन्धमा खुलाईएको छ।^{६५} यसैगरी **दफा ३२** मा दस्तखत गर्नु गराउनु पर्ने, **दफा ३३** मा संरक्षक वा माथवरको लिखतमा सहीछाप गराउनु पर्ने, **दफा ३४** मा सहीछाप गर्न नसक्ने व्यक्तिले लिखत गर्दाको कार्यविधि, **दफा ३५** मा विशेष अवस्थामा रहेका व्यक्तिको तर्फबाट लिखत गर्दाको कार्यविधि, **दफा ३६** मा लिखत मान्य हुने, **दफा ३७** मा लिखतमा पहिचानको विवरण उल्लेख हुनु पर्ने, **दफा ३८** मा सङ्गठित संस्थाको विवरण उल्लेख गर्नु पर्ने, **दफा ३९** मा दस्तखत पर्याप्त हुने, **दफा ४०** मा सहीछाप पक्का मसीले गर्नु पर्ने, **दफा ४१** मा लिखत तयार गर्दा ठाउँ र मिति उल्लेख गर्नु पर्ने **दफा ४२** मा साक्षी राख्नु पर्ने, **दफा ४३** मा रीत नपुगेको लिखत मान्य नहुने, **दफा ४४** मा कारणीले गरेको लिखत मान्य हुने, **दफा ४५** मा कैफियत जनाई लिखत दर्ता गर्न सकिने र **दफा ४६** मा लिखतको प्रतिलिपि उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

परिच्छेद-१५ मा लिखित प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। **दफा १६१** मा प्रमाण सम्बन्धी लिखत पेश गर्नु पर्ने प्रावधान छ।^{६६} **दफा १६२** बमोजिम प्रमाणको उल्लेखन गर्नु पर्ने हुन्छ।^{६७} **दफा १६३** मा समय माग गर्न सक्ने उल्लेख छ। फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्र दर्ता गर्दाका बखत लिखित प्रमाण पेश गर्न सम्भव नभएको कारण खुलाई वादी वा प्रतिवादीले समय माग गरेमा र सो कारण मनासिब देखिएमा अदालतले पन्ध्र दिनसम्मको समय दिन सक्नेछ।^{६८} **दफा १६४** मा प्रमाण पेश गर्न अनुमति दिन सक्ने प्रावधान छ। फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्र दर्ता गर्दाका बखत वादी वा प्रतिवादीको जानकारीमा नआएको कुनै नयाँ र महत्वपूर्ण लिखित प्रमाण पछि जानकारीमा आएमा वा पत्ता लागेमा त्यस्तो प्रमाण पेश गर्न वादी वा प्रतिवादीले अनुमति माग गर्न सक्नेछ र त्यस्तो व्यहोरा मनासिब देखिएमा अदालतले वादी वा प्रतिवादीलाई त्यस्तो प्रमाण पेश गर्न अनुमति दिन सक्नेछ।^{६९} भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ।

६५ लिखतमा ल्याप्चे सहीछाप गर्दा वा गराउँदा त्यस्तो ल्याप्चे सहीछाप गर्ने व्यक्तिको दाहिने हातको वुढी औंलाको ल्याप्चे सहीछाप लगाउनु पर्नेछ।

६६ वादीले फिरादपत्रमा उल्लेखित दावी र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्रमा उल्लेख गरेको जिकिरसँग सम्बन्धित लिखित प्रमाणको सक्कल र त्यसको प्रतिलिपि फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्रसँगै पेश गर्नु पर्नेछ (दफा १६१(१))। तर नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भएको मुद्दामा फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्र साथ लिखित प्रमाण तत्काल पेश गर्न नसक्ने भएमा त्यसको कारण खुलाई कुन कार्यालयमा त्यस्तो प्रमाण रहेको छ वा रहन सक्ने हुन्छ त्यसको विवरण फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्रमा खुलाउन सकिनेछ (दफा १६१(२))। फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्रमा प्रमाण सम्बन्धी विवरण उल्लेख भएकोमा अदालतले त्यस्तो प्रमाण आवश्यकतानुसार सम्बन्धित कार्यालयबाट आफैँ भिकलाई बुझ्न सक्नेछ (दफा १६१(३))। तर कुनै लिखित प्रमाणको सक्कल प्रति तत्काल अदालतमा पेश गर्न नसकिने भएमा त्यसको कारण सहित रीतपूर्वकको प्रतिलिपि पेश गर्न सकिनेछ (दफा १६१(४))।

६७ कुनै लिखित प्रमाणको सक्कल प्रति कुनै व्यक्ति वा संस्थाको जिम्मामा रही त्यसको सक्कल वा प्रतिलिपि तत्काल उपलब्ध गराउन नसक्ने भएमा वादी वा प्रतिवादीले फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्रमा सोही कुरा उल्लेखन गर्नु पर्नेछ। यस्तो प्रमाण बुझ्नु पर्ने देखिएमा अदालतले त्यस्तो प्रमाणको सक्कल प्रति वा प्रतिलिपि अदालतले तोकेको अवधिभित्र पेश गर्न त्यस्तो व्यक्ति वा संस्थालाई आदेश दिन सक्नेछ। सो आदेश भएमा त्यस्तो व्यक्ति वा संस्थाले अदालतले तोकेको अवधिभित्र त्यस्तो प्रमाण अदालतमा पेश गर्नु पर्नेछ।

६८ यसरी दिइएको समयभित्र वादी वा प्रतिवादीले त्यस्तो प्रमाण अदालतमा पेश गर्नु पर्नेछ। यो समयभित्र पेश नभएको प्रमाण त्यस्तो मुद्दामा प्रमाणको रूपमा बुझ्न सकिने छैन।

६९ यस्तो प्रमाण अन्य व्यक्ति, संस्था वा निकायको नियन्त्रणमा रहेकोले वादी वा प्रतिवादीले आफैँले पेश गर्न संभव नभएको कारण उल्लेख गरी अदालतमा निवेदन दिएमा अदालतले त्यस्तो प्रमाण भिककाउन दफा १६२ को उपदफा (२) बमोजिम आदेश दिन सक्नेछ।

दफा १६५ मा सककल लिखत फिर्ता गर्नु पर्ने व्यवस्था छ।^{१०} **दफा १६६** मा प्रतिउत्तरपत्र पेश नभई प्रमाण बुझ्न नसकिने व्यवस्था गरिएको छ।^{११} **दफा १६७** मा प्रमाण बुझ्नु पर्ने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^{१२} **दफा १७३** मा सद्दे, कीर्त वा जालसाजीको लागि सुनाउनु नपर्ने भन्ने व्यवस्था छ।^{१३} **दफा २७३** मा लिखत अनुवाद गर्नु पर्ने भनिएको छ।^{१४} **दफा २८५** ले लिखत धुल्याउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।^{१५}

- (घ) **लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३** को **दफा ११घ** मा अनुसन्धानको सिलसिलामा विदेशमा सङ्कलन गरेको कुनै पनि किसिमका कागजातहरू प्रमाणको रूपमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेश गर्न सकिने र लागू औषधको अनुसन्धानको सिलसिलामा अनुसन्धान अधिकारीले भिडियो टेप, क्यासेट टेप र अन्य कुनै पनि किसिमका फोटोहरू प्रमाणको रूपमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेश गर्न सक्ने भन्ने प्रावधान राखिएको छ।
- (ङ) **अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८** को **दफा १०** मा सम्बन्धित मिसिल र प्रमाणका लिखतहरू भिकाउने व्यवस्था छ। उजुरीको व्यहोरा र तत् सम्बन्धमा उजुरवालाले कुनै प्रमाण पेश गरेको भए सो प्रमाणबाट उजुरीमा उल्लेख भएबमोजिम सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरेको सम्झनु पर्ने मनासिव कारण भएमा आयोगले तत्सम्बन्धी मिसिल वा प्रमाणका लिखतहरू सम्बन्धित कार्यालय, पदाधिकारी वा व्यक्तिबाट दाखिल गराउन सक्ने र त्यस सम्बन्धमा महत्वपूर्ण जानकारी दिन सक्ने कुनै व्यक्ति भए आयोगले त्यस्तो व्यक्तिसित सोधपुछ गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था छ।
- (च) **सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ) निवारण ऐन, २०६४** को **दफा ७ द(३)** मा सूचक संस्थाले

- १० यस परिच्छेद बमोजिम प्रमाण कागजातको सककल प्रति र सोको प्रतिलिपि प्राप्त भएपछि सम्बन्धित अधिकृतले त्यस्तो प्रमाण कागजातको प्रतिलिपि सककल लिखतसँग भिडाई प्रतिलिपि प्रमाणित गरी त्यस्तो प्रतिलिपिमा पेश गर्ने व्यक्तिको सहीछाप गराई मिसिल संलग्न गर्नु पर्नेछ। प्रमाणित प्रतिलिपि मिसिल संलग्न गरेपछि अदालतले त्यस्तो प्रमाणको सककल प्रति सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता गर्नु पर्नेछ। यसरी फिर्ता गरेको सककल प्रति आवश्यक भएमा अदालतले जुनसुकै बखत सम्बन्धित व्यक्तिबाट माग गर्न सक्नेछ। त्यसरी माग गरेको सककल लिखत प्रमाण निजले पेश नगरेमा सो प्रमाणलाई त्यस्तो मुद्दामा प्रमाणको रूपमा लिन सकिने छैन।
- ११ कानूनमा अन्यथा उल्लेख भएकोमा बाहेक सामान्यतया प्रतिउत्तरपत्र पेश नभई वा प्रतिउत्तरपत्र पर्न सक्ने अवधि व्यतित नभई प्रमाण बुझ्ने कारवाही गरिने छैन।
- १२ फिरोदपत्र वा प्रतिउत्तरपत्रमा उल्लेख भएको सरकारी कार्यालयमा रहेको कुनै कागजात प्रमाणको रूपमा बुझ्नु पर्ने देखिएमा प्रतिउत्तरपत्र पेश भएको मितिले र प्रतिउत्तरपत्र पेश नभएकोमा प्रतिउत्तरपत्र पेश हुन सक्ने अवधि व्यतित भएको मितिले सामान्यतया सात दिनभित्र त्यस्तो प्रमाण बुझ्न आदेश दिनु पर्नेछ।
- १३ कानून बमोजिम प्रमाण लिन नसकिने लिखत सद्दे, कीर्त वा जालसाजीको प्रयोजनको लागि सुनाउनु वा देखाउनु पर्ने छैन। कुनै प्रतिवादीले प्रमाणको रूपमा पेश गरेको लिखतबाट अन्य कुनै प्रतिवादीलाई असर पर्ने रहेछ भने अदालतले दफा १७२ को प्रक्रिया अवलम्बन गरी असर पर्ने प्रतिवादीलाई त्यस्तो प्रमाण देखाई सुनाई निजको बयान गराउनु पर्नेछ।
- १४ नेपाली भाषा बाहेक अन्य कुनै भाषामा लेखिएको कुनै लिखत अदालतमा प्रमाणको रूपमा पेश भएमा र त्यस्तो लिखत नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नु पर्ने देखिएमा अदालतले त्यस्तो लिखत पेश गर्ने पक्षलाई त्यस्तो लिखतको नेपाली भाषामा अनुवाद गरी पेश गर्ने आदेश दिन सक्नेछ। अदालतबाट आदेश भएमा सम्बन्धित पक्षले त्यस्तो लिखत नेपाली भाषामा अनुवाद गराई सोको प्रमाणित प्रति अदालतमा पेश गर्नु पर्नेछ।
- १५ अदालतले मुद्दाको अन्तिम निर्णय भएको पाँच वर्षपछि सो मुद्दाको मिसिलमा रहेको सककल प्रमाण कागज बाहेक अन्य लिखतहरू धुल्याउनु पर्ने निर्धारण गरिएको छ।

कागजात, विवरण तथा अभिलेख राख्दा प्रत्येक कारोबार स्पष्ट देखिने र कानूनी कारवाहीको सिलसिलामा प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने गरी राख्नु पर्ने छ भन्ने र **दफा ४४ड(१)** मा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐनको प्रयोजनका लागि अन्यथा प्रमाणित भएकोमा बाहेक विद्युतीय माध्यमबाट प्रशोधित र विकास गरिएका अभिलेखलाई प्रमाणको रूपमा लिन सकिनेछ भन्ने व्यवस्था छ ।

- (छ) **निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०७३** को **दफा ४८** मा प्रमाण नलाग्नेबारे व्यवस्था गर्दै यस ऐन बमोजिमको मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा अदालतले सोधेको कुनै प्रश्नको सम्बन्धमा कुनै साक्षीले दिएको जवाफ निजको विरुद्धमा चलेको कुनै मुद्दामा प्रमाण लाग्ने छैन र त्यस्तो जवाफलाई प्रमाणको रूपमा पेश गर्न पाइने छैन भनिएको पाइन्छ ।
- (ज) **लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९** को **दफा ५, ६ र ७** मा क्रमशः सख्त निषेधित लिखत, अति गोप्य लिखत र गोप्य लिखत भनी लिखतको वर्गीकरण गरी दफा ९ मा यस्ता लिखत निर्धारित अवधिसम्म अदालत वा कानूनी कारवाहीमा प्रमाणको रूपमा पेश गर्न सकिने छैन भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।
- (झ) **सपुर्दगी ऐन, २०७०** को **दफा २६** मा प्रमाण सम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐन बमोजिम कारवाही चलाइएको सपुर्दगी गर्न सकिने कसूरको मुद्दाको सम्बन्धमा माग गर्ने राज्यबाट प्राप्त हुन आएको सबुत प्रमाण तथा लिखतहरू अदालतले प्रमाणमा लिन सक्नेछ भनिएको छ ।

प्रमाण ऐन, २०३१ आउनु पूर्व लिखित प्रमाण सम्बन्धी न्यायिक धारणा

लिखतको प्रमाण जुनसुकै तहमा पनि बुझ्न हुने^{७६} (२०२४ साल)

अ.बं.१७७ नं. ले लिखतको पक्का प्रमाण रहेछ/बुझिपाऊँ भन्यो भने जुनसुकै तहको अड्डाले पनि मुद्दा नछिनिएको भए बुझिदिनु पर्ने । (प्रकरण नं.१७)

एकै मानिस भिन्न नाम गरी मिसिलमा देखापरे र अदालतलाई सत्यतामा शंका लागे त्यस्तो मानिसले विभिन्न नामबाट गरेको ल्याप्चे जाँच गराई यकिन गर्न सकिने- ल्याप्चे जाँच मिल्न भिड्न आएमा विभिन्न नाम गरेको एकै व्यक्ति ठहर्ने । भुट्टा बाँकी जालसाज गरे भन्ने मुद्दामा भिम नारायण नाम लेखी दिएको ०१०११३१५ को प्रतिवादी र हिम नारायण नाम लेखी का.जि.अ.दो.मा गरेको १९१७२४१६ को बयानमा हिम नारायण नाम लेखी दिएको १९१२८१२ को दर्खास्त समेतमा लागेको ल्याप्चे सहीछाप जाँच गराउने २३१८१७१६ को फुल

७६ निर्णय नं. ३६७, भाग: ९, साल: ने.का.प. २०२४, महिना: वैशाख, अंक: १, न्वारान गरी दिइन, फैसला मिति: २०२३१०१२८, फुल बेन्च, प्रधान न्यायाधीश श्री भगवतीप्रसाद सिंह, न्यायाधीश श्री धनेन्द्रबहादुर सिंह, न्यायाधीश श्री मीनबहादुर थापा क्षेत्री, २०२२ सालको पहिलो रिभिजन फौ.फु.नं.८६, निवेदक प.२ नं. गोर्खा छोप्राक मैदान वस्ने देवीमाया श्रेष्ठनी विरुद्ध विपक्षी: ऐ.ऐ. वस्ने इन्द्रनारायणको सकार गर्ने पञ्चनारायण

वेन्चवाट आदेश भई जाँच गराउँदा १९।२।८।२ को दर्खास्तको सहिछाप अप्रष्टर १०।९।३।५को प्रतिवादी १९।७।२४।६ को बयानमा लागेको ल्याप्चे सहीछाप एक अर्कासंग मेल खान्छ भनी विशेषज्ञले दिएकोवाट भीम नारायन र हिम नारान भन्ने मानिस एकै रहेछ भन्ने कुरा प्रष्ट भएकैले त्यस तर्फ अरु शंका गरिरहनु परेन । (प्रकरण नं.१८)

सुसाईड नोटलाई मृत्युकालीन घोषणा मानिएको

मृतकको *suicide note* समेत मृतकको कोठाबाट बरामद भएको छ र उक्त *suicide note* मृतकले लेखेको कुरामा पनि विवाद देखिदैन । *suicide note* भनेकै आत्महत्या गर्ने संकल्प भएका मानिसले लेख्दछन् । बुबा मलाई माफ गरिबक्सेला... जुन हजुरको प्रयास असफल भयो... दिनसम्म यिनीहरुको बचनहरु सुनेर बस्ने... भन्ने मृतकको आफ्नो बुवासँगै निराशा व्यक्त गर्दै पत्र लेखेको देखिन्छ । *suicide note* लाई एक प्रकारको मृत्युकालीन *suicide note* मा लेखिएको अभिव्यक्ति समेतको विश्लेषणबाट प्रतिवादीहरुसँगको व्यवहारबाट दिक्क लागेर मृत्युलाई आफैले रोजेको भन्ने स्पष्ट देखिने ।^{७७}

२.२ मौखिक प्रमाण (Oral evidence)

अदालतसमक्ष विचाराधिन विषयसँग सम्बन्धित तथ्यहरुका सम्बन्धमा देखेको, अनुभव गरेको वा जानकारी भएको व्यक्तिबाट व्यक्त गरिएको भनाई मौखिक प्रमाण हो । विवादित तथ्यहरु भए घटेको अवस्थामा वा तत् सम्बन्धमा कुनै प्रकारबाट थाहा पाउने वा अनुभव गर्ने व्यक्तिले अदालतमा आफुलाई जानकारी भएको कुरा भन्न आउँछ, भने त्यसलाई मौखिक प्रमाण भनिन्छ ।

मौखिक प्रमाण जहिले पनि प्रत्यक्ष हुनुपर्छ, अस्पष्ट र अनिश्चयात्मक कथनलाई कसूरदार ठहर्याउने आधार बनाउन मिल्दैन । साक्षीका शंकास्पद एवं विरोधाभाषयुक्त कथनलाई प्रमाण मानेर कसैलाई दोषी ठहर गर्न मिल्दैन, त्यसो गर्न कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त विपरित हुन जान्छ ।^{७८}

मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनु पर्दछ, भन्नुको अर्थ घटनालाई प्रत्यक्ष रूपमा देख्ने, सो घटना भोगेको वा प्रत्यक्ष प्रभावित भएको व्यक्ति वा थाहा पाउने व्यक्ति स्वयंले अदालतमा उपस्थित भई व्यक्त गरेको हुनु पर्दछ । अर्थात देख्न, सुन्न वा कुनै इन्द्रियको सहायताले थाहा पाउन सकिने कुनै कुरालाई प्रमाणमा दिन खोजिएको भए, सो कुरा प्रत्यक्ष देख्ने, सुन्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस सम्बन्धमा मौखिक प्रमाण दिएको मानिन्छ । यस व्यवस्थालाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७(२) मा उल्लेख गरिएको छ । लिखत नै पेश गर्नुपर्ने अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा मौखिक प्रमाणद्वारा प्रमाणित गर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । जस्तै साक्षी एवं मौखिक कथन, जाहेरी दरखास्त, पीडितको कागज, अभियुक्तको बयान, चशमदिद् गवाह, वारदातका साक्षी, मृत्युकालीन घोषणा, विशेषज्ञको राय आदि ।

(क) प्रमाण ऐन, २०३१ को परिच्छेद सातमा मौखिक प्रमाण र परिच्छेद आठमा साक्षी परीक्षण सम्बन्धी

७७ ने.का.प. २०७३ अंक ४, नि.नं. ९५८६, लक्ष्मीप्रकाश सक्सेना विरूद्ध प्रदिप नारायण शाहको जाहेरीले नेपाल सरकार

७८ नेपाल सरकार वि. अनुप सहनी समेत, ने.का.प. २०६५ अंक ४, नि.नं. ७९५३, पृ. ४२३

कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । पक्षले व्यक्त गरेका कुरा (दफा ९), सह अभियुक्तको पोल (दफा ९क), मौकामा व्यक्त गरेको कुरा (दफा १०), मृत्युकालीन घोषणा (डाइड डिक्लेरेशन) (दफा ११), र खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेका खास खास कुराहरू (दफा १२) सम्बन्धी प्रावधानहरू मौखिक प्रमाणसँग सम्बन्धित छन् ।^{१९}

(ख) **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को **दफा १६** मा बयान लिने र सोधपुछ गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था भएको पाइन्छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को **दफा १०१** अनुसार मुद्दाका साक्षी अदालतले तोकेको दिन सम्बन्धित पक्षले उपस्थित गराउनु पर्छ ।^{२०}

दफा १०२ अनुसार विशेषज्ञलाई बुझ्न सकिने,^{२१} **दफा १०३** मा सहअभियुक्तको जिरह गर्न सकिने,^{२२} **दफा १०४** मा सद्दे कीर्तेमा बयान गराउनु पर्ने,^{२३} **दफा १०५** ले कीर्ते वा जालसाजी भनिएको लिखत मिसिल साथ राख्नु पर्ने,^{२४} **दफा १०६** बमोजिम तोकिएको दिन साक्षी बुझ्नु

१९. प्रमाणमा लिन हुने कुराहरूमा पक्षले व्यक्त गरेको कुरा (फौजदारी मुद्दामा कुनै अभियुक्तले निजलाई लगाइएको अभियोगको सम्बन्धमा अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा अदालतले प्रमाण लिन हुन्छ । कुनै व्यक्तिले मौकामा वा त्यसको तत्काल अधि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ । कुनै व्यक्तिले निजको शारीरिक वा मानसिक अवस्था स्पष्टरूपमा बोध हुने गरी त्यस्तो अवस्था कायम छँदै व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिनहुन्छ । खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेको खास खास कुराहरू (मरेको, बेपत्ता भएको वा साक्षी बस्न यस ऐन बमोजिम असमर्थ वा कर नलान्ने भएको वा विपक्षीको जाल प्रपञ्चले गर्दा अदालतमा उपस्थित गराउन सम्भव छैन भनी मुद्दाको पक्षले प्रमाणित गरेको वा अदालतद्वारा समाक्यान जारी हुन नसक्ने अवस्थामा भएको वा अदालतको रायमा अनावश्यक रूपमा बढी खर्च वा समय लाग्ने भई उपस्थित गराई रहन अनुपयुक्त देखिएको व्यक्तिले व्यक्त गरेको कुराहरू) प्रमाणमा लिन हुन्छ । मृत्युको कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था छ । व्यक्तिगत राय (विदेशी कानून, विज्ञान, कला, हस्ताक्षर वा ल्याप्चेका सम्बन्धमा राय यकिन गर्नु परेमा सो सम्बन्धी विशेषज्ञको राय, कुनै व्यक्तिको हस्ताक्षरका सम्बन्धमा राय यकिन गर्नु परेमा सो व्यक्तिको हस्ताक्षर बराबर देख्ने मौका पाई सो हस्ताक्षर चिन्न सक्ने स्थितिमा भएको व्यक्तिको राय, कुनै धार्मिक, जातीय वा सार्वजनिक हक वा रीतिस्थितिका सम्बन्धमा कुनै कुरा यकिन गर्न परेमा त्यस्तो हक वा रीतिस्थितिको विशेष जानकारी हुन सक्ने स्थितिमा भएका व्यक्तिको राय, कुनै व्यक्तिको अर्को कुनै व्यक्तिसँग कुनै नाता सम्बन्ध छ वा छैन भन्ने कुरा यकिन गर्न परेमा त्यस्तो नाता वा सम्बन्धको विशेष जानकारी हुन सक्ने स्थितिमा भएका व्यक्तिको राय, कुनै खास स्थानमा प्रयोग हुने खास शब्द वा शब्दहरूको अर्थ यकिन गर्नु परेमा त्यसको विशेष ज्ञान हुन सक्ने स्थितिमा भएका व्यक्तिको राय, कुनै व्यक्तिले व्यक्त गरेको कुनै राय सो व्यक्त साक्षीको रूपमा आफैँ अदालतमा उपस्थित भएमा मात्र यस दफा बमोजिम) पनि प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने व्यवस्था प्रमाण ऐनको दफा ८ मा भएको पाइन्छ ।

२०. तर कुनै खास मुद्दामा त्यस्तो मुद्दा दायर गर्दा कै बखत प्रतिवादीहरू उपस्थित भएमा वादी, प्रतिवादी वा दुवैपक्षले मुद्दा दायर गर्दा कै बखत आ-आफ्नो साक्षी प्रमाणहरू अदालतमा पेश गर्न सक्ने छन् । साक्षी पेश गर्दा अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दाका सरकारी पक्षको साक्षीलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी वा निजको कार्यालयले सरकारी वकील कार्यालय मार्फत उपस्थित गराउनु पर्नेछ । साक्षी बुझ्न तोकेको तारिखका दिन उपस्थित नहुने साक्षीलाई बातेल गरिदिनु पर्छ । तर काबुवाहिरको परिस्थिति परी उपस्थित हुन नसकेकोमा पक्षले सोही व्यहोरा खुलाई निवेदन दिएमा अदालतले त्यस्तो साक्षी बुझ्ने अर्को तारिख तोक्न सक्नेछ ।

२१. नेपाल सरकार वादी भएको जघन्य वा गम्भीर कसूर सम्बन्धी कुनै मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा निज लामो अवधि विदेशमा बसी नेपाल आउन नसक्ने भएमा वा अन्य कारणले निजलाई बुझ्न असम्भव भएमा त्यस्तो विशेषज्ञ सरहको वा सोभन्दा माथिको समान विषयको विशेषज्ञबाट विशेषज्ञ राय लिन सकिनेछ ।

२२. यस परिच्छेद बमोजिम प्रमाण परीक्षण गर्दा कुनै अभियुक्तले कुनै सहअभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोलेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तले जिरह गर्न सक्नेछ ।

२३. प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखमा वादीले पेश गरेको प्रमाणको कागज प्रतिवादीलाई र प्रतिवादीले पेश गरेको प्रमाणको कागज वादीलाई सक्कलै देखाई सुनाई निजले त्यस्तो कागजलाई सद्दे, कीर्ते वा जालसाजी नामाकरण गरेमा अदालतले सोही व्यहोराको बयान गराई अभिलेख गर्नु पर्नेछ ।

२४. एउटा पक्षले पेश गरेको लिखत अर्को पक्षलाई देखाउँदा त्यसलाई निजले कीर्ते वा जालसाजी लिखत नामाकरण गरेमा त्यस्तो लिखतको पीठमा दुवै पक्षको सहीछाप गर्न लगाई सम्बन्धित कर्मचारीको हस्ताक्षर र अदालतको छाप समेत लगाई सिलबन्दी गरी मिसिलसाथ सुरक्षित राख्नु पर्नेछ र सहीछाप गर्ने ठाउँ नभएमा छुट्टै कागज जोडी जोर्नीमा समेत सहीछाप गरी मुचुल्का गरी राख्नु

पने,^{८५} दफा १०७ अनुसार बन्दसवालद्वारा पनि साक्षी बुझ्न,^{८६} दफा १०८ ले साक्षीको वकपत्र इजलासमा नै गराउनु पर्ने,^{८७} दफा १०९ मा श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी बुझ्न सकिने, दफा ११० साक्षीको व्यवहार, मुखाकृति इत्यादि टिपोट गर्न सकिने,^{८८} दफा १११ मा एक पटक बुझिसकेको साक्षी फेरी बुझ्न निषेध गरिएको,^{८९} दफा ११२ मुताविक नबुझी नहुने साक्षीलाई समाह्वान वा पक्राउ पूर्जा जारी गर्न सकिने,^{९०} दफा ११३ को व्यवस्था साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता तथा सुरक्षा दिनु पर्ने, साक्षी वा पीडितको संरक्षण गर्ने (दफा ११४)^{९१} र दफा ११५ ले नेपाल राज्य बाहिर पनि साक्षी प्रमाण बुझ्न सकिने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ।^{९२}

यसरी मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को परिच्छेद ११ मा दफा ९९ देखि ११५ सम्म फौजदारी मुद्दाको कारवाहीको क्रममा प्रमाण परीक्षण सम्बन्धमा विस्तृत व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

यी प्रावधानका अतिरिक्त प्रमाणसंग सम्बन्धित अन्य व्यवस्था हेर्दा, अभियुक्तको बयान गराउनु पर्ने (दफा १२२), कैद वा थुनामा परेको पक्ष वा साक्षीलाई उपस्थित गराउनु पर्ने (दफा १२६), प्रमाण बुझ्ने क्रमका सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखको दिन अदालतले अन्यथा आदेश दिएकोमा बाहेक

पर्नेछ।

- ८५ अदालतले साक्षी बुझ्न तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित भएसम्मको सबै साक्षीहरूको वकपत्र गराउनु पर्नेछ र त्यस दिन उपस्थित सबै साक्षीहरूको वकपत्र गराउन समय अभावको कारणले नभ्याएमा मात्र त्यसपछि अदालत खुल्ने अर्को दिन वकपत्र गराउनु पर्नेछ।
- ८६ मुद्दा दायर रहेको अदालतको अधिकार क्षेत्र भएको इलाकाभन्दा बाहिर रहे बसेको वा कुनै कारणले अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने तर नबुझी नहुने साक्षीलाई मुद्दाको गम्भीरता हेरी बन्दसवालद्वारा बुझ्नु पर्ने भएमा अदालतले त्यसको सूचना मुद्दाका पक्षहरूलाई दिनु पर्नेछ। बन्दसवालद्वारा साक्षी बुझ्दा मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा बन्दसवाल पठाइएको अदालतमा उपस्थित भै प्रमाण सम्बन्धी प्रचलित कानूनवमोजिम साक्षी परीक्षण, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्नेछ।
- ८७ तर शारीरिक असमर्थताले गर्दा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीको वकपत्र गराउनु पर्दा त्यस्तो साक्षी रहे बसेको ठाउँमा न्यायाधीश आफैँ गई वा आफ्नो मातहतको अधिकृत कर्मचारी खटाई वकपत्र गराउन लगाउन सकिनेछ। यसरी वकपत्र गराउँदा मुद्दाका सम्बन्धित पक्षहरूलाई त्यस्तो कुराको सूचना दिई दफा १०७ वमोजिम परीक्षण गर्ने मौका समेत दिनु पर्नेछ।
- ८८ यो कानूनी उपबन्धअनुसार न्यायाधीशले कुनै साक्षीलाई वकपत्र गराउँदा निजको व्यवहार र मुखाकृति कस्तो थियो, निजसँग सोधिएको प्रश्नहरूको जवाफ दिँदा निज उत्तेजित भएको, हडबडाएको वा डराएको थियो वा थिएन, निजको मुखाकृतिबाट निजले दिएको जवाफ साँचो वा झुट्टो के कस्तो भल्कन्थ्यो जस्ता कुरा र अन्य आवश्यक कुराको सम्बन्धमा आफूलाई लागेको कुराहरूको टिपोट बनाउन सक्नेछ। साक्षीको वकपत्रलाई प्रमाणको रूपमा मूल्याङ्कन गर्दा त्यस्तो टिपोटलाई आधार लिन सकिने भनि कानूनी आधार खडा गरिएको देखिन्छ।
- ८९ तर त्यस्तो साक्षीबाट नबुझी नहुने कुनै कुरा छुट्न गई न्यायाधीशले कारण खुलाई आदेश गरेमा पुनः समाह्वान जारी गरी निजलाई बुझ्न सकिनेछ।
- ९० प्रमाण परीक्षणको लागि अदालतले तोकेको दिन उपस्थित नभएको तर मुद्दाको गम्भीरता हेरी नबुझी नहुने नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित साक्षीलाई उपस्थित गराउन वा कुनै लिखत वा दसी प्रमाण दाखिला गराउन समाह्वान जारी होस्भनी कारण खुलाई मुद्दाको पक्षले निवेदन दिन सक्नेछ।
- ९१ अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कसूरसम्बन्धी कुनै मुद्दामा साक्षी रहेको कुनै व्यक्तिलाई अदालतसमक्ष उपस्थित हुन वा अदालतमा वकपत्र गरिसकेपछि आफ्नो सुरक्षामा खतरा रहेको छ भन्ने लागेमा निजले त्यसको कारण खुलाई सुरक्षाको प्रबन्ध गरिदिन अदालतसमक्ष निवेदन दिन सक्नेछ।
- ९२ कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेको कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा नेपाल राज्य बाहिर रहे बसेको कुनै साक्षी वा प्रमाण बुझ्नु परेमा वा बन्दसवाल गर्नु परेमा त्यस्तो विषयमा पारस्परिक कानूनी सहायतासम्बन्धी प्रचलित कानूनवमोजिम साक्षी वा प्रमाण बुझ्न सकिनेछ। कुनै कसूरको अनुसन्धान वा पुर्पक्षको सिलसिलामा नेपाल राज्य बाहिर रहेको साक्षीलाई बुझ्नु परेमा वा निजको वकपत्र गराउन परेमा त्यस्तो साक्षीलाई सो प्रयोजनका लागि तोकिएवमोजिम श्रव्य दृष्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) वा अन्य यस्तै प्रविधि मार्फत बुझ्न वा निजको वकपत्र गराउन सकिनेछ। त्यसरी बुझ्दा वा वकपत्र गराउँदा त्यस्तो साक्षीले भनेको कुरा वा गरेको वकपत्रको अभिलेख हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ। यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस दफावमोजिम प्रमाण बुझ्न नसकिएको कारणले मात्र मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न बाधा पुगेको मानिने छैन भन्ने समेतका मुख्य व्यवस्था भएको देखिन्छ।

प्रमाणसम्बन्धी कानूनको अधिनमा रही पहिले वादीको र त्यसपछि प्रतिवादीको साक्षी प्रमाण बुझनु पर्ने, कुनै पक्षद्वारा प्रस्तुत गरिएको कुनै प्रमाण वा कुनै साक्षीले बकेको कुनै कुरा प्रमाणमा नलाग्ने वा प्रमाणको रूपमा लिन नहुने वा असान्दर्भिक विषय भनी अर्को पक्षले तत्काल कुनै आपत्ति जनाएमा त्यस्तो आपत्ति मनासिब हो वा होइन भनी न्यायाधीशले तत्काल निर्णय दिनु पर्ने र अदालतले मुद्दासँग असम्बद्ध प्रमाण पेश गर्न कुनै पक्षलाई अनुमति दिने छैन भनिएको पाइन्छ। साथै अभियुक्त वा साक्षीको बयान लिने वा वकपत्र गराउने, साक्षीलाई शपथ गराउने र प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी आदेश दिने कामहरू न्यायाधीश आफैले गर्नु पर्ने (दफा १७७) किटान गरिएको पाइन्छ। अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष भएको बयान, कागज वा लिखतलाई श्रव्य दृश्यका साधनमा अभिलेख गर्न सकिने (दफा १८४) र पारस्परिक कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्न सकिने (दफा १९१) समेतका व्यवस्थाहरू पनि प्रमाण कानूनसँग सम्बन्धित छन्।

- (ग) मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १७१ मा कागज गराउन सक्ने^{९३} र दफा १७२ मा सद्दे कीर्तमा बयान गराउनु पर्ने,^{९४} भनिएको छ। यसैगरी परिच्छेद-१६ मा साक्षी परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था छ। यस परिच्छेद अन्तर्गत दफा १७९ मा पक्षले साक्षी उपस्थित गराउनु पर्ने,^{९५} दफा १८० मा अदालतबाट साक्षी भिकाई परीक्षण गर्न सकिने,^{९६} दफा १८१ मा साक्षी बुझ्न कर्मचारी खटाउन सक्ने,^{९७} श्रव्य-दृश्य

- ९३ कुनै पक्षसँग मुद्दाका विषयमा कुनै कुरा सोध्नु परेमा अदालतले अर्को पक्षको रोहबरमा जुनसुकै बखत सोधी निजको कागज गराउन सक्नेछ। कानूनबमोजिम फिरादपत्र लिई कारवाही, सुनुवाई र किनारा गर्नु पर्ने विषयमा बाहेक अरु कुनै उजुरीबाट कारवाही, सुनुवाई गरी किनारा गर्नु पर्ने मुद्दामा अदालतले वादी वा प्रतिवादीसँग खुलाउनु पर्ने कुराको प्रमाण समेत खुलाई निजको बयान गराई अभिलेख गरी मुद्दाको कारवाही, सुनुवाई र किनारा गर्नु पर्नेछ।
- ९४ प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखमा वादीले पेश गरेको प्रमाणको कागज प्रतिवादीलाई र प्रतिवादीले पेश गरेको प्रमाणको कागज वादीलाई सक्कलै देखाई सुनाई निजले त्यस्तो कागजलाई सद्दे, कीर्त वा जालसाजी नामाकरण गरेमा अदालतले सोही व्यहोराको बयान गराई अभिलेख गर्नु पर्नेछ। यसरी देखाउँदा वा सुनाउँदा तत्काल सद्दे, कीर्त वा जालसाजी छुट्टयाउन नसक्ने भई कुनै पक्षले म्याद माग गरेमा अदालतले तीन दिनसम्मको म्याद दिनु पर्नेछ। मुद्दाको पक्ष बाहेक अरुको सहीछाप परेको कागज पेश भएमा तत्काल सद्दे, कीर्त वा जालसाजी छुट्टयाई नामाकरण गर्न नसक्ने भई मुद्दाका कुनैपक्षले म्याद मागेमा प्रमाण सहित सद्दे, कीर्त वा जालसाजीमा बयान गर्न पन्ध्र दिनसम्मको म्याद दिन सकिनेछ। यसरी दिइएको म्यादभित्र बयान गर्ने व्यक्तिले सद्दे, कीर्त वा जालसाजी जे नामाकरण गर्दछ, अदालतले सोही अनुरूप बयान गराई अभिलेख गर्नु पर्नेछ। बयान गराउँदा कुनै पक्षले त्यस्तो लिखत कीर्त वा जालसाजी हो भन्ने बयान गरेमा अदालतले सो दिन मुद्दाका सबै पक्षहरू हाजिर रहेको भए निजहरूको सोही दिन र कुनै पक्ष हाजिर नरहेको भए त्यस्तो पक्षको हकमा त्यसपछि हाजिर भएकै दिन बयान गराउनु पर्नेछ। वारिस वा कानून व्यवसायी तारिखमा रहेको मुद्दामा सम्बन्धित पक्षलाई नै भिकाउनु आवश्यक देखिएमा अदालतले त्यस्तो पक्षलाई भिकाई निजको बयान गराउनु पर्नेछ। यस दफा बमोजिम प्रमाणको कागज देखाउँदा वा सुनाउँदा सम्बन्धित पक्षले सद्दे, कीर्त वा जालसाजी छुट्टाउन नसक्ने भएमा अदालतले त्यस्तो प्रमाणको कागज जाँच गर्न सम्बन्धित विशेषज्ञसमक्ष पठाउन सक्नेछ।
- ९५ मुद्दाका पक्षले प्रमाणको रूपमा उल्लेख गरेका साक्षीलाई साक्षी परीक्षणका लागि अदालतद्वारा तोकिएको तारिखका दिन आफैले उपस्थित गराउनु पर्नेछ। तोकिएको तारिखका दिन उपस्थित नभएका साक्षीको परीक्षण हुन सक्ने छैन। तर साक्षी उपस्थित गराउनको लागि तोकिएको तारिखका दिन दफा २२५ को खण्ड (ग) वा (ङ) को अवस्था परी अदालतमा साक्षी उपस्थित गराउन नसकेकोले अर्को तारिख तोकौ पाउन त्यस्तो अवस्था परेको कुरा सम्बन्धित स्थानीय तह वा कुनै सरकारी निकायको सिफारिस समेत संलग्न गरी बाटो खुलेको मितिले बाटोको म्याद बाहेक सातदिनभित्र निवेदन दिएमा निवेदन दिएको सात दिनभित्र अदालतले साक्षी परीक्षण गराउने गरी अर्को तारिख तोक्नेछ।
- ९६ नेपाल सरकारको वा सार्वजनिक हक, हित वा सरोकार संलग्न रहेको मुद्दामा नबुझी नहुने साक्षीलाई अदालतले आदेश गरी पन्ध्र दिनभित्र अदालतमा उपस्थित हुन म्याद जारी गर्नु पर्नेछ। म्याद जारी भएमा त्यस्तो साक्षी अदालतले तोकेको अवधिभित्र अदालतमा उपस्थित हुनु पर्नेछ। यस परिच्छेदबमोजिम साक्षीका नाममा म्याद जारी गर्दा अनुसूची-१४ बमोजिमको ढाँचामा जारी गर्नु पर्नेछ।
- ९७ शारीरिक अस्वस्थताका कारणले अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीलाई निज रहे बसेको ठाउँमा नै गई साक्षी बुझ्नको लागि मुद्दाको कुनै पक्षले अदालतमा निवेदन दिएमा र त्यस्तो व्यहोरा मनासिब देखिएमा अदालतले निवेदन मागबमोजिम साक्षी बुझ्नको लागि आदेश दिनेछ। यस्तो आदेश भएकोमा साक्षी रहे बसेको ठाउँमा अदालतको न्यायाधीश आफै गई वा कर्मचारी खटाई साक्षी बुझ्न वा बुझ्न लगाउनु पर्नेछ।

सम्वाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी परीक्षण गर्न सक्ने (दफा १८२)^{९८} पक्षलाई तारिख तोकेको दिन साक्षी परीक्षण गर्ने दिन तोक्ने (दफा १८३)^{९९} सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था यसै कोटीको प्रमाणको प्रकार अन्तर्गतको व्यवस्था हुन्। यसैगरी शपथ लिनु पर्ने (दफा १८४) (साक्षीले अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गर्दा सत्य कुरा व्यक्त गर्ने कुराको उद्घोषण गरी न्यायाधीश समक्ष अनुसूची-१६ को ढाँचामा) दफा १८५ मा साक्षी परीक्षण न्यायाधीशले गर्नु पर्ने,^{१००} दफा १८६ ले तोकिएको तारिखका दिन साक्षी परीक्षण गर्नु पर्ने,^{१०१} दफा १८७ मा बकपत्र प्रमाणित गर्नु पर्ने,^{१०२} समेतका व्यवस्था गरिएको छ।

दफा १८८ मा कैफियत खुलाई प्रमाणित गर्नु पर्ने भन्ने व्यवस्थामा साक्षी परीक्षण गर्दा सम्बन्धित साक्षीले न्यायाधीशद्वारा सोधिएको प्रश्नको जवाफ नदिएमा, दिन इन्कार गरेमा वा जुन प्रश्नको जवाफ खोजिएको हो सोको जवाफ नदिई असम्बन्धित विषयको जवाफ दिएमा न्यायाधीशले सोको कैफियत खुलाई **दफा १८७** बमोजिम प्रमाणित गर्नु पर्नेछ भनिएको र बन्द सवाल गर्न सक्ने प्रावधान **दफा १८९** मा गरिएको छ।^{१०३}

- ९८ अति वृद्ध अवस्था, शारीरिक अशक्तता, अस्वस्थता वा नेपाल बाहिर रहे बसेको कारण कुनै साक्षी अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने कारण देखाई त्यस्तो साक्षीको श्रव्य-दृश्य सम्वादको माध्यमबाट परीक्षण हुने मुद्दाको कुनै पक्षले अदालतमा निवेदन दिएमा त्यस्तो व्यहोरा अदालतलाई मनासिव लागेमा अदालतले त्यस्ता साक्षीको श्रव्य-दृश्य संवादको माध्यमबाट परीक्षण गर्न आदेश दिन सक्नेछ। यसरी आदेश भएमा सम्बन्धित पक्षले श्रव्य-दृश्य सम्वादबाट साक्षी परीक्षण गर्नको लागि अदालतबाट तोकिएको दिन र ठाउँमा त्यस्ता साक्षीलाई उपस्थित गराउनु पर्नेछ। अदालतले श्रव्य-दृश्य सम्वादमा उपस्थित भएको साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित भएको साक्षी सरह मानी परीक्षण गर्नु वा गराउनु पर्नेछ। साक्षी परीक्षण गराउँदा अदालतले श्रव्य-दृश्य सम्वादबाट भएको साक्षीको बकपत्र र श्रव्य-दृश्य सम्वादको व्यहोरा लेखबद्ध गरी अभिलेख गर्नु पर्नेछ। अदालतले श्रव्य-दृश्य सम्वादमार्फत साक्षी बुझ्नेको अभिलेखको मुचुल्का अनुसूची-१५ बमोजिम गराउनु पर्नेछ। यस दफाबमोजिम साक्षी परीक्षण गर्दा वा गराउँदा लागेको खर्च श्रव्य-दृश्य सम्वाद मार्फत साक्षी परीक्षण गराउन निवेदन दिने पक्षले व्यहोर्नु पर्नेछ।
- ९९ यसमा भएको व्यवस्थाअनुसार दफा १८१ वा १८२ को अवस्थामा बाहेक साक्षी परीक्षण गर्दा पक्षलाई तारिख तोकिएको दिनमा नै परीक्षण गर्ने गरी अदालतले साक्षी परीक्षण गर्ने दिन तोक्नु पर्नेछ। साक्षी परीक्षण गर्दा साक्षीले व्यक्त गरेको कुराको बकपत्र तयार गरी निजको सहीछाप गराई अभिलेख गर्नु पर्नेछ।
- १०० साक्षी परीक्षण जुन न्यायाधीशको इजलाशमा पेश भएको छ, सोही न्यायाधीशले गराउनु पर्नेछ। परीक्षण गर्दा न्यायाधीशले बकपत्र अभिलेख गर्न तथा साक्षी परीक्षण गर्न आवश्यक पर्ने कर्मचारीको सहायता लिन सक्नेछ।
- १०१ दफा १८१ वा १८२ को अवस्थामा बाहेक अदालतले साक्षी परीक्षण गर्न तोकिएको तारिखका दिनमा नै अदालतमा उपस्थित भएका सम्पूर्ण साक्षीहरूको परीक्षण गरिसक्नु पर्नेछ। सम्पूर्ण साक्षीहरूको सोही दिन परीक्षण गर्न समय अभावको कारणले नभ्याउने भएमा अदालतले त्यसको कारण खुलाई त्यसको भोलिपल्ट साक्षी परीक्षण गर्ने गरी साक्षी तथा पक्षहरूलाई तारिख तोक्नु पर्नेछ।
- १०२ न्यायाधीशले अदालतमा साक्षी परीक्षण गर्दा मुद्दामा निजबाट खुलाउनु पर्ने विषयको प्रश्न सोधी त्यस्तो प्रश्न, साक्षीले दिएको जवाफ र त्यसमा कानूनबमोजिम जिरह भएको भए त्यस समेतको विवरण बकपत्रमा अभिलेख गर्नु पर्नेछ। यस्तो विवरण अभिलेख भएपछि साक्षीलाई कुनै विषयमा कुनै कुरा व्यक्त गर्न बाँकी भए नभएको सोधी बाँकी भए त्यस्तो कुरा समेत व्यक्त गर्न लगाई बकपत्रमा त्यस्तो कुरा अभिलेख गर्नु पर्नेछ र त्यस्तो बकपत्रको कागजमा निज र मुद्दाका उपस्थित पक्ष वा वारिसको रोहबरमा साक्षी परीक्षण भएको कुरा उल्लेख गरी त्यस्ता सबै व्यक्तिहरूको सहीछाप गराई न्यायाधीशले प्रमाणित गर्नु पर्नेछ।
- १०३ साक्षी अर्को जिल्लाको वासिन्दा भई निजको शारीरिक अवस्थाको कारणले निजलाई मुद्दा रहेको अदालतमा उपस्थित गराई बकपत्र गराउन नसकिने कुरा उल्लेख गरी बन्द सवालमार्फत परीक्षण गराउन सम्बन्धित पक्षले अदालतसमक्ष निवेदन दिएमा र त्यस्तो व्यहोरा मनासिव देखिएमा अदालतले बन्द सवालमार्फत साक्षी परीक्षण गराउन आदेश दिन सक्नेछ। बन्द सवाल मार्फत साक्षी परीक्षण गराउनु परेमा त्यस्तो साक्षीलाई सोध्नु पर्ने प्रश्नहरू अनुसूची-१८ को ढाँचामा तयार गरी न्यायाधीशबाट प्रमाणित गराई साक्षी रहे बसेको जिल्लाको जिल्ला अदालतमा बन्द सवाल पठाउनु पर्नेछ र त्यस्तो सवाल विद्युतीय माध्यमबाट समेत पठाउन सकिनेछ। अदालतबाट बन्द सवाल गराउने आदेश भएमा मुद्दाका पक्षहरूलाई सोहीबमोजिम बन्द सवाल गराउने अदालतमा उपस्थित हुन तारिख तोकी त्यसको जानकारी त्यस्तो अदालतलाई दिनु पर्नेछ। बन्द सवाल प्राप्त भएमा त्यस्तो अदालतले सम्बन्धित पक्षबाट दफा १७९ को उपदफा (१) बमोजिम उपस्थित गराइएको साक्षीलाई आफ्नो अदालतमा मुद्दा परे सरह यस परिच्छेद बमोजिमको कार्यविधि पूरा गरी बन्द सवालका प्रत्येक प्रश्नको जवाफको बकपत्र तयार गरी त्यस्तो बकपत्रको कागजमा दफा १८७ वा १८८ बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी त्यस्तो व्यक्तिको सहीछाप गराई तीन दिनभित्र सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउनु पर्नेछ। बन्द सवाल गर्नु पर्ने व्यक्ति हाजिर नभएमा त्यस्तो अदालतले सोही व्यहोरा उल्लेख गरी बन्द सवाल पठाउने अदालतमा पठाउनु पर्नेछ।

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को २६० मा साक्षी बकाउने वा प्रमाण पेश गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। जस अनुसार **दफा २५४** बमोजिम मुद्दा दायर भएकोमा सो सम्बन्धमा जाहेरी दिने वा सूचना दिने व्यक्ति वादी पक्षको साक्षी मानिनेछ। **दफा २५४** बमोजिम दायर भएका मुद्दा र नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकार प्रतिवादी भएको अन्य देवानी मुद्दाको साक्षी वा प्रमाण अदालतले खोजेको दिन सरकारी वकील मार्फत उपस्थित वा उपलब्ध गराउने कार्य सम्बन्धित अधिकारीको हुनेछ। **दफा २५४** बमोजिम दायर भएका मुद्दा र नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारलाई सरोकार पर्ने अन्य जुनसुकै देवानी मुद्दामा **साक्षी बकाउने वा प्रमाण पेश गर्ने काम सरकारी वकीलले गर्नेछ। दफा २५४** बमोजिम दायर भएका मुद्दामा कुनै **साक्षीलाई नबुझी नहुने भएमा** फौजदारी मुद्दामा नबुझी नहुने साक्षीलाई फिकाए सरह फिकाई बुझ्न सकिनेछ, भनिएको छ। **दफा २७२** मा न्यायाधीश आफैले गर्नु पर्ने कामहरूमा साक्षीलाई शपथ गराउने, साक्षीको बकपत्र गराउने र प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी आदेश दिने काम किटान गरिएको छ। **दफा २७६** मा पक्ष वा **साक्षीको परिचय गोप्य** राख्न सक्ने सम्बन्धी प्रावधान^{१०४} मौखिक प्रमाण सम्बन्धमा भएका मुख्य व्यवस्था हुन् भनी पहिचान गर्न सकिन्छ।

(घ) **सङ्गठित अपराध निवारण ऐन, २०७०** को **दफा ६** मा मुद्दाको कारवाहीका सम्बन्धमा भुट्टो प्रमाण दिनको लागि साक्षीको रूपमा प्रस्तुत गर्ने वा भुट्टो प्रमाण पेश गर्न वा मुद्दाको कारवाही वा प्रमाण सङ्कलनको कार्यमा मुद्दाको पक्ष वा साक्षी वा उजुरीकर्तालाई भुट्टो बयान वा बकपत्र गर्न वा गराउनका लागि कुटपिट वा आक्रमण गर्ने, डर, त्रास देखाउने वा धम्की दिने वा कुनै प्रलोभन, अनुचित दबाव दिने वा अन्य कुनै तरिकाले अवरोध पुऱ्याउने, मुद्दाको कारवाहीका सम्बन्धमा कुनै साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित हुन वा प्रमाणको सङ्कलन वा प्रस्तुतीकरण गर्न बाधा अवरोध गर्ने समेतको प्रमाणसँग सम्बन्धित कार्यलाई अपराधीकरण गरिएको र **दफा २३** मा सञ्चार अभिलेख गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। **दफा ३३** ले श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत उपस्थित गराउन सकिने प्रावधान राखेको पाइन्छ। यसैगरी **दफा ३४** अनुसार श्रव्यदृश्य संवाद वा डोर मार्फत बुझ्न सकिने **दफा ३५** अनुसार काल्पनिक वा साङ्केतिक नामवाट बयान वा बकपत्र गराउन सकिने, **दफा ३६** मा जिरह सम्बन्धी विशेष व्यवस्था,^{१०५} गरेको पाइन्छ।

दफा ३९ ले सङ्गठित अपराध सम्बन्धी मुद्दामा विदेशी मुलुकको अदालत वा सो मुलुकको आधिकारिक निकायवाट सङ्कलन गरिएको वा परीक्षण गरिएको सबुत प्रमाणलाई अदालतले प्रमाणमा लिन सक्ने र सुराकी, अभियुक्त वा साक्षीको आफ्नै स्वरमा रहेको र सम्पादन, तोडमोड वा परिवर्तन गर्न नसकिने गरी रेकर्ड गरिएको कुनै सामग्री वा फोटोलाई समेत अदालतले

१०४ कुनै पक्ष वा साक्षीको परिचय सार्वजनिक गर्दा त्यस्तो पक्ष वा साक्षीको सामाजिक प्रतिष्ठा वा इज्जत उपर प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्ने वा निज उपर कुनै पक्षवाट अनुचित डर, त्रास वा भय हुन सक्ने वा निजको जीउ, ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकूल हुन सक्ने देखिएमा त्यस्तो पक्ष वा साक्षीको नाम, थर, वतन वा निजको बाबु आमाको नाम वा निजको परिचय हुन सक्ने अन्य कुनै हलिया गोप्य राख्न सम्बन्धित पक्षले अदालतलाई अनुरोध गर्न सक्नेछ।

१०५ प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सङ्गठित अपराधको मुद्दाका सुराकी, उजुरीकर्ता वा कुनै साक्षीलाई अभियुक्तले कुनै प्रकारको जिरह वा प्रश्न गर्न सक्ने छैन। तर त्यस्तो सुराकी, उजुरीकर्ता वा कुनै साक्षीलाई जिरह गर्न सक्ने गरी अदालतले आदेश दिएमा अभियुक्तको कानून व्यवसायीले श्रव्यदृश्य संवाद मार्फत वा अभियुक्तले निजलाई नदेख्ने वा निजको पहिचान गर्न नसक्ने, नदेख्ने र सुराकी, उजुरीकर्ता वा कुनै साक्षीले व्यक्त गरेको कुरा नसुन्ने गरी जिरह गर्न सक्नेछ।

प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न सक्नेछ, भन्ने विशेष प्रावधान समेत मौखिक प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था हुन् ।

- (ड) **संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८** को **दफा ४** माकसैले फिरादपत्र नदिई प्रमाण खुलाई उजुरी दिएमा अदालतले आवश्यक भए बयान समेत गराई त्यसैबाट कारवाई गर्नु पर्छ, भन्ने प्रावधानलाई समेत मौखिक प्रमाणको कोटीमा राख्न सकिन्छ ।
- (च) **मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४** को **दफा ६** मा भएको बयान प्रमाणित गराउने व्यवस्था अनुसार पीडित आफैले उजुर दिएमा प्रहरी कार्यालयले निजको तत्काल बयान गराई त्यस्तो बयान प्रमाणित गराउनको लागि निजलाई तुरुन्त नजिकको जिल्ला अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्ने^{१०६} भन्ने प्रावधानलाई मौखिक प्रमाणको वर्गमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

प्रमाण ऐन, २०३१ आउनु पूर्वको मौखिक प्रमाण सम्बन्धी न्यायिक दृष्टिकोण

(क) **वादीका घा खत यस किसिमबाट परेको हो भन्ने र फलानाको बयान यस कारण भुट्टा हो भन्ने कुराको प्रमाण प्रतिवादीले गुजार्नु पर्ने^{१०७} (बि.सं. २०१६ साल)**

घा जाँच मुचुल्काबाट/वादी उजुरी र निज तर्फका साक्षी कालु कृष्णदत्तका बयानबाट वादीका आडमा घा खत नील परेकै देखिएको । कालु कृष्णदत्तको बयान यस कारणले भुट्टा भन्न र वादीको घा खत यस किसिमले वा यस परिवन्दले पर्न गएको हो वा हो भन्ने पक्का प्रमाण प्रतिवादीहरूले पेश गर्न नसकेका । प्रतिवादीहरू वादीका पुरातन देखिका इविवाला देखिएकाले पुलिसका ३ जनालाई हात लिई कुटपिटको वारदात गरी वादीका आडमा घा खत नील पारेकै ठहराई शुरु र डोटी अपीलको इन्साफ बदर गर्ने गरेको राय सर्वोच्च अदालत पश्चिम दौडाहाका श्री मा.न्या. भैरवप्रसाद उपाध्यायको राय मुनासिव ।

(ख) **अदालतमा समेत साविती बयान दिएपछि पुलिसले सासना गरी सावित गराएको भनी मान्न नमिल्ने (बि.सं. २०२१ साल)^{१०८}**

.....मौका पुलिसमा र अदालत समेतमा खुकुरीको हतियार प्रयोग गरी निजसमेतले

१०६ प्रहरी कार्यालयले बयान प्रमाणित गराउन ल्याएमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि र सो बयानसंग सम्बन्धित कसूरको मुद्दा सो जिल्ला अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र नपर्ने भए पनि त्यस्तो जिल्ला अदालतको न्यायाधीशले त्यस्तो बयान निजलाई पढी बाँची सुनाई निजले भनेबमोजिम लेखिएको भए सोही व्यहोरा र भनेबमोजिम नभएमा के कति फरक छ सो व्यहोरा उल्लेख गरी प्रमाणित गरिदिनु पर्नेछ । यसरी बयान प्रमाणित गरिएकोमा त्यस्तो पीडित मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा अदालतमा उपस्थित नभएपनि त्यसरी प्रमाणित गरिएको बयान अदालतले प्रमाणमा लिन सक्नेछ भनी मौखिक प्रमाण सम्बन्धी कार्यविधि गत व्यवस्था भएको पाईन्छ ।

१०७ निर्णय नं. १३१, कटपीट, ने.का.प.२०१८, भाग ४, महिना कार्तिक, अंक ४, फैसला मिति २०१६।१०।११, डिभिजन बेञ्च, न्यायाधीश श्री रत्नबहादुर विष्ट क्षेत्री न्यायाधीश श्री नयनबहादुर खत्री क्षेत्री, स.अ.फौ.डे. नं. २६, अपीलबाट वादी रगी और विरुद्ध रेस्पोजन्डन्ट प्रतिवादी जगी और र दामी और समेत

१०८ निर्णय नं. २५८, ने.का.प. २०२१, भाग ७, महिना वैशाख, अंक १, ज्यान, फौ.फु.नं. ५०, निवेदक प्रतिवादी वीरबहादुर मगर थुनुवा विरुद्ध विपक्षी वादी जाहेरवाला पद्मलाल पाठ्या, फैसला मिति : २०२१।०८।१९, १०६७, फुल बेञ्चप्रधान न्यायाधीश श्री भगवतीप्रसाद सिंह, न्यायाधीश श्री नयनबहादुर खत्री क्षेत्री, न्यायाधीश श्री स.इश्वरीराज मिश्र

कर्तव्य गरी मारेको हुँ भनी सावित भएको देखिन्छ । तर पुलिसले साविती गराएको कुटपिट गरेको चोटडाम छ । निरापराधीलाई सजाय दिइयो भन्ने निवेदकको जिकिर भएको पुलिसमा मात्र सावित भएको नदेखिइ लेखिएवमोजिम अदालत समेतमा आई कर्तव्य गरेमा सावित भई बयान गरेको देखिएको, अदालतबाट पनि कुटपिट गरी सावित गराए भन्ने जिकिर नभएका कुटपिट गरी सावित गराएको प्रमाण निवेदकले कुनै पनि पेश गर्न नसकेकोले कुटपिट गरी सावित गराएको रहेछ भन्न नमिल्ने । वादी मर्ने दुर्गाप्रसादलाई लखेट्दै जाँदा देख्ने भनेका चैते र डल्लीले पनि वारदातमा भएका मानिस त्यही हो भनी सनाखत गरेको देखिएबाट समेत निर्दोषी छु भन्ने निवेदकको जिकिर पुग्न सक्तैन । (प्रकरण नं. १२)

(ग) कस्तो स्थितिमा साक्षी सर्जमिनको भनाइ बकाइलाई मान्यता दिन नमिल्ने^{१०९}

८ साल भाद्र १ गते गोविन्द नेपाल गएको हो, देवीमायाको गर्भ गोविन्दको होइन शंका लाग्दैन समेत भनी २५ जना सर्जमिन र गोविन्द भाद्र १ गते नै काठमाडौं गएको भन्ने कुरालाई समर्थन समेत गरी प्रतिवादिका केही साक्षिहरूले औ भाद्र २० गते मैले सूर्य विनाएकका स्थानमा भेटेथे भन्ने चेत नारान मेरो घरमा आइ संगै सूर्य विनाएक गै दर्शन गरेको भन्ने माष्टर गोपाल समेत प्रतिवादीकै साक्षी २ जनाले बकी लेखी दिएको देखिन्छ । तापनि ती सर्जमिन मध्येका धेरै जसोको भनाइमा निज गोपाल पढन गएको भन्ने भएको । स्कूल कजेलहरूमा पढाइको लागि प्रवेश गरिने टायम समेत नपर्ने वर्षा मौसम भदौको भेलमा टाढा पहाडदेखि पढन आएको भन्ने कुरा स्वाभाविक नभएको र यदि निज प्रतिवादी गोविन्द भन्ने इन्द्रनारान भाद्र १ गतेनै काठमाडौं आएको भई निजको करणी गर्भ नभए टाउके भन्ने भिम नारानलाई लगाउने निजलाई रु. ३० दिने शर्त गरी भैयाद कृष्णदासबाट माथिका प्रकरणमा उल्लेख गरिए वमोजिम कागज गरी दिनु नपर्ने गरी दिएको देखिन आएको समेत यस स्थितिमा उक्त साक्षी सर्जमिनहरूको भनाइ बकाइलाई मान्यता दिन मिलेन । (प्रकरण नं. २०)

जाहेरी दरखास्तको न्यायिक परीक्षण^{११०}

जाहेरी दरखास्तलाई अदालतले अन्य संकलित प्रमाणको रोहमा परीक्षण नगरेसम्म वा अन्य प्रमाणहरूले समर्थन (Corroborate) नगरेसम्म त्यस्तो जाहेरी दरखास्त आफैँमा स्वतन्त्र प्रमाण हुन सक्तैन । अन्य प्रमाणबाट समर्थित नगरेसम्म जाहेरी दरखास्त केवल अपराध अनुसन्धानको क्रममा मात्र सहयोगी हुन सक्तछ । त्यसैले जाहेरी दरखास्तलाई अभियोग लगाइएको कुनै पनि व्यक्तिका विरुद्ध प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपूर्व सो जाहेरी दरखास्तको

१०९ निर्णय नं. ३६७ - न्वारान गरी दिएन,भाग: ९, ने.का.प. २०२४, महिना वैशाख, अंक: १, फैसला मिति: २०२३।१०।२८, फुल बेन्च, प्रधान न्यायाधीश श्री भगवतीप्रसाद सिंह, न्यायाधीश श्री धनेन्द्रबहादुर सिंह, न्यायाधीश श्री मीनबहादुर थापा क्षेत्रि, २०२२ सालको पहिलो रिभजन फौ.फु.नं.८६, निवेदक प.२ नं. गोर्खा छोप्राक मैदान वस्ने देवीमाया श्रेष्ठनी विरुद्ध विपक्षी: ऐ.ऐ. वस्ने इन्द्र नारायणको सकार गर्ने पञ्चनारायण

११० ओजराज विष्टको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध यज्ञबहादुर थापा समेत, ने.का.प.२०६९ अंक २ नि.नं ८७६४ पृष्ठ १७१

न्यायिक परीक्षण त्यक्तिकै आवश्यक हुने भनी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ ।

साक्षी^{१११}

साक्षीहरूले आफ्नै इन्द्रियले अथवा आँखा, कानले वा ईसाराको देखे सुने बुझेको कुरामात्र भन्न पाउने । वारदात गरेको हो होइन भनी ईन्साफको तवरबाट निर्णयमा प्रमाण पुग्ने कुरा व्यक्त गर्न पाउने कर्तव्य नभएको ।

अकाट्य प्रमाण (irrefutable evidence) अथवा एकल निर्णायक प्रमाण (conclusive evidence)

प्रमाणित बयान आफैमा एक महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा रहे तापनि सो बयान अन्य प्रमाणबाट समर्थित हुनुपर्ने अनिवार्यता देखिन्छ । तसर्थ, पीडितको बयान अदालतबाट प्रमाणित भएको अवस्थामा मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा पीडित अदालतमा उपस्थित नभएमा सो प्रमाणित बयानलाई कसूरदार कायम गर्ने प्रयोजनार्थ महत्वपूर्ण प्रमाण भए तापनि त्यसलाई अकाट्य प्रमाण (irrefutable evidence) अथवा एकल निर्णायक प्रमाण (conclusive evidence) को रूपमा अदालतले ग्रहण गर्न मिल्ने नदेखिने ^{११२}

२.३ दशी वा भौतिक प्रमाण (Real or material evidence)

भौतिक प्रमाण भन्नाले मुद्दाको विवादित विषयलाई समर्थन वा खण्डित गर्ने देख्न र छुन सकिने चिज वस्तुलाई जनाउँछ । लिखत बाहेकका भौतिक चिजवस्तु अदालतको निरीक्षणका लागि प्रस्तुत गरिन्छ भने त्यो भौतिक प्रमाण हो । कुन भौतिक चिजवस्तु प्रमाण ग्राह्य हुन्छ र कुन हुँदैन भन्ने नियम छैन । सबै भौतिक वस्तु जसले विवादित विषयको अस्तित्व वा अनस्तित्वका सम्बन्धमा निक्कैलमा पुग्न सहयोग गर्दछ ती भौतिक प्रमाण हुन् ।

The real evidence can include any tangible thing which may be observed by the court which has been seized as exhibits by the police which was involved in the commission of crime to be presented as evidence before the court. for example knife used in assault, car which is subject of theft, photographs and films and bags of marijuana etc. Real evidence is of no value unless it is supplemented by the testimony of the witness. ^{११३}

दशी प्रमाण, वैज्ञानिक जाँच परीक्षण एवं अन्य प्रकृतिका प्रमाणको रूपमा भौतिक प्रमाण रहेका हुन्छन् । जस्तै लाश प्रकृति मुचुल्का, खानतलासी एवं बरामदी मुचुल्का, घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का, सनाखत

^{१११} जोगबहादुर तुलाधर समेत वि. नेपाल सरकार ने.का.प.२०३३, नि. नं. ९६७, पृ. ६०

^{११२} निर्णय नं. १०१९० (मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, फैसला मिति: २०७५।०९।२३ संयुक्त इजलास, पुनरावेदकर प्रतिवादी रामेछाप जिल्ला, गोठगाउँ गा.वि.स., वडा नं. ६ गोठपानी घर भई हाल कारागार कार्यालय, रसुवा, धुन्वेमा कैदमा रहेको वेदबहादुर मगर विरुद्ध विपक्षी वादी परिवर्तित नाम बालाजु (घ) को जाहेरीले नेपाल सरकार

^{११३} https://www.researchgate.net/publication/319243871_LAW_OF_EVIDENCE_PRESENTATION, retrived on 27th Aug, 2020

कागज, अपराधसँग सम्बन्धित दशी, चोरीमा बरामदी सामानहरू, प्रयोग भएका हातहतियार, शव परीक्षण, घा जाँच प्रतिवेदन, भिसेरा जाँच, अभियुक्त वा पीडितको साथबाट वा वारदातमा प्रयोग भएका वस्तुहरूको जाँच, DNA जाँच, Fingerprint and Footprint को जाँच, हातहतियार, खरखजाना वा विस्फोटक पदार्थ जाँच, लागू औषध जाँच, रगत, विर्य, खकार जाँच, शरीरको भित्री अंग परीक्षण, विवादास्पद लिखत परीक्षण, हस्ताक्षर, ल्याप्चे परीक्षण, उमेर जाँचआदि । मुद्दासँग सम्बन्धित भौतिक प्रमाण, वैज्ञानिक जाँच परीक्षणबाट प्राप्त प्रमाणहरू, दशी प्रमाण तथा अन्य प्रमाणहरू मुद्दामा उक्तिकै महत्वपूर्ण रहेको छ ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ८ ले प्रमाण लाग्ने अन्य लिखत, दशी प्रमाण (साक्षीले अदालतका समक्ष सनाखत गरेको मुद्दासँग सम्बन्धित जुनसुकै दशी वा चीज वस्तु प्रमाण) प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरेको छ । **प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ७** अनुसार अदालतले अनुमान गर्न हुने कुराहरूमा अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म कुनै व्यक्तिका साथमा चोरीको सम्पत्ति छ भने सो व्यक्तिले सम्पत्ति चोरेको वा चोरीको भन्ने जानाजानी खरिद गरेको मानिने व्यवस्थाले चोरीको सम्पत्ति साथमा फेला पर्नु आफैमा भौतिक प्रमाण मानिएको छ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ८ मा अनुसन्धान गरी सवुद प्रमाण सङ्कलन गर्ने, **दफा १८** मा खानतलासी गर्न सकिने, **दफा १९** मा मुचुल्का खडा गर्दा रोहबरमा राख्नु पर्ने, **दफा २०** मा लाश जाँच गर्नु पर्ने, **दफा २१** मा भौतिक प्रमाण परीक्षण गर्नु पर्ने, **दफा २२** मा घा जाँच गराउनु पर्ने, **दफा २३** मा विशेषज्ञको राय लिन सकिने, **दफा २५** मा अनुसन्धान डायरी राख्नु पर्ने र **दफा ३८** मा दसी, प्रमाण र अभियुक्त राख्ने सम्बन्धी भएको व्यवस्था भौतिक प्रमाण बारेको प्रावधान हो ।

लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १२ मा प्रमाणको भार सम्बन्धी व्यवस्था पनि भौतिक प्रमाण सम्बन्धी प्रावधान हो ।^{११४}

विशेषज्ञबाट जाँच

विशेषज्ञबाट जाँच नभइकन कहिले लागेको रगत मानिसको भनी कल्पना गर्न नसक्नाको साथै विद्यमान मानिसको पैतलाको चिन्ह अभियुक्त कै हो भनी अनुमान गर्न नमिल्ने ।^{११५}

प्रयोगशाला

प्रस्तुत मुद्दामा नमुना निकाल्दा प्रयोगशालामा वादीको अनुपस्थिति र अर्को मानिसको

११४ कुनै व्यक्तिका साथमा कुनै लागू औषध भएको फेला परेमा वा निजले खेती गरेको जग्गामा गाँजा, अफीम वा कोकाको खेती भइरहेको वा सो भएको कुराको प्रमाण फेला परेमा वा कुनै लागू औषधको निर्माण वा उत्पादनको निमित्त चाहिने केही विधि पुगिसकेको कुनै पदार्थ फेला परेमा वा कुनै पदार्थबाट लागू औषध उत्पादन गरिएपछि सो पदार्थको बाँकी रहेको केही कसर निजको साथमा राखिएको फेला परेमा त्यस्तो पदार्थ निजले यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम वा जारी गरिएको आदेशवमोजिम प्राप्त गरेका वा राखेको हो भन्ने कुराको प्रमाण निजले पेश गर्नु पर्ने र त्यस्तो प्रमाण पेश गर्न नसकेमा र अन्यथा प्रमाणित भएमा बाहेक निजले यस ऐन अन्तर्गत सजाय हुने अपराध गरेको मानिनेछ, यसैगरी मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १७७ अनुसार नाप, जाँच वा नक्सा गर्न सक्ने र दफा १७८ मा ठाउँ अवलोकन गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था भौतिक प्रमाण संकलनसम्बन्धि कार्यविधिगत व्यवस्था हो ।

११५ श्री ५ को सरकार वि. कृष्ण मगर, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, ने.का.प. (२०२०), नि. नं. ५५९, पृ. २४०

अनधिकृत प्रवेश भएका कारण कारणीवाट निकालिएको निर्विवादित स्थापित नभएको भन्ने आधारमा परीक्षण प्रतिवेदन प्रमाणमा ग्रहण नगरेको भएपनि *Paternity* सम्बन्धी विवाद, अपराध अनुसन्धान आदिमा डि.एन.ए. परीक्षण महत्वपूर्ण हुने भन्दै यस सम्बन्धमा यसको प्रयोग लगायतका विषयमा कानून बनाउन पनि निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको^{११६}

प्रमाणहरू केलाई निष्कर्षमा पुगनुपर्ने^{११७}

प्रतिवादीहरूले कर्तव्य गरी भ्रुन्डिएर मरेको देखाउन उक्त कार्य गरेको अवस्था हुँदो हो त प्रतिवादीका शरीरमा शव परीक्षण गर्ने चिकित्सकहरूले भने जस्तो चोटपटक र संघर्षका चिह्नहरू देखिनु पर्ने हुन्छ। आफूमाथि प्रहार भएको अवस्थामा र आफ्नो मृत्यु अवस्यम्भावी छ भन्ने अवस्थामा बाँच्नका लागि मानिसले सक्दो संघर्ष गर्दछ। त्यस्तो संघर्ष भएको देखिएको चोटपटक लगायतको कुनै कुरा शव परीक्षण प्रतिवेदनबाट देखिन आउँदैन। पुनरावेदन अदालतको फैसलाबाट मृतक निदाएको अवस्थामा कर्तव्य गरी मारेको हुन सक्दछ भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ। यस्तो हुन सक्छ भन्ने अनुमान गर्ने काम अदालतको होइन। अदालतले वस्तुनिष्ठ तवरले भएका प्रमाणहरू केलाई निष्कर्षमा पुगनुपर्ने हुन जाने।

दुई प्रमाणका बीचमा तादाम्यता

सामान्य अवस्थामा बाहिरबाट हेर्दा नदेखिने कतिपय घाउ, चोट, दाग वा चिन्ह शव परीक्षणका क्रममा देखिनुलाई अन्यथा मान्न नसकिने, किनभने शव परीक्षण भनेको शवको बाहिरी तथा भित्री सम्पूर्ण अवस्थाका सम्बन्धमा विशेषज्ञद्वारा गरिने विशेष अध्ययन अनुसन्धानयुक्त परीक्षण भएकाले त्यस्तो परीक्षणबाट शवमा रहेका मृत्युअघि (*ante mortem*) र मृत्युपछि (*post mortem*) का सबै लक्षणहरूको पहिचान गरिने हुँदा त्यस्तो परीक्षणबाट देखिएको चिन्ह लाश प्रकृति मुचुल्कामा नदेखिएको अवस्थालाई ती दुई प्रमाणका बीचमा तादाम्यता नरहेको भनी संज्ञा दिन नमिल्ने^{११८}

२.४ प्रत्यक्ष प्रमाण (Direct evidence)

प्रत्यक्ष प्रमाण त्यो हो, जसले कुनै कुरालाई प्रत्यक्ष रूपमा समर्थन वा खण्डन गर्दछ। कुनै घटनाको वारेमा जसले प्रत्यक्ष अनुभूति गरेको छ, त्यस्तो व्यक्तिको वकपत्र वा प्रमाण ग्राह्य घोषणाको माध्यमबाट विवादित तथ्यको पुष्टि गरिन्छ।

Direct evidence is the evidence directly about the real point in issue. It is the testimony of the witnesses as to principal fact to be proved, e.g., the evidence of a person who says that he saw the commissions of the act which constitutes the alleged crime.^{११९}

११६ राजीव गुरुडका हकमा देवी गुरुड विरुद्ध नीता गुरुड, ने.का.प.२०६८, अंक ३, नि.नं. ८५७८, पृष्ठ ४५४

११७ ने.का.प. २०७३ अंक ४, नि.नं. ९५८६, लक्ष्मीप्रकाश सक्सेना विरुद्ध प्रदिप नारायण शाहको जाहेरीले नेपाल सरकार

११८ नेपाल सरकार वि. पुष्प रत्न भन्ने आवश्वीन कुमार स्थापित, ने.का.प.२०६६ अङ्क २, निर्णय नं.८०६९, पृष्ठ १८५

११९ *Rishee Rhudra and Shubham, Aparajita EVIDENCE: ITS ROLE AND KINDS, International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies :ISSN:2348-8212:Volume 2 Issue 7, p. 324, <http://ijlls.in/wp-content/uploads/2015/12/241.pdf>, retrived on 25th August 2020*

मुद्दाको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित चिज वस्तु अदालतसमक्ष प्रस्तुत गरेर वा कुनै घटना वा परिस्थिति आफैले देखेका वा भोगेका व्यक्तिको भनाइ प्रस्तुत गरेर विवादित विषय पुष्टि गर्नु प्रत्यक्ष प्रमाणबाट प्रमाणित गर्नु हो । प्रत्यक्षदर्शी साक्षीको वकपत्र वा मृत्युकालीन घोषणा प्रत्यक्ष प्रमाणका उदाहरण हुन् । प्रमाणको ग्राह्यता वा प्रमाणिक मूल्य (admissibility or probative value) को हिसावले प्रत्यक्ष प्रमाण सबल र भरपर्दो प्रमाण हो ।

२.५ अप्रत्यक्ष वा परिस्थितिजन्य प्रमाण (Indirect or circumstantial evidence)

अप्रत्यक्ष प्रमाण भनेको त्यो हो जहाँ अन्य तथ्यहरू पुष्टि भएका छन्, त्यसका आधारमा कुनै तथ्यको तर्कसम्मत आधारमा निष्कर्ष निकालिन्छ । ठहर गर्नुपर्ने कुरासँग सम्बद्ध तथ्यहरूलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणहरू अप्रत्यक्ष प्रमाणहरू हुन् । अदालतसमक्ष प्रस्तुत विवादमा मुख्य विवादास्पद तथ्य र त्यससँग सम्बन्ध राख्ने थुप्रै सम्बद्ध तथा सहायक तथ्यहरू (Relevant and collateral facts) हुन सक्दछन् । पहिला सम्बद्ध तथ्यलाई प्रमाणको तर्कसम्मत विश्लेषणबाट पुष्टि गरिसके पछि विवादित तथ्यको पुष्टि गर्नुपर्ने अवस्था रहन सक्दछ ।

कुनै काम, घटना वा अपराधका सम्बन्धमा अभियुक्तको काम वा व्यवहारका विभिन्न अवस्था र क्रियाकलापबाट तथ्यहरूको कडी एक आपसमा श्रृंखलाबद्ध रूपमा जोडिदा अपराधिक कार्य सम्पादन भएको स्वभाविक निष्कर्ष निस्कने भएमा र सो कार्य र व्यवहारबाट अभियुक्तले अपराध गरेको स्थापित भएको देखिएमा यस्तो तथ्यहरूको मालाकार कडीलाई परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा परिभाषित गरिन्छ । यसको लागि तथ्यका प्रत्येक कडी एक आपसमा आवद्ध र अन्योन्याश्रित भएको हुनुपर्ने र तथ्यको कुनै एक कडीको पनि अनुपस्थिति भएमा सो प्रमाण खण्डित भएको मान्नुपर्ने । कुनै प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा व्यक्त गर्ने साक्षीले परीक्षणको क्रममा घटना वा अपराधका सम्बन्धमा असत्य वा भ्रुठो कुरा व्यक्त गर्न सक्दछ तर परिस्थिति र तथ्यले कहिल्यै भ्रुठो बोल्दैन भन्ने मान्यताको जगमा परिस्थितिजन्य प्रमाणको सिद्धान्त अडेको हुन्छ । साधारणतया परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई प्रत्यक्ष प्रमाण भनिदैन । त्यसै कारणबाट एउटा आम धारणा रहेको छ कि परिस्थितिजन्य प्रमाण प्रत्यक्ष प्रमाण भन्दा कम महत्वपूर्ण हुन सक्छ^{१२०}

Circumstantial evidence-Onus of proof

Prosecution must prove every link of the chain and completeChain- Infirmity or lacuna in the prosecution cannot be cured by false defence or plea -A person cannot be convicted on pure moral conviction- False explanation can be used as additional link to fortify the prosecution case, subject to satisfaction of certain conditions.^{१२१}

परिस्थितिजन्य प्रमाण जहिले पनि प्रत्यक्ष हुनपर्छ, अनुमानबाट समर्थित हुने विषय होइन । के कस्तो परिस्थितिजन्य प्रमाण हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा खुलाउनु पर्छ, घटनासँग सम्बन्धित विभिन्न कडीहरू

^{१२०} चार्ल्स गुरुमुख शोभराज विरुद्ध नेपाल सरकार निर्णय नं. ८३७८, ने.का.प. २०६७, अङ्क ५

^{१२१} *Sharad Birdhi Chand Sarda vs State Of Maharashtra on 17 July, 1984 (Equivalent citations: 1984 AIR 1622, 1985 SCR (1) 88)*

मालाकार रूपमा एक अर्कोसँग जोडिएको र त्यसबाट परिणामको स्वाभाविक निष्कर्ष आउनुपर्ने । शव परीक्षण गर्ने विशेषज्ञले मृत्युको कारणमा *Asphyxia due to hanging* भन्ने राय दिएको अवस्थामा मृतक भुण्डी मरेको भन्ने परिस्थिति बाहेक अन्य स्थितिको कल्पना गरी कुनै प्रत्यक्ष र अकाट्य प्रमाणको अभावमा दोषी ठहर गर्न प्रमाण सम्बन्धी कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त प्रतिकूल हुन जान्ने^{१२२} हुन्छ ।

In circumstances where the case is completely in light of the circumstantial proof the three conditions must be satisfied:^{१२३}

- 1) The conditions on which we depend for proving must be built up immovably.
- 2) The conditions must be exact and they should point towards the blame of the individual who is denounced.
- 3) When every one of the conditions taken in general they should shape a total chain and there must be no escape clause in the chain. It must show that the blamed just could have carried out the wrongdoing and no one else could have done it.

विवादमा आएको कुनै पनि लिखतमा लेखिएको बेहोरा अवस्था परिस्थिति अनुसार फरकफरक प्रकृतिबाट अन्य तथ्ययुक्त एवं वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट समर्थित हुनु पनि आवश्यक हुन्छ । सदैव लिखतको शब्दबाट मात्र फौजदारी दायित्व सृजना हुँदैन, यसको लागि मनसाय र क्रियाको साथसाथै पक्षहरूको परिस्थितिजन्य प्रमाणको विश्वसनीयता आवश्यक हुन्छ । व्यक्ति व्यक्तिबीच भएको लिखतको हरेक अवस्थामा वैदेशिक रोजगारी भन्ने शब्दको प्रयोग हुनासाथ यान्त्रिक तवरबाट सजाय गरिहाल्ने प्रवृत्ति विकास भएमा न्याय मर्ने सम्भावना रहन्छ । यस अवस्थामा पक्षहरूले आफ्ना लेनदेन वा अन्य मनसायबाट खडा भएको कुनै लिखतमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न दवाव सृजना गर्ने उद्देश्यले वैदेशिक रोजगार शब्दको प्रयोग गर्दैमा स्वतः दण्डनीय अपराध मानिएमा यसको दुरुपयोग भई परिवन्धबाट निरपराधी पनि सजायको भागी हुन जानेतर्फ अनुसन्धान एवं अभियोजनकर्ता, अदालत तथा न्यायिक निकाय सदैव सचेत हुनुपर्ने^{१२४} हुन्छ ।

परिस्थितिजन्य प्रमाण वारदातसँग सिधा रूपमा नभई सांकेतिक रूपमा जोडिएको हुन्छ । यस्तो प्रमाणमा तर्क र विश्लेषण बढी आवश्यक पर्छ । Lord Bucknill परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई अप्रत्यक्ष प्रमाण मान्न तयार देखिदैनन् । उनको विचारमा "Circumstantial evidence is not indirect evidence, except that it is indirect. In this way that is not as direct as the evidence of any eye witness the person who sees the things done. Circumstantial evidence is made up of a series of circumstances of facts or events, each of which is direct. Circumstantial evidence is very often absolutely as strong as the most direct evidence that could be adduced.") भनीन्छ, साक्षी भुठो हुनसक्छ, तर परिस्थिति कदापि भुठो हुँदैन (A witness may be lie but circumstance do not.) । यो प्रमाणलाई निम्न चार परीक्षण गरेर प्रमाणमा लिइन्छ :^{१२५}

^{१२२} नेपाल सरकार विरुद्ध मालतीदेवी कलवार, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, ने.का.प. २०६४, अंक १२, नि.नं. ७९०८, पृ.१६००

^{१२३} AIR 1976 SC 917

^{१२४} ने.का.प.२०७५ अंक ५, नि.नं.१००७७, भवानी काफ्ले तुलाधर वि. रमेश पाण्डेको जाहेरीले नेपाल सरकार

^{१२५} प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन पृ ५८

- (१) यो पूर्ण रूपले स्थापित भएको हुनु पर्दछ ।
- (२) तथ्यहरूको श्रृंखला (Chain of facts) हुनुपर्दछ । र
- (३) परिस्थितिहरूको सम्मिश्रणले एउटा निश्चित परिणाम निस्कनु पर्दछ ।

कस्तो अवस्था र परिस्थितिमा घटना घटेको ?

मुख्यतः फौजदारी वारदातमा घटनाबारे थाहा पाउने र देख्ने व्यक्ति, पीडित, घाइते र प्रतिवादी नै हुन्छन् । ज्यान अपराधको वारदातमा पीडित घाइते यदाकदा मात्र हुने गर्छन्, घटनाबारे यथार्थ जानकारी हुने व्यक्ति त प्रतिवादी र निजहरूसँगै रहेका व्यक्ति नै हुन्छन् । घटनाको सम्बन्धमा निजहरूले कस्तो अवस्था र परिस्थितिमा उक्त घटना घटेको भनी उल्लेख गरेका हुन्छन्, त्यतीलाई मात्र सुक्ष्म तरिकाले केलाएर विश्लेषण गरी हेर्नुपर्ने ।^{१२६}

२.६ मौलिक प्रमाण (Original evidence)

कुनै अन्य सहयोग वा सहारा बिना नै स्थापित हुन सक्ने प्रकृतिको प्रमाणलाई मौलिक प्रमाण भनिन्छ । यस्तो प्रमाण आफैमा पूर्ण हुन्छ । यो घुमाउरो प्रकृतिको नभई सिधै र प्रत्यक्ष हुन्छ । मुख्य कारणीको प्रत्यक्ष मौखिक कथन पनि मौलिक प्रमाण मानिन्छ । लेनदेनको सक्कल कपाली तमसुकलाई मौलिक प्रमाणको सुस्पष्ट उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यस्तो तमसुकका विरुद्धमा चुनौती दिइएमा विशेषज्ञको राय लिइन्छ । विशेषज्ञको रायले लिखतको सत्यता पुष्टि गर्न मद्दत गर्छ । “विशेषज्ञको राय लिइएकै कारणले लिखत मौलिक भएको होइन, लिखत मौलिक भएकोले यसको पुष्टि विशेषज्ञबाट भएकोसम्म हो” ।^{१२७} मूल व्यक्तिको मौखिक कथनमा जिरह हुन सक्छ । यसमा जिरह भए पनि त्यस्तो कथन मौलिक प्रमाण नै मानिन्छ । जिरहले कथनलाई प्रमाण शून्य बनाउने नभई प्रमाणको विश्वसनीयता बढाउने कार्य गर्दछ ।

२.७ सुनी जान्ने प्रमाण (Hearsay evidence)

मानिसले आफ्नो श्रवण इन्द्रियहरूको सहायताबाट जानकारी पाएको विषय व्यक्त गर्ने कुरा नै सुनिजान्ने प्रमाण हो । सामान्यतया कानले सुनेको कुरा अदालतमा आएर मुखले वा इशाराले व्यक्त गर्ने विषय यस अन्तर्गत पर्दछ ।

यो प्रमाण बढी मौखिक प्रमाणसँग सम्बन्धित हुन्छ । साक्षी वा पक्षले मुल घटना नै आफ्नै इन्द्रियले थाहा पाएको र सो कुरा अदालतमा व्यक्त गर्छ भने त्यसलाई सुनिजान्ने प्रमाण मानिने नभई मुल प्रमाण वा प्रत्यक्ष प्रमाण वा मौलिक प्रमाण मानिन्छ । तर यसरी मौलिक रूपमा प्रमाण हुने गरी व्यक्त गरेको बाहेक फरक व्यक्तिबाट त्यस्तो मौलिक प्रमाणको बारेमा सुनेर व्यक्त गरेको दोश्रो दर्जा (derivative) को अभिव्यक्ति चाँही सुनिजान्ने प्रमाण हो । जस्तै आफ्नै आँखाले वारदात देखेको भनाई, आफ्नै कानले

१२६ ने.का.प, २०७४,अंक ६, नि.नं.९८२८, कृष्ण भन्ने किसनन्दन राय यादव वि. नेपाल सरकार, कर्तव्य ज्यान, ज्यान मार्ने उद्योग १२७ प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाण्डौ: पैरवी प्रकाशन, पृ.५४-५५

वारदातमा भएका आवाज सुन्नेको भनाई र अन्य इन्द्रीयका सहायताले वारदात बारे प्रत्यक्ष अनुभूत गर्नेको भनाई भने मौलिक प्रमाण हुन्छ, सुनी जान्ने प्रमाण हुँदैन ।

It may be called indirect, second-hand or derivative evidence. It is a statement made to the Court by a witness who has not seen the happening of the transaction or facts, but heard that something had happened.^{१२८}

मुल र मौलिक प्रमाण मुद्दाको ठहर गर्नु पर्ने कुरासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुन्छ । तर यस्तो अवस्था भन्दा विपरीत वा मुल प्रमाणको विपरीत मुख्य साक्षी हुन सक्ने अवस्थाको व्यक्तिले अभिव्यक्त गरेको भनाई वा प्रकटीकरणलाई आफुले सुनेर यसरी सुन्ने मान्छे अदालतमा गई साक्षीको हैसियतमा कुनै कुरा व्यक्त गरिएको भए त्यस्तो अभिव्यक्तिलाई सुनि जान्ने प्रमाणको दर्जा दिइन्छ । यसरी मुख्य व्यक्तिबाट सुनेर अर्कोले व्यक्त गरेको हुनाले यसलाई कम महत्वको र गौण प्रमाण मानिन्छ । सुनीजान्ने कुरा ज्यादै कम अवस्थामा मात्र प्रमाण मानिन्छ । अरुबाट सुनेर भनेको कुरा भरपर्दो प्रमाण हुँदैन । केवल केही अवस्थामा मात्र यस्तो कुरा प्रमाणमा लिइन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ अनुसार ३ अवस्थामा व्यक्त भएका कुरा प्रमाणमा लिइन्छ । जस्तै मौकामा व्यक्त गरेका कुरा, मृत्युकालीन घोषणा र खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेको खास खास कुरा ।

न्यायिक निर्णय

साक्षी सर्जमिनको लेखाई “सुनेको भन्ने सम्म” भई प्रत्यक्ष देखेको भन्ने नभएमा तथ्ययुक्त प्रमाण मान्न नमिल्ने, ती साक्षी सर्जमिन कसैले पनि मानवहादुरले काटेको आफैले प्रत्यक्ष देखेको भन्न नसकी अरुअरुबाट सुनेकोसम्म भनेकोमा त्यस्तो सुनेको भन्नेसम्म कुरालाई तथ्ययुक्त प्रमाण मान्न नमिल्ने^{१२९}

२.८ प्राथमिक प्रमाण (Primary evidence)

महत्वका आधारमा विभाजन गरिने प्रमाणहरू मध्ये प्राथमिक प्रमाण एक हो । गौण प्रमाणको ठिक विपरीत अवस्थाको प्रमाण प्राथमिक प्रमाण हो । महत्वका आधारमा गरिने वर्गीकरण जस्तै मौलिक, प्रत्यक्ष, परिस्थितिजन्य आदि प्रमाणहरू यसै वर्गीकरण अन्तर्गत राखिन्छ । प्राथमिक प्रमाण मूलतः लिखित प्रमाणको रूपमा रहन्छ । यो खासगरी लिखतका सन्दर्भमा प्रयोग हुन्छ ।

Primary evidence means the documents itself produced for the inspection of the Court.

-Indian Evidence Act, 1872, section 62

सर्वोत्तम प्रमाण पेश गर्नुपर्छ भन्ने प्रमाण सम्बन्धी एउटा महत्वपूर्ण सिद्धान्त हो । पक्षले सर्वोत्तम प्रमाण

^{१२८} *Rishee Rhudra and Shubham , Aparajita, EVIDENCE: ITS ROLE AND KINDS, International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies :ISSN:2348- 8212:Volume 2 Issue 7, p= 324, <http://ijlljs.in/wp-content/uploads/2015/12/241.pdf>, retrieved on 25th August 2020*

^{१२९} निर्णय नं. ३३० (कर्टपिट, भाग: ९ साल: ने.का.प. २०२३, महिना: वैशाख अंक: १, फैसला मिति: २०२३/०५/३१, फुल बेञ्च, प्रधान न्यायाधीश श्री भगवतीप्रसाद सिंह, न्यायाधीश श्री धनेन्द्रबहादुर सिंह, न्यायाधीश श्री लोकराज जोशी, ०२९ सालको पहिलो रिभिजन फौ.फु.नं.५८, प्रतिवादी: कृष्णबहादुर खत्री क्षेत्रीविरुद्ध वादी : खड्गबहादुर जिमी,

पेश गरेमा अदालतले निजको पक्षमा रहेको तथ्यमा विश्वास गर्दछ। सर्वोत्तम प्रमाण के हो भन्ने कुरा प्रमाणको प्रकृतिले निर्धारण गर्दछ। यस्तो सर्वोत्तम प्रमाण प्राथमिक प्रमाण हुन्छ। लेनदेन मुद्दाको उदाहरण लिने हो भने कपाली तमसुकनै सर्वोत्तम प्रमाण र प्राथमिक प्रमाण पनि हो। करारको विषयमा पक्षहरू बीच भएको सम्झौता पत्र नै प्राथमिक प्रमाण हो।

२.९ गौण प्रमाण (Secondary evidence)

Secondary evidence means that which can be given in absence of the primary evidence. Where a copy of the document or recollection of the witness who has read the original document are tendered in evidence they will be called secondary evidence of the document.^{१३०}

प्राथमिक प्रमाणको अप्राप्यता वा अभाव भएमा गौण प्रमाण पेश गरिन्छ। प्रमाण सर्वोत्तम र प्राथमिक भएमा मात्र पक्ष आफ्नो दावी स्थापित गर्न सफल हुन्छ। कहिले काँही प्राथमिक वा प्रत्यक्ष प्रमाणको अनुपलब्धता हुन सक्छ, त्यस्तो वेलामा गौण प्रमाण पेश गरिने वा बुझिने गरिन्छ। उदाहरणार्थ वारदातमा प्रयोग भएको हतियार दशीको रूपमा पेश हुनु प्राथमिक प्रमाण हो भने सो पेश गर्न नसकिएको अवस्थामा प्रतिवादीले खुकुरी बोकेर वारदातमा संलग्न भएको देख्ने साक्षीले गरेको बकपत्र गौण प्रमाण हो। दशी जति प्रभावकारी प्रमाण साक्षी हुन सक्दैन। साक्षी पनि प्रत्यक्षदर्शी भए प्राथमिक प्रमाण र सुनी जान्ने भए गौण प्रमाण हुन्छ।

यदि कुनै मौलिक प्रति कुनै तेश्रो पक्ष वा वादी प्रतिवादी बाहेकको मुद्दामा नचिनिएको (Stranger) संगसाथ रहेको छ भने उक्त मौलिक प्रति प्राप्त गर्न चाहने पक्षले कानूनसम्मत सम्पूर्ण प्रक्रिया पुरा गर्दा पनि प्राप्त गर्न नसकेको भन्ने कुरा पुष्टि गरेमा त्यस्को द्वितीयक प्रमाण पेश गर्न मिल्छ।^{१३१}

लेनदेनमा तमसुक प्राथमिक प्रमाण हुन्छ। तमसुक पेश गर्न नसके लेनदेन व्यवहार भएको हो भन्ने साक्षी पेश गर्नु गौण प्रमाण हुन्छ। यस्तोमा प्राथमिक प्रमाण छ अथवा थियो भन्ने कुरामा अदालतलाई विश्वास दिलाउने खालका प्रमाण गौण प्रमाण हुन्।

यस्तो गौण प्रमाण सबै अवस्थामा लिइदैन। कस्तो अवस्थामा गौण प्रमाण ग्राह्य हुन्छ भन्ने कानूनले नै निर्धारण गर्ने विषय हो। गौण प्रमाणलाई प्रमाण ग्राह्य गरिने निम्न अवस्थाहरू हुन्छन्:^{१३२}

- (क) लिखत जुन व्यक्तिसँग छ, सोही व्यक्तिको विरुद्ध सो लिखत प्रमाण (मुल प्रमाण) लगाउन खोजिएको कुरा प्रमाणित भएमा मुल लिखत पेश गर्न अनिवार्य हुदैन।
- (ख) लिखत यस्तो व्यक्तिसँग छ, जसलाई अदालतले म्याद जारी गर्न नसक्ने अवस्था छ वा म्याद तामेल भएर पनि सो व्यक्तिले अदालतमा सो लिखत पेश गरेन भने लिखत (मुल प्रमाण) पेश हुने

^{१३०} *Rishee Rhudra and Shubham, Aparajita EVIDENCE: ITS ROLE AND KINDS, International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies :ISSN:2348-8212:Volume 2 Issue 7, p. 324, <http://ijlljs.in/wp-content/uploads/2015/12/241.pdf>, retrived on 25th August 2020*

^{१३१} केदार दाहाल, प्रमाण कानून सिद्धान्त र व्यवहार, काठमाडौं: प्यासिफिकल एशोसियेट्स, (२०७०), पृ.५२५-५२६

^{१३२} प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, (२०५३), चौथो संस्करण, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन, पृ.५९-६०

- पर्ने अनिवार्यता रहन जाँदैन । जस्तौ कुनै कुटनैतिक पदाधिकारीलाई म्याद जारी गर्न सकिन्न ।
- (ग) लिखत हराएको वा मासिएको प्रमाणित भएमा पनि मुल लिखत पेश गर्न पर्ने बाध्यता रहँदैन । यो कुरा मौखिक आदि गौण प्रमाणको माध्यमले प्रकट गर्न सकिन्छ ।
- (घ) लिखत सजिलैसँग उठाएर अदालतमा ल्याउने नसकिने भएमा पनि मुल लिखत (मुल प्रमाण) पेश गर्न सकिँदैन । जस्तै विवादास्पद घरलाई गुठीको घर हो भन्ने देखाउन एउटा शिलालेखमा लेखिएको भए त्यस्तो शिलालेख अदालतमा ल्याउनु पर्छ भन्ने अनिवार्यता हुँदैन । यसको फोटो आदि गौण प्रमाण पेश गरे हुन्छ ।
- (ङ) लिखतको प्रकृति हेरी सो लिखत पेश गर्न चाहने पक्षसँग नरहने अवस्थाको भएमा र यस्तो लिखतको रीतपूर्वकको नक्कल पनि प्राप्त गर्न सक्ने स्थिति नभएका मुल लिखत (मुल प्रमाण) पेश गर्न पर्दैन । जस्तै कुनै बैंकको कर्मचारीलाई बैंकले निश्कासन गर्‍यो । बैंकको फलानो मितिको निर्णयानुसार बर्खास्त गरिएको भनी मौखिक सूचना दिइयो । यसपछि हाजिर गराइएन, तलब पनि दिइएन । निजले निर्णयको नक्कल पनि खोज्यो, पाइएन, यस्तो अवस्थामा सो निर्णय बर्खास्त हुनेसँग नरहने प्रकृतिको भयो । रीतपूर्वकको नक्कल पनि पाइएन । यस्तो अवस्थामा बर्खास्त गरिएको त्यस्तो कर्मचारीलाई निर्णय पेश गर्न बाध्य गराइन्छ । आफूलाई बर्खास्त गरिएको कुरा निजले गौण प्रमाणको माध्यमले प्रकट गराउन सक्छ । तर रीतपूर्वकको नक्कल पाउन सक्ने अवस्थामा नक्कल पेश गर्न अनिवार्य हुन्छ । गौण प्रमाण पेश गर्न सकिन्न । जस्तै सरकारी कार्यालयहरूले नक्कल दिन कानूनले नै प्रायः बाध्य हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा सो अड्डाको छाप लागेको सम्बन्धीत अधिकृतको सही परेको र रुजु भएको बेहोरा समेत लेखिएको नक्कल लिई अदालतमा पेश गर्नु पर्छ ।

गौण प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था:

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३५ मा गौण प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । सो व्यवस्था अनुसार लिखतको नक्कल प्रति पेश गर्न नसकिने अवस्था भएमा लिखत वा लिखतमा उल्लेख भएको कुनै कुरा, सो लिखतको फोटो, प्रतिलिपि वा कानूनमोजिम प्राप्त रीतपूर्वकको नक्कल वा मौखिक प्रमाणद्वारा प्रमाणित गर्न सकिनेछ । त्यसैगरी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७ अनुसार लिखतनै पेश गर्नुपर्ने अवस्था बाहेक मौखिक प्रमाणद्वारा पनि प्रमाणित गर्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यी व्यवस्था अनुसारको फोटो, प्रतिलिपि वा नक्कल र मौखिक प्रमाणहरू गौण प्रमाण हुन् ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ८ मा भएको व्यवस्था यस प्रकारको प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । जसअनुसार अन्य मुद्दामा साक्षीले बकेका कुराहरू प्रमाणमा लिन हुने कुराहरू, अन्य मुद्दामा साक्षीले बकेका कुराहरू (दफा १७),^{१३३}प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

^{१३३} सो साक्षी मरेको, बेपत्ता भएको वा साक्षी बस्न यस ऐन बमोजिम अयोग्य हुन गएकोमा, निजले सो कुरामा प्रमाण दिन कर नलाग्ने गरी यस ऐनबमोजिम सुविधा पाउने अवस्था भएमा, विपक्षीको जाल प्रपञ्चले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन सम्भव छैन भनि मुद्दाका पक्षले प्रमाणित गरेमा, निजका विरुद्ध म्याद जारी हुन नसक्ने अवस्था भएमा, अदालतको रायमा निजलाई उपस्थित गराउँदा अनावश्यक रूपमा बढी समय वा खर्च लाग्ने भै अनुपयुक्त देखिएमा)

यसरी गौण प्रमाणलाई प्रमाण कानूनले पनि कम महत्व दिएको हुन्छ। प्राथमिकता र महत्वका हिसावले कमजोर भएकाले नै यस्तो प्रमाणलाई गौण प्रमाण भनीएको हो।

चशमदीद व्यक्तिहरूको भनाइमा एकरूपता एवं विश्वास गर्ने दरिलो आधार नदेखिँदा यस्ता चशमदीद व्यक्तिहरूको बकाईलाई भर गर्ने स्थिति नदेखिने^{१३४} भनी चशमदीद व्यक्तिहरूको भनाईलाई पनि गौण प्रमाणको रूपमा लिएको पाइन्छ।

प्रमाण सम्बन्धी उल्लिखित विभाजनका अतिरिक्त देवानी प्रमाण र फौजदारी प्रमाण समेत भनी विभाजन गर्ने गरिएको पाइन्छ। “फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित प्रमाण फौजदारी प्रमाण हो भने देवानी मुद्दासँग सम्बन्धित प्रमाण देवानी प्रमाण हो। फौजदारी र देवानी कार्यविधिमा प्रयुक्त हुने प्रमाण कानूनका सिद्धान्त वा विषयहरू करिव एकै किसिमको हुने भए तापनि पछिल्लो समयमा कमन ल प्रणाली अपनाउने केही मुलुकका भिन्ना भिन्नै कार्यविधिका लागि पृथक पृथक प्रमाण ऐन बनाउने प्रचलन बढेको छ। धेरै कुरा मिल्दाजुल्दा भए पनि फौजदारी र देवानी विषयका कतिपय नियमहरू फरक हुन सक्छन्। सामान्यतया फौजदारी तथा देवानी मुद्दामा प्रमाणको सम्बन्धमा प्रमाणको भार, प्रमाणको मूल्याङ्कन र विबन्धनको सिद्धान्तका विषयमा फरक नियम प्रयोग हुन्छ। सामान्यतया: प्रमाणको भार फौजदारी मुद्दामा सर्न सक्तैन भने देवानी मुद्दामा सर्न सक्छ। फौजदारी मुद्दामा अभियोग शङ्कारहित तवरले पुष्टि हुनुपर्छ भने देवानीमा बढी भरपर्दो प्रमाण जसको छ उसले सफलता प्राप्त गर्छ। विबन्धनको सिद्धान्त देवानी मुद्दामा मात्र प्रयुक्त हुन्छ, फौजदारी मुद्दामा हुँदैन।^{१३५}”

३. निष्कर्ष

सामान्य बोलीचालीमा कसैले कुनै कुरा व्यक्त गर्दा अर्को पक्षले त्यसलाई सहजै स्वीकार गर्नुको सट्टा त्यसमा के प्रमाण छ भनी जिज्ञासा राख्ने गरेको हामीले दैनिक रूपमा भोग्दै आएका छौं। विज्ञानले हरेक कुरा प्रमाणित भएपछि मात्र त्यसको अस्तित्व स्वीकार गर्दछ। त्यसैले प्रमाण र विज्ञान एक अर्काका परिपुरकको रूपमा रहेका हुन्छन्। कानूनको विधा पनि कला र विज्ञानसँग सम्बन्धित भएकोले मुद्दामा प्रमाण विना न्यायकर्तालाई निष्कर्षमा पुग्न कठिन हुन्छ। त्यसैले प्रत्येक मुद्दा वा विवादको निरूपण गर्दा प्रमाणको अपरिहार्यता रहन जान्छ। मातृत्व र पितृत्वको पहिचान गरी नाता कायम मुद्दामा फैसला गर्नका लागि न्यायाधीशले DNA लाईनै महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ, भने अंश मुद्दाको फैसला गर्दा अंशियार हुन् होइनन् भन्ने कुरा नै पहिले प्रमाणित गर्नुपर्छ।

फौजदारी कसूरको हकमा प्रथमतः वारदात घटेको प्रमाणित हुनुपर्छ, तत्पश्चात वारदातमा संलग्न व्यक्तिको भूमिका प्रमाणित भएपछि मात्र मुलुकको कानूनले अपराध भनी परिभाषित गरे अनुरूप दण्ड निर्धारण हुन्छ। सामान्य जरिवाना देखि कारागारमै अन्तिम श्वास लिने गरी आजीवन कारावासको सजाय तोक्ने अधिकार पाएका न्यायाधीशले विना प्रमाण कसूर तथा सजाय निर्धारण गरेमा त्यसले

१३४ नेपाल सरकार वि. जितन कापर केवट, ने.का.प. २०४८, नि.नं. ४३१७, पृ. ३२४

१३५ शुभाषकुमार भट्टराई, (२०७५), प्रमाण कानूनका सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक पक्षहरू, न्याय प्रशासनका आयामहरू, (दोश्रो संस्करण), पृ. ३९६-३९७

व्यक्ति समाजमा पार्ने प्रभाव कस्तो होला हामीले कल्पना पनि गर्न सक्दैनौं । लागू औषध भनेको चिज वस्तु सामान्य पिठो वा झार भएको, वन्यजन्तुको छाला, सिङ र अंग भनी विक्री गर्न हिडेकोमा त्यस्ता वस्तु घरपालुवा जनावरको अंग भएको भनी प्राप्त प्रमाणका आधारमा पक्राउ परेका व्यक्तिले सफाई वा कम सजाय पाएका मुद्दाहरू हामीसमक्ष प्रसस्त छन् । यदि ती चिजवस्तु परीक्षण विना प्रमाणमा लिइन्थ्यो भने निर्दोष व्यक्तिले कठोरतम सजाय भोग्नुपर्ने हुन्थ्यो । त्यसैले प्रमाण र मुद्दा एक अर्कामा अन्योन्याश्रित रूपमा रहेका हुन्छन् । प्रमाण विना मुद्दाको परिकल्पना नै गर्न सकिदैन ।

अदालतमा परेका विवादमा पक्षहरू बीच मुख नमिलेको कुरालाई न्याय निरूपण गर्न मुलुकको प्रमाण कानूनले दिशा निर्देश गरेको आधारमा पेश गरिएका, बुझिएका र परीक्षण गरिएका वस्तु, कथन, तथ्य, लिखत आदि प्रमाण हुन् । यस्ता प्रमाण सर्वोत्तम र विवादसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने हुनुपर्छ । प्रमाण वादीले पेश गर्नुपर्छ । प्रमाणहरू ठहर गर्नुपर्ने कुरा र सम्बद्ध कुरासँग केन्द्रित रहेर बुझिन्छ । प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धमा देवानी विवादहरूमा लिखित र मौखिक प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र अभ्यासहरू बढीमात्रामा भएको पाइन्छ । यी दुई प्रकारका प्रमाणले फौजदारी मुद्दामा पनि बलियो स्थान ग्रहण गरेको कानूनी इतिहास र वर्तमान कानूनी व्यवस्था तथा अभ्यासबाट देखिन्छ । यी दुई बाहेक अन्य प्रकारका प्रमाणहरूको पनि उत्तिकै महत्व हुन्छ ।

न्यायिक निकायहरू वा न्याय दिने अधिकारीहरूले प्रमाण बुझ्ने काम नेपाली प्रमाण कानूनको अभ्यास शुरु हुनुपूर्व हिन्दु धर्मशास्त्रमा आधारित भएर गर्दथे । वर्तमानको नेपालको प्रमाण कानूनहरूमा नेपाली मौलिक र परम्परागत अभ्यासको कम र छिमेकी मुलुक तथा अन्य देशको प्रमाण कानून सम्बन्धी अभ्यासको बढी छाप परेको पाइन्छ । २०७५ साल देखी लागू भएका संहिताहरूले प्रमाण ऐन, २०३१ मा भएका व्यवस्थाका अलावा आधुनिक परिप्रेक्ष्यमा थप व्यवस्थाहरू समेत गरेको पाइन्छ । प्रमाण कानूनको मूल स्रोतको रूपमा प्रमाण ऐन, २०३१ रहेको र अन्य स्रोतको रूपमा यीनै संहिताहरू तथा अन्य विशेष ऐनहरू समेत रहेका छन् । बदलिँदो परिवेशलाई संबोधन गर्न प्रमाण ऐन, २०३१ मा दोश्रो पटक संशोधन २०७७ सालमा भएको छ । कानूनमा भएका प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई सर्वोच्च अदालतले मुद्दाका सम्बन्धमा प्रयोग र पालना गर्दा आवश्यकतानुसार व्याख्याका माध्यमबाट थप प्रष्ट र समृद्ध बनाउँदै गएको देख्न सकिन्छ ।

प्रमाण कानूनका आधारभूत सिद्धान्त

उद्धवप्रसाद पुडासैनी ♦

राधिका सुवाल ♦

सामान्यतया: अदालतमा कुनै विषय पक्ष विपक्षबाट विवादको रूपमा प्रवेश गरेपछि त्यसलाई न्यायिक निर्णयको प्रक्रियाबाट विवाद निरूपण गर्नका लागि दुई प्रकारका निर्णयहरू हुन आवश्यक हुन्छ। एउटा विवादित तथ्यको निरूपण हो। दोस्रो अदालतले निरूपण गरेको तथ्यमा कुन कानून लागू हुने हो सो समेत निर्णयमा पुग्नु पर्ने हुन्छ। यसका साथै सो कानून अदालतबाट निरूपण भएको तथ्यमा लागू भएको परिणाम के हुने हो भन्ने पनि अदालतले बोल्नु पर्दछ। सरल तरिकाबाट भन्दा निर्णयबाट पक्षहरूले के के दायित्व वहन गर्नु पर्दछ वा के कस्ता अधिकारहरू प्राप्त गर्दछन् भन्ने समेत स्पष्ट हुनु पर्दछ। अदालतले फैसला तथ्यको निरूपण र त्यसमा कानून लागू हुँदाको परिणामको बारेमा फैसलामा एकै पटक बोलिने भएतापनि दुईवटा विषयको निर्णयमा पुग्ने पृथक पृथक तरिकाहरू छन्। हाम्रो देशमा दुवै विषयमा अदालतका न्यायाधीशबाट निर्णयमा पुगिने हुनाले यो पृथकता सहज रूपमा देख्न सकिँदैन।

अदालतले आफू समक्ष परेको कुनै मुद्दामा वादी प्रतिवादीका बीच मुख नमिलेको र निर्णय गर्नुपर्ने विषयबस्तुका सम्बन्धमा आदेश गरी विभिन्न प्रमाणहरू बुझ्ने गर्दछ र सो प्रमाणहरूको विश्लेषण, परीक्षण, एवम् मूल्याङ्कनबाट विवादको निरूपण गर्ने गर्दछ। मुद्दाको कुनै पक्षले व्यक्त गरेको कुनै कुरा अर्को पक्षले लिखित रूपमा स्वीकार गरेमा थप प्रमाण बुझिरहन आवश्यक पर्दैन^१ र मुख नमिलेका विषयमा प्रमाणद्वारा त्यसलाई पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ। मुख नमिलेका विषयबस्तुमा पक्ष आफैले प्रमाण पेश गर्ने वा अदालतको आदेशद्वारा प्रमाण बुझ्न सकिन्छ भने त्यस्ता प्रमाण आधारयुक्त, तथ्ययुक्त र विश्वासलायक हुनु आवश्यक छ। प्रमाण कानूनको मुख्य उद्देश्य भनेको घटनाको सत्य तथ्य पत्ता लगाउनु (the truth objective) हो। कानूनका ज्ञाता बेन्थमका अनुसार *the ultimate aim of the law of evidence is to ensure the rectitude (righteousness) of decision making. On this view, the rules of evidence should be designed to reach the true or correct outcome pursuant to the substantive law.*^२ अर्थात् प्रमाण कानून उद्देश्य कानून बमोजिम सत्य र साँचो तथ्यको पहिचान गरी सही निर्णयको प्रत्याभूति दिनु हो।

प्रमाण कानूनको अर्को उद्देश्य भनेको Disciplinary Objective हो। यस उद्देश्य अनुसार *The strongest expression of the disciplinary objective is found in the form of a discretion to exclude improperly or illegally obtained evidence*^३. प्रमाण संकलनको समयमा कुनै अधिकारीले गैरकानूनी प्रक्रिया अपनाएको पाइएमा त्यस्तो प्रमाणलाई प्रमाण ग्राह्य नहुने ठहर गर्नु हो। जस्तै प्रहरीले अभियुक्तसँग सोधपुछ गर्ने क्रममा डर धाक

♦ सहन्यायाधिबक्ता ♥ उपन्यायाधिबक्ता

१ प्रमाण ऐन, २०३१ दफा ४

२ Francine Feld, Theo Alexander, MirkoBagaric; Uniform Evidence Law: Principles and Practice, 2nd ed., CCH AUSTRALIA LIMITED 2001, available on http://lib.oup.com.au/he/samples/feld_UELPP_sample.pdf accessed on 13th September 2020

३ Francine Feld, Theo Alexander, MirkoBagaric; Uniform Evidence Law: Principles and Practice, 2nd ed., CCH AUSTRALIA LIMITED 2001, available on http://lib.oup.com.au/he/samples/feld_UELPP_sample.pdf accessed on 13th September 2020

धम्की वा कुटपिटको माध्यम प्रयोग गरेको रहेछ भने त्यसरी गरिएको बयानलाई प्रमाण ग्राह्य मानिदैन ।

अन्तिम उद्देश्य Protective Objective हो । *This objective requires that parties to litigation are treated fairly and protected from possible prejudices. It has its strongest expression in the criminal law, given that accused persons are potentially the most vulnerable, and have the most at stake, in the justice system. Thus, this principle finds its strongest expression in rules prohibiting the admission of prior criminal convictions of an accused, including those which are of a similar nature to the offence with which the accused is charged. Accused people are afforded the right to remain silent during official questioning, during the court process, and generally, to have no adverse comment made about that silence.*^४ अर्थात् प्रमाण कानून विवादका पक्षहरूलाई समान रूपमा संरक्षण प्रदान गर्दछ । कुनै एक पक्षलाई सुविधा सम्पन्न र अर्को पक्षलाई असुविधा नहुने गरी प्रमाण कानूनले समान संरक्षणको धारणा राख्दछ ।

प्रमाणका दुई वटा नियमहरू छन् : पहिलो नियम प्रमाण के कस्तो प्रक्रिया अपनाई पेश गर्ने र कसले पेश गर्ने भन्ने हो भने, दोस्रो नियम अदालतले के कस्तो सूचनाहरूलाई प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्ने भन्ने हो^५ । यही नियमको अधिनमा रही प्रमाण कानूनमा प्रमाण संकलन तथा प्रमाण ग्राह्य हुने वा नहुने अवस्थाको व्याख्या स्पष्ट गरेको छ । अदालत आफैले तथ्यको अनुमान गरी सो अनुमानलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्दछ^६ साथै नेपाल राष्ट्रिय पहिचान वा राष्ट्रिय महत्वका विषयहरूमा जस्तै नेपालको ईलाका, नेपालको संविधान र नेपाल कानून, नेपालको राष्ट्रिय झण्डा, राष्ट्रपतिको सपथ, विधेयकको प्रमाणीकरण मिति र राजपत्रको प्रकाशित सूचनाहरू अदालत आफैले जानकारीमा लिई त्यसको लागि थप प्रमाण बुझिरहन आवश्यक पर्दैन^७ ।

प्रमाण पेश गर्ने वा प्रमाण पुर्याउनु पर्ने भार दावी वा जिकिर लिने पक्षमा रहन्छ । प्रमाण कानूनमा पक्षले प्रमाण पेश गर्दा सो प्रमाण कस्तो हुनुपर्ने र अदालतबाट Admissible प्रमाण कस्तो हुनुपर्ने भन्ने विषय प्रमाण कानूनका आधारभूत सिद्धान्तहरूका आधारमा हुन्छ । प्रमाण कानूनका सिद्धान्तहरूले प्रमाण कानून तथा प्रमाणको प्रमाणिक मूल्य, यसको ग्राह्यता स्पष्ट पार्न मद्दत गर्दछ । यसमा स्थापित नियम वा स्वीकृत मान्यता, विशेषज्ञ तथा उच्च अदालतबाट पहिचान भएका अवधारणा समावेश हुन्छन् । यी सिद्धान्तहरूले प्रमाण कानूनलाई व्याख्या गर्न सहयोग गर्दछन् र प्रमाण कानूनको अवधारणालाई थप पुष्टि गर्दछ ।

प्रमाण कानूनको व्यावहारिक प्रयोग, व्याख्या एवम पालना गरिँदा अदालतले मार्गदर्शनको रूपमा प्रमाणका आधारभूत सिद्धान्तलाई त्यस बेलासम्म पालना गर्नुपर्ने हुन्छ जुन बेलासम्म ती सिद्धान्तहरूका अपवादहरू लागु हुने वा अपवाद हुने गरी प्रत्यक्ष रूपमा कानूनमा किटानी व्यवस्था वा अदालती व्यवहार बनेको हुँदैन । प्रमाणका नियमहरू र प्रमाण कानूनका उद्देश्यहरूलाई सैद्धान्तिक रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि प्रमाण कानूनका आधारभूत सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम छन् :

१) सर्वोत्तम प्रमाण पेश गर्नुपर्दछ

४ ऐ.ऐ.

५ ऐ.ऐ.

६ प्रमाण ऐन, २०३१ दफा ६

७ ऐ.ऐ. दफा ५

- २) प्रमाण विवादसँग सम्बन्धित हुनुपर्दछ
- ३) जसले जे कुरा भन्छ उसैले प्रमाण पुर्याउनु पर्दछ
- ४) सुनी जान्ने प्रमाण प्रमाण होइन

सर्वोत्तम प्रमाण पेश गर्नुपर्दछ

प्रमाण न्याय सम्पादनको साधन हो, न्याय निरोपणको आधार हो। अदालतले गर्ने न्याय प्रमाणको मूल्याङ्कनको घोषणा हो। विरोधाभाषको अन्त गर्नु, द्विविधाको अन्त गर्नु नै प्रमाणको एकमात्र उद्देश्य हो। प्रमाण भन्ने कुरा कहिल्यै पनि विरोधाभाषयुक्त हुन सक्दैन, द्विविधाजनक हुन सक्दैन। सर्वोत्तम प्रमाण पेश गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता स्थापित हुनुको दार्शनिक आधार पनि यहि नै हो। मुद्दाका पक्ष बिपक्षका विभिन्न जिकिरहरू हुन सक्छन् र उक्त जिकिरहरूमा विरोधाभाष पूर्ण तथ्यहरू आइरहेको हुन्छ। यसको निराकरण गर्नका लागि सर्वोत्तम प्रमाणको खोजी गरिन्छ। प्रमाणहरू धेरै प्रकारका हुन्छन्, प्रत्यक्ष प्रमाण, परोक्ष प्रमाण, सबुद प्रमाण, परिस्थितिजन्य प्रमाण, आदि। पक्ष तथा बिपक्षीको तर्फबाट पेश भएका सबै प्रकारका प्रमाणहरू सर्वोत्तम प्रमाणको आधारबाट परीक्षण वा विश्लेषण गरी विवाद समाधान गर्नुपर्ने हुन्छ। जस्तै चोरी मुद्दामा दशीका सामान सर्वोत्तम प्रमाण हो, यसलाई अन्य मौखिक प्रमाण लगायतले कुनै असर गर्न सक्दैन।

सबुद वा प्रत्यक्ष प्रमाणलाई सामान्यतया सर्वोत्तम प्रमाणको रूपमा लिइन्छ। सामान्यतः लिखित प्रमाणलाई सर्वोत्तम प्रमाण मानिन्छ। *The Best Evidence Rule only applies when the party offering evidence seeks to prove the content of the writing, recording or photographic evidence. The Best Evidence Rule does NOT apply when a party is simply trying to prove an event or fact that is memorialized in a writing, recording or piece of photographic evidence*^८। सर्वोत्तम प्रमाणको विषय उत्थान तब हुन्छ जब पक्षले पेश गरेका प्रमाणहरू लिखित, कुनै रेकर्डिङ्ग वा फोटोग्राफी वा materialized document को रूपमा हुने गर्छ। यस्तो प्रमाण पुष्टि गर्नका लागि सक्कल नै पेश गर्नु पर्ने हुन्छ। *(To prove the content of a writing, recording, or photograph, the original writing, recording, or photograph is required, except as otherwise provided in these rules or by Act of Congress*^९.)

लिखित प्रमाण पेश गरी कुनै कुरा प्रमाणित गर्न खोजिएको छ भने त्यस्तो लिखतको सक्कल वा मूल प्रति नै पेश गर्नुपर्छ, यदि कुनै साक्षी प्रस्तुत गरी कुनै कुरा प्रमाणित गर्न खोजिएको भए सो साक्षी प्रत्यक्ष हुनुपर्दछ वा त्यो साक्षी त्यस्तो व्यक्ति हुनुपर्दछ जसले आफूले प्रमाणमा दिन खोजिएको कुरा आफैले प्रत्यक्ष देखेको, सुनेको, लेखेको वा अनुभव गरेको कुरा^{१०} स्वयं अदालतमा उपस्थित भई त्यसको सम्बन्धमा सत्य व्यहोरा खुलाई लेखाई दिनुपर्दछ। लिखित प्रमाणमा उक्त लिखतको सक्कल लिखत^{११} र साक्षीमा प्रत्यक्षदर्शी सर्वोत्तम प्रमाणको रूपमा लिइन्छ।

सक्कल लिखत पेश गर्न नसकिने भयो भने पनि उक्त सक्कल लिखतको अपवादको रूपमा विभिन्न अवस्थाहरूको

८ Evidence in Civil and Criminal Cases: The Best Evidence (Original Documents) Rule, available in <https://lawshelf.com/shortvideoscontentview/best-evidence-original-documents-rule/> accessed on 14th September 2020

९ Nance, Dale A., "The Best Evidence Principle" (1988). Faculty Publications. 463. Available in https://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1462&context=faculty_publications accessed on 14th September 2020

१० प्रमाण ऐन, २०३१ दफा ३७(२)

११ प्रमाण ऐन, २०३१ दफा ३५(१)

व्यवस्थाहरु छन् । ती अपवादहरु निम्न लिखित रहेको छ^{१२}

- लिखत जुन व्यक्तिको विरुद्ध प्रमाण लगाउन खोजिएको हो सो व्यक्तिका साथमा छ भन्ने प्रमाणित भएमा, लिखत जुन व्यक्तिका साथमा छ सो व्यक्तिलाई अदालतले म्याद जारी गर्न नसक्ने अवस्था भएमा वा म्याद तामेल भएर पनि सो व्यक्तिले लिखत पेश नगरेमा (*The party who the original document would be offered against had control of the original, was put on notice that the original would be a subject of proof at the trial or hearing, and fails to produce it*^{१३});
- लिखत हराएको वा नासिएको प्रमाणित भएमा (*All the originals are lost or destroyed and not by the party offering the evidence acting in bad faith*)
- लिखत सजिलैसँग उठाएर ल्याई अदालतमा पेश गर्न नसकिने भएमा (*The original cannot be obtained by any available judicial process*) र
- लिखतको प्रकृतिबाटै सो लिखत पेश गर्न चाहने पक्षसँग नरहने अवस्थाको भएमा त्यस्ता लिखतहरुको फोटो, नक्कल वा प्रतिलिपि वा कानून बमोजिम लिइएको नक्कललाई पनि प्रमाणको रूपमा लिई प्रमाणित गर्न सकिन्छ (*if litigant has genuine reason about not having the original documents by nature of the written evidence, the duplicate copy or scan copy can be admissible in court*)
- लिखत, रेकर्डिङ्ग वा फोटोग्राफीले मुद्दामा प्रत्यक्ष वा तात्त्विक असर नपर्ने भएमा (*The writing, recording or photograph is not closely related to a controlling issue in the case*)

वर्तमान अवस्थामा प्रमाणको स्वरूप परिवर्तनसँगसँगै सर्वोत्तम प्रमाणको स्वरूप पनि परिवर्तन भइरहेको छ । इन्टरनेट, इमेल, च्याट बक्सको मेसेज, मोवाइल फोनमा जम्मा भएको सूचना जसलाई Electronically Stored Information^{१४} पनि प्रमाण ग्राह्य प्रमाण वा सर्वोत्तम प्रमाणको रूपमा अदालतमा स्वीकार गरिरहेको अवस्था छ । सर्वोत्तम प्रमाण पक्षको साथमा नभएको अवस्थामा वा पक्षले त्यो पेश गर्न नसक्ने उचित आधार पेश गरेमा बाहेक सक्कल प्रति नै पेश गरी आफ्नो दावी पुष्टि गर्नुपर्छ । अन्यथा वर्तमान डिजिटल विश्वमा Copy and Paste को जमाना तथा Photoshop को जमाना भएको कारण जस्तो सुकै गलत लिखतहरु सिर्जना हुन सक्ने अवस्थालाई निराकरण गर्नका लागि यो सिद्धान्त सक्रिय रहेको छ ।

प्रमाण विवादसँग सम्बन्धित हुनुपर्दछ

पक्षहरु बिच मुख नमिलेको बिषय विवाद हो । अदालतले मुख नमिलेको बिषयमा ठहर गर्नुपर्दछ । विवाद समाधान वा न्यायिक निरोपणको लागि अदालतबाट काम कारबाही गर्दा सर्वोत्तम प्रमाणको छनौट गर्नुका साथसाथै विवादसँग सम्बन्धित प्रमाणको मात्र विश्लेषण र परीक्षण हुनु आवश्यक छ । मुद्दाको न्यायिक निरोपणको लागि

१२ ऐ.ऐ. दफा ३५(२)

१३ Evidence in Civil and Criminal Cases: The Best Evidence (Original Documents) Rule, available in <https://lawshelf.com/shortvideoscontentview/best-evidence-original-documents-rule/> accessed on 14th September 2020

१४ Evidence in Civil and Criminal Cases: The Best Evidence (Original Documents) Rule, available in <https://lawshelf.com/shortvideoscontentview/best-evidence-original-documents-rule/> accessed on 14th September 2020

प्रमाणहरूको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्तहरू मध्येको एक “प्रमाण विवादसँग सम्बन्धित हुनु पर्दछ” को मुख्य उद्देश्य भनेको मुद्दा कारबाहीको सिलसिलामा अदालतले अनावश्यक प्रमाणहरूको संग्रह, संकलन एवं प्रस्तुतीकरण गराउने काममा आफ्नो समय खर्च गर्न नपाउन र अदालतले आफूले ठहर गर्नुपर्ने कुरामा मात्र सिमित रहन सकून र अदालतले विवादको बिषयमा सीमित रहने गरी प्रस्तुत हुन आएका प्रमाणहरूको वास्तविक एवं यथार्थ रूपमा व्यापक जाँचपडताल एवं अन्वेषण गरी निर्णय दिन सक्षम होस् भन्ने समेत देखिन्छ ।

अन्यथा पुष्टि नभएको अवस्थासम्म वा अपवादमा बाहेक वा अन्य सिद्धान्तले अन्यथा व्यवस्था गरेभन्दा बाहेक विवादसँग सम्बन्धित प्रमाणमात्र ग्राह्य प्रमाण हुन्छ । सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सहज बनाउनको लागि नै यो सिद्धान्तले सहयोग गरेको हुन्छ । विवादसँग सम्बन्धित व्यक्तिको व्यवहार, चरित्रलाई उजागर गरेर मुद्दालाई सहयोग हुन सक्दैन र ती कुराहरू असम्बन्धित हुने हुनाले प्रमाण ग्राह्य पनि हुँदैन । सम्बद्ध प्रमाणका ४ वटा प्रकारहरू छन्^{१५} :

- (i) **Facts in issue**
- (ii) **Evidence relevant to a fact in issue**
- (iii) **Evidence of the facts relevant to credibility**
- (iv) **Evidence of facts relevant to admissibility**

मुद्दाको तथ्य, सम्बद्ध तथ्य, तथ्ययुक्त तथ्य र ग्राह्य तथ्यहरूमा प्रमाणको सम्बद्धता जाँच गरिन्छ । मुद्दासँग सम्बद्ध बिषय बस्तुले विवादित बिषयमा न्यायिक निरोपण गर्नुपर्ने कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहायता गर्ने गर्दछ । अदालतले मुद्दाको छिनोफानो गर्दा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्नु पर्दछ^{१६} अन्य असम्बन्धित बिषयबस्तुको प्रमाण खोजिरहन आवश्यक पर्दैन यसले मात्र समय तथा स्रोतको बर्बादी हुने र न्याय खोज्नेहरूले समयमा न्याय नपाउँदा अन्यायको महसुस गरिरहने हुन्छ । त्यसैले असम्बन्धित प्रमाण पेश गर्नका लागि अदालतले कुनै पनि पक्षलाई अनुमति दिँदैन ।^{१७} तसर्थ सम्बद्ध प्रमाण भनेको त्यो प्रमाण हो जसले तथ्य अधिनमा रही सम्भावित निश्कर्षमा पुग्न पथ प्रदर्शन गरी टेवा पुर्याएको हुन्छ।^{१८}

फौजदारी कसूरमा अभियुक्तले निज उपर लागेको कसूरको आरोप स्वीकार गरी अदालतमा साविती बयान गरेमा अदालतले त्यस्तो बयानको सत्यता र विश्वसनियतालाई समेत विचार गरी तत्काल उक्त मुद्दाको फैसला गर्न सक्नेछ^{१९} भन्ने व्यवस्था प्रमाण विवादसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ भन्ने सिद्धान्त बमोजिमको देखिन्छ । साथै फौजदारी मुद्दामा अदालतले यदि अभियुक्तले बयान गर्दा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष गरेको भन्दा फरक जिकिर लिएमा निजले पेश गरेको प्रमाणको जिकिरको बिषयमा वादी पक्षले पुनः अनुसन्धान गरी वा गराई अदालतमा थप सबुद प्रमाण पेश गर्न माग गरेमा अदालतले थप प्रमाण बुझी मुद्दाको फैसला गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्थाले विवादसँग सम्बद्ध प्रमाण चाहे

१५ Sehloho NC, Law of Evidence, Lecture Notes of Law of Evidence, 2016, available in https://www.researchgate.net/publication/319243871_LAW_OF_EVIDENCE_PRESENTATION/link/599d7d83aca272dff12f9bf6/download accessed on 14th September 2020

१६ प्रमाण ऐन, २०३१ दफा ३

१७ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ दफा १२७(३)

१८ ('Relevant evidence' means evidence having any tendency to make the existence of any fact that is of consequence to the determination of the action more probable or less probable than it would be without the evidence.)Nance, Dale A., "The Best Evidence Principle" (1988). Faculty Publications. 463. Available in https://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1462&context=faculty_publications accessed on 14th September 2020

१९ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ दफा १२३

मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा वा मुद्दाको पुर्पक्षको क्रममा समेत छानविन गर्न सक्ने व्यवस्थालाई अंगिकार गरेको छ । त्यस्तै देवानी मुद्दाको विवादमा अदालतले मुद्दाको पक्षहरूलाई उपस्थितिको निमित्त तोकिएको तारिखका दिन वादी र प्रतिवादीको रोहवरमा फिरादपत्र, प्रतिउत्तरपत्र र पेश भएका सबै लिखत प्रमाण हेरी आवश्यक सोधपुछ गरी दुवै पक्षको मुख मिले नमिलेको बिषय यकिन गर्न पर्छ । दुवैपक्षको कुरा मिलेको देखिन आएमा अदालतले सोहि दिन निर्णय गर्नुपर्छ । दुवै पक्षको कुरा आंशिक वा पूर्ण रुपमा नमिलेको देखिन आएमा मुख नमिली ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस सम्बन्धमा बुझ्नुपर्ने थप अन्य प्रमाण स्पष्ट खुलाई सबुद प्रमाण झिकाउन आदेश दिई सबुद प्रमाण बुझ्ने तारेख तोक्नु पर्दछ^{२०} भन्ने व्यवस्थाले सम्बद्ध प्रमाणको महत्वलाई दर्शाएको छ ।

सम्बद्ध प्रमाणमा दुईवटा पद्धतिहरू प्रचलनमा रहेका छन् : कानूनी सम्बद्धता (Legal Relevancy) र तार्किक सम्बद्धता (Logical Relevancy)^{२१} । हाम्रो प्रमाण कानूनले तार्किक सम्बद्धतालाई अँगालेको छ^{२२} प्रमाण कानून स्वयंले के कस्ता कुराहरू सम्बद्ध कुराको रुपमा रहेका हुन्छन् भन्ने कानूनमा नै प्रत्यक्ष रुपमा किटानी व्यवस्था गरेको हुँदैन । मात्र कस्तो कुरालाई सम्बद्ध कुराको रुपमा लिन सकिन्छ भन्ने परिभाषा सम्म गरिएको हुन्छ । अदालत स्वयंले मुद्दाको प्रकृति र स्वरुप हेरी तार्किक रुपमा ठहर गर्नुपर्ने कुरासँग सम्बद्ध हुन आउने कुराहरूलाई प्रमाणमा बुझ्ने स्वविवेक अदालतले निर्धारण गर्दछ । तार्किक रुपमा सम्बद्ध हुन आउने कुराहरू के कस्ता कुराहरूलाई मान्ने हो भन्ने कुरा अदालती व्यवहारले विस्तारै निर्धारण गर्दछ । आधुनिक प्रमाण कानूनको विकासमा तार्किक सम्बद्धतालाई नै बहुसंख्यक मुलुकहरूले पालन गर्ने गरेको पाइन्छ । फोटो, भिडियो, अडियो, सि.डी. आदि डिजिटल सामग्री छन् । यिनको प्रमाणिक मूल्यलाई अस्वीकार गर्नु न्यायसंगत हुँदैन । तथ्यका प्रत्येक गवाह प्रमाण हुन् । मुद्दाका कुनै पक्षबाट फोटो, भिडियो, अडियो, सि.डी. आदि डिजिटल प्रति प्रमाणको रुपमा प्रस्तुत हुन्छन् र अर्को पक्षबाट तिनमा इन्कारी जनाइदैन भने लिखित प्रमाणका रुपमा ग्राह्य हुन्छन् । अन्यथा लिखत प्रमाणका आधुनिक स्वरुपलाई सतर्कता साथ ग्रहण गर्दै जानुपर्ने भन्ने^{२३} सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । यसका साथै पछिल्लो समयमा सूचना प्रविधिमा भएको विकास संगसंगै Video Recording, Audio Recording र Virtual World को डिजिटल प्रमाणहरूलाई समेत सम्बद्ध प्रमाणको रुपमा लिई प्रमाणको मूल्याङ्कन वा विश्लेषण गरी अदालतले फैसला गरिरहेको छ । यसले न्याय प्रणालीमा सम्बद्ध प्रमाणको संकलनमा अझ सहज र छिटो बनाउन सहयोग गरेको छ ।

जसले जे कुरा भन्छ उसैले प्रमाण पुर्याउनु पर्दछ

न्याय मान्न जानेले सम्बन्धित प्रमाण पनि साथै लिएर जानुपर्छ । आफुले भनेको कुराहरू सत्य हुन् भन्ने कुरा अदालतलाई विश्वास दिलाउनुपर्छ जसका लागि प्रमाण आवश्यक पर्छ । जे कुराको जिकिर जसले लिन्छ उसैले सो जिकिर पुष्टि गर्ने जिम्मेवारी पनि लिनुपर्छ । फौजदारी मुद्दामा अभियोग पुष्टि गर्नुपर्ने भार अभियोजन पक्ष अर्थात नेपाल सरकारमा रहन्छ^{२४} र देवानी मुद्दामा आफ्नो दावी प्रमाणित गर्ने भार वादीको हुन्छ ।^{२५} यस सिद्धान्तको मुख्य उद्देश्य मुद्दाका पक्षहरूले नै आफ्नो दावी र जिकिरका कुराहरू आवश्यक प्रमाणहरू पेश गरी प्रमाणित गर्न सक्नुपर्छ

२० मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ दफा १६८

२१ Evidence Lecture 5, available in https://nationalparalegal.edu/Slides_New/Evidence/SH/Slides_05.pdf, accessed on 14th September 2020

२२ नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि. २०७६, पृ.६९

२३ ने.का.प. २०७० नि.नं. १०२२, अंक ६

२४ प्रमाण ऐन, २०३१ दफा २५

२५ ऐ.ऐ. दफा २६

र आफ्नो दावी र जिकिरका कुराहरु प्रमाणित गर्न आवश्यक प्रमाण आफैं संकलन एवं प्रस्तुत गरुन भन्ने पनि हो । प्रमाणको भारको विश्लेषण विशेषत अपराधका तत्वहरु material (actus reus) and moral (mens rea)का आधारमा गरिन्छ । फौजदारी मुद्दामा कसूरदारले गरेको कार्य र मनसाय पुष्टि गर्ने प्रमाण वादी पक्षले शंकारहित तवरले (Beyond Reasonable Doubt) पेश गर्नु पर्दछ ।^{२६}

यस सिद्धान्तको विद्यमानता नहुने हो भने मुद्दाको अन्त कहिले पनि हुँदैन र अनावश्यक विवादहरुले अदालत अलमलिनु पर्ने हुन्छ । धेरैजसो देशहरुमा प्रमाण पुर्याउनु पर्ने भार वादी पक्षमा रहने अभ्यास छ । यो सिद्धान्त “*Ei qui affirmat, ei qui non negat, incumbit probatio*” भन्ने प्राचीन रोमन सूत्रमा आधारित छ । जसको अर्थ हुन्छ जसले जे कुरा भन्छ सो व्यक्तिले उक्त कुरा प्रमाणित गर्नुपर्छ न कि होइन भन्ने व्यक्तिले । साथै यसको अपवादको रूपमा strict liability भएका मुद्दाहरुमा जस्तै लागू औषध, मानव वेचविखन, ट्राफिक नियमको उल्लंघन भएका मुद्दाहरुमा अभियोग पुष्टि गर्ने भन्दा पनि प्रतिवादीले आफ्नो निर्दोषताको प्रमाण पेश गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्थात् कसले के जिकिर लिएको छ भन्दा पनि उक्त जिकिर गलत हो भनी पुष्टि गर्ने भार प्रतिवादीमा हुन्छ ।

फौजदारी मुद्दामा प्रतिवादीले मुद्दाको सिलसिलामा कुनै कुराको जिकिर लिन्छ भने सो कुरा पुष्टि गर्ने भार पनि प्रतिवादीमा नै रहन्छ । कानून बमोजिम सजायमा कमी वा छुट हुने वा सजायबाट रिहाई पाउने कुनै कुराको जिकिर प्रतिवादीले लिएमा सो कुराको प्रमाण पुर्याउने भार निजको हुन्छ।^{२७} कुनै खास कुराको जिकिर कसैले लिएमा^{२८}, अदालतको अनुमान कसैले खण्डन गरेमा^{२९}, कोहीसंग कुनै विशेष जानकारी भएमा^{३०} तत् तत् कुराको प्रमाण पुर्याउनु पर्ने भार तत् तत् व्यक्तिलाई रहने हुन्छ ।

वादीले उजुरीमा, अभियुक्तले बयानमा र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरमा आफ्नो सबै साक्षी, लिखत र दशी प्रमाण खुलाउनु पर्दछ।^{३१} प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखमा अदालतको मुद्दाका पक्षहरुबाट प्रमाणका लिखतहरु सक्कलै पेश गर्न लगाई एउटा पक्षले पेश गरेको लिखत अर्को पक्षलाई देखाउनु पर्छ ।^{३२} वादीले फिराद दावी र प्रतिवादीले प्रतिउत्तर जिकिरसँग सम्बन्धित लिखत प्रमाणको सक्कल र त्यसको प्रतिलिपि फिरादपत्र र प्रतिउत्तरपत्र संगै पेश गर्नुपर्छ । नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भएको देवानी मुद्दामा फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्र साथ लिखित प्रमाण तत्काल पेश गर्न नसक्ने भएमा त्यसको कारण खुलाई कुनै कार्यालयमा त्यस्तो प्रमाण रहेको छ वा रहन सक्ने हुन्छ त्यसको विवरण फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्रमा खुलाउन सकिन्छ । फिरादपत्र वा प्रतिउत्तरपत्रमा उल्लेख भएका प्रमाण अदालतले आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित कार्यालयबाट झिकाई बुझ्न सक्छ । कुनै लिखत प्रमाणको सक्कल प्रति तत्काल अदालतमा पेश गर्न नसकिने भएमा त्यसको कारण सहित रीतपूर्वकको प्रतिलिपि पेश गर्न सकिन्छ^{३३} भन्ने व्यवस्थाले

२६ WorkuYazeWodage, Burdens of Proof, Presumptions and Standards of Proof in Criminal Cases, available in <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/20.500.12413/8779/Worku%20Yaze.pdf?sequence=1> accessed on 14th September 2020, (Issues of burden and standard of proof are analyzed in the light of the material (actus reus) and moral (mens rea) elements of an offence in a charge. The analysis involves: (1) an examination of the allocation (distribution) of obligations to introduce evidence and to prove particular material and moral facts that establish an offence in a charge, and (2) a determination of the degree to which those facts must be proved.) available in

२७ ऐ.ऐ. दफा २७

२८ ऐ.ऐ. दफा २८

२९ ऐ.ऐ. दफा २९

३० ऐ.ऐ. दफा ३०

३१ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ दफा ९९

३२ ऐ.ऐ. दफा १०४

३३ मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ दफा १६१

प्रमाण पुर्याउनु पर्ने भारको सम्बन्धमा स्पष्ट पारेको छ ।

अभियुक्तले आरोपित कसूरको सम्बन्धमा अर्थात कसूर वारदात स्थलमा नभई अन्यत्र छु भनी लिएको जिकिर (Plea of alibi) प्रमाणित गर्न नसकेमा वादीले लिएको दावी नै साँचो मान्नुपर्ने^{३४} हुन्छ । एकै समयमा एक व्यक्ति दुई ठाउँमा उपस्थित हुन असम्भव छ भनी अभियुक्तले प्रमाणबाट स्थापित गर्न सक्नुपर्ने हुन्छ । अभियुक्तले कसूर गरेबापत सजायबाट उन्मुक्ति पाउनका लागि वारदात स्थलमा नरहेको भन्ने जिकिर लिन सक्ने सम्भावना रहन सक्छ, त्यही सम्भावनालाई कम गर्नका लागि यो सिद्धान्त अनुसार Plea of alibi को प्रमाणको भार प्रतिवादीमा नै रहेको हुन्छ । यसरी कुनै अपवाद बाहेक सम्पूर्ण विषयमा आफ्नो जिकिरको प्रमाण पुर्याउने भार आफैँमा रहन्छ ।

सुनी जान्ने प्रमाण प्रमाण होइन

कानूनविद बेन्थमका अनुसार *Hearsay Evidence means whatever a person is heard to say... it includes...1) a statement made by a person , not called as witness,2) statement contained or recorded in any book, document or record which is not admissible. The hearsay witness may not be able to say correctly and completely the truth of his statement.*^{३५} अर्थात सुनी जान्ने प्रमाण कुनै व्यक्तिले सुनेको आधारमा व्यक्त गरेको कुरा हो, जसलाई साक्षी मानिँदैन भने प्रमाण ग्राह्य पनि हुँदैन । प्रमाण कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्त मध्ये सुनी जान्ने प्रमाण प्रमाण होइन पनि एक हो । यस सिद्धान्तको मुख्य तात्पर्य मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनुपर्दछ अर्थात प्रत्यक्षदर्शीको मौखिक बयान मात्र प्रमाणमा लिन पर्दछ । सुनेको कुरा सँधैँ साँचो हुँदैन । सुनेको कुरा एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिसम्म सँधैँ जाँदा त्यहाँ तथ्यको गलत व्याख्या गर्दै वा आफ्नो थप धारणा समेत जोडेर कुरा अगाडि जाने भएकोले सुनी जान्ने प्रमाणलाई प्रमाणको रूपमा लिएको हुँदैन । यदि कुनै मुद्दाको विवादसँग सम्बन्धित तथ्य मौखिक प्रमाणको माध्यमबाट प्रमाणित गर्न खोजिएको छ भने सो तथ्य देख्न, सुन्न वा कुनै इन्द्रियको सहायताबाट ज्ञान गर्न सकिने खालको छ भने सो तथ्य आफैँ देखेको, सुनेको वा आफ्नै इन्द्रियद्वारा अनुभव गरी ज्ञान गरेको व्यक्ति स्वयं आफैँ अदालतमा उपस्थित भई प्रमाण दिएको हुनुपर्दछ । एउटा व्यक्तिले सुनेर अदालतमा भनेको आधारमा उक्त भनाईलाई प्रमाण मानिँदैन त्यसैले मौखिक प्रमाण सुनी जान्ने स्वभावको हुनु हुँदैन ।

एउटाले देखेको, सुनेको वा अनुभव गरेको कुरालाई वा व्यक्त गरेको रायलाई कुनै अर्को व्यक्तिले निजबाट सुनेर अदालत समक्ष प्रमाण दिन आउँछ वा अदालतदेखि बाहिर एउटाले लिखित वा मौखिक रूपमा व्यक्त गरेको कुरा अर्को व्यक्तिले कुनै रूपमा अदालत समक्ष प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरी प्रमाणित गर्न खोज्दछ भने त्यस्तो प्रमाणलाई सुनी जान्ने प्रमाण भनिन्छ । सुनी जान्ने प्रमाण प्रमाण होइन भन्ने सिद्धान्तको तात्पर्य सुनी जान्ने प्रमाणमा सम्बद्ध तथ्य भन्दा बाहेकका कुराहरू थपिन सकिने सम्भावनालाई कम गर्नु हो, मुद्दामा फैसला गर्नु भनेको तथ्यको फैसलामा मात्र होइन यो न्यायको फैसला पनि हो । त्यसैले मुद्दामा जति सक्थ्यो त्यति प्रत्यक्ष प्रमाणहरूको संकलन गरी मुद्दामा सहि अर्थमा न्याय गर्न यस सिद्धान्तले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहयोग भएको पाइन्छ ।

सुनी जान्ने प्रमाण प्रमाण होइन भन्ने सिद्धान्तका पछाडि रहेको अन्य आधारहरूमा सुनेको व्यक्तिले सुनेको बाहेक अरु तथ्य सम्बन्धी कुरा गर्न सक्दैनन्, सुन्ने व्यक्तिले सुनेको बाहेक अरु तथ्य सम्बन्धी कुरा गर्न सक्दैनन्, सुन्ने व्यक्तिका

३४ ने.का.प. २०७१, अंक ४, नि.नं. ९१४४

३५ Hearsay Evidence is No Evidence, available in <https://www.srdlawnotes.com/2016/12/hearsay-evidence-is-no-evidence.html>, accessed on 14th September 2020

समक्ष भन्नेले सपथ लिएर भनेको हुँदैन, पहिलो व्यक्तिसंग बिपक्षले जिरह गर्न नपाउने हुँदा सत्यताको यकिन नहुन सक्छ, सुन्नेले गलती सुनेको वा बुझेको हुन सक्छ, भन्नेले जुन रुपमा जुन भावमा भनेको हुन्छ सोहि बमोजिम नबुझेको हुन सक्छ, पहिलो व्यक्तिले भन्दै नभनेको कुरा सुन्नेले बढाई चढाई भनेको हुन सक्छ भन्ने हुन् ।

फौजदारी मुद्दामा साक्षीले अदालत समक्ष व्यक्त गरेको कुराहरु प्रमाणको रुपमा ग्राह्य हुनको लागि उक्त कुराहरु आफैले देखेको, सुनेको वा आफ्नै इन्द्रियको सहायताले थाहा पाएको हुनु पर्दछ र यस्तो प्रमाणलाई Admissible प्रमाणको रुपमा लिनुको पछाडि निम्न कारणहरु रहेको छन्^{३६} :

- अदालत समक्ष व्यक्त गर्न आउने साक्षीले सत्य बोल्ने सपथ लिएको हुन्छ ।
- झुटो बकेमा निजलाई सजाय गर्ने व्यवस्था कानूनले गरेको हुन्छ
- त्यस्तो व्यक्तिले व्यक्त गरेको कुराको यथार्थता वा सत्यता अदालत समक्ष गरिने जिरह र सोधपुछबाट यकिन गर्न सकिन्छ
- अदालत समक्ष नै व्यक्त गरिने कुरा भएकोले अदालतले प्रत्यक्ष रुपमा सो कुरा व्यक्त गर्दा व्यक्तिको चालढाल, व्यवहार समेत निरीक्षण गर्न सक्ने भएकोले अदालत समक्ष प्रत्यक्ष रुपमा व्यक्त गरिने त्यस्तो प्रमाणलाई बढी विश्वास गर्न सकिन्छ एवं त्यसको प्रमाणिक मूल्य बढी रहन्छ

मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुरालाई मात्र प्रत्यक्ष प्रमाण प्रस्तुत गरी प्रमाणित वा खण्डन गर्न सकिदैन । कुनै बेला परिस्थितिलाई मध्य नजर गरी परोक्ष प्रमाणलाई पनि विश्लेषण गरी तथ्य प्रमाणित गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको उदाहरणको रुपमा वा प्रस्तुत सिद्धान्तको अपवादको रुपमा मृत्युकालीन घोषणा एक हो । मृतकले मर्नु भन्दा पहिले फलानाले मलाई काट्यो मेरो घरमा सुनाइदिनु र मलाई अस्पताल लैजाउ भनी लेखिदिएको कुरा प्रमाणमा लिन मिल्छ भनी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको छ । कुनै मर्ने व्यक्तिले आफू मर्न लागेको कारण कसैलाई बताएमा सो कुरा निज व्यक्तिले अदालतमा उपस्थित भई कागज गरेमा त्यसलाई सबुद प्रमाणको रुपमा लिई फैसला गर्नु सुनि जान्ने प्रमाण प्रमाण होइन भन्ने सिद्धान्तको अपवाद हो ।

प्रमाण कानूनका माथि उल्लेखित आधारभूत सिद्धान्तहरुको अतिरिक्त अन्य कानूनी सुक्तिहरु कानूनी तथा न्यायिक अभ्यासमा अवलम्बन गर्दै आइरहेको रहेको छ । जस्तै प्रथा प्रचलन कुनै कुराको एक सर्वोत्तम व्याख्या हो, कसैलाई पनि जबर्जस्ती आफ्नो बिरुद्ध बोल्न बाध्य गराउन हुँदैन, दुई पक्षको काम कारबाही तथा व्यवहारले तेषो पक्षलाई असुविधा पार्नु हुँदैन, विशेषज्ञको भनाईलाई मान्यता दिनु पर्दछ, पुराना कुराहरु वा पहिला देखि भई आएका काम कुराहरु सही ढंगबाट भएको मान्नुपर्दछ भन्ने सिद्धान्तहरु नेपालको प्रमाण कानून प्रणालीमा नेपालको संविधान, विधायिकी कानून र अदालती व्याख्याको माध्यमबाट प्रत्यक्ष र परोक्ष रुपमा प्रचलन र अभ्यास हुँदै आएको छ ।

प्रमाण कानूनका सिद्धान्तहरुको उचित कार्यान्वयनबाट नै न्याय प्रणालीमा न्यायको स्थापना हुन सक्दछ । पीडकलाई सजाय र पीडितलाई उपचार तथा न्याय प्रदान गर्नका लागि प्रमाणको उचित व्याख्या एवं विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । प्रमाणको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्नका लागि प्रमाण कानूनका आधारभूत सिद्धान्तहरुले मार्गदर्शन गरेको हुन्छ । जस्तो सर्वोत्तम प्रमाणको सिद्धान्तले मुद्दामा गलत प्रमाणहरुको प्रयोग हुन रोक्छ । गलत मनसायले गर्ने कार्यलाई रोक्न मद्दत गर्दछ । छिटो र छरितो तवरले प्रमाण संकलन गरी समयमा नै न्याय प्रदान गर्नका लागि विवादसंग सम्बन्धित

प्रमाणको सिद्धान्तको उद्देश्य हो । जसले जे कुराको जिकिर लिन्छ त्यसैले त्यसको प्रमाण पुर्याउने पर्ने हुन्छ । प्रमाण जहिले पनि प्रत्यक्ष र सम्बन्धित हुनुपर्दछ । यी सबै सिद्धान्तहरूको अपवाद छन्, ती अपवादको बावजुद प्रमाण कानूनका यी आधारभूत सिद्धान्तहरूले मानव अधिकारको संरक्षण, पीडितको संरक्षण तथा पीडितलाई न्याय, सहि व्यक्तिलाई कसूरदार ठहर्याउन मार्गदर्शन गरेको हुन्छ । यसले समग्र कानूनी प्रणाली एवं फौजदारी न्याय प्रणालीलाई जीवन्त बनाउँछ ।

परिस्थितिजन्य प्रमाण अवधारणागत पक्ष, कानूनी व्यवस्था र न्यायिक व्याख्या

डा. टेकबहादुर घिमिरे ♦
चन्द्रकुमार पोखरेल ♥

१. पृष्ठभूमी

समाजमा घट्टने अपराधजन्य कार्य वा देवानी विवादलाई वस्तुनिष्ठ तवरले निरोपण गरी न्याय प्रदान गर्नु राज्यको प्रमुख कार्य (Prime Function) हो। न्याय सम्पादनको कार्य विश्वका अधिकांश देशहरूमा अदालतबाटै हुने गर्दछ। अदालतले न्याय निरोपण गर्ने मुख्य आधार नै प्रमाण हो। भनिन्छ न्याय निरोपण गर्दा न्यायाधीशहरूले उद्घोषण मात्र गर्दछन् फेसला प्रमाणले गर्दछ। विवादित तथ्यका विषयमा न्याय निरोपणको मूल आधार वस्तुनिष्ठ प्रमाण नै हो। प्रमाण निष्पक्ष, वैज्ञानिक र विश्वसनीय (Reliable) हुनु पर्दछ।

प्रमाण (Evidence) ल्याटीन शब्द Evidera बाट आएको हो। जसको अर्थ स्पष्टसँग देखाउनु (To show clear) वा कुनै कुरा प्रमाणित गर्नु (To Prove Something) वा कुनै कुरा स्पष्ट गर्नु (To make clear) भन्ने हुन्छ। विवादित तथ्यको सत्यता पहिचान र पुष्टि गर्न अदालतलाई मद्दत गर्ने वस्तु तत्व नै प्रमाण हो। अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष प्रस्तुत मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न मद्दत गर्ने भौतिक वस्तु, लिखत, दशी वा साक्षीको बकपत्र जो Digital version [Voice, video, Data] मा होस् वा Hand Copy नै प्रमाण हो।

सबुद र प्रमाण फरक अर्थ दिने चिज वस्तु भएपनि यि दुई चिजलाई समान शब्दका रूपमा बुझ्ने, लिने र सोही बमोजिम प्रयोग र प्रचलन भई आएको पाइन्छ तर यी दुईमा फरक रहेको छ। प्रमाण भनेको कुनै तथ्य हो जसले कुनै वस्तु वा घटनाको अस्तित्व प्रति इंगित गर्दछ, जुन अस्तित्वको बारेमा मानिसले आफ्नो इन्द्रियबाट जानकारी पाउन सक्दछ। जबकी सबुद भनेको प्रमाणको मुख्य वा गुण हो जुन सिद्धान्त वा विचारको रूपमा रहेको हुन्छ। खुकुरी प्रहारबाट मानिसको मृत्यु भएको अपराधमा घटनास्थलमा फेला परेको रगत लागेको खुकुरी, मृतक लाश र शव परीक्षण प्रतिवेदन (Autopsy Report) घटनाका प्रमाण हुन भने खुकुरीमा लागेको रगत मृतकको रगत, खुकुरीको औँलाको निशान (Finger Print) र अभियुक्तको औँलाको निशान मिल्नु सबुद हुन्। प्रमाण सबुदको स्रोत हो। आफैमा सबुद होइन। वारदात स्थलबाट अनुसन्धानका क्रममा संकलन गरिएको भौतिक वस्तु वा प्रमाणमा रहेको प्रमाणिक मुख्य वा गुण जसले घटनाको पुष्टि गर्न मद्दत गर्दछ त्यो सबुद हो। प्रमाण संकलन गरिन्छ। सिर्जना होइन। प्रमाणको वस्तुगत अस्तित्व पुष्टि भएन भने त्यो प्रमाण हुन सक्दैन।

२. परिस्थितिजन्य प्रमाण (Circumstantial Evidence)

प्रमाणका विभिन्न प्रकारहरू मध्ये परिस्थितिजन्य प्रमाण (Circumstantial Evidence) पनि एक हो। मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुराको विषयमा अदालतलाई कुनै निष्कर्ष निकाल्न सहयोग गर्ने प्रमाण परिस्थितिजन्य प्रमाण हो। परिस्थितिजन्य प्रमाण र प्राथमिक प्रमाण (Primary Evidence) बीच न्यायालयबाट स्वीकारयोग्य र विश्वसनीय तवरले तादाम्यता रही तथ्यको सत्यता सावित वा सम्पुष्टि गर्न सक्ने क्षमता सहित मालाकार कडीका रूपमा उपलब्ध

हुनु पर्दछ भन्ने अदालती अभ्यास र मान्यता रही आएको पाइन्छ ।

परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई अप्रत्यक्ष प्रमाण (Indirect Evidence) पनि भनिन्छ । यस प्रकारका प्रमाणको प्रयोगद्वारा कुनै घटनाको सम्बन्धमा निष्कर्ष निकाल्न र त्यसलाई पुष्टि गर्न सहयोग र मद्दत गर्दछ । यसलाई सम्बन्ध जोड्ने प्रमाण (Relationship Evidence) पनि भनिन्छ ।

परिस्थितिजन्य प्रमाण यस्तो प्रमाण हो जसले कुनै कुराका बारेमा रूपले विषयमा सुझाव दिन्छ तर वास्तविक रूपले प्रमाणित गर्न सक्दैन (Circumstantial Evidence is evidence which strongly suggests something but does not exactly prove it) । परिस्थितजन्य प्रमाणले सामान्यतया कुनै तथ्यको वा घटनाको बारेमा निष्कर्ष निकाल्न मद्दत गर्दछ ।

परिस्थितिजन्य प्रमाण त्यस्तो प्रमाण हो जहाँ अन्य तथ्यहरू पुष्टि भएका छन त्यसका आधारमा कुनै तथ्यको बारेमा तर्कसंगत निष्कर्ष निकालिन्छ । मुद्दामा ठहर गर्ने कुरासँग सम्बद्ध तथ्यहरूलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणहरू परिस्थितिजन्य प्रमाण हुन । न्यायिक निकाय समक्ष प्रस्तुत विवादमा मुख्य विवादास्पद तथ्य र त्यस सँग सम्बन्ध राख्ने धेरै सम्बद्ध तथा सहायक तथ्यहरू (Relevant and Collaterals Facts) हुन सक्दछन् । विवादित विषयमा सम्बद्ध तथ्यहरूको तर्कसंगत एवं विवेकपूर्ण रूपले आधार र कारण सहित विश्लेषण गरी सम्बद्ध तथ्यहरूको पुष्टि गर्नुपर्ने अवस्था रहन सक्दछ । विवादित तथ्यलाई दुई प्रकारले प्रमाणित गर्न सकिन्छ । How the fact in issue will be proved ? In two ways Either by the direct evidence of them or by the evidence of facts relevant to them, which very roughly means the evidence of surrounding circumstances. Such evidence is also known as circumstantial evidence. In very few cases direct evidence of fact is available. Fact which happen suddenly braking the, otherwise quite flow of life such as road accident or crime or torts do not leave behind much direct evidence. Criminal lay their plot in secret. In such cases the main event will have to be reconstructed before the court with the help of the surrounding circumstance such as the cause or the effects of the event.^१

परिस्थितिजन्य प्रमाण तथ्यहरूसँग मालाकार कडीका रूपमा एक अर्कासँग सम्बन्धित हुनु पर्दछ । भारतीय सर्वोच्च अदालतले यस सम्बन्धमा state of U. p.V. Ravindra Prakash Mittal.^२ को मुद्दा निम्न कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

1. The circumstances from which the conclusion is drawn should be fully established.
2. The circumstances should be conclusive in nature.
3. All the fact so established should be consistent only with the hypothesis of quit and inconsistent with innocence.
4. The Circumstances should to a moral certainty, exclude the possibility of guilt of any person other than the accused.

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले आफ्नो श्रीमतीले आत्महत्या गरेको भनी वयान दिएपनि मृतकको श्रीमतीको कोठामा

१ Dr Avtar Sing, Principles of the law of evidence

२ AIR Central law publication 9th edition, 2011 page32-33, 1992 sc 2045 at 2050

निजको श्रीमान् बाहेक अन्य व्यक्तिको प्रवेश हुन सक्ने अवस्था थिएन । चिकित्सकिय प्रतिवेदनमा मृतकको मृत्युको कारण Strangled And than burnt भन्ने भएकोमा परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा दोषी प्रमाणित गरियो । परिस्थितिजन्य प्रमाणका बारेमा Peter Murphy भन्छन्^३ Circumstantial Evidence is evidence from which the desire conclusion may be drawn but which require the tribunal of fact not only to accept the evidence presented but also to draw an inference from it.

ज्यान सम्बन्धी मुद्दामा निम्न विषयहरू परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा रहन सक्दछन् ।

- क) मृतक र प्रतिवादीका बिचमा रिसइवी रहनु वा इविलाग रहेको तथ्यको पुष्टि गर्ने सूचना तथ्यांक आदि ।
- ख) शंकित व्यक्ति वारदात पूर्व वा पश्चात् मृतक सम्म पुगेको भन्ने तथ्यगत सूचना तथ्यांक आदि ।
- ग) शंकितको बानी र व्यवहारमा फरक पर्न आई शंका गर्नु पर्ने स्थिति देखिएको अवस्था ।
- घ) शंकितले दावी लिएको अन्य प्रकारको जिकिर पुष्टि गर्ने प्रमाणको अभाव ।
- ङ) शंकित अपराध भएको समय र ठाउँमा फेला पर्नु ।
- च) वारदात अगाडी शंकितलाई जखमी हतियार वस्तु सहित देख्नु ।
- छ) वारदात पछि शंकितलाई रगत लागेको हतियार सहित देख्नु
- ज) प्रतिवादीको रगत र डिएनए पीडितको शरीरमा रहेको रगत र डिएनएसँग मिल्न जानु आदि ।

३. नियम

प्रमाण कानूनको सामान्य नियम परिस्थितिजन्य प्रमाणहरू ग्रहणयोग्य मानिन्छन । यद्यपी अदालतले परिस्थितिजन्य प्रमाण मात्र रहेको मुद्दामा यसलाई ग्रहण गर्दा ज्यादै सतर्कता र होसियारी अपनाउने गर्दछ तर यस्ता प्रमाणलाई ज्यादै शुक्ष्म रूपले जाँच गरिन्छ । धेरै परिस्थितिजन्य प्रमाणहरूले वारदात पुष्टि गर्नु पर्दछ । तिनीहरूको प्रमाणिक भार ओजपूर्ण, तर्कसंगत र आधिकारिकता सहितको निम्न तथ्यहरू परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा देखा पर्दछन् । जस्तै:- चोरी मुद्दामा

- ✓ चोरी भएको स्थान र समयमा प्रतिवादी देखा पर्नु
- ✓ प्रतिवादीको Finger Print घटनास्थलमा फेला पर्नु
- ✓ प्रतिवादीको साथबाट ठूलो मात्रामा रकम बरामद हुनु जसको स्रोत निजले पुष्टि गर्न नसक्नु
- ✓ घटनास्थलमा फेला परेको Finger Print प्रतिलिपिसँग मेल खानु आदि ।

परिस्थितिजन्य प्रमाणबाट प्रत्यक्षरूपमा विवादित तथ्यबाट निष्कर्ष निकाल्न सकिँदैन । घटना घट्टाको परिस्थिति, घटनास्थल, प्रतिवादीको व्यवहार, घटना घट्टाको समयमा घटनास्थलमा प्रतिवादीको उपस्थिति, पीडितसँगको रिसइवी, वैज्ञानिक परीक्षणबाट प्रतिवादीको उपस्थिति देखिने प्रमाणको प्राप्तता आदि जस्ता Indirect प्रमाणहरूबाट प्रतिवादीको शंकित कसूर गरेमा इन्कारी बयान वा Alibi जिकिर रहेका बाबजुत पनि प्रतिवादीको कसूर प्रमाणित

गर्न मद्दत मिल्दछ । धेरै जसो फौजदारी मुद्दामा कसूर ठहर गर्ने आधार परिस्थितिजन्य प्रमाणहरु रहेको पाइन्छ । यद्यपि यसरी प्राप्त प्रमाण ग्रहण गरी कसूर ठहर गर्दा प्रमाण कानूनको स्थापित मुल्य मान्यता अनुसार प्राथमिक प्रमाण र परिस्थितिजन्य प्रमाणबिच तादाम्यता कायम भएको हुनु पर्दछ । परिस्थितिजन्य प्रमाणहरु एक अर्कामा मालाकार कडीका रुपमा स्थापित र समर्थित भएको हुनु पर्दछ । एक अर्को प्रमाणका बिचमा कडी (Linkage) कायम हुन नसकेमा त्यस्ता प्रमाणहरुलाई ग्रहण नगर्ने अभ्यास अदालतबाट विकसित गरेको पाइन्छ । परिस्थितिजन्य प्रमाणहरुले कुनै तथ्यको बारेमा सत्यता उद्घाटित गर्दछन् तर तिनीहरु प्रत्यक्ष प्रमाण चाही होइनन् । सबै अवस्थामा घटित वारदातको सम्बन्धमा अनुसन्धानबाट प्रत्यक्ष प्रमाण प्राप्य हुन सक्दैन । यस्तो अवस्थामा अमुक व्यक्तिद्वारा घटना घटाएको भन्ने पुष्टि गराई कसूरदार कायम गराउनका लागि परिस्थितिजन्य प्रमाणहरुको सहायता लिई अभियोजन गर्न पर्दछ र ति प्रमाणहरु एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित रहेको छन छैन भन्ने कुराको हेक्का अभियोजन पक्षले अनुसन्धानको क्रमबाट राख्नु पर्दछ । यदी एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित छैनन् भने त्यस्ता प्रकृतिका प्रमाणहरुले मुद्दामा कसूरदार ठहर गराउन मद्दत गर्दैनन् । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ ले प्रमाण बुझ्न हुने कुराहरु भनी अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न हुन्छ भन्दै सम्बद्ध कुरा भन्नाले मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहायता हुने कुरालाई सम्झनु पर्दछ भनेबाट सम्बद्ध कुरा भन्नाले परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई इंगित गर्न खोजेको बुझिन्छ

४. परिस्थितिजन्य प्रमाणका प्रकार

क. भौतिक प्रमाण (Physical Evidence)

भनिन्छ भौतिक प्रमाण प्रमाणहरुको पनि प्रमाण (Physical Evidence is the Evidence of Evidences) हो । समान्यतया भौतिक प्रमाण:- Finger Print, Blood contain, Viscera Report etc प्रकारका भौतिक प्रमाणहरु प्राथमिक प्रमाणको तहमा पर्दछन् । कतिपय अवस्थामा भौतिक प्रमाण पनि परिस्थितिजन्य प्रकृतिका हुन्छन।

भौतिक प्रमाण भन्नाले कुनै देख्न छुन वा थाहा पाउन सकिने वस्तुहरु भन्ने बुझिन्छ । यस अन्तर्गत घटनास्थलमा फेला परेका भौतिक चिजवस्तुहरु जस्तै खुकुरी, जुत्ता, पन्जा, चस्मा घडी आदि पर्दछन् । कुनै व्यक्तिको पहिचान हुने चिजवस्तु घटनास्थलमा फेला परेमा सो व्यक्ति सो घटनाको लागि जिम्मेवार रहेको पुष्टि गर्न मद्दत गर्दछ।

ii) मानवीय व्यवहार (Human Behavior)

वारदातको पीडित र शंकित व्यक्तिबीच वारदात घटना घटाउने वा पीडितलाई पीडा (क्षति) पुर्याउनु पर्ने सम्मको ईविलाग रहेको संकेत, पूर्व धाक धम्की वा दागा धरेको अवस्था, फोन, इमेल सामाजिक संजालको माध्यमद्वारा धम्की दिएको अवस्थामा, जसरी धाक, धम्की वा वारदातको पूर्व संकेत गरे भएको थियो । सोही तरहको घटना घटेको, कर्तव्यबाटै वारदात घटना घटेको भन्ने पीडितको वा कर्तव्य ज्यानका हकमा लाशजाँच प्रकृति, लाशमा परेका घाउ चोटको प्रकृति आदि । यद्यपि यस्ता तथ्यगत सूचना र मुचुल्का लगायतका कागज प्रमाणहरुको हैसियत प्रत्यक्षदर्शी जस्तो प्राथमिक(Primary) वा प्रत्यक्ष प्रमाण (Direct Evidence) को उपलब्धता नरहेको अवस्थामा परिस्थितिजन्य प्रमाण कोटीको रहन्छ। तथापी चश्मादित गवाह र प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा यस्तै परिस्थितिजन्य प्रमाणका आधारमा शंकित व्यक्तिको इन्कारी बयान रहेको अवस्थामा पनि पारस्परिक मालाकार कडीका रुपमा रहेका परिस्थितिजन्य प्रमाणहरुकै आधारमा कसूरदार ठहर गर्न संभव हुन सक्दछ ।

पहिले देखिएको रिसर्चि, कसैले कसैलाई धेरै मानिसको अगाडी माछु भनी भन्नु र सोही व्यक्तिको हत्या हुनु, फोन, इमेल, सामाजिक सञ्जाल मार्फत धम्की दिनु, आदि । जहाँ चस्मदित गवाह र प्रत्यक्ष प्रमाणको अभाव हुन्छ, त्यस्तो अवस्थामा यि प्रकृतिका प्रमाणहरुको निष्कर्ष निकाल्न मद्दत गर्दछन् ।

५. प्रत्यक्ष र परिस्थितिजन्य प्रमाणमा भिन्नता

प्रमाणको प्रकृति अनुसार यसको वर्गिकरण दुई प्रकारमा गरिन्छ । प्रत्यक्ष प्रमाण र परिस्थितिजन्य प्रमाण। कुनै तथ्यको बारेमा प्रत्यक्ष देख्ने साक्षी जसले घटना आफैले देखी सो बारेमा जानकारी दिन्छ, त्यसलाई प्रत्यक्ष प्रमाण भनिन्छ । घटनाको सत्यता उद्घाटित गर्न निष्कर्ष निकाल्न मद्दत गर्ने आधार र कारणयुक्त तथ्य नै परिस्थितिजन्य प्रमाण हुन । ठहर गर्नु पर्ने कुरा वा विवादग्रस्त तथ्यलाई प्रत्यक्ष रुपमा प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहयोग पुर्याउने प्रमाण प्रत्यक्ष प्रमाण हो । ज्यान मुद्दामा घटना देख्ने, ठहर गर्ने कुरासँग सम्बन्ध राख्ने अन्य कुराको निष्कर्ष निकाल्न सहयोग वा मद्दत पुर्याने प्रमाण परिस्थितिजन्य प्रमाण हो ।

- प्रत्यक्ष प्रमाण अदालतले सहजै ग्रहण गर्दछ भने परिस्थितिजन्य प्रमाण ग्रहण गर्दा ज्यादै होसियारी र शर्तकता अपनाउने गर्दछ ।
- प्रत्यक्ष प्रमाण सर्वोत्तम (Supreme) प्रमाण हो भने परिस्थितिजन्य प्रमाण सर्वोत्तम प्रमाण नभएको अवस्थामा घटनाको पुष्टिलाई मद्दत गर्ने प्रमाण हो ।
- प्रत्यक्ष प्रमाणलाई अदालतले इन्कार गर्न सक्दैन भने सबै अवस्थामा परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई स्वीकार नगर्न सक्दछ ।
- प्रत्यक्ष प्रमाणलाई धेरै परीक्षणको आवश्यकता पर्दैन भने परिस्थितिजन्य प्रमाणको लेखाजोखा गर्दा विभिन्न कडीहरु वा शृंखलाहरुमा जोडिनु पर्दछ । ति कडीहरु आपसमा मिलान भई मालाकार रुप लिएको हुनु पर्दछ । परिस्थितिजन्य प्रमाण घटनाको परिस्थितिको एक शृंखलाको कडी हो । जसलाई अन्य कडीले पुष्टि गर्नु पर्दछ ।

६. सर्वोच्च अदालतबाट भएका व्याख्याहरु

नेपाल सरकार विरुद्ध तुली भन्ने कान्छी तामाङ्गनी नेकाप २०४५अंक ११ नि.नं. ३६५२ पृष्ठ ११९६

व्यक्तिले साक्षी राखी कर्तव्य गर्ने भन्ने स्वभाविक प्रकृत्या नहुने । प्रत्यक्ष प्रमाण नभएको स्थितिमा परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई राम्ररी छानबिन गरी निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने । प्रत्यक्ष प्रमाणको अभाव छ भनी त्यसको लाभ अभियुक्तालाई मात्र दिने हो भने परिस्थितिजन्य प्रमाणको धारणा मृत प्राय हुने ।

नारायण डाँगी विरुद्ध नेपाल सरकार स.अ.बु. २०६६ वर्ष १८ अंक २४ पु. ४२६ पृष्ठ ४४

घटनाको चस्मदित प्रत्यक्षदर्शी कोहि नरहेको अवस्थामा प्रत्यक्षदर्शीको अभावमा अन्य स्वतन्त्र परिस्थितिजन्य प्रमाणको मूल्यांकन नगरी गंभिर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा निष्कर्षमा पुग्ने हो भने चस्मदित गवाह विनाको कसूरमा सबै आरोपितलाई सफाई दिँदै जानु पर्ने अवस्था रहन्छ । यस्ता भएमा अपराधिको मनोबल बढ्दै जाने र यसले समाजमा दण्डहिन्ताको स्थिति सिर्जना हुन सक्ने र न्याय व्यवस्था प्रति पनि वितृष्णता पैदा हुन्छ । स्वतन्त्र रुपमा

स्थापित भएका परिस्थितिजन्य प्रमाणको फौजदारी न्यायिक प्रणालीमा कसूर स्थापित गर्ने एक मुख्य आधारको रूपमा रहेको हुन्छ । यस्तो आधारलाई नजरअन्दाज गरी निर्णय दिँदा समाजमा न्याय व्यवस्थाको प्रवर्द्धनमा बाधा अड्चनको अवस्था सिर्जना हुन जाने ।

नेपाल सरकार विरुद्ध दलबहादुर चोख्याल नेकाप २०६८ अंक २ नि.न. ८५५३ पृष्ठ २०५

घटनाको अवस्था एवं तत्काल विमान परिस्थितिलाई पुन मुल्यांकन गरी परिस्थितिजन्य प्रमाणको अस्तित्वलाई नकार्न उचित हुन आउँदैन । तसर्थ परिस्थितिजन्य प्रमाणको भूमिका तथा अस्तित्वलाई विश्लेषण र विवेचना गर्नुपनि त्यत्तिकै सान्दर्भिक देखिने ।

चाल्स गुरुमुख सोभराज विरुद्ध नेपाल सरकार ने.का. २०६७ अंक ५ नि. ८३७८ पृष्ठ ८१४

- मृतकको हत्या कुनै व्यक्तिको कर्तव्यबाट भएकोले कसूरजन्य कार्य गर्ने अपराधिलाई प्रचलित कानून बमोजिम सजाय गर्नु पर्ने हुँदा अप्रत्यक्ष प्रमाणको आधारमा पनि कसूरदार देखिएको व्यक्तिलाई सजाय गर्नु अदालतको कर्तव्य हुने ।
- अपराध गर्दा अपनाइएको तरिका र अपराधको प्रकृति हेर्दा अपराधी पूर्ण सचेत, सावधान रही नियोजित र संगठित रूपमा आफ्नो कार्य योजनालाई पूर्णता दिएको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा अभियोजन पक्षद्वारा प्रस्तुत अप्रत्यक्ष प्रमाण र खासगरी परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा नै अपराधीसम्म पुग्न पर्ने र त्यस्तो प्रमाणको आधारमा कसूरदार देखिन आएको अभियुक्तलाई सजाय गर्नु पर्ने ।
- कानून अनुरूप प्रमाणको रूपमा पेश गरिएका कुराहरूको मुद्दामा सम्बद्धता छ छैन भन्ने विषय अदालतले निर्धारण गर्न सक्ने ।
- संगठित अपराध लगायत अन्तराष्ट्रिय स्तरका अपराधीहरूको सूचना आदान प्रदान गरी सदस्य राष्ट्रहरू बिच सहयोग आदान प्रदान गर्नका लागि स्थापना भएको इन्टरपोल प्रहरीहरूको अन्तराष्ट्रिय संगठन नै UNO द्वारा मान्यता प्राप्त रहेकोले अपराध अनुसन्धान सम्बन्धमा यस निकायले दिएको तथ्यांकलाई सहजै अन्यथा भन्न नसकिने ।
- कुनै प्रमाण विनाको इन्कारी बयान अर्थहिन र प्रयोजनहिन हुन्छ र यस्तोमा संकलित अप्रत्यक्ष प्रमाणलाई पनि निजका विरुद्ध अदालतले प्रमाण ग्रहण गर्नु पर्ने ।
- विशेष अवस्था र परिस्थितिमा प्रत्यक्ष प्रमाणको अभाव भएपनि परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई विशेष रूपमा ग्रहण गरी सजाय ठहर गर्नुपर्ने अवस्था हुन आउने।
- कुनै काम, घटना वा अपराधमका सम्बन्धमा अभियुक्तका काम वा व्यवहारका विभिन्न अवस्था वा कृयाकलापहरूबाट तथ्यहरूको कडी एक आपसमा शृंखलावद्ध रूपमा जोडिँदा अपराधिक कार्य सम्पादन भएको स्वभाविक निष्कर्ष निस्कने भएमा, सो कार्य र व्यवहारबाट अभियुक्तले अपराध गरेको स्थापित भएको देखिएमा यस्तो तथ्यहरूको मालाकार कडीलाई परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा परिभाषित गरिन्छ । यसको लागि तथ्यका प्रत्येक कडी एक आपसमा आबद्ध र अन्योन्याश्रित भएको हुनु पर्ने र तथ्यको कुनै एक कडीको पनि अनुपस्थिति भएमा सो प्रमाण खण्डित भएको मान्नु पर्ने ।

- कुनै न्यायाधीशले फौजदारी मुद्दामा सुनुवाई गर्दा कुनै निर्दोष मानिसले सजाय नपाओस भनी जति सजक रहनु पर्दछ, कुनै अपराध गरेको व्यक्तिले सजायबाट उन्मुक्ति पाउन नसकोस भनी त्यतिकै सावधान रहनु पर्दछ ।

नेपाल सरकार विरुद्ध मालती देवी कलबार ने.का. २०६४ अंक १२ नि.नं. ७९०८ पृष्ठ १६००

परिस्थितिजन्य प्रमाण जहिले पनि प्रत्यक्ष हुनु पर्दछ । अनुमानबाट समर्थन हुने विषय होइन, के कस्तो परिस्थितिजन्य प्रमाण हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा खुलाउनु पर्दछ । घटनासँग सम्बन्धित विभिन्न कडीहरू मालाकार रूपमा एक अर्कासँग जोडिएको र त्यसबाट परिणामको स्वभाविक निष्कर्ष आउनु पर्ने ।

शुक्रराज विश्वकर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार ने.का.प. २०६९ अंक १२ नि.नं. ८९३० पृष्ठ १८०२

वारदात प्रतिवादीकै घरकोठा भित्रै हुनुको साथै रातको समयमा भएको भन्ने देखिएको अवस्थामा यस्तो स्थान र समयमा चस्मादित गवाहको अभाव रहनु स्वभाविक नै हुन्छ र सबै वारदात एवं अपराधमा चस्मादित गवाह हुने पर्दछ भन्ने पनि छैन । कसूरदारले कसूर गरेको कुरा प्रमाणित हुन अपराधको अनुसन्धान हुँदा विभिन्न कोणबाट प्राप्त तथ्य एवं अभिव्यक्त भएका भनाईलाई परिस्थितिजन्य प्रमाणबाट समर्थन भएको हुनुपर्ने ।

७. उपसंहार

प्रमाणका प्रकारहरू मध्ये परिस्थितिजन्य प्रमाण पनि एउटा महत्वपूर्ण प्रमाण हो । परिस्थितिजन्य प्रमाण घटनाको परिस्थितिको एक शृंखलाको कडी हो । जसलाई अन्य कडीले पुष्टी गरी अभियुक्तलाई दोषी निकर्षित गर्न सकिन्छ । यसले घटनाको परिस्थितिहरूको संयोजन, कडीहरू जोडाइहरूबाट घटना र अभियुक्त बिच सम्बन्धको कडी स्थापित गर्दछ । ठहर गर्न पर्ने कुराहरूसँग सम्बद्ध तथ्यहरूलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणहरू परिस्थितिजन्य प्रमाणहरू हुन । जसले कुनै तथ्यको बारेमा निष्कर्ष निकाल्न सहयोग पुर्याउँछ । परिस्थितिजन्य प्रमाणहरू ग्रहणयोग्य प्रमाण हुनका लागि यिनीहरूको सम्बन्ध मालाकार कडीको रूपमा स्थापित भएको हुनुपर्दछ । यदि बिचमा कुनै कडी टुट्न गएमा यसको प्रमाणिक मूल्य (Evidential Value) हुँदैन ।

फौजदारी मुद्दामा सबै अवस्थामा प्रत्यक्ष प्रमाणको प्राप्यता हुन नसक्ने भएकोले परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा दोषी पहिचान गर्नु पर्ने हुँदा यसको ज्यादा महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । अनुसन्धानका क्रममा यस्ता प्रमाणको संकलन गर्दा एक अर्को प्रमाणको बिचमा सम्बन्ध वा कडी स्थापित हुने गरी गरिनु पर्दछ । मालाकार कडी स्थापित भएका परिस्थितिजन्य प्रमाणहरूको प्रमाणिक मूल्य उच्च स्तरको हुन्छ । अदालतले यस्ता प्रमाणलाई ग्रहण गरी दोषी ठहर गर्ने गर्दछ । सर्वोच्च अदालतले समेत प्रत्यक्ष प्रमाण नभएको मुद्दामा परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई एक महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा ग्रहण गरी विभिन्न मुद्दामा कसूरदार कायम गर्नका साथै यस्ता प्रमाणको महत्वको बारेमा बिष्टृत व्याख्या समेत गरेको पाइन्छ । अन्त्यमा पेशेवार अपराधीहरू (Professional Criminal) ले अपराध गर्दा आधुनिक औजार र प्रविधि (Tools and Technology) प्रयोग गर्ने भएकोले अनुसन्धानका क्रममा प्रत्यक्ष प्रमाण फेला पार्न कठिन हुँदा परिस्थितिजन्य प्रमाणहरूका आधारमा दोषी पहिचान गर्नु पर्ने भएको कारणले घटनासँग सम्बन्धित त्यस्ता प्रमाणहरूलाई, प्रमाण कानूनका मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त अनुसार संकलन गरी प्रस्तुत गरिएमा अदालतले समेत ती प्रमाणहरूलाई सहज रूपमा ग्रहण गर्ने भएकोले सो तर्फ अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको ध्यान जान जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- प्रमाण कानून, प्रकाश वस्ती
- न्याय प्रशासनका आयामहरू, सम्पादक श्याम कुमार भट्टराई दोस्रो संस्करण २०७६
- प्रमाण कानून सिद्धान्त र व्यवहार, केदार दाहाल, २०७०
- सरकारी वकील दिग्दर्शन, २०६३ दोस्रो संस्करण
- नेपाल कानून पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू प्रकाशक सर्वोच्च अदालत
- *Principles of the law of evidence, Dr Avtar Sing*
- *Murphy on evidence, petor murphy, Universal law publishing co. p.ltd second indian reprint 2000*
- *The Law of Evidence, Pradeep Kumar Shrestha, Pairabi Book House, 2019*

अनुसन्धानको क्रममा लिइने बयानको प्रमाणिकता

बालकृष्ण बाग्ले ♦

खेमराज भट्ट ♦

१. बिषय प्रवेश:

फौजदारी कानून तथा न्याय प्रणाली सञ्चालनका सन्दर्भमा स्थापित मान्य सिद्धान्तहरूमा अभियुक्तको निर्दोषिताको सिद्धान्त (Presumption of Innocence) र अभियुक्त चुप रहन पाउने हक (Right to remain silence) लाई फौजदारी कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्तको मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ। कमन ल प्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुकहरूको कानून प्रणालीको आधारभूत मान्यताका रूपमा रहेका यी सिद्धान्तहरूको प्रयोग र पालना गर्दै कुनै अमूक घटना वारदातमा संलग्न रहेको भनी शंका गरिएको वा आरोपित गरिएको व्यक्तिको भनाइ (Statement) लाई अनुसन्धानको क्रममा लेखवद्ध गर्नु अनुसन्धान प्रकृत्याको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो। घटित अपराधको अनुसन्धानका विभिन्न कडी (Segment) मध्ये शंकित व्यक्तिको अनुसन्धानको बयानलाई महत्वपूर्ण आधारस्तभको रूपमा लिइन्छ। अनुसन्धानमा लिइने बयानले एकातर्फ घटित अपराधको यथार्थ पत्ता लगाउन सजिलो हुन्छ भने अर्को तर्फ अनुसन्धानको प्रकृत्या र पद्धतिलाई यसले निर्देशित मात्र गरेको हुँदा घटित अपराधमा शंका वा दोषी भनी उल्लेख गरिएको व्यक्तिको दोषी वा निर्दोषिताको एउटा आधार पनि खडा गर्न सहयोग पुरयाउँछ। आरोप लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो कुरा भन्न पाउने र कुनै पनि न्यायिक अधिकारीले निर्णय गर्नु पूर्व दुवै पक्षका कुरा सुनेर मात्र निष्कर्षमा पुग्नु पर्छ भन्ने प्राकृतिक न्यायको शास्वत मान्यताको आलोकमा अभियुक्तको अनुसन्धानको बयानलाई अपराध अनुसन्धानको एक विशिष्ट र मौलिक मान्यताको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ।

न्याय निरोपणको कार्य अत्यन्तै जटिल र प्राविधिक विषय हो। न्याय सम्पादनको लागि अपराधको वस्तुनिष्ठ अनुसन्धान आवश्यक हुन्छ। यसका लागि अपराधसंग सम्बन्धित तथ्यहरूको संकलन, संरक्षण, परीक्षण र विश्लेषण जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ। अपराध अनुसन्धानको अन्तिम लक्ष्य भनेको अपराध कसरी घटित भयो भन्ने कुराको सत्य तथ्य पत्ता लगाउनु हो। यसका लागि जिम्मेवार व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याउन अभियोजन गरी दोषी सिद्ध गराउनु पर्ने भएकोले तथ्य संकलनको सन्दर्भमा अभियुक्तको अनुसन्धानमा बयान अपरिहार्य मानिन्छ।

अपराध अनुसन्धान तीन आई ३१ अर्थात Information (सूचना), Instrument (साधन वा प्रविधि) र Interviewing को समष्टिगत स्वरूप भएकोले अपराधसंग सम्बन्धित विषयमा अपराधसंग जोडिएका वा सो कार्यमा संलग्न भनी शंका गरिएका र आरोपित गरिएका व्यक्तिहरूको बयान अनुसन्धानको लागि महत्वपूर्ण आधार हुने कुरामा कुनै विवाद हुन सक्दैन। प्राप्त अन्य सम्बद्ध सूचना र तथ्यहरूको सत्यता र वैधताको पुष्ट्याई र तिनीहरूका बीचको अन्तरसम्बन्ध र अस्तित्वलाई स्वीकार्य वा अस्वीकार्य

बनाउन पनि अभियुक्तको अनुसन्धानको बयान प्रसांगिक र अर्थपूर्ण रहन्छ ।

फौजदारी अपराधमा अभियुक्तको अनुसन्धानको बयानबाट अनुसन्धान कर्तालाई अपराधको वास्तविकता पत्ता लगाउन वा अनुसन्धानलाई दिशा निर्देशन गर्न सहयोग पुग्दछ । वारदात घट्टनुको कारण, परिस्थिति, वारदातको विवरण, अपराधका तत्वहरू तथा वारदातमा संलग्न व्यक्तिहरूको संलग्नता लगायतका कुराहरू बयानबाट एकिन हुने भएकोले यसले न्याय निरोपणको लागि न्याय कर्ताको लागि समेत महत्वपूर्ण आधार खडा गर्दछ । सामान्यतया फौजदारी अपराधमा अपराधकर्तानै अपराध अर्थात घटनाको चश्मदित व्यक्ति (Eye witness) हुने भएकोले निजले अपराधलाई राम्रो सँग चित्रण गर्न सक्ने र यसबाट घटनाको सत्यता स्पष्ट हुने भएकोले अभियुक्तको बयानलाई सत्य वा न्यायको वास्तविकता उजागर गर्ने महत्वपूर्ण अस्त्र (Tool) को रूपमा पनि लिने गरिन्छ । अनुसन्धानको बयान आरोपित वा दोषी व्यक्तिले आफ्नो कुरा भन्न पाउने वा आफ्नो सफाई पेश गर्ने स्वर्णिम अवसर र मौका मात्रै होईन आफ्नो वचाउको लागि आफुलाई प्रस्तुत गर्ने, अनुसन्धान पद्धतीलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने र वास्तविक सत्यको उजागर गर्ने दिशामा अनुसन्धानको बयान उपयोगि र महत्वपूर्ण हुने भएकोले मूलतः अभियोजनात्मक अनुसन्धान पद्धती अवलम्बन गरिने मूलकहरूमा अभियुक्तको अनुसन्धानको बयानलाई निश्चित शर्त र बन्देजको आधारमा प्रमाणमा लिने वा ग्रहण गर्ने र बयान समेतका अन्य संकलित तथ्य र प्रमाणका आधारमा आरोपित उपर अभियोजन गरिने र सोही आधारमा न्याय निरोपण गरिने परिपाटीको विकाश भएकोले अनुसन्धानको बयानको कानूनी वैधता र विश्वसनियतालाई फौजदारी न्याय प्रणालीमा आत्मसाथ गरिएको हो ।

२. अवधारणात्मक पक्ष

अपराध अनुसन्धानका क्रममा अभियुक्त वा शंकित व्यक्ति (Suspect) सँग लिइने बयानलाई Interrogation भन्ने गरिएको भएता पनि आजकल यो शब्दलाई बयान भन्दा अन्तर्वार्ता (Interview) भन्ने शब्द प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । बयान (Interrogation) भन्ने शब्द आदेशात्मक र एकतर्फी प्रकृया भएको र यो प्रकृयाबाट अपराधको सूचना वा तथ्य प्राप्त गर्दा अभियुक्तले मानसिक सहजता समेत अनुभव गर्न नसक्ने र कतिपय अवस्थामा अभियुक्तले अनुसन्धानलाई सहयोग पुऱ्याउने परिस्थिति समेत नहुने देखिएकाले बयान (Interrogation) को सट्टा अन्तर्वार्ता (Interview) शब्दको प्रयोग गरी सो अनुसारको वातावरण र प्रविधिको प्रयोगबाट अभियुक्तको भनाइलाई अभिलेखीकरण गरिने परिपाटी विकास भएकोले बयानको सट्टा अन्तर्वार्ता भन्ने शब्द बढी सान्दर्भिक, समानुकुल र परिस्थिति अनुकूल हुन्छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसाथ गरिएको छ ।^१ अन्तरवार्ता वा बयानको मुख्य उद्देश्य कुनै घटना वारदातमा संलग्न रहेको व्यक्तिलाई जिम्मेवार बनाउनु र निर्दोष व्यक्तिलाई शंकाको घेराबाट बाहिर राख्नु भएकोले^२ (The Ultimate goals of interviewing and Interrogating are to identify those responsible for a crime and to eliminate the innocent from Suspicious) अन्तरवार्ता र बयानलाई

1 https://www.legalline.ca/legal-answers/witness-statements-interviews-and-interrogations/The_purpose_of_an_interview_is_to_gather_information,_whereas_an_interrogation_attempts_to_get_a_suspect_to_confess_something (Visited on 24 June 2020)

२ Wayne W. Bennet and Karen M. Hess, Criminal Investigation. (Sixth ed). Worth word publication. P. 140

अनुसन्धानको एक महत्वपूर्ण चरणको रूपमा लिइन्छ। सैद्धान्तिक रूपमा अन्तर्वार्ता त्यस्ता व्यक्तिहरूको लिइन्छ जो घटनामा शकितको रूपमा हुँदैन तर घटनाको सम्बन्धमा वा घटनामा संलग्नको बारेमा थाहा जानकारी भएका र पाएका हुन्छन्। तर बयान (Interrogation) त्यस्ता व्यक्तिहरूको लिइन्छ जुन घटनामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भनी शंका गरिएका हुन्छन्। अन्तर्वार्ता र बयानको शाब्दिक र सैद्धान्तिक मान्यता र अर्थ फरक रहेता पनि दुवै पद्धतिले घटनासंग जोडिएका वा सो सम्बन्धमा थाहा पाएका व्यक्तिबाट वारदातका सम्बन्धमा यथार्थ र अधिकतम जानकारी प्राप्त गर्नु नै रहेको हुन्छ। बयान (Interrogation) शब्दले वारदातका सम्बन्धमा शंका गरिएको व्यक्तिलाई अपराध स्वीकार गराउन जोड दिने उद्देश्य निहित रहने र त्यस किसिमको पद्धती आधुनिक फौजदारी कानूनको मान्य सिद्धान्तको दायरा भित्र नपर्ने भएबाट भन्दा अन्तरवार्ता भन्ने शब्दावली र सो अनुसारको व्यवहार अवलम्बन गर्ने पद्धती विकास भएको छ। यस प्रकार बयान र अन्तरवार्तालाई एउटै अर्थ र उद्देश्यबाट हेर्ने धारणाको विकास भएता पनि नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीमा अन्तर्वार्ता शब्दको सट्टा बयान भन्ने शब्दको प्रयोग गरी सोही अनुसारको कानूनी व्यवस्था, अभ्यास र पद्धती व्यवहारमा अनुशरण गरिएको पाइन्छ।^३

सामान्य रूपमा बयान भनेको कुनै आपराधिक घटना वारदातका सम्बन्धमा अपेक्षित सूचना प्राप्त गर्न गरिने अन्तरवार्ता हो। बयान के हो भन्ने सम्बन्धमा टोपवहादुर सिंहको कानूनी शब्दकोषमा वादी प्रतिवादिले अड्डा अदालतमा दिने वा गर्ने वर्णन, मौखिक उजुर भनी परिभाषित गरिएको पाइन्छ। त्यसै गरी डा. शंकरकुमार श्रेष्ठको नेपाली कानूनी शब्दकोषमा मौखिक उजुर, अड्डा अदालतमा वादी प्रतिवादी वा अभियुक्तले मुद्दा वा अपराध सम्बन्धमा गरिदिने कागज, पेटवोलीबाट बुझिएको वा कारणी सरहका व्यक्तिले गरिदिने कागज भनी बयानलाई परिभाषा गरिएको छ। तर उल्लेखित शब्दकोषका परिभाषाले अनुसन्धानको बयानको सन्दर्भलाई स्पष्ट नबोलेको र अदालतमा मात्र अभियुक्तको बयान हुन्छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसाथ गरिएको जस्तो भएता पनि अनुसन्धानको क्रममा गरिने बयानको सन्दर्भलाई हेर्दा कुनै वारदात वा आपराधिक कार्यमा संलग्न रहेको आशंकाका वा पीडित पक्षको किटानी जाहेरीको आधारमा कुनै शकित व्यक्तिलाई रीतपूर्वक पक्राउ गरी वारदात घटनुको कारण, अवस्था, अपराधका तत्वहरू साथै वारदातमा निजको संलग्नताका बारेमा निजको भनाई लेखबद्ध गर्ने कार्य बयान हो भनेर बुझ्न सकिन्छ।

फौजदारी कानूनको उलंघन अपराध हुन्छ र अपराधको अनुसन्धान गरी दोषीलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गरी समाजमा शान्ति व्यवस्था र अमनचयन कायम गर्नु फौजदारी न्यायको मुख्य उद्देश्य निहित रहेको हुन्छ। यसका लागि कुनै आपराधिक घटनाका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकिकात नगरी तथ्य स्थापित नहुने र स्थापित तथ्य, सम्बद्ध प्रमाण र कानूनी आधार नभई अभियोजन नहुने तथा तथ्य, प्रमाण र कानूनको व्याख्या विश्लेषण नगरी कुनै व्यक्ति उपरको कसूर तथा सजाय निर्धारण

३ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १६मा अनुसूची १ वा २ अन्तर्गतका कसूरका सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकिल समक्ष अभियुक्तको बयान लिनेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको। त्यसै गरी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ को उपदफा (२)(ख) मा फौजदारी मुद्दामा कुनै अभियुक्तले निजलाई लगाईएको अभियोगका सम्बन्धमा अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा निश्चित शर्त र अवस्थामा प्रमाणमा लिन हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ।

नहुने भएकोले प्रभावकारी अनुसन्धान विना सही अभियोजन र सही अभियोजन विना वास्तविक न्याय सम्पादन हुन सम्भव देखिदैन। प्रभावकारी अनुसन्धाननै न्यायको आधार भएकोले अपराध अनुसन्धानको कार्य निश्चित विधि र प्रकृया अनुसार कानूनले निर्दिष्ट गरेको तरिका र अधिकारीबाट हुन जरुरी हुन्छ। अपराध अनुसन्धानको क्रममा लिईने अभियुक्तको बयानबाट शकित व्यक्ति दोषी वा निर्दोष के हो ? भन्ने कुरा यकिन गर्न, दोषी देखिए अभियोजन गर्न र निर्दोष देखिए अभियोजन नै नहुने परिस्थिति समेत खडा हुन सक्दछ। यसका अतिरिक्त अनुसन्धानमा लिइने देहायका सबै वा कुनै कुराको वास्तविकता यकिन गर्न सकिन्छ।^४

- अपराधको कारण पत्ता लगाउन,
- कसूर र घटनावारे सत्य तथ्य कुरा पत्ता लगाउन,
- घटित घटना र अपराधी बिचको सम्बन्ध पत्ता लगाउन,
- कसूर वा घटना अन्तरनिहित अन्य कानूनी, गैरकानूनी कार्यहरूको जानकारी प्राप्त गर्न,
- अपराधमा प्रयोग भएको वा गरिएको साधन वा हतियार, प्रविधि वा तौरतरिकाका वारेमा जानकारी प्राप्त गर्न,
- अपराधमा संलग्न अन्य अभियुक्त वा दोषीहरूको वारेमा जानकारी हासिल गर्न,
- अपराधका अन्य पक्षहरूमा अनुसन्धानको पहुँच (Access) पुऱ्याउन।

यसका अतिरिक्त अनुसन्धानको बयानबाट अनुसन्धानकर्तालाई बाँकी अनुसन्धानको भावी कार्यदिशा निक्यौल गर्न, सम्भावित अपराध नियन्त्रण गर्न, पीडितको सुरक्षा र संरक्षणप्रति संवेदनशील हुन, थप प्रमाण र तथ्यहरूको खोजी गर्न, अभियुक्तको मनोवृत्ति र मनोदशा निक्यौल गरी निज उपर हुन सक्ने संभावित खतराहरूलाई रोक्न र थप सुरक्षा जोखिमका क्षेत्रहरू पहिचान गर्न, अनुसन्धानको निष्कर्ष र अभियोजन गर्ने वा नगर्ने कुराको निर्णय गर्न आवश्यक सूचना र तथ्यहरू प्राप्त हुन्छन्। यसै गरी अभियोजनकर्ताको लागि समेत अनुसन्धानको बयानबाट अभियोजन गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयका अतिरिक्त अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्दा सम्भाव्य कानूनी व्यवस्थाको पूर्व आंकलन गरी सोही अनुरूप अनुसन्धानको प्रकृया र पद्धतिलाई अनुशरण गर्न अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन वा पृष्ठपोषण दिन मद्दत पुऱ्याउँछ। यसका साथै न्यायकर्ताको लागि अनुसन्धानको बयान समेतका आधारमा अभियुक्तको आपराधिक मनोवृत्ति यकिन गर्न, अपराधको गाम्भिर्यता थाहा पाउन, अभियोजनको कानूनी आधार र अभियुक्त उपर गरिने पुर्पक्ष र कारवाहीका विषयमा सोच्न वा संवेदनशील हुन सहयोग पुऱ्याउँछ। अनुसन्धानको समग्र प्रकृयाको एक महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहेको अभियुक्तको अनुसन्धानको बयान र त्यसबाट तयार हुने अनुसन्धानको भावी रणनीति समेतका आधारमा तयार हुने अनुसन्धानको निष्कर्ष अनुसन्धानकर्ताका लागि आउटपुट (Output) र अभियोजनकर्ता र न्यायकर्ताको लागि इनपुट (Input) हुने भएकोले समग्र रूपमा घटनाको वास्तविकता र सत्यता यकिन गर्न र न्यायिक प्रकृया र पद्धतिलाई निश्चितता प्रदान गर्न सहयोग पुग्ने भएकोले अभियुक्तको अनुसन्धानको बयानको अबधारणा र मान्यता न्यायिक प्रणालीमा विकास भएको हो।

^४ चेतनाथ घिमिरे, अनुसन्धानात्क अन्तर्वाता र यसका तरिकाहरु, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग स्मारिका, (२०६२) पृ.१०

३. अनुसन्धानको बयान र अभियुक्तको अधिकार

आधुनिक फौजदारी न्याय प्रणालीका विषयबस्तु, उद्देश्य र सारहरू सबै मानव अधिकारका आधारभूत मूल्य र मान्यताद्वारा निर्देशित छन् । मानव अधिकारका आधारभूत मूल्य मान्यता अनुकूल नरहेको फौजदारी न्यायले स्वच्छता र निष्पक्षताको प्रवर्धन गर्न सक्दैन । न्याय सत्यको खोजी हो । न्याय तथ्य एवं प्रमाणमा आधारित हुनुपर्दछ । अदालतमा सुनुवाई हुने देवानी वा फौजदारी जुनसुकै मुद्दा भए पनि प्रमाणको आधारमा न्याय सम्पादन गरिन्छ । न्याय सम्पादनको क्रममा सत्यतथ्य पहिचान गर्न निश्चित विधि, प्रकृया र कार्यविधिको पालना गरी प्रमाण संकलन गर्नु पर्दछ । निश्चित विधि र प्रकृया बमोजिम संकलन गरिएका प्रमाणको आधारमा गरिने न्याय सम्पादन मात्रै प्रभावकारी रहन्छ । त्यसमा पनि फौजदारी न्याय प्रशासनमा राज्यको प्रत्यक्ष सहभागिता रहने भएकोले राज्यद्वारा नियन्त्रणमा लिई अनुसन्धानको दायरामा आएको अभियुक्तलाई कानूनको दृष्टिमा समानता (Equality of Law) र कानूनद्वारा समान उपचारको हक (Equal Protection of Law) फौजदारी न्यायको क्षेत्रमा राज्यले अभियुक्त उपर गर्ने व्यवहारको मूलभूत मापदण्डको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ ।^५

फौजदारी कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई कस्ता अधिकार प्राप्त हुने र ती अधिकारहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा के कुन निकाय र पदाधिकारीहरूको के कस्तो संलग्नता र भूमिका रहन्छ भन्ने विषय सम्बन्धित मुलुकहरूले अवलम्बन गरेको फौजदारी न्याय पद्धतीमा भर पर्ने भए पनि फौजदारी न्यायमा स्वच्छता (fairness) र निष्पक्षता (Impartiality) का लागि फौजदारी न्यायिक प्रकृत्यामा आवद्ध व्यक्ति वा निकायहरूबाट अभियुक्त वा शक्तिलाई पक्राउ गर्दा, थुनामा राख्दा वा केरकार वा बयान (Interrogation) गर्दा शक्तिको प्रयोग गर्न नहुने, राज्यले कानून बमोजिम बाहेक व्यक्तिको स्वतन्त्रता अपहरण नगरिने, पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई प्रयाप्त प्रतिरक्षाको मौका दिनु पर्ने र उसलाई कानून व्यवसायीद्वारा प्रतिरक्षा गर्ने मौकाबाट कुनै अवस्था र बहानामा वन्चित गर्न नहुने, अभियोगको जानकारी विना र न्यायिक अधिकारीको आदेश विना थुनामा राख्न नहुने, थुनुवा वा पीडितको सुरक्षा वा गोप्यता कायम गर्नु पर्ने, खास अवस्थामा बाहेक पुर्पक्ष खुला रूपमा हुनुपर्ने, निर्णयको पुनरावलोकन माथिल्लो निकायबाट हुनु पर्ने जस्ता स्वच्छ सुनुवाईका^६(fair trial) न्यूनतम मापदण्डको प्रयोग र पालना गर्नु पर्ने र यी अधिकारहरूबाट वन्चित गर्न नहुने सिद्धान्तहरू विकास भएका छन् । सारतः अभियुक्त उपर मानवोचित व्यवहार गर्नु पर्ने सम्बन्धमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरू भएका छन् ।^७अभियुक्तका अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गरिएको यस्ता अधिकारहरू

५ मानव अधिकार सम्बन्धी स्रोत सामग्री , राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान पृ.१८७

६ स्वच्छ पुर्पक्षका मापदण्ड भित्र अनुसन्धान देखि अभियुक्तलाई सजाय गर्ने अन्तिम चरण सम्मका फौजदारी न्यायका सबै प्रक्रियाहरू समेटिन्छन् । पुर्पक्ष पूर्वका अधिकार (Pre Trial), पुर्पक्षका क्रममा प्राप्त हुने अधिकार (During the Trial) र सुनुवाई पश्चातको अवधिमा प्राप्त हुने अधिकार (Post-Trial) गरी ३ प्रकृतिका अधिकार यस अन्तरगत पर्दछन् । मूलतः स्वच्छ र निष्पक्ष न्यायका लागि सुनिश्चित यी अधिकारहरूका सम्बन्धमा थप जानकारीका लागि एननेष्टी ईन्टरनेशनलको फेयर ट्रायल मेनुवलमा हेर्न सकिन्छ ।

७ मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८ को दफा ५, नागरिक तथा राजनितिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को दफा ७, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी घदालतको विधानको धार ५५(१)(ख) समेतले कुनै अपराधको अनुसन्धानको क्रममा कुनै पनि स्वरूपको करकाप जबरजस्ती त्रास याताना वा अन्य कुनै पनि स्वरूपको क्रूर अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको मागिदार नबनाईने कुराको प्रत्याभूत गरेको छ ।

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान देखि अभियोजन र न्याय निरोपणका सन्दर्भमा समेत अत्यन्तै महत्वपूर्ण अधिकारका रूपमा हेरिन्छन्। उल्लेखित अधिकारहरूको सुनिश्चिता प्रायः सबै लोकतान्त्रिक मुलुकहरूले आफ्नो फौजदारी कानून प्रणालीमा स्वीकार गरेको अवस्था समेत देखिन्छ।^८

अभियुक्तको बयानका सन्दर्भमा मूलतः स्वेच्छा विरुद्धको बयान दिन कर लगाउन नहुने सिद्धान्त (Right Against Self-Incrimination), याताना विरुद्धको हक (Right Against Torture), निर्दोषिताको अनुमानको सिद्धान्त (Presumption of innocent), गिरफ्तारीको कारण थाहा पाउने हक (Right to know the Reason of Arrest), कानूनी प्रतिनिधित्वको अधिकार (Right to legal counseling and Representation) र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित हुन पाउने अधिकार (Right to be present before judicial Authority) जस्ता अधिकारहरूलाई उच्च प्राथमिकता प्रदान गरिएको छ। कसूरको प्रारम्भिक अनुसन्धानलाई प्रभावकारी र विश्वसनीय बनाउन यी अधिकारको संरक्षण गर्नु पर्ने देखिन्छ। मूलतः अपराध अनुसन्धानको क्रममा कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो अहित हुने गरी बोल्न वा बयान दिन कर लगाउन नहुने^९ आफ्नो नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई दुःख कष्ट, यातना, डर त्रास एवं प्रलोभन आदि दिन र निर्मम अमानवीय व्यवहार गर्न नहुने^{१०} यातना दिएको ठहरेमा क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने, शंकाको अवस्थाबाट उन्मुक्ति पाउन अभियुक्तले आफूलाई निर्दोष सावित गर्न प्रयाप्त समय र सुविधा (Sufficient time and Facilities) प्राप्त हुने र आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह, परामर्श र प्रतिनिधित्व गर्न पाउने (Right to Legal Counseling and Representation) र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थिति गराई पाउने अधिकार (Right to be Present before Judicial Authority) का विषयहरूलाई अभियुक्तका आधारभूत र नैसर्गिक अधिकारका रूपमा स्वीकार गरिएको छ।

अपराध अनुसन्धानको क्रममा विशेषतः अभियुक्तको बयान लिने सन्दर्भमा अभियुक्तलाई कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीले के कस्ता आधारभूत कुराहरूको जानकारी र सचेतना प्रदान गर्नु पर्दछ भन्ने सन्दर्भमा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले स्थापित गरेको Miranda Warning Rule,^{११} यस सन्दर्भमा विशेष उल्लेखनिय देखिन्छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई राज्यले आफ्नो नियन्त्रणमा लिँदा र बयान गराउँदा व्यक्तिका अधिकारमा आघात नपुग्ने गरी कार्य गर्नु पर्छ भन्दै फौजदारी कार्यविधि र फौजदारी न्यायलाई स्वच्छ पार्ने सन्दर्भमा नयाँ विधिशास्त्र नै विकास भएको पाइन्छ। अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले विकास गरेको मिरिण्डा वार्निङ अमेरिकाका लागि मात्रै नभएर समकालिन विश्वलाई नै मार्गदर्शन गर्न सफल भएको अवस्था छ। यही अवधारणा र मान्यतालाई अन्य मुलुकहरूले पनि आफ्नो संविधान र कानूनमा समाहित गरी वैयक्तिक स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने दिशामा अग्रसरता लिएको

८ नेपालको सन्दर्भमा संविधानको धारा २० मा न्याय सम्बन्धी हक अन्तर्गत कतिपय अधिकार समावेश भएका छन्।

९ Nemo Tenetur Seipsum Accusare भन्ने रोमन भनाईमा आधारित यो सिद्धान्तले कुनै पनि व्यक्ति अभियुक्त स्वयं नै किन नहोस उसलाई त्यस्तो कुनै बयान दिन कर लाग्ने छैन जसले निजलाई कुनै अपराधको अभियोगमा कसूरदार प्रमाणित गर्दछ। यस अन्तर्गत अभियुक्तका पछडी दुईवटा अधिकार छन्। चुप लाग्ने अधिकार (Right to silence) र आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने सुविधा (Privilege against self Incrimination)

१० यातना, निर्मम र अमानवीय व्यवहारलाई कानूनद्वारा दण्डनिय बनाई यस विरुद्धको हकलाई मौलिक हकको रूपमा समेत स्वीकार गरिएको छ। नेपालको संविधान, धारा २२

११ Miranda v. Arizona 384 U.S. 436

देखिन्छ । मिरिण्डा वार्निङ रूलबाट चिनिने यस सिद्धान्तमा निम्न ४ कुराहरू रहेका छन्:

- You have a right to remain silent
- Anything you can say is used against you in the court of law.
- You have a right to have an attorney.
- If you cannot afford an attorney, one will be appointed for you prior to any question.

फौजदारी कानूनको कार्यान्वयन र न्यायको व्यवस्थापनका पछाडि विभिन्न सैद्धान्तिक मान्यता, आवश्यकता र संस्थागत भूमिका फरक र अलग हुन सक्ने भएता पनि स्वच्छ र निष्पक्ष कार्यविधि न्यायको आधारभूत मूल्य हो भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । न्यायको अवधारणा भित्र मानवअधिकारको अवधारणा अन्तरनिहित रहने र कानूनको परम लक्ष्य मानव मर्यादा र व्यक्तिको सुरक्षा भएकोले फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने क्रममा अभियुक्तका कतिपय स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाउन सकिने कुरालाई जायज मानिएता पनि त्यस्तो बन्देज वा नियन्त्रण उचित (Just), तर्कसंगत (Reasonable) र कानून सम्मत (Lawful) भने हुन पर्दछ । यति मात्र होइन राज्यले आफ्नो नियन्त्रण, कब्जा वा थुनामा राखी अनुसन्धान गर्ने क्रममा एउटा व्यक्ति माथि नाजायज ढंगले गैरकानूनी रुपमा हावी हुन नपाओस् भन्नका खातिरनै अदालतबाट दोषी प्रमाणित नभए सम्म निर्दोष रहेको अनुमान गर्नु पर्ने,^{१३} अभियुक्तले आफैले आफ्नो विरुद्ध दोषी करार गर्न वा आफ्नो विरुद्ध बोल्नु नपर्ने^{१३}, आफ्नो प्रतिरक्षाका लागि व्यवसायिक कानून व्यवसायी मार्फत प्रतिनिधित्व गर्न पाउने^{१४} र कानूनले तोकेको प्रक्रिया विपरित प्राप्त गरिएका वा बलजफती वा दवाव वा भुक्त्याएर प्राप्त गरिएका प्रमाणहरूलाई ग्राह्य नमानिने गरी अभियुक्तका हितमा रक्षा कवज (Safeguard) को रुपमा यी अधिकारहरू फौजदारी न्यायका सिद्धान्तको रुपमा विकास गरिएका छन् । यी उल्लेखित अभियुक्तका अधिकार वा स्वतन्त्रतामा राज्यले बन्देज वा अवरोध खडा गरेमा त्यस्तो कार्य स्वतः कानून विपरित हुने भएकोले यी सबै व्यवस्थामा कानूनको शासन (Rule of Law), कानूनद्वारा स्थापित प्रक्रिया (Due process of Law) तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूलाई विना अपवाद आत्मसाथ गर्नु पर्दछ । फौजदारी न्यायले सारभूत एवं कार्यविधिगत कानूनी प्रकृत्यालाई जुनसुकै अवस्थामा पालना गर्नु पर्ने भएकोले स्वतन्त्र र स्वभाविक रुपमा अभियुक्तको बयान लगायत अन्य अनुसन्धान कार्य पुरा गर्नु पर्दछ । त्यसैले अनुसन्धानमा अभियुक्तले सावित वा इन्कारी जे बयान गरेता पनि कानूनले निर्दिष्ट गरेका विधि प्रकृत्या र पद्धतिलाई अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताले प्रयोग र पालना गरी अभियुक्तका अधिकारको सम्मान गर्नु पर्दछ । कुनै व्यक्तिको मानव अधिकारको उल्लंघन गरी संकलन गरिएका प्रमाणहरू न्यायिक निर्णयको सन्दर्भमा सान्दर्भिक र ग्राह्य नहुने भएकोले त्यस्ता प्रमाणहरूलाई अलग गर्ने अधिकार अभियोजनकर्तालाई हुने भएकोले अनुसन्धानकै तह देखि अभियुक्तको बयान लिने र प्रमाण संकलन लगायतको कुरामा सरकारी

१२ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ११(१) तथा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुवन्ध १९६६ को धारा १४(२) समेतले फौजदारी कसूरको अभियोग लागेको प्रत्येक व्यक्तिलाई कानून अनुसार दोषी प्रमाणित नभए सम्म निर्दोष मानिने अधिकार हुने भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

१३ उही धारा १४(२) (छ)

१४ नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुवन्ध ,१९६६ को धारा १६(२) (घ)

वकीलको नेतृत्वदायी भूमिका हुनु पर्ने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको हो।^{१५} यो व्यवस्थाले फौजदारी न्याय प्रणालीमा अभियुक्तको हक अधिकारको संरक्षण र मानव अधिकारको रक्षा र न्यायिक प्रकृत्यामा स्वच्छता कायम गर्न र फौजदारी न्यायलाई मान्य र स्वीकार्य बनाउन अभियोजनकर्ताको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ भन्ने कुरा समेत स्थापित भएको छ।

४. अनुसन्धानमा गरिने बयान र सम्बद्ध कानूनी व्यवस्था:

राज्यले अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने सिलसिलामा शंकित वा आरोपित व्यक्तिलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिई अनुसन्धान गर्न पाउने हुँदा यस्तो परिस्थितिमा कतिपय व्यक्तिका स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाउन सक्ने हुन्छ जसले गर्दा कतिपय अवस्थामा व्यक्तिको जीवन जोखिममा पर्दछ। राज्यले गैरकानूनी रूपमा व्यक्तिका अधिकारमाथि स्वेच्छाचारी ढंगले हस्तक्षेप गर्न नपाओस् र व्यक्तिका आधारभूत अधिकार हनन हुन नपाओस् भन्ने उद्देश्यले फौजदारी कानूनमा अभियुक्तको अधिकारको प्रसंग र तिनीहरूको प्रयोग र पालनको विषय प्रासंगिक हुने गरेको हो। अभियुक्तको अनुसन्धानको बयान र यसको कानूनी वैधताका सम्बन्धमा थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकारका दस्तावेजहरू जस्तो नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, मानव र जनताको अधिकार सम्बन्धी अफ्रिकी वडापत्र, मानवअधिकार सम्बन्धी अमेरिकी महासन्धी, मानवअधिकार सम्बन्धी युरोपेली महासन्धी, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत सम्बन्धी विधान अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी मार्गदर्शन लगायतका दस्तावेज र घोषणापत्रमा उल्लेख भएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानविय कानूनले प्रत्याभूत गरेका अभियुक्तका अधिकार र न्यायिक स्वच्छता र निष्पक्षता कायम गर्ने सन्दर्भमा गरिएका कार्यविधिगत व्यवस्थाहरूलाई राष्ट्रिय कानूनमा समाहित (incorporate) गर्ने प्रयासहरूलाई दृष्टिगत गर्दा नेपालको संवैधानिक इतिहास, प्रचलित विविध कानूनी व्यवस्थाहरू तथा नेपालले आत्मसाथ गरेका मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरूले अभियुक्तको अधिकारका सम्बन्धमा विधिशात्रीय मूल्य र मान्यता स्थापित गर्न सफल भएको मान्नु पर्ने देखिन्छ। अभियुक्तको अधिकारको रक्षा र संरक्षणका सम्बन्धमा कानूनमा भएका व्यवस्थाहरू आफै क्रियाशील हुने विषय होइन। यसका लागि राज्यका कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायका व्यक्तिहरू जिम्मेवार हुनु पर्दछ। यस्तो जिम्मेवारी कानूनको उचित प्रकृत्या (Due process of Law), स्वच्छ र निष्पक्ष सुनुवाई (Fair and Impartial) तथा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट निर्णय (Decision from the competent Judicial Authority) हुनु पर्ने हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरूले निर्देश गरेका कुराहरूलाई यथार्थ रूपमा कार्यान्वयनमा लैजान सकेमा मात्र कानूनको सही प्रयोग गरेको देखिन्छ र अभियुक्तका अधिकार सुरक्षित र संरक्षण हुन्छन्। अभियुक्तको वैयक्तिक स्वतन्त्रता र न्यायिक पुर्पक्षका सम्बन्धमा प्राप्त हुने संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाहरू र कार्यविधिको व्यवस्थाहरूलाई निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

१५ अभियोजनकर्ताहरूको भूमिका सम्बन्धि मार्गदर्शन, १९९० दफा १६

४.१ नेपालको संविधानमा भएको व्यवस्था:

नेपालको संविधानको भाग ३ मा विभिन्न मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरिएको छ । मौलिक हक अन्तर्गतको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अधिकारलाई महत्वपूर्ण अधिकारको रूपमा हेरिन्छ । स्वतन्त्रताको हक अन्तर्गत कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित नगरिने कुराको ग्यारेण्टी गरिएको छ ।^{१६} व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा अंकुश लगाउन आवश्यक परे पनि कानूनी आधार र अवस्थामा मात्र सम्भव छ र त्यो पनि कानूनको उचित प्रयोग अन्तर्गत मात्र गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी संविधानको धारा २० अन्तर्गत न्याय सम्बन्धी हकको प्रत्याभूत गरिएको छ । फौजदारी मुद्दाको सन्दर्भमा अभियुक्तका अधिकार तथा स्वच्छ र निष्पक्ष न्यायका लागि गरिएका संविधानको यी प्रबन्ध स्वच्छ सुनुवाई (Fair Trial) को मूल्य र मान्यतामा आधारित छन ।

नेपालको संविधानको धारा २० मा भएका न्याय सम्बन्धी अधिकारमा निम्न हक अधिकार समाहित गरिएको छ:

१. कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन ।
२. पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने तथा कानून व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हक हुनेछ । त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानून व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ ।
३. पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समय तथा स्थानबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा राखिने छैन । तर निवारक नजरबन्दमा राखिएका व्यक्ति र शत्रु देशको नागरिकको हकमा यो उपधारा लागू हुने छैन ।
४. तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरे बापत कुनै व्यक्ति सजायभागी हुने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय दिइने छैन ।
५. कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार मानिने छैन ।
६. कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसूरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय दिइने छैन ।
७. कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन बाध्य पारिने छैन ।
८. प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ ।
९. प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ

सुनुवाईको हक हुनेछ ।

१०. असमर्थ पक्षलाई कानून बमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने हक हुनेछ ।

न्याय सम्बन्धी हक अन्तर्गत उल्लेखित व्यवस्थाका अतिरिक्त संविधानको धारा २२ मा यातना विरुद्धको हकको व्यवस्था गरिएको छ । पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक याताना दिइने वा निजसँग निर्मम अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार नगरिने कुराको प्रत्याभूति गरी त्यस्तो कार्य भए त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय कसूर हुने र पीडित व्यक्तिले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी यातनालाई दण्डनीय कसूर मानी यातना दिई वा अन्य गैरकानूनी रूपबाट बयान लिने वा अन्य प्रमाण सूचना वा तथ्य प्राप्त गर्ने कार्यलाई पूर्णतः निषेध गरी अभियुक्तको अधिकारलाई सम्मान गरिएको छ ।

४.२ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ तथा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

फौजदारी कानूनको सुधार, परिमार्जन एवं संहिताकरणसँगै जारी गरिएका मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा भएका व्यवस्थाहरूले पनि अभियुक्तको अनुसन्धानको बयान लगायत अन्य अनुसन्धान पद्धतीका कुराहरूलाई निर्देश गर्ने विभिन्न प्रावधानहरूलाई समावेश गरिएको छ । मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद २ अन्तर्गत फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरूमा समावेश भएका सिद्धान्तहरू मध्ये कानून बमोजिमको काम कसूर नहुने^{१७}कानून बमोजिम बाहेक सजाय नहुने^{१८} एउटै कसूरमा दोहोरो सजाय नहुने^{१९} स्वच्छ सुनुवाईबाट वन्चित नहुने^{२०} आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने^{२१}, कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार नमानिने^{२२} जस्ता फौजदारी न्यायका मान्य र आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई पहिलो पटक संहितामामाै व्यवस्था गरी अभियुक्तका अधिकारलाई संरक्षण प्रदान गरिएको छ । कसूरदारले कसूर स्वीकार गरेको वा कसूर गरे वापत पश्चाताप गरेको^{२३} कसूरदारले आफूले कसूर गरेको स्वीकार गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिई सकेको वा दिन मञ्जुर गरेको,^{२४} कसूर स्वीकार गरी भविष्यमा फौजदारी कसूर नगर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको^{२५} जस्ता कुराहरूलाई मध्यनजर गरी न्यायकर्ताले सजाय निर्धारण गर्दा सजाय कम गर्ने अर्थात कसूरको गाम्भीर्यता घटाउन सक्ने आधारको रूपमा लिन सकिने व्यवस्था छ जुन कुराहरू अनुसन्धानको बयानबाट मात्र यकिन गर्न सकिने हुन्छ । यसका अतिरिक्त संहिताको दफा १६७ मा यातना दिन नहुने शीर्षक अन्तर्गत प्रचलित कानून बमोजिम कसूरको अनुसन्धान गर्ने अभियोजन गर्ने कानूनको कार्यान्वयन गर्ने वा कानून बमोजिम

१७ मुलुकी अपराध संहिता २०७४ को दफा ६

१८ उही दफा ७

१९ उही दफा ९

२० उही दफा १०

२१ उही दफा ११

२२ उही दफा १२

२३ उही दफा ३९(ड)

२४ उही दफा

२५ उही दफा ३९ (ट)

नियन्त्रण हिरासत वा थुनामा राख्ने अधिकार प्राप्त अधिकारीले कसैलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिने वा दिन लगाउने वा क्रुर, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न वा गराउने नहुने भन्दै यस्तो कार्यलाई कसूरजन्य कार्य मानी सजायको व्यवस्था गरिएको छ। आरोप लागेको व्यक्तिको हकमा कुनै विषयमा जानकारी हासिल गर्ने, कुनै कसूरमा सावित गराउने, कुनै कार्यको लागि दण्ड दिने, जोरजुलुम वा त्रास देखाउने वा कानून विपरीतको अन्य कुनै कार्य गरे गराएमा याताना दिएको मानिने गरी यातनाको स्पष्ट परिभाषा साथ संविधानको मौलिक हकको विषयलाई कार्यान्वयन गर्न यातनाका स्वरूपहरूको समेत विवेचना गरी त्यस्तो कार्यलाई पूर्णतः निषेध तर निरुत्साहित गर्ने र यस्तो कार्यमा संलग्न हुने जो कोहीलाई पनि सजाय गरिने गरी कानूनी प्रवन्ध गरिएको पाइन्छ। उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाले एकातर्फ अभियुक्तलाई अनुसन्धानको क्रममा बयान लिने सन्दर्भमा कुनै पनि प्रकारको यातना वा जबरजस्ती गर्न वा कुनै प्रकारले अभियुक्तको ईच्छा प्रतिकूल हुने गरी बयान लिन नसकिने वा नपाउने कुरालाई संरक्षण प्रदान गरेको छ भने अर्को तर्फ कानून कार्यान्वयनमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई संवेदनशील र जवाफदेही बनाउने र अभियुक्तका अधिकारहरूको संरक्षण र सुरक्षामा जिम्मेवार बन्न कर्तव्य निरोपित गरिदिएको छ। कुनै पनि प्रकृतिको यातना र यातनामा संलग्न हुने जो कोही पनि^{२६} कानूनको दायरामा आउने र सजायको भागिदार हुनु पर्ने व्यवस्थाले राज्य अभियुक्तका अधिकार प्रति जिम्मेवार बन्नु पर्ने कुरालाई प्रष्ट्याएको छ। अपराध अनुसन्धानलाई वस्तुपरक बनाउने र अभियुक्तका अधिकारलाई संरक्षण गर्ने दिशामा गरिएका यी कानूनी व्यवस्था यस सन्दर्भमा विशेष उल्लेखनीय र महत्वपूर्ण देखिन्छन्।

यसैगरी मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले अनुसूची १ र २ अन्तर्गतका मुद्दाहरूमा अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गरी मुद्दा चल्ने अवस्था भए अभियोगपत्र दायर गर्ने अधिकार सरकारी वकीललाई हुने व्यवस्था छ।^{२७} कुनै कसूरका सम्बन्धमा पक्राउ अभियुक्तलाई वाटोको म्याद वाहेक २४ घण्टा भित्रै मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गर्नु पर्ने, २४ घण्टा भन्दा बढी अवधि हिरासतमा राख्नु पर्ने अवस्था भए हिरासतमा राख्नु पर्ने आधार र कारण खुलाई हिरासतमा रहेको व्यक्ति उपर लागेको अभियोग, त्यसको आधार, निजलाई हिरासतमा राखी अनुसन्धान गर्नु पर्ने कारण र निजको बयान भइसकेको भए बयान अनुसारको व्यहोरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नु पर्ने व्यवस्था छ।^{२८} यसबाट सम्भव भए सम्म म्यादथप पूर्वनै अभियुक्तको बयान गर्नु पर्ने भन्ने बुझिन्छ। यस्तो बयान अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष लिनु पर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था छ।^{२९} अभियुक्तको बयान लिँदा कसूरको सम्बन्धमा खुलाउनु पर्ने आवश्यक कुरा सोध्ने अधिकार समेत सरकारी वकीललाई प्राप्त छ।^{३०} संहिताको दफा १६ मा बयान लिने र सोधपुछ गर्ने सम्बन्धमा भएका

२६ आफू भन्दामाथिका अधिकारीको आदेश पालना गरी यातनाजन्य कसूर गरेको भन्ने दावी लिन समेत नपाउने गरी यातानाको विषयलाई Chain of Command / superior order को कुरा देखाई जायज मान्न वा प्रतिरक्षाको आधार बनाउने समेत नमिल्ने देखिन्छ। मुलुकी अपराध संहिता २०७४ को दफा १६७ को उपदफा (४)

२७ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा ३२

२८ उही दफा १४(४)

२९ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १६

३० उही दफा १६(२)

अन्य थप व्यवस्थामा अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कुनै कसूरको सम्बन्धमा कुनै महत्वपूर्ण कुरा थाहा छ भन्ने विश्वास गर्नु पर्ने मनासिब कारण भएको व्यक्तिसँग अनुसन्धान अधिकारीले आवश्यक सोधपुछ गर्न सक्ने, बालबालिका वा शारीरिक रूपमा असमर्थ भएको व्यक्तिसँग सोधपुछ गर्नु परेमा निज रहे बसेकै ठाउँमानै गई सोधपुछ गर्न सकिने, अनुसन्धान अधिकारीले त्यसरी सोधपुछ गरेको कुरा अनुसूची-११ बमोजिमको ढाँचामा लेखबद्ध गरी सम्बन्धित मिसिलमा राख्नु पर्ने तथा यस दफा बमोजिम बालबालिका वा शारीरिक रूपमा असमर्थ व्यक्तिलाई कुनै कागज गराउनु पर्ने भएमा निजको संरक्षक वा उपलब्ध अन्य व्यक्तिको रोहवरमा गराउनु पर्ने, वा सोधपुछ गर्नु पर्ने कुनै व्यक्ति शारीरिक अस्वस्थताको कारणले अनुसन्धान अधिकारी समक्ष उपस्थित हुन नसक्ने भएमा वा त्यस्तो व्यक्तिको सुरक्षाको कारणले निजलाई त्यस्तो अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउन उपयुक्त नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले श्रव्य दृष्य सम्वाद (भिडियो कन्फरेन्स) को माध्यमबाट त्यस्तो व्यक्तिसँग बयान लिन वा सोधपुछ गर्न सकिने र त्यस्तो बयानको अभिलेख राख्नु पर्ने व्यवस्था छ। अनुसन्धान अधिकारीले यस परिच्छेद बमोजिम कुनै कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा सोधेको प्रश्नको जाने सम्मको जवाफ दिई सम्बन्धित व्यक्तिले अनुसन्धानमा सहयोग गर्नु पर्ने, तर आफुउपर कुनै कसूरको अभियोग लाग्न सक्ने किसिमको जवाफ दिन कुनै व्यक्तिलाई कर लाग्ने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ।^{३१} यसबाट अभियुक्तले आफुलाई सोधेको प्रश्नको जवाफ दिनु पर्ने भएतापनि आफुले आफैलाई आरोपित गर्ने वा दोषी करार गर्न वाध्य नहुने Right to Self-Incrimination को सैद्धान्तिक मान्यतालाई यस कानूनी व्यवस्थाले पनि स्वीकार गरेको छ। त्यसै गरी अनुसूची १ र २ अन्तर्गतको कसूरमा संलग्न अभियुक्तले अनुसन्धान अधिकृतलाई त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याए वापत त्यस्तो अभियुक्तलाई कानून बमोजिम हुने सजायमा छुट हुन अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने^{३२} र त्यसरी अनुरोध भई आएमा वा अनुसन्धान प्रतिवेदन वा मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गर्दा अनुसन्धानमा सहयोग पुऱ्याएको देखिएमा सरकारी वकीलले त्यस्तो सिफारिस वा सहयोग समेतलाई विचार गरी त्यस्तो अभियुक्तलाई अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याए वापत त्यस्तो अभियुक्तलाई हुने सजायमा छुट दिन प्रस्ताव गरी शर्त सहितको सजायमा छुट दावी लिई अभियोग दायर गर्न सकिने^{३३} दावीको सौदावाजीको सैद्धान्तिक मान्यतालाई आत्मसाथ गरिएको छ। यसको लागि अभियुक्तले अनुसन्धानकै बयानमा अपराधको सम्पूर्ण तथ्यगत कुराहरू खुलाई अनुसन्धान र अभियोजनकर्तालाई सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने र यस्तो सहयोग अनुसन्धानकै बयानको क्रममा खुल्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ। यसबाट अनुसन्धानको बयानको तात्पर्य, महत्व, औचित्य र आवश्यकता थप पष्ट हुन्छ।

४.३ प्रमाण ऐन, २०३१:

कार्यविधि कानूनको एक शाखाको रूपमा रहेको प्रमाण कानून प्रमाण सम्बन्धी विषयलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने गरिएको कानूनी दस्तावेज हो। प्रमाणको प्रस्तुती, प्रमाणको भार, प्रमाणको ग्राहियता

३१ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १७

३२ उही दफा ३३

३३ उही दफा ३३(३)

वा अग्राहियताको विषय लगायत प्रमाणका विषयवस्तुका सम्बन्धमा विवेचना गरिएको र प्रमाणका विषयहरूलाई नियमित र व्यवस्थित गर्न बनेको प्रमाण ऐन, २०३१ ले अभियुक्तको अनुसन्धानको क्रममा हुने बयानको कानूनी वैधता र विश्वसनियताका सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गरेको छ।^{३४} फौजदारी मुद्दामा कुनै अभियुक्तले निजलाई लगाइएको अभियोगका सम्बन्धमा अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा निम्न शर्त पुरा भएको अवस्थामा मात्र प्रमाणमा लिन मिल्ने अवस्था देखिन्छ।

- सो कुरा व्यक्त गर्दा अभियुक्त सचेत अवस्थामा थियो।
- निजलाई बाध्य गरी वा अरु कसैलाई यातना दिई वा यातना दिने धम्की दिई वा निजलाई आफ्नो ईच्छाविरुद्ध सो व्यक्त गर्ने स्थितिमा पारी सो कुरा व्यक्त गरेको होईन।
- सो अभियोगबारे कुनै सार्वजनिक अधिकारीले गर्ने कारवाहीको सम्बन्धमा यस्तो धम्की वा विश्वास पर्ने आश्वासन दिएको थिएन जसबाट निजले सो कुरा असत्य रूपमा व्यक्त गर्ने सम्भावना थियो वा जुन धम्की वा आश्वासन कार्यान्वित गर्न सक्ने अधिकार र शक्ति सो अधिकारीलाई थियो भन्ने कुरा निजले युक्तिसंगत रूपमा विश्वास गरेको थियो।

उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाले फौजदारी मुद्दामा अभियोग लागेको अभियुक्तले अदालत बाहिर गर्ने बयानको कानूनी आधार र औचित्यको सम्बन्धमा स्पष्ट उल्लेख गर्दै त्यस्तो बयान अभियुक्तको स्वेच्छापूर्वक भएको वा निजलाई कुनै पनि अनुचित आश्वासन, धम्की वा प्रलोभन विना वा कुनै पनि प्रकारको अमानवीय वा अमर्यादित व्यवहार विना स्वच्छ र मर्यादित वातावरणमा गरेको कुरा पुष्टी भएको अवस्थामा मात्रै त्यस्तो बयानलाई न्यायिक रोहमा प्रमाणमा लिन सकिने स्पष्ट संकेत उक्त कानूनी व्यवस्थाको अध्ययनबाट देखिन आउँछ।

५. अभियुक्तको अनुसन्धानको क्रममा बयान गराउदा ध्यान दिनु पर्ने कुराहरू:

अनुसन्धानमा अभियुक्तको बयान वा अन्तरवार्ता लिने कार्य फौजदारी कारवाहीको एउटा अनिवार्य र महत्वपूर्ण पक्षका अतिरिक्त यो अत्यन्तै सीपयुक्त र प्राविधिक कार्य पनि हो। विशेष ज्ञान, सीप र दक्षता भएको अनुसन्धान अधिकृतले मात्रै घटनाको यथार्थ परिणाम आउन सक्ने गरी बयान लिन सक्दछन्। त्यसैले बयान लिने कार्यलाई अत्यन्तै प्राविधिक तथा बौद्धिक व्यक्तिहरूको व्यवसायिक कार्यको रूपमा लिइन्छ।^{३५} अनुसन्धान अधिकारीले बयान लिनु पर्ने व्यक्ति जुनसुकै उमेर समूहको पनि हुन सक्दछन्, भिन्न भाषा संस्कृति, योग्यता, क्षमता, ज्ञान तथा विभिन्न पेशासंग आवद्ध रहेको पनि हुन सक्दछ। पेशेवर, उच्च राजनीतिज्ञ, अरुद्वारा अपराध गर्ने प्रेरित गरिएको, योजनाबद्ध ढंगबाट अपराधमा संलग्न रहेको, क्षणिक भावावेशमा आएर अपराध गरेको वा अपराध अनुसन्धानको कार्यलाई Mislead गर्ने लगायत जे सुकै अवस्थाका पनि अभियुक्त हुन सक्दछन्। त्यसैले बयानको लागि उपस्थित व्यक्तिलाई सामान्य रूपमा लिनु हुँदैन। प्रचलित कानूनले बयान वा अन्तरवार्ता लिने अधिकार प्राप्त

^{३४} प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९

^{३५} पुर्व पाद टिप्पणी ३

अधिकारीहरूले अभियुक्तका सम्बन्धमा उसको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक पारिवारिक, अपराधिक पृष्ठभूमि, पीडित वा अपराधसंगको सम्बन्ध, वारदातको शैली र स्वरूप, अपराधसंग सम्बन्धित तथ्यगत अवस्था एवं प्रमाणका विषयहरू, प्रचलित सारभूत तथा कार्यविधि कानून र प्रमाण कानून र यसका सिद्धान्तहरू, अभियुक्तका अधिकार र अपराधका सम्बन्धमा प्रचलित कानूनमा भएको सजायका प्रवन्ध जस्ता पक्षहरूको राम्रो जानकारी साथ बयानको लागि तयार हुनु पर्दछ। बयान पूर्व संकलन भएका तथ्य र त्यसले देखाउने निष्कर्ष समेतलाई अनुसन्धान अधिकृत र अभियोजन अधिकारीले राम्रोसँग छलफल गरी अपराधका सम्बन्धका के कस्ता प्रश्नहरू सान्दर्भिक र आवश्यक हुन्छन् भन्ने कुराको पूर्व तयारी साथ टिपोट गर्नु पर्दछ। कतिपय अवस्थामा पूर्व निर्धारित प्रश्न वा तयारी कामयावी नहुन सक्दछ। अभियुक्तलाई सोधिएको प्रश्न र त्यसबाट प्राप्त हुने जवाफका आधारमा अर्को प्रश्न तयार गर्नु पर्ने वा बयानको स्वरूप परिवर्तन समेत गर्नु पर्ने पनि हुन्छ। कतिपय कुराहरू परिस्थितजन्य हुने भएकोले परिस्थिति अनुकूल तयार हुने सीप र दक्षता अनुसन्धानकर्तासंग हुन आवश्यक हुन्छ। यसका लागि अपराधसंग सम्बन्धित तथ्यका सम्बन्धमा अनुसन्धानकर्तासंग जती वढी सूचना र जानकारी हुन्छ त्यतीनै उसले अपराधसंग सम्बन्धित विषयमा अभियुक्तबाट वास्तविकता प्राप्त गर्न सक्दछ। अभियुक्तसंग गरिने बयानको मुख्य तात्पर्य अभियुक्तको मुखबाट अपराधका सम्बन्धमा जे वास्तविक कुरा फुत्काउनु पर्ने हो सो प्राप्त गर्नु भएकोले अनुसन्धानकर्ताले आफूलाई सदैव सोतर्फ निर्देशित गर्नु पर्दछ। तर बयानका क्रममा अभियुक्तलाई कुनै पनि प्रकारले दबाव वा प्रभावमा पारी बल प्रयोग गरी वा नगरी जोर जबरजस्ती कसूर स्वीकार गर्न लगाउने कार्य भने गर्नु हुँदैन। बयानका क्रममा चुप लाग्ने अधिकार र दोषी सावित नभएसम्म निर्दोष मानिने भन्ने फौजदारी न्यायका सिद्धान्तलाई सधैं आत्मसाथ गर्नु पर्छ। एकातिर अभियुक्त अधिकारको सुरक्षा र संरक्षण गर्नु पर्ने, अर्को तर्फ घटनाको वास्तविकता पत्ता लगाई पीडितको न्याय र समाजमा शान्ति सुरक्षा अमन चयन कायम गर्ने दोहोरो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने परिस्थिति अनुसन्धान अधिकारी समक्ष हुने हुनाले यस्तो कार्य एउटा कुशल र व्यवसायिक अनुसन्धानकर्ताबाट मात्रै उपयुक्त ढंगले निर्वाह हुन सम्भव देखिन्छ। अनुसन्धानको उपयुक्तताले मात्र घटनाको सत्यता पहिल्याउन, दोषीलाई न्यायिक कठघरामा ल्याउन वास्तविक न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा सहयोग पुग्दछ। अनुसन्धानको उपयुक्तता कानूनको उचित प्रकृयाबाट मात्र सम्भव हुने र कानूनले निर्दिष्ट गरेको विधि प्रकृयाबाट भएको अनुसन्धानले मात्रै कानूनी वैधता प्राप्त गर्न सक्ने भएकोले अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तको बयान गराउँदा संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था, सर्वोच्च अदालतद्वारा स्थापित सिद्धान्तहरू, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरू र मानव अधिकार संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले गरेका अभियुक्तका अधिकारहरूका व्यवस्थाहरूलाई पूर्ण पालना अनिवार्य मानिन्छ।

नेपालले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा हस्ताक्षर गरी अनुमोदन गरिसकेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ र यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८४ यसमा प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू हुन्। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा नेपालको संसदबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा

प्रचलित कानूनसँग बाँझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाँझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुने र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। नेपाल सन्धि ऐनको उक्त कानूनी प्रावधानको आधारमा नेपालले अनुमोदन गरेका हरेक अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने हुँदा ती सन्धिमा भएका व्यवस्थाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा पालना र प्रयोग गर्नु पर्दछ। यसै सन्दर्भमा बयानको लागि सरकारी वकील समक्ष उपस्थित गराइएका अभियुक्तको बयान गराउँदा निम्न कुरामा समेत ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ।

५.१ बयान प्रारम्भ गर्नु पूर्व ध्यान दिनु पर्ने कुराहरू

- प्रहरी वा सम्बन्धीत अनुसन्धान अधिकारीले कुनै कसूरका सम्बन्धमा शंकित व्यक्ति पक्राउ गरी बयानको लागि सो अवस्थासम्म संकलन गरिएका प्रमाण कागजातहरू मिसिल संलग्न गरेको छ छैन ?
- बयान गराउँन तोकिएको अनुसन्धान अधिकारी उपस्थित भएको छ वा छैन भनी हेर्नु पर्छ।
- बयान गराउँन ल्याएका व्यक्तिको हिरासतमा राख्दा सरकारी चिकित्सक वा नेपाल सरकारले तोकेको चिकित्सक वा मान्यताप्राप्त स्वास्थ्यकर्मीबाट निजको शारीरिक स्थितिको जाँच गरिएको छ वा छैन,
- अनुसन्धान भइरहेको मुद्दाका सम्बन्धमा प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन सरकारी वकील कार्यालयमा प्राप्त भएको छ वा छैन,
- बयान गराउन ल्याएको व्यक्ति नेपाली भाषा बुझ्न नसक्ने अवस्था भएमा दोभाषेको प्रबन्ध गर्न लगाउनु पर्ने,
- बयान गर्न ल्याएको व्यक्तिलाई रीत पूर्वक पक्राउ पूर्जाको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट अनुमति प्राप्त गरी पक्राउ गरी पक्राउ गर्नु परेको कारण सहितको पक्राउ पूर्जा निजलाई दिइएको छ वा छैन,
- जरुरी पक्राउ पूर्जा जारी गरी पक्राउ गरिएको भएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट स्वीकृति प्राप्त गरेको छ छैन,
- बयान गर्न उपस्थित गराइएको व्यक्तिलाई हिरासतमा रहदा कानून व्यवसायी वा आफ्नो परिवारको आफन्तसँग भेटघाट सल्लाह गर्न दिइएको छ छैन,
- कानून व्यवसायी राखे वा नराखेको बारेमा सोध्ने, कानून व्यवसायी राख्न समय माग गरेमा समय उपलब्ध गराउने र निज आफू कानून व्यवसायी राख्न असमर्थ भएको जानकारी गराएमा निःशुल्क कानून व्यवसायीको राख्ने सम्बन्धमा समन्वय गर्नु पर्ने,
- हिरासतमा रहदाका अवस्थामा मानवोचित व्यवहार गरिएको छ छैन भन्ने कुरा त्यस्तो व्यक्तिलाई सोध्नुपर्छ गरी त्यस्तो व्यवहार गरिएको नपाइएमा मानवोचित व्यवहार कायम गर्न

सम्बन्धीत अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन दिने,

- जुन कसूरका सम्बन्धमा बयान गर्न ल्याइएको छ, सो कसूर ठहर भएमा प्रतिवादीलाई कैदको सजाय हुने अवस्था छ वा छैन, गराउँदा सरकारी वकीलले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने,
- बयान गराउन ल्याएको व्यक्तिलाई बयान गर्नु अगाडि निजले आफ्नो विरुद्ध दिन कर नलाग्ने कुरा जानकारी गराउने र निजले दिएको बयान निजको विरुद्ध प्रमाणमा लाग्न सक्ने कुराको जानकारी गराउनु पर्ने,
- बालबालिका वा शारीरिक रूपमा अशक्त व्यक्तिको गराउँदा निजको संरक्षक वा उपलब्ध अन्य व्यक्तिलाई रोहवरमा राख्नुपर्ने भएकोले संरक्षक वा अभिभावक भए नभएको यकिन गर्नु पर्ने,
- विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाहीमा पक्षहरूको गोपनीयता कायम गर्ने तर्फ ध्यान दिनु पर्ने भएकोले सो सम्बन्धमा विशेष संवेदनशिल रहने ।

यी सबै कुराहरूको यकिन पश्चात बयान शुरु गर्नु पूर्व मिसिल कागज अध्ययन गरी अनुसन्धान अधिकृतसंग छलफल गरी बयान लिने विषय र प्रश्नहरूको सूची तयार गर्नु पर्दछ ।

५.२ बयानको सन्दर्भमा विचार गर्नु पर्ने र खुलाउनु पर्ने कुराहरू:

- बयान गर्न ल्याएको अभियुक्तलाई निजको बयान लिनु भन्दा पहिले आफ्नो परिचय दिई निजसंग बयान लिनुपर्ने कारणका वारेमा जानकारी गराउने,
- अभियुक्त उपर लागेको अभियोगका सम्बन्धमा संकलित सबै कागजात सुनाई मतलब र परिणाम संझाउने,
- बयान गराउन ल्याइएको अभियुक्तलाई निम्न कुराहरूको जानकारी गराउने:
 - ✓ तपाईंलाई चुपलाग्ने अधिकार छ,
 - ✓ तपाईंले व्यक्त गरेको कुराहरू तपाईंको विरुद्धमा अदालत प्रमाण लाग्दछ,
 - ✓ तपाईंलाई कानून व्यवसायी राख्ने अधिकार छ,
 - ✓ यदि तपाईं कुनै कानून व्यवसायी राख्न सक्नुहुन्न भने राज्यले तपाईंको लागि कानून व्यवसायी राखिदिन सक्दछ ।

५.३ अभियुक्तको बयान लिने प्रक्रिया र खुलाउनु पर्ने कुराहरू^{३६}:

- बयान लिँदा सवाल जवाफको ढाँचामा लिनु पर्दछ र यसो गर्दा कुरा फोरी विषय छुट्टाई

३६ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन, २०७४ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय पृ. ८

छोटकरी सवाल गर्ने र सोधिएको सवाल र सोको जवाफ लेखबद्ध गर्न लगाउनु पर्नेछ ।

- बयान गराउँदा प्रश्न राखी अभियुक्तले आफैँ जवाफ लेख्न चाहेमा निजलाई जवाफ लेख्न दिनु पर्छ,
- प्रत्येक अभियुक्तको बयान छुट्टा छुट्टै गरी अभिलेख गर्नु पर्दछ,
- बयानको लागि उपस्थिति गराईएको व्यक्तिलाई कुनै शारीरिक वा मानसिक याताना दिन वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न गराउनु हुदैन,
- बयान गराउँदा तथ्यगत कुराहरू खुल्ने हिसावले प्रश्न सोध्नु पर्दछ,
- एकै व्यक्ति एक भन्दा वढी अपराधको कसूरमा पोलिएको अवस्थामा प्रत्येक मुद्दाको लागि छुट्टाछुट्टै बयान गराउन लगाउनु पर्दछ,
- महिलाको बयान गराउँदा ठट्टा मस्करी वा अनावश्यक सवाल गरी महिलाको संवेदनशिलता माथि खेलवाड गर्ने वा हतोत्साही गराउनु हुदैन,
- अनावश्यक सवाल गर्ने वा एकै सवाल पटक-पटक गर्ने कार्य गर्न गराउनु हुदैन,
- बयानको लागि उपस्थित गराइएका अभियुक्त धेरै भएको अवस्थामा निजहरूको बयान क्रमसँग बयान लिनु पर्दछ । एकै दिन बयान लिन नभ्याउने भएमा आवश्यकता अनुसार अदालतबाट म्याद थप लिई क्रमसँग बयान गर्नु पर्दछ ।
- बालबालिका^{३७} वा शारीरिक रूपले असमर्थ^{३८} भएको व्यक्तिसँग सोधपुछ गर्नु परेमा निजहरू रहे बसेको ठाउँमा नै गई सोधपुछ गर्न सकिने छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूको बयान गराउँदा सम्भव भए संरक्षक वा उपलब्ध अन्य व्यक्तिलाई रोहवरमा राखी मात्र बयान गराउनु पर्दछ । यसका अतिरिक्त बालबालिकाको सम्बन्धमा बयान गराउँदा बालन्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ ले निर्दिष्ट गरेको रीत र व्यहोरा बमोजिम गर्नु पर्दछ ।
- दृष्टिविहिन र बोल्न नसक्ने व्यक्तिहरूको बयान गराउँदा उनीहरूको संरक्षक वा हकवाला भए उनीहरूलाई र नभए निजहरूले रोजेको मानिस राखी निजको इसारा बुझ्ने व्यक्तिले राम्रोसँग इसारा बुझी कागज गराई रोहवरमा त्यसको मतलब निजलाई बुझाउनु पर्दछ र बयान कार्य पुरा भए पछि सो व्यहोरा जनाई प्रमाणित गरिदिनु पर्दछ ।
- नेपाली भाषा नबुझ्ने व्यक्तिको बयान लिँदा दोभाषेको सहयोगबाट अभियुक्तले भनेका कुरा लेखबद्ध गर्नु पर्दछ र बयान कार्य पुरा भएपछि सो व्यहोरा जनाई प्रमाणित गरिदिनु पर्दछ ।
- कुनै अभियुक्तले अनुसन्धानको क्रममा बयान गर्न इन्कार गरेमा सोही कुरा बयान गर्न खडा गरिएको कागजमा जनाई अनुसन्धान गर्न ल्याउने कर्मचारीको सही गराई आफूले पनि सोही

३७ बाल न्याय सम्पादन (कार्यविधि)नियमावली २०७६ को नियम ७ र ८ मा अनुसन्धान सम्बन्धी व्यवस्था र बालबालिकालाई सोधपुछ गर्दा विचार गर्नु पर्ने कुराहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । उल्लेखित कानूनी व्यवस्था प्रचलित कानूनमा लेखिएको कार्यविधिको अतिरिक्त बालबालिका संलग्न अपराधका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा विशेष रूपमा प्रयोग र पालना गर्नु पर्दछ ।

३८ शारीरिक रूपमा असमर्थ भन्नाले हिँडडुल गर्न नसक्ने, दृष्टिविहिन, वृद्ध अवस्था जस्ता शारीरिक रूपमा असमर्थ व्यक्तिलाई जनाउँछ, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४को दफा १६ को उपदफा ३ को स्पष्टिकरण खण्ड।

व्यहोरामा प्रमाणित गरिदिनु पर्दछ ।

- शांकित नावालक, जेष्ठ नागरिक भाषा नवभुने अवस्थाको छकी ? नावालक भए संरक्षकको रोहवरमा गोप्यता कायम हुने गरी बयान गराउने स्थानको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- बयान वा सोधपुछ गर्नुपर्ने व्यक्ति शारीरिक अस्वस्थताको कारणले अनुसन्धान अधिकारी समक्ष उपस्थित हुन नसक्ने भएमा वा त्यस्तो व्यक्तिको सुरक्षाको कारणले निजलाई त्यस्तो अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउन उपयुक्त नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फेरेन्स) को माध्यमबाट त्यस्तो व्यक्तिसंग बयान लिन सकिने व्यवस्था भएकोले सो अनुसारको परिस्थिति भए प्रविधिको प्रयोग गरी बयान लिई सोको अभिलेख राख्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।^{३९}

६. बयानमा सोध्न हुने र सोध्न नहुने कुराहरू:

अनुसन्धानमा गरिने अभियुक्तको बयान अपराध अनुसन्धानको लागि एउटा महत्वपूर्ण आधारशिला भएता पनि अनुसन्धानमा सोधिने सवाल र त्यसबाट प्राप्त हुने जवाफले अनुसन्धानलाई सही दिशानिर्देश गर्न सकेन भने त्यसको कुनै औचित्य रहदैन । अनुसन्धानमा खुलाउनु वा सोध्नु पर्ने कुरा नसोध्ने र अनुसन्धानमा सोधिएका कुराको राम्रोसंग अर्थ नबुझी अभियुक्तले दिने जवाफले अनुसन्धानलाई कुनै तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउन सक्दैन । अनुसन्धानको बयानमा खुलाउनु पर्ने तथ्यगत कुराहरू खुल्न सकेन वा अनावश्यक वा सही र सत्य व्यहोरा तर अनुसन्धान गरिएको विषयसंग सान्दर्भिक र प्रासंगिक नहुने कुराहरू सोधेर प्राप्त हुने जवाफले अनुसन्धानकर्ता तथा अभियोजनकर्ता दुवैलाई अनुसन्धान निष्कर्षपूर्ण हुने र अभियोजन अप्रभावकारी हुने परिस्थिति समेत निर्माण हुन्छ । कतिपय अवस्थामा अनुसन्धानको बयानमा खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुलाउनु छुट भएको अवस्थामा पछि ततिम्वा बयान गरी खुलाउनु सकिने भए पनि अनुसन्धानको क्रममा ततिम्वा बयान लिन सकिने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहितामा नभएकोले^{४०} बयान पूर्वनै यी विषयमा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताले विशेष ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ । अर्का तर्फ ततिम्वा बयान लिने कुरालाई साविकको मुलुकी ऐनको कानूनी व्यवस्था र केही अदालती अभ्यासको आधारमा व्यवहारमा प्रयोग गरिदै आएता पनि त्यस्तो बयानबाट खुलेका तथ्यको प्रमाणिक वैधता र विश्वसनियतालाई हाम्रो न्यायिक प्रणालीमा

३९ श्रव्य दृश्य संवाद मार्फत अभियुक्तको बयान लिन सकिने कानूनी व्यवस्था पहिलो पटक मुलुकी फौजदारी अपराध संहिता २०७४ को दफा १६ को उपदफा ६ र ७ मा गरिएको छ । कोभिड १९ को संक्रमण र त्यसबाट मानव स्वास्थ्यमा परेको प्रभाव र स्वास्थ्य सुरक्षा समेतलाई विचार गर्दा मुलुकका विभिन्न जिल्लाबाट अनुसन्धानको क्रममा यो प्रविधिको प्रयोग गरी अभियुक्त तथा अन्य व्यक्ति संग बयान लिने अभ्यास प्रारम्भ भएको छ । तर पूर्वाधार र उपयुक्त कार्यविधि विना यसको सफल कार्यान्वयनका लागि चुनौती रहेका छन् ।

४० साविकमा रहेको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको अ.व. १३३ नं मा भगडिया संग हाकिमले सोध्नु परेको कुरा जहिले सुनकै सोधी कागज गराए पनि हुन्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था रही सो व्यवस्था अनुसार अनुसन्धानमा ततिम्वा बयान गराउने अभ्यास गरिदै आएकोमा हाल सो सम्बन्धी प्रावधान मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०६४ को दफा १२२ को उपदफा ८ मा भएता पनि उक्त कानूनी व्यवस्थाले यस दफा बमोजिम बयान गराउदा अभियुक्तसँग बुझ्नु पर्ने कुनै कुरा छुट हुन गएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई उपस्थित गराउन लगाई निजसँग छुट कुराको बयान लिन सकिने भन्ने व्यवस्था गरेको देखिदा सो व्यवस्था अनुसन्धानको क्रममा लिईने बयानमा आकर्षित हुन्छ भन्ने कुरा उक्त कानूनी व्यवस्थाको वनोट बाट नदेखिएको ।

सहज र स्वाभाविक रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण विकास नभएकोले^{४१} सकेसम्म खुलाउनु पर्ने कुराहरू मूल बयान वा शुरु बयानमै खुलाउनु आवश्यक हुन्छ ।

अनुसन्धानको क्रममा गरिने बयानको सन्दर्भमा मूलतः के कस्ता कुराहरू सोध्ने भन्ने कुराहरू सबै मुद्दा वा घटनाका सम्बन्धमा पूर्व निर्धारित भएका हुँदैनन् र गर्न सकिने पनि हुँदैनन् । हरेक घटना वा मुद्दा आफैमा नयाँ र विशिष्ट हुन्छ भन्ने मान्यता बयानको सन्दर्भमा पनि लागू हुन्छ र मुद्दा पिच्छे घटनाको अवस्था र परिस्थितिले यसलाई निर्धारण गरेको हुन्छ । तथापि अनुसन्धानमा अभियुक्तको परिचायात्मक विवरण (कसूरदारको व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि) खुलाई सकेपछि शकितका शब्दमा अपराधको पृष्ठभूमि, अपराधको घटनाक्रम, अपराधमा निजको संलग्नता, भूमिका तथा अपराधको उद्देश्य, पीडित, जाहेरवाला वा निजको परिवारसंग शकितको नाता सम्बन्ध, लेनदेन, चिनजान, रिस्इवी लगायतका विषयमा स्पष्ट जवाफ वा तथ्य खुल्ने गरी बयानमा सोधपुछ गर्नु पर्दछ । यसका अतिरिक्त समूहगत रूपमा भएको अपराधका सम्बन्धमा अपराधमा संलग्न समूह वा गिरोहका बारेमा यथार्थ विवरण (नाम नामेशी इतिवृत्ती) खुलाउनु पर्दछ । अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको भूमिका, अपराध पूर्व निजहरूका विचमा रहेको सम्बन्ध, सम्पर्क, भेटघाट, घटनापश्चात अपराध लुकाउनु वा छिपाउनु गरिएको प्रयास वा भएका गतिविधि, घटना वारदातमा प्रयोग भएका हतियारको प्रकृति, हतियार वा साधन भएको ठाउँ वा वरामदी अवस्था, आपराधिक घटनाको मिति, समय, अवधि, वातावरण, अपराध भएको ठाउँ, परिस्थिति, पीडित वा पीडितका पक्षहरूबाट घटना वारदातका सम्बन्धमा प्रतिरोध गरे वा नगरेको लगायतका विषयहरूलाई बयानमा स्पष्ट खुलाउनु आवश्यक हुन्छ । आपराधिक घटनाका सम्बन्धमा अभियुक्तले अनुसन्धानलाई सत्य साँचो कुरा व्यक्त गरी अनुसन्धान र अभियोजनलाई सहयोग गरे सजायमा छुट दिन सकिने^{४२} लगायतका विषयहरू समेत बयानमा स्पष्ट खुलाउनु पर्दछ । यति मात्रै होइन अपराधमा संलग्न अभियुक्त वा शकितको घटनापूर्व आपराधिक गतिविधिमा संलग्न रहे नरहेको ? मुद्दा चले नचलेको वा सजाय पाए नपाएको? सजाय भएकोमा सजाय कार्यान्वयन भए नभएको ? सजाय छुटको सुविधा प्रयोग गरे नगरेको ? अपराध पछि निजमा कुनै मानसिक वा मनोवृत्तीमा परिवर्तन भए नभएको, पीडितको अवस्था स्थितिका सम्बन्धमा अभियुक्तको धारणा कस्तो र के छ भन्ने जस्ता कुराहरू पनि सान्दर्भिक हुन्छन् । यी कुराहरू बयानमा खुलाउनु पर्दछ ।

बयानका सन्दर्भमा आरोपित व्यक्तिसँग के कुरा सोध्नु हुँदैन भन्ने कुराको सन्दर्भमा कानूनमा त्यस सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था भएको पाइँदैन, तथापि बयानको लागि उपस्थित गराइएको व्यक्तिलाई उसको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, उत्पति, जात, वर्ण, धर्म, आस्था वा यस्तै प्रकृतिका कुनै वा सबै कुराहरूलाई

४१ ने.का.प. २०४२ नि.नं २२७२, ने.का.प. २०४६ नि.नं ३७८२ का मुद्दामा ततिम्वा बयानको कानूनी मूल्य र विश्वसनियताका सम्बन्धमा व्याख्या भएको छ ।

४२ अभियुक्तले अपराध अनुसन्धान र र अभियोजनमा सत्यसाँचो कुरा व्यक्त गरी सहयोग पुऱ्याएमा सजायमा छुट हुन मागदावी लिई अभियोजन गर्न सकिने वादीको छुट सिद्धान्तलाई नेपाली फौजदारी कानून प्रणालीमा स्विकार गरिएको छ, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४को दफा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा ला.औ. नियन्त्रण ऐन २०३३को दफा , मानववेचविखन तथा ओसारपोसार नियन्त्रण ऐन २०६४ को दफा तथा संगठित अपराध नियन्त्रण ऐन २०६४ को दफा र भ्रष्टाचार नियन्त्रण ऐन २०५९ को दफा मा यस सम्बन्धी व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ ।

आधार बनाई उसलाई होच्याउने, अपमान हुने वा निजको आत्मसम्मानमा चोट पुग्ने वा पुर्‍याउने खालका कुनै पनि गतिविधि गर्न वा प्रश्नहरू सोध्नु सान्दर्भिक हुदैन । कानूनले गोपनियता कायम गरिदिनु पर्ने र कतिपय व्यक्तिगत गोपनियताका विषयहरूलाई बाहिर ल्याउने किसिमले सवाल जवाफ गर्नु उपयुक्त हुदैन ।^{४३} अनुसन्धानबाट देखिएका तथ्यलाई समर्थन नहुने, घटनाको वास्तविकतासंग तालमेल नखाने, वा घटनासंग असान्दर्भिक हुने किसिमका प्रश्न वा सवाल गर्नु हुदैन । नावालक, महिला र जेष्ठ नागरिकहरूको हकमा निजहरूको उमेर, परिपक्वता र शारीरिक संवेदनशीललाई विचार गरी निजहरूको सम्मान, मर्यादा र प्रतिष्ठामा आँच आउने गरी प्रश्न सोध्नु हुदैन । एउटा प्रश्न सोध्ने पछि पटक पटक त्यस्तै प्रश्नहरू समावेश गर्ने वा एउटा प्रश्नको पूरा उत्तर नआउदै अर्को प्रश्न राख्नु हुदैन । अत्यन्तै क्लिष्ट, द्विविधाजनक वा कानूनी शब्दजाल मिलाई प्रश्न गर्नु भन्दा सामान्य र सिधा प्रश्नहरू सोध्नु उपयुक्त मानिन्छ । अनुसन्धानमा आफूले चाहेको कुरा प्राप्त गर्ने गर्ने हिसाबले हो वा होईन (Yes no answer Question) भन्ने जवाफ आउने प्रश्नहरूलाई राम्रो मानिदैन । सोधिएका प्रश्नहरूका विच समान्जस्यता नहुने, एउटा सोधिएको प्रश्न र सोबाट प्राप्त हुने जवाफलाई खण्डन हुने वा त्यसको मर्म र मकसदलाई अन्यथा हुने किसिमका प्रश्नहरू पनि सोध्नु हुदैन । एउटा कुशल अनुसन्धानकर्ताले आफूमा भएको ज्ञान, सीप, तथा अध्ययन र क्षमताका आधारमा घटना, अनुसन्धान, र आफूले बयान लिने व्यक्तिसंग सोधपुछ गर्दा वा बयान लिंदा आत्मसंयमकासाथ अनुसन्धानको विषय प्रति आत्मविश्वास र आशावादी हुदै अनुसन्धानको उद्देश्य प्रति लक्षित रही शक्तिता मानव अधिकार र समाजको चाहनाका विचमा परस्पर सन्तुलन कायम हुने गरी अपराधका तत्वहरूका सम्बन्धमा प्रवृत्त र पूर्वधारणा नवनाई अभियुक्तसँग बयानको लागि तयारी भएको अवस्थामा मात्रै के कुरा बयानमा सोध्ने र नसोध्ने भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । बयान वा अन्तरवार्तामा के कुरा सोध्ने वा नसोध्ने भन्ने कुरा मुद्दा र घटना सापेक्ष समेत हुने र त्यसैको आधारमा सवाल जवाफ हुने अवस्था भएकोले बयान वा अन्तरवार्ता लिने कार्य एउटा ज्ञान, सीप, कला र अनुभव समेतको समिश्रण भएकोले यो कार्यको लागि परिस्थिति अनुकूल आफुलाई स्वीकारयोग्य बनाउने, आवेग आक्रोस र उत्तेजनाबाट होइन आत्मसंयम, धैर्य र दृढनिश्चय भई अभियुक्तसँग सवाल जवाफ गर्ने, आफ्नो उद्देश्यप्रति संधै लक्षित र केन्द्रित रहने, व्यक्तिगत आग्रह र पूर्वाग्रहबाट प्रेरित नहुने र अभियुक्तका संवैधानिक र कानूनी अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्दै अपराध अनुसन्धानमा एउटा व्यवसायिक चरित्र प्रदर्शन गर्न सकेको अवस्थामा मात्र बयान लिने कार्य समग्र रूपमा प्रभावकारी रहन्छ ।^{४४}

७. अनुसन्धानको क्रममा लिइने अभियुक्तको बयानको प्रमाणिकता र न्यायिक मान्यता

विवादको विषय निरोपणका लागि प्रमाण आवश्यक हुन्छ । न्यायिक निकाय समक्ष आउने हरेक विवादको निरोपण जसलाई न्यायिक निर्णय भनीन्छ, त्यस्तो निर्णय प्रमाणमा आधारित हुन्छ र हुनु पर्दछ । प्रमाण त्यो चिज हो जसले कुनै विवादित कुरालाई समर्थन वा खण्डन गर्न सहयोग गर्दछ ।

^{४३} प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक र मानसिक अवस्था सम्बन्धी विषयको गोपनियता अनतिक्रम हुनेछ । वैयक्तिक गोपनियता सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३

^{४४} पूर्वपाद टिप्पणी २ पृ.१४४.

त्यसैले आधुनिक समयमा न्यायिक निर्णय अन्तरज्ञान वा अनुभूतिमा आधारित नभएर वस्तुगत आधारमा हुन्छन् ती वस्तुगत आधार भनेका प्रमाण हुन।^{४५} अपराध अनुसन्धान भनेको प्रमाणको संकलन गर्ने कार्य भएकोले यस्ता प्रमाण कहाँ र कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ ? कस्ता चिज वस्तुहरू प्रमाण हुन्छन र प्रमाणमा लाग्दछन ? ती प्रमाणहरूको प्राप्ती, संकलन विश्लेषण परीक्षण कसरी गर्ने ? र त्यसबाट प्राप्त हुने नतिजा वा निष्कर्षलाई विवादको निरोपणमा कसरी उपयोग गर्ने ? प्रमाण संकलनको कार्यविधि, संकलन गर्ने अधिकार र अख्तियारी कस्मा रहने ? भन्ने जस्ता विषय प्रमाण कानूनको दायरा भित्र पर्ने भएकोले कानूनले निर्दिष्ट गरिदिएको प्रमाण, कानूनले तोकिदिएको अधिकारीबाट, कानूनले तोके अनुरूपको विधि र उपयुक्त प्रकृयाबाट संकलन, प्राप्ती, विश्लेषण र प्रस्तुत गरेमा मात्र त्यस्तो प्रमाणले कानूनी मान्यता र वैधता प्राप्त गर्ने भएकोले प्रमाण संकलनको कार्य कानून सम्मत हुनु पर्दछ । विवादको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित र प्रमाण सम्बन्धी कानूनको दृष्टिबाट ग्राह्य भएमा मात्रै त्यसले प्रमाणिक मूल्य प्राप्त गर्ने हुँदा अनुसन्धानकर्ताले सो तर्फ ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ ।

सामान्यतया अपराधका प्रमाणहरू अपराधको घटना घटेको स्थानमा पाइन्छन् । पीडित वा मृतकका शरीरमा पाइन्छन् । अभियुक्त वा शंकितको शरीर वा साथमा वा निजले प्रयोग गरेका साधन वा वस्तुहरूमा र निजलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिका साथमा समेत पाइन्छन् । यस्ता प्रमाणहरूलाई कानूनले निर्दिष्ट गरेको विधि र प्रकृयाबाट प्राप्त गरी जाँच र परीक्षण गरी जव सत्यता र विश्वसनीयता यकिन गरिन्छ अनि मात्र ती प्रमाणले सबुदको हैसियत प्राप्त गर्दछन् र प्रमाणमा ग्राह्य हुन्छन् । त्यसैले प्रमाणको प्राप्तिको स्रोत समेत रहेको अभियुक्तको बयानलाई कसरी प्रमाण ग्राह्य बनाउने भन्ने सम्बन्धमा हरेक मुलुकको फौजदारी कार्यविधि कानून, तथा प्रमाणका नियम वा कानूनबाट निर्देशित र नियमित गरिन्छन् अनि सोही आधारमा त्यसको प्रमाणिक महत्व र मूल्यलाई न्यायिक निरोपणको सन्दर्भमा स्वीकार्य वा अस्वीकार्य बनाइन्छ ।

गम्भीर किसिमका फौजदारी अपराधमा राज्यले नै मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने भएकोले राज्यका अगाडि कसूर गर्ने व्यक्ति वा गरेको भनी शंका गरेको व्यक्ति निरीह हुन्छ । उसबाट प्रमाण संकलन गर्ने वा जाँचवुझको क्रममा राज्यको तर्फबाट अनुसन्धान गर्ने अधिकारीले अधिकारको दुरुपयोग गर्न सक्ने भएकोले नै अनुसन्धानको शुरुवात देखि नै अभियुक्तका अधिकारका रूपमा स्वच्छ सुनुवाईका सिद्धान्तहरूलाई आत्मसाथ गरिएको हो । भनीन्छ, व्यक्तिले आफ्नो अहित हुने कुरा सामान्यतया बोल्दैन, यो मानवीय गुण पनि हो । यदी निजले आफ्नो लाभ वा हितको प्रतिकूल बोलेको छ भने निश्चय पनि सो कुरा सत्य वा साँचो भएर नै बोलेको होला भनी अनुमान गरिन्छ।^{४६} अभियुक्तले व्यक्त गरेका कुरा वा बोलेका कुराबाट अपराधमा निजको संलग्नता हो वा होइन भन्ने कुराको सत्यता छुट्याउन सहयोग हुने भएकोले नै अनुसन्धानको महत्वपूर्ण पाटोको रूपमा अभियुक्तको बयानलाई लिने गरिएको हो । तर अनुसन्धानमा अभियुक्तले गरेको बयान उसको स्वेच्छाले गरेको हो वा होइन

४५ रेवती त्रिपाठी, प्रमाण, सबुद तथा सबुदको भारको सिद्धान्त तथा देवानी र फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार, अभियोजन जर्नल वर्ष २ अंक १ महान्यायाधिवक्तको कार्यालय पृ.९५

४६ लक्ष्मी प्रसाद दाहाल, प्रमाण ऐन, केही व्याख्या (दोस्रो संस्करण) साभा प्रकाशन, काठमाडौं । पृ.७६

भन्ने विषय प्रायः विवादित र प्रमाण मूल्यांकनको दृष्टिकोणबाट न्यायिक विवेचनाको विषय बन्ने गरेको छ । अधिकांश मुद्दामा अनुसन्धानमा व्यक्त गरेको कुरा मेरो स्वेच्छा विपरीत भएको हो । लेखिएको वा भनिएको व्यहोरा मेरो होइन भनी अदालतमा अभियुक्तले जिकिर लिने र सो जिकिरकै आधारमा कानून व्यवसायीबाट पक्षको वचाउको निमित्त आधारहरू प्रस्तुत गर्ने गरेको हाम्रो दैनिक अभ्यासमा पनि देखिएकोले अनुसन्धानको साविती वा बयान (गैरन्यायिक सविती) लाई न्यायिक प्रकृयाको सबै भन्दा जटिल र विरोधाभाष अभिव्यक्तिको रूपमा हेरिन्छ ।

अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तको बयानलाई कस्तो अवस्थामा प्रमाणमा ग्रहण गर्न मिल्ने हो भन्ने विषय महत्वपूर्ण रहन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को (संशोधन सहितको २०७७) को दफा ९ मा मुद्दाका पक्षले व्यक्त गरेको कुरा निश्चित आधार र अवस्थामा सो पक्षको विरुद्धमा प्रमाणमा लिन मिल्ने व्यवस्था गरेको छ । फौजदारी मुद्दामा आरोप लागेको अभियुक्त मुद्दाको एक पक्ष भएकोले निजले व्यक्त गरेको कुरा पक्षले व्यक्त गरेको कुरा मान्नु पर्ने देखिन्छ । माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ की सामान्यतया मानिसले आफूलाई अहित हुने कुरा बोल्दैन र यदी बोल्दछ भने त्यसमा सत्यता हुन्छ । अनुसन्धानको अर्थ कुनै विषयको सत्यता प्रमाणित गर्नु भएकोले त्यस्तो सत्य कुरा प्रकट वा व्यक्त हुन्छ भने त्यो भनाई निजको विरुद्ध प्रमाणमा ग्राह्य मानिन्छ । पक्षले व्यक्त गरेको कुरा निजको विरुद्धमा प्रमाणमा लाग्ने व्यवस्थाको कानूनी र सैद्धान्तिक मान्यता के हो भने कुनै व्यक्तिले आफ्नो अहित हुने गरी कुनै कुरा व्यक्त गर्दछ भने त्यो निजको विरुद्धमा प्रमाण लाग्दछ र कुनै कुरा साँचो वा सत्य नभए सम्म आफ्नो अहित हुने गरी बोल्दैन । यदी बोल्दछ भने त्यसमा सत्यता लुकेको हुन्छ । जती कुरा आफ्नो अहित हुने गरी व्यक्त गर्ने व्यक्तिले आफूले व्यक्त गरिएको कुराको बारेमा थाहा पाउँदछ, त्यती अरुलाई थाहा हुदैन त्यस्तो कुरामा भर गर्न मिल्छ र त्यो कुरा बढी विश्वासिलो पनि हुन्छ ।^{४७} यहि मान्यता फौजदारी मुद्दाको सन्दर्भमा अभियुक्तका हकमा पनि स्वभाविक लागू हुन्छ । किनकी घटनाका वारेमा ऊ स्वयं प्रत्यक्षदर्शी वा साक्षात्कार भएको हुन्छ र घटनाका सम्बन्धमा उसले व्यक्त गरेका कुरा चाहे त्यो कुरा अदालत भित्र होस् वा अदालत बाहिर, सामान्यतया अरुले भनेका भन्दा विश्वासिलो र प्रामाणिक रहन्छ ।

मानवीय सोच र व्यवहारको उल्लेखित सैद्धान्तिक मान्यता र धरातलबाट हेर्दा सामान्यतया पक्षले व्यक्त गरेको कुरा निजको समर्थन र हितमा प्रमाण लाग्दैन किनकी आफ्नो हित वा भलाईका लागि व्यक्तिले झुठा वा बनावटी कुरा पनि व्यक्त गर्ने हुन्छ । यदी फौजदारी मुद्दामा आरोप लगाइएको अभियुक्तले निजलाई लगाइएको अभियोगका सम्बन्धमा सावित भई दिन्छ भने सो कुरा निजको विरुद्धमा प्रमाणमा लाग्छ । तर नेपालको सन्दर्भमा पक्षले व्यक्त गरेको कुरालाई साविती वा स्विकारोक्ति दुवै सन्दर्भमा हेर्न गरिएको छ । साविती र स्वीकारोक्तिको सैद्धान्तिक मान्यता भिन्न भएता पनि व्यवहारमा साविती र स्वीकारोक्तिलाई फरक ढंगले हेर्ने र व्याख्या गर्ने गरेको पाइदैन । वातदातका कुनै एक तथ्य स्वीकार गरेको वा कसूरमा आफ्नो संलग्नता स्वीकार गरी सावित हुने दुवै बयानलाई सावितीकै संज्ञा दिई

सावितीलाई विस्तृत अर्थमा प्रयोग गरिएको अभ्यासमा देखिएको छ।^{१८} आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने गरी फौजदारी न्यायको अधिकारका रूपमा स्वीकार गरिएको सिद्धान्त र कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लाग्दैन भन्ने संविधानको न्याय सम्बन्धी हकले प्रत्याभूति गरेको हक^{१९} र सोही अधिकार अन्तर्गत व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्धमा प्रमाण दिन वा कसूरमा सावित हुन बाध्य हुनु नपर्ने गरी गरिएको अभियुक्तको मौन रहन पाउने संवैधानिक र कानूनी हक समेतको विरुद्ध हुने गरी सावित हुने वा सावित भई बयान दिएमा सो कुराहरू प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था सोही सिद्धान्तमा अन्तरनिहित रहेको मानिन्छ।^{२०} तर स्मरणीय कुरा के छ अभियुक्तको चुप रहन पाउने अधिकार र आफ्नो विरुद्ध प्रमाण दिन कर नलागाइने हकलाई प्रतिवादीले स्वेच्छाले परित्याग गर्न सक्दछ। यदी सो अधिकार परित्याग नगरी प्रयोग गरेमा अदालत वा अभियोक्ताले त्यसको उल्टो वा विपरीत अर्थ गरी आरोपका सम्बन्धमा केही जवाफ नदिएकाले निर्दोष मान्न नमिल्ने भनी दोषी करार समेत गर्न मिल्दैन। अभियुक्तले आफु मौन रहने वा कसूर स्वीकार गर्ने हक आफुखुसी उपयोग गर्न सक्दछ।^{२१} त्यसैले प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ मा अभियोग लागेको व्यक्तिले स्वेच्छाले कुनै कुरा भन्दछ भने सो कुरा निजको समर्थन वा विरुद्धमा प्रमाणमा लाग्न सक्दछ, भन्दै प्रमाणमा ग्राह्य हुन अनेक शर्त र बन्देज निर्धारण गरेको छ। जस अनुसार, सो कुरा व्यक्त गर्दा अभियुक्त सचेत अवस्थामा र आफुले भनेको कुरा र गरेको कुरा बुझ्न सक्ने अवस्थामा थियो, निजलाई बाध्य गरी वा अरु कसैलाई यातना वा धम्की दिई वा यातना दिने धम्की दिई वा निजलाई आफ्नो इच्छाविरुद्ध सो कुरा व्यक्त गर्ने स्थितिमा पारी सो कुरा व्यक्त गरिएको होइन, सो अभियोगबारे कुनै सार्वजनिक अधिकारले गर्ने कारवाहीको सम्बन्धमा यस्तो धम्की वा विश्वास पर्ने आश्वासन दिएको थिएन जसबाट निजले सो कुरा असत्य रूपमा व्यक्त गर्ने सम्भावना थियो र जुन धम्की वा आश्वासन कार्यान्वित गर्न सक्ने अधिकार र शक्ति सो अधिकारीलाई थियो भन्ने कुरा निजले युक्तिसंगत रूपमा विश्वास गरेको थियो भन्ने जस्ता विषयहरू राखी ती परिस्थितिको सुनिश्चता भएमा मात्रै त्यस्तो बयानलाई प्रमाणमा लिन सकिने गरी यसलाई शर्तयुक्त बनाईएको देखिन्छ। उल्लेखित शर्तहरू पुरा गरेको अवस्थामा अभियुक्तले अदालत बाहिर गरेको बयान भए पनि निजको समर्थन वा विरुद्धमा प्रमाण ग्राह्य हुन्छ र यसले प्रमाणिक मूल्य प्राप्त गर्दछ।

भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ को दफा २५ मा कुनै व्यक्तिका विरुद्धमा कुनै कसूरको अभियुक्त प्रमाणित हुने कुरा प्रहरीले सावित गराएमा कसूरको अभियुक्त प्रमाणित हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{२२} यस व्यवस्थाको मुख्य तात्पर्य भनेको कुनै अभियुक्तको प्रहरी समक्ष साविती गरिएमा उक्त साविती डर

४८ श्री ५ को सरकार विरुद्ध विष्णु बहादुर, ने.का.प.२०४० पृ.५७४

४९ नेपालको संविधान धारा २०(७) प्रस्तुत मुद्दामा अभियुक्तले ज्यान मारेको कुरामा ईन्कारी गरिएता पनि वादातस्थलमा फेला पारेको ज्वारीकोट र त्यसमा फेला पारीएको अस्पतालको पुर्जि आफ्नो हो भनि स्वीकार गरी सावित रहेको हुँदा पुर्पक्षको लागि थुनामा राखी कारवाही गर्ने भनी निर्णय भएको।

५० फौजदारी कसुर सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्ने बनेको विधेयक अपराध संहिता २०६७ को दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल पृ.२८

५१ निलम पौडेल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय ने.का.प. २०६७ अंक १०, नि.नं ८४७३

५२ No Confession made to a police officer shall be proved as against a person's accused of any offence. Sec. 25

त्रासमा पारी वा अनुचित दवाबबाट गरिएको हुन्छ, अभियुक्तले स्वेच्छाले आफना कुरा राख्न सक्दैन भन्ने नै हो । तर उक्त साविती मेजिस्ट्रेटको साक्षात उपस्थितिमा भएको पुष्टि भएको अवस्थामा भने उक्त साविती प्रमाणमा ग्राह्य मानिन्छ^{५३} र त्यस्तो साविती प्रतिवादीको विरुद्धमा प्रमाण लिन मिल्ने हुन्छ भन्ने देखिन्छ । वेलायतको प्रमाण कानून^{५४}मा भएको व्यवस्था अनुसार अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष अभियुक्तले कसूरमा सावित रही बयान गरेको छ, भने त्यसलाई प्रमाणमा ग्राह्य मानिने अवधारणालाई स्वीकार गरिएको छ । वेलायती प्रमाण कानूनमा साविती र स्वीकारोक्तिलाई अलग अलग परिभाषा गरिएको र पृथक पृथक कानूनी नियमहरूद्वारा निर्धारित गरिएकोले वेलायती प्रमाण ऐनले अभियुक्तको बयान साविती हो भने मात्र प्रमाणको रूपमा लिइन्छ, र यसलाई ग्राह्य मानिन्छ । हाम्रो सन्दर्भमा प्रमाण ऐन, २०३१ ले साविती र तथ्यको स्वीकारोक्तको परिभाषा नगरेको कारणनै व्यवहारमा कस्तो कुरालाई साविती मान्ने र कस्तो कुरा स्वीकारोक्ती हुने भन्ने विषय सधैं विवादस्पद हुने र यसलाई आ आफ्नै ढंगले व्याख्या र विश्लेषण गर्ने गरिएबाट अनुसन्धानको बयानको प्रमाणिक मूल्यलाई पनि सन्दर्भ र परिस्थिति अनुसार फरक फरक रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ ।

८. नजीर र न्यायिक व्याख्या

अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तले गरेको बयानको प्रमाणिकताका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा विभिन्न किसिमका व्याख्याहरू भएको पाइन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ मा मुद्दाका कुनै पक्षले व्यक्त गरेको कुनै कुरा निजका विरुद्ध प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएकोले यही कानूनी व्यवस्थाको जगमा अनुसन्धानको बयानको विश्लेषण गरिएको छ । नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दाहरूमा अदालतले मुद्दाको कारवाहीको क्रममा थुन्छेकको आदेश गर्दा तत्काल प्राप्त प्रमाणको रूपमा अदालतले अनुसन्धानको क्रममा गरेको बयानलाई महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ ।^{५५} यसका अतिरिक्त मुद्दाको अन्तिम कारवाही गर्ने क्रममा पनि मिसिल संलग्न अन्य प्रमाणहरूबाट पुष्टि भइरहेको अवस्थामा अनुसन्धानको बयानलाई पनि प्रमाणमा लिने गरेको देखिन्छ । कानूनी प्रकृया पूरा गरी पक्राउ गरिएको, शारीरिक अवस्थाको जाँच गराएको, कानून व्यवसायीसंग परामर्श गर्न पाएको, शारीरिक वा मानसिक यातना दिएको वा जबर्जस्ती गराएको भन्ने नदेखिएसम्म अनुसन्धानको बयान प्रमाण योग्य मानिदै आएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाहरूमा गरिएका व्याख्याहरू निम्न बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

१. रज्जित राई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार^{५६}

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरूले अनुसन्धानमा बयान गर्दा घटना वारदातमा आफ्नो संलग्नता रहेको

५३ No Confession made by any person whilst he is in the custody of police officer unless it be made in the immediate presence of a Magistrate. Sec.26

५४ वेलायतमा Police and Criminal Evidence Act, 1984,को दफा ८८(१)मा अभियुक्तको बयानको प्रमाणिक मूल्यका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । A confession includes any statement wholly or partly adverse to the person who made it, whether made to a person in authority or not and whether made in words or otherwise

५५ प्रमाण ऐन २०३१ को दफा १८

५६ ने.का.प.२०७० अंक ५ नि.नं. ९०१२

स्वीकार गरी बयान गरेकोमा पछि अदालतमा बयान गर्दा घटना वारदात भएको समयमा हामी घटनामा संलग्न थिएनौं भनी अन्यत्र रहेको जिकिर (Plea of Alibi) लिएकोमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गर्दै “घटनामा उपस्थित थिएनौं अन्यत्र रहेका थियौं भनी जिकिर लिएतापनि अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष गरेको व्यहोरालाई अदालतमा गर्दा उल्लेख गरी गरेबाट अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्षको अन्य सम्बद्ध प्रमाणहरूबाट पुष्टि गरिरहेकोमा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्षको व्यहोरा अन्यथा प्रमाणित गर्न सकेको नदेखिएको अवस्थामा व्यहोरा पूर्णरूपमा भूठा हो भन्ने कुरा विश्वसनीय नदेखिने, ठोस आधार प्रमाणको अभावमा अदालतमा इन्कारी गरेकै आधारमा वारदात घटाएको वेलामा घटनास्थलमा मौजुद नरही अन्यत्र थिएँ भनी लिएको जिकीर प्रमाणद्वारा पुष्टि गर्न नसकेको अवस्थामा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्षको लाई स्वेच्छाले गरेको होइन रहेछ भन्नु तर्कसङ्गत नहुने, मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकातको अवस्थामा प्रहरीबाट गैरकानूनी बल प्रयोग गरी स्वेच्छाविरुद्धको बयान प्रमाणित हुन आएमा त्यस्तो बयान प्रमाण ग्राह्य हुँदैन तर त्यस्तो बयान स्वेच्छाविरुद्ध भएको भनी प्रमाणित गराउन नसकेको अवस्थामा अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष भएको बयानलाई स्वेच्छा विपरितको भनी भन्न मिल्दैन” त्यस्तो बयान प्रमाणमा लिन मिल्छ भनी अनुसन्धानको बयानलाई अन्य प्रमाणले समर्थन गरेको र उक्त बयान प्रतिवादीहरूको इच्छा विपरीत भएको भन्ने नदेखिएको अवस्थामा प्रमाण ग्राह्य हुन्छ भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरिएको छ ।

२. श्री ५ को सरकार विरुद्ध सुभान अली भन्ने वादे वन्जारा समेत^{५७}

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले अनुसन्धानमा बयान गर्दा कसूरमा सावित रही बयान गरेकोमा पछि अदालतमा बयान गर्दा अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष सावित हुनेहरूले अनुसन्धानमा कुटपिट गरी इच्छा विरुद्ध सावित गराएको भनी जिकिर लिई बयान गरेको र निजहरूको स्वास्थ्य जाँचको घा केश फारमबाट निजहरूको शरीरमा घा चोट रहे भएको अवस्था देखिन आएको सन्दर्भमा सम्मानित अदालत बाट “प्रतिवादीहरू अदालतमा बयान गर्दा इन्कार भएका छन् र निजहरूले बयानमा जिकिर लिए मुताविक घाउ जाँच फारमबाट निजहरूका शरीरमा घाउ चोट परेको देखिने भएबाट निजहरूको सो साविती स्वेच्छाले भएको रहेछ भनी मान्न मिल्ने देखिएन, प्रत्येक प्रतिवादीका सम्बन्धमा तथ्ययुक्त निश्चित प्रमाण विना कसूरदार ठहर गर्न नमिल्ने” भनी कुटपिट गरी इच्छा विरुद्ध गराइएको बयानलाई अमान्य गर्दै अभियुक्त उपर लगाइएको आरोप निश्चित र वस्तुनिष्ठ प्रमाणका आधारमा प्रमाणित हुन पर्ने भन्ने सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ ।

३. पृथ्वीबहादुर खड्का विरुद्ध नृपध्वज कटुवालको जाहेरीले नेपाल सरकार^{५८}

प्रस्तुत मुद्दामा अनुसन्धानको बयान र सावितीका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले स्पष्ट दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै भनेको छ, “साविती आफैँमा महत्वपूर्ण प्रमाण भए तापनि साविती मात्र अभियोग पुष्टि गर्ने आधार बन्न सक्दैन । सावितीलाई अभियोग पुष्टि गर्ने एकमात्र आधार बनाइयो भने त्यसले फौजदारी

५७ ने.का.प.२०५४, अंक ४, नि. नं. ६३६३

५८ ने.का.प.२०६७ अंक ८, नि.नं. ८४३३

न्यायप्रणालीमा थुप्रै जटिलताहरूलाई जन्म दिन्छ। त्यसले अनुसन्धान एवं अभियोजन पक्षबाट दावी प्रमाणित गर्नका लागि अन्य प्रमाणहरूको संकलन र विश्लेषणमा भन्दा अभियुक्तलाई साविती दिन बाध्य पारिने सम्भावनालाई बल प्रदान गर्ने हुँदा वास्तविक अपराधी उम्कने र अनुसन्धानका क्रममा अभियुक्तका रूपमा प्रस्तुत गरिएका व्यक्ति दण्डित हुनुपर्ने विडम्बनापूर्ण अवस्था पनि आउन सक्ने भएकाले त्यस्ता सम्भावनाहरूलाई बल पुग्ने गरी न्यायिक व्याख्या गरिन नहुने “ भनी अनुसन्धानको साविती मात्रै कसूर पुष्टी गर्ने आधार नहुने अन्य संकलित तथ्य र प्रमाणका आधारबाट पुष्टि भएको अवस्थामा मात्रै अनुसन्धानको बयानलाई मान्यता दिनु पर्ने गरी व्याख्या भएको पाइन्छ।

४. करिमन भन्ने राजदेव हजरा दुसाध विरुद्ध नेपाल सरकार^{५९}

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी करिमन भन्ने राजदेव हजरा समेत भई जाहेरवाला पीडित देवेन्द्रप्रसाद केशरीलाई अपहरण गरी भारतमा लगी भारतीय व्यक्तिलाई रु.२,००,०००/- मा विक्रि गरेको भन्ने कसूरमा प्रतिवादीहरू उपर जीउ मास्ने वेच्ने कार्य नियन्त्रण ऐन, २०४३ अन्तर्गत अभियोजन भएकोमा प्रतिवादीहरू अनुसन्धानमा कसूर गरेकोमा सावित रहेको तर अदालतमा बयान गर्दा आरोपित कसूरमा इन्कार रही मौकामा अनुसन्धानमा भएको बयान स्वेच्छिक नभई डरधाक एवं प्रहरीको कुटपिटको कारणबाट भएको भनी जिकिर लिएता पनि अनुसन्धानको बयान समेतका आधारमा प्रतिवादीहरू उपर कसूर कायम भएकोमा उक्त फैसलाउपर परेको प्रतिवादीको पुनरावेदन उपर सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट फैसला हुदा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष भएको अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित भइरहेको र वलपूर्वक बयान गराएको भन्ने समेत पुष्टि हुन नसकेको अवस्थामा प्रमाणयोग्य हुने भनी प्रतिवादीलाई कसूर कायम गरी भएको फैसला सदर भएको अवस्था छ। प्रस्तुत फैसलाबाट अनुसन्धानको बयानलाई समर्थन र पुष्टि गर्ने अन्य समर्थित प्रमाण मिसिलमा छ भने त्यस्तो बयानलाई ग्राह्य प्रमाणमा लिन मिल्ने र विना आधार अनुसन्धानको बयान अन्यथा भनी लिएको जिकिर पुष्टि हुने आधार वेगर त्यस्तो जिकिरलाई अमान्य हुने भन्ने सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ।

५. शेष रईस आलम विरुद्ध नेपाल सरकार^{६०}

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीलाई चोरीको कसूरमा अभियोजन भएकोमा प्रतिवादीले अदालतमा बयान गर्दा मलाई पक्राउ गरी सकेपछी मात्र जाहेरवालाले मेरो नाउंमा जाहेरी दिएकोले त्यस्तो जाहेरीलाई प्रमाणमा लिन मिल्दैन, म बाट कुनै सामान वरामद नभएकोमा सामान वरामद भएको भनी प्रहरी कार्यालयमा वरामदी तयार गरेको र प्रहरीले कुटपिट गरी साविति गराएकोले उक्त साविति समेतका आधारमा कसूर कायम गरेको फैसला त्रुटीपूर्ण रहेको भन्ने जिकिर रहेकोमा प्रतिवादीको जिकिरलाई अमान्य गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अभियुक्तको बयानको कानूनी वैधताका सम्बन्धमा थप स्पष्ट गर्दै अपराध अनुसन्धानकर्ता समक्ष भएको साविती मात्रका आधारमा न्यायिक निष्कर्ष निकाल्न मिल्दैन। तर त्यो साविती अन्य प्रमाणबाट सत्य रहेको स्थापित हुन्छ भने त्यसलाई मुद्दाको अनुसन्धानकर्ता

५९ ने.का.प.२०६७ अंक ७, नि.नं. ८४२९

६० ने.का.प २०६७ अंक २ नि. नं. ८३९८

प्रहरीसमक्ष भएको भन्ने मात्र आधारमा प्रमाण शून्य लिखतको रूपमा ग्रहण गर्न न्यायोचित हुँदैन। प्रहरी सावित्रीको पुष्टि गर्ने अन्य प्रमाण स्वतन्त्र हुन् वा होइनन् र ती के कसरी संकलित भए भन्ने प्रश्नमा भने अदालतले संवेदनशीलताका साथ शतर्क हुनु पर्ने भन्दै अनुसन्धानको बयानको कानूनी हैसियत र न्यायिक रोहमा यसको प्रमाणिक महत्वका सम्बन्धमा स्पष्ट गरेको छ।

६. बमबहादुर वस्नेतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार^{६१}

प्रस्तुत मुद्दामा अभियुक्तको अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष गरिएको बयानको कानूनी हैसियत र यसको प्रमाणिक महत्वका सम्बन्धमा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ। उक्त मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भनीएको छ: दुई विपरीत खालका अभिव्यक्ति मिसिल सामेल रहेकोमा अदालतले स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुने कथनलाई प्रमाणमा लिनुपर्ने हुन्छ। अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्षको सावित्री र अदालत समक्षको इन्कारी मध्ये कुनलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्ने भन्ने सन्दर्भमा कुन कथन अन्य प्रमाणबाट समर्थित हुन्छ भन्ने कुरा नै अदालतले निष्कर्ष निकाल्ने आधार हो। अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष व्यक्त गरेका कुरा प्रमाण शून्य हुने होइनन्। न त प्रतिवादीहरूको अदालतसमक्षको इन्कारी नै अकाट्य प्रमाण मानिने हो। अदालतसमक्ष इन्कारी गर्दा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष के कुन कारण र कसरी साबित बनाइयो भन्ने कुराका हकमा व्यक्त गरेको कुरामा अदालतले ध्यान दिनुपर्छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२) ले व्यवस्था गरेका भय, त्रास, प्रलोभन समेतका अवस्था देखिएमा अभियुक्तको अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण नलाग्ने हुन्छ। अभियुक्तले अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्ष कुनै कुरा व्यक्त गर्दाको अवस्थाको सचेतता, यातना, धम्की र प्रलोभन दिएको थिएन भन्ने प्रत्याभूति प्रमाणित गर्नुपर्दछ। तर, यी अवस्थाको जिकीर र आधार भने मिसिलबाट देखिनुपर्दछ भनी उल्लेख भएको छ। यसका अतिरिक्त मुद्दाको एक पक्ष सरकारको प्रतिनिधि अनुसन्धान अधिकारीले आफ्नो विपक्षलाई कब्जामा राखी व्यक्त गराइएका अभिव्यक्तिलाई अदालतले सहजै विश्वास गरी प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न नहुने भन्ने नै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२) को आशय भएकाले उक्त दफाको परिपालनकै सन्दर्भमा म्याद थपका लागि अदालतमा पेश गरिँदा अभियुक्तलाई स शरीर न्यायाधीश समक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, त्यस बेलासम्म खडा भएका लिखतमा अदालतले छाप लगाई दिने र अभियुक्तसँग सोधपूछ गर्दा वा आवश्यकता महसूस गरिएमा तत्कालै घाँ जाँच वा स्वास्थ्य परीक्षण गराउन अस्पताल पठाइने कार्यविधि सुनिश्चित छ। अदालत बाहेक अन्यत्र अभियुक्तले व्यक्त गरेका कुरा प्रमाणमा ग्रहण गर्दा सतर्कता अपनाउनु पर्छ। अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले पुष्टि गरेको अवस्था र अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको आफ्नो कथन ईच्छाविरुद्धको हो भनी लिएको जिकिरलाई विश्वास गर्न सकिने आधार नदेखाइएको अवस्थामा सो कथन प्रमाण शून्य हुन्छ भन्न सकिदैन। निःसन्देह फौजदारी मुद्दामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले प्रमाणको भार वादीमा रहने कुरा हो। प्रतिवादीहरूलाई आफू विरुद्धको कारवाहीमा चुपचाप बस्ने हक अवश्य छ। तर, चुप नवसी आफ्नो सफाईमा तथ्य व्यक्त गर्ने व्यक्तिका दायित्व पनि सोही प्रमाण ऐनको दफा २७(१) द्वारा अभिनिश्चित छन्। अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको कथनलाई इन्कार गरिएको अवस्थामा त्यसका आधार र कारण पनि व्यक्त गर्नु पर्दैन

भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ को मनसाय होइन भन्दै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९, २५ र २७ समेतको कानूनी मर्म र मकसदलाई राम्रोसँग व्याख्या र विवेचना गरिएको छ ।

७. सचिन श्रेष्ठ विरुद्ध नेपाल सरकार^{६२}

प्रस्तुत मुद्दामा हिरासतमा रहेको अभियुक्तको शारीरिक जाँच गर्नु पर्ने कारण र औचित्यका सम्बन्धमा समेत व्याख्या गर्दै अनुसन्धानको क्रममा हिरासतमा रहेको अभियुक्तको शारीरिक जाँच गराउनु पर्ने कानूनी प्रावधानको सम्बन्ध प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ को व्यवस्थासँग रहेन निष्कर्ष अदालतको देखिन्छ । यस मुद्दामा भनिएको छ “सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १५ को उपदफा (३) मा सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा तहकिकातको लागि थुनामा राख्ने म्याद थपको लागि अदालतमा उपस्थित गराउँदा आफ्नो शारीरिक जाँचको लागि अदालत समक्ष निवेदन गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको र यस व्यवस्थाले मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकातको अवस्थामा प्रहरीबाट हुन सक्ने गैरकानूनी बल प्रयोगबाट अभियुक्तलाई सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गरिएको देखिनुका साथै उक्त कानूनी व्यवस्था अनुसार निवेदन दिन सकिने व्यवस्थाको प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२)(क) को कानूनी व्यवस्थासँग सार्थक सम्बन्ध रहेको मान्नुपर्ने हुन्छ । प्रहरी अधिकृतले सरकारी वकीलसमक्ष गराएको आफ्नो स्वेच्छा विपरीत भएको वा प्रहरीले कुटपिट गरी वा डर त्रासमा पारी गराएको भन्ने जिकिर लिन र सो कुराका सम्बन्धमा अदालतलाई विश्वास दिलाउन नसकेको अवस्थामा पुनरावेदक प्रतिवादीको सो सम्बन्धी पुनरावेदन जिकिर कानून तथा औचित्यको दृष्टिकोणबाट समेत मनासिव देखिन नआउने भनी व्याख्या गरिएको देखिन्छ ।

८. कृष्णबहादुर कुँवरसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार^{६३}

प्रस्तुत मुद्दामा प्रहरीको अनुसन्धान र सावितका सम्बन्धमा प्रतिवादीले प्रश्न उठाएकोमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले घटनाको परिस्थिति र अवस्था एवं अनुसन्धानको बयानको सम्बन्धमा चर्चा गर्दै “व्यक्ति विशेषबाट मृतकको हत्या भएको भए वा मृतक बाटोमा दैवी परी लडी मरेको भए एउटै चोटबाट त्यस किसिमले टाउको क्षतविक्षत हुने कुरा सामान्यतया सम्भव हुँदैन । मृतकउपर कसैबाट हतियार प्रहार भएको थियो भन्ने कुरा शव परीक्षण प्रतिवेदन लगायतका लिखतबाट खुल्न सकेको छैन । तमाम मिसिल र स्वयं प्रतिवादीहरूको बयानमा मृतकको मृत्यु अरू कसैबाट भएको वा मृतक आफैँ लडी मरेको कुरा उल्लेख हुन नसक्नु र उक्त दिन समयमा वारदातस्थल हुँदै ना. ३ ख ६९० नं. को ट्रक चलाएको कुरालाई स्वीकार गर्नु जस्ता परिस्थितिहरू (circumstances) र स्वतन्त्र प्रमाणहरूको रोहमा र प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२)(क) को देहाय (१) अनुसार मौकामा गर्दा प्रतिवादीहरू होशमा नरहेका वा देहाय (२) वा (३) अनुसारको प्रलोभन, यातना, आदि दिएको वा कुटपिट आदि भएको कुरा प्रमाणित हुन नसकेबाट प्रतिवादीहरूको प्रहरी साबितीलाई अमान्य गर्न मिल्ने देखिदैन । प्रतिवादीले गरेको कुकृत्यबाट आक्रोशित भै तत्काल समाज वा प्रहरीले प्रतिवादीलाई कुटपिट आदि गरी

६२ ने.का.प.२०६३ अंक २ नि.नं. ७६४९

६३ ने.का.प.२०७१ अंक ५ नि.नं. ९१६९

वा अड्डीवाल प्रतिवादीलाई फकाई फुल्याई साबित बयान गराएको भए पनि प्रतिवादीले कसूर गरेको कुरा अन्य प्रमाणले पुष्टि गरेको अवस्थामा उक्त दफा ९(२)(क) को देहाय (२) वा (३) को अवस्था रहेको भनी प्रतिवादीलाई सफाई दिनु न्यायसम्मत नहुने भनी प्रहरीमा भएको साबिती अन्य प्रमाणको रोहमा पुष्टि भएको अवस्थामा त्यस्तो साबिती बयान प्रतिवादीका विरुद्धमा प्रमाण लाग्छ भनी स्पष्ट व्याख्या गरिएको छ ।

९. टिकाराम राई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार^{६४}

प्रस्तुत मुद्दामा हत्याको आरोप लागेका प्रतिवादीहरू टिकाराम राई समेतका प्रतिवादीहरू अनुसन्धानमा वारदातमा सरिक संलग्न रहेको र आफूहरूले घटना वारदात घटाएको भनी कसूरमा साबित रही बयान गरेको र सो वारदातमा प्रतिवादी सन्तोष राई समेत संलग्न रहेको भनी पोल गरेकोमा पछि अदालतमा गई बयान गर्ने क्रममा अनुसन्धानमा कसूरमा साबित भई बयान गर्ने प्रतिवादीहरूले अनुसन्धानको साबिति स्वेच्छापूर्वको नभई प्रहरीबाट जोर जबरजस्ती कुटपिट गरी गराएको भनी वादी लिएको र प्रतिवादी मध्येका सन्तोष राईले घटनावारदात हुँदाको अवस्थामा आफू घटनावारदातमा नरही अन्यत्र रहेको जिकिर लिएकोमा प्रतिवादीहरूलाई कसूरकायम भई सजाय भएको अवस्थामा प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन परी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट फैसला हुँदा अनुसन्धानको बयान अन्यथा हो भनी लिएको जिकिर र अन्यत्र रहेको भन्ने जिकिर प्रमाणको रोहमा पुष्टि हुन नआए त्यसको लाभ प्रतिवादीहरूले प्राप्त गर्न नसक्ने सन्दर्भ उल्लेख गर्दै आफू अन्यत्र रहेको भनी अन्यत्रको दावी लिनेले कानूनतः आफू त्यसरी अनयत्र रहेको पुष्टि गर्नु पर्ने हुन्छ । केवल लगाइएको आरोपबाट सफाई पाउने उद्देश्यले मात्र अन्यत्र रहेको थिए भन्ने कुरा तर्कयुक्त र स्वीकार्य हुन नसक्ने, स्वास्थ्य जाँच प्रतिवेदनमा प्रतिवादीहरूको शरीरमा नील, डाम तथा चोटपटक लागेको देखिँदैन । नील, डाम तथा चोटपटक लागेको नदेखिएको अवस्थामा कुटपिटबाट भएको हो भन्न मिलेन । डर, धम्की र कुटपिटबाट गराई साबित गराएको भन्ने तथ्य प्रमाणित नभएबाट निजहरूले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको साबिती स्वेच्छाको भई निजहरूको विरुद्ध प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ बमोजिम प्रमाणमा लिन मिल्ने भनी व्याख्या गर्दै प्रतिवादीहरूलाई कसूर कायम गर्ने गरी भएको फैसला सदर गरेको पाइन्छ ।

१०. कौशिला देवी महतो विरुद्ध नेपाल सरकार^{६५}

प्रस्तुत मुद्दामा अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तको बयान लिने कार्यको खास अर्थ र प्रयोजन रहन्छ । अदालतले त्यस्तो बयानलाई न्यायिक रोहमा परीक्षण गर्दा त्यस्तो बयानलाई कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रकृया र पद्धती अनुसारनै भएको छ, भने त्यसलाई अमान्य गर्न नहुने भन्दै “सामान्यतया अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको साबिती बयानको आधारमा मात्र कसूर ठहर गर्न पर्याप्त प्रमाण होइन । तर अनुसन्धान अधिकारीसमक्षको कुनै दबाव प्रभाव विना आफ्नो अन्तर हृदयबाट स्वस्फूर्त रूपमा आरोपित कसूरसँग स्वभाविक सामाञ्जस्यता हुने गरी सो लाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि नभइराखेको छ, भने

६४ ने.का.प.२०७१ अंक ११ नि.नं. ९२८३

६५ ने.का.प.२०७५ अंक ७ नि.नं १०५९

अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको लाई प्रमाणमा ग्रहण नगर्ने हो भने सो गर्न पर्ने कानूनी व्यवस्थाको कुनै अर्थ र प्रयोजन देखिन नआउने” भनी व्याख्या गरिएको छ ।

११. नेपाल सरकार विरुद्ध खगेन्द्रदेव बि.क.समेत^{६६}

प्रस्तुत मुद्दामा अभियुक्तको गैर न्यायिक सावित्रीको प्रमाणिक महत्वको सम्बन्धमा वोलिएको छ । अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरिएको कुरा कस्तो अवस्थामा प्रमाणमा लिन मिल्ने हो भन्ने सम्बन्धमा प्रस्तुत मुद्दामा व्याख्या भएको छ । “प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ अनुसार कुनै कुरा व्यक्त गर्दा अभियुक्त आफूले भने गरेको कुरा बुझ्न सक्ने गरी सचेत अवस्थामा थियो वा निजलाई बाध्य पारी, यातना दिई वा यातना दिने धम्की दिई वा कुनै कारवाही गर्ने धम्की दिई व्यक्त गर्न नलगाएको अवस्थामा अभियुक्तले अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेका कुराहरू पनि प्रमाणमा लिनु पर्छ । अनुसन्धानका क्रममा बुझिएका अदालतमा न्यायिक परीक्षण गर्दा पनि अन्यथा प्रमाणित हुन नसकेका प्रमाणहरूबाट प्रतिवादीहरूको अनुसन्धानको स्वीकारोक्ति समर्थित हुन आएको अवस्थामा प्रतिवादीहरूले अदालतमा गरेको इन्कारलाई सत्य रहेछ भन्न मिल्दैन । प्रतिवादीले अनुसन्धानमा कस्तो अवस्थामा आफ्नो कुरा व्यक्त गरेको रहेछ र निजको अनुसन्धानको भनाई र अदालतको भनाई कुन सत्य हो भनेर पनि अदालतले विभिन्न आधारमा न्यायिक परीक्षण गर्ने” भनी व्याख्या भएको छ ।

१२. नेपाल सरकार विरुद्ध यादवप्रसाद घिमिरे^{६७}

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीको शारीरिक परीक्षणको क्रममा अस्पतालको डाक्टर सामु निजले व्यक्त गरेका कुरा जुन Medical History मा लेखिएको थियो त्यसलाई शुरु अदालतले प्रतिवादी विरुद्धको प्रमाणमा ग्रहण गरिएको विषयलाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ को उपदफा (२) को कानूनी व्यवस्था अनुरूप पक्षले व्यक्त गरेको कुरा अन्तर्गत पर्छ कि पर्दैन भन्ने सम्बन्धमा व्याख्या गर्दै सर्वोच्च अदालतले भनेको छ: वारदातको भोली पल्ट पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अस्पताल पोखरामा ज्क्तयचथ वकपत्र गरी समर्थन गरेको र सो वकपत्रलाई प्रतिवादीले अन्यथा सिद्ध गर्न सकेको नदेखिएको, पक्षले व्यक्त गरेका कुरा प्रमाणमा लाग्ने सन्दर्भमा प्रमाण ऐन २०३१को दफा ९ को उपदफा (२) को खण्ड (क) मा कुनै अभियुक्तले निजलाई लगाइएको अभियोगका सम्बन्धमा अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेका कुरा अदालतले देहाय वमोजिम ठहराएमा प्रमाणमा लिन हुन्छ भनी अन्यत्र भन्ने स्थानलाई व्यापक छोडिदिएको देखिदा प्रतिवादीका विरुद्धमा सो दफा ९(२)को खण्ड(क) को देहाय(१) सो कुरा व्यक्त गर्दा अभियुक्त सचेत अवस्थामा र आफूले भनेको र गरेको कुरा बुझ्न सक्ने अवस्थामा थियो । देहाय (२) निजलाई बाध्य पारी वा अरु कसैलाई यातना दिई वा यातना दिने धम्की दिई वा निजलाई आफ्नो ईच्छा विरुद्ध सो कुरा व्यक्त गर्ने स्थितिमा पारी सो कुरा व्यक्त गरिएको होइन । देहाय (३) सो अभियोगबारे सार्वजनिक अधिकारीले गर्ने कारवाहीका सम्बन्धमा यस्तो धम्की दिई वा विश्वास पार्ने दिएको थिएन जसबाट निजले सो कुरा असत्यरूपमा व्यक्त गर्ने सम्भावना थियो र जुन धम्की वा आश्वासन कार्यान्वित

६६ ने.का.प.२०७५ अंक ८ नि.नं. १००७५

६७ ने.का.प.२०७२ अंक १ नि.नं. ९३३५

गर्न सक्ने अधिकार र शक्ति सो अधिकारीलाई थियो भन्ने कुरा निजले युक्तिसंगत रूपमा विश्वास गरेको थियो भन्ने अवस्थाहरू रहेमा प्रतिवादीले व्यक्त गरेका कुराहरू प्रतिवादीका विरुद्धमा प्रमाणमा लिनु पर्ने, प्रतिवादीले भयरहित, दबावरहित, प्रलोभन, आश्वासन, भुक्त्यानरहित वातावरणमा व्यक्त गरेको कुनै कुरा बिनासर्त प्रतिवादी विरुद्ध प्रमाणमा लाग्ने देखिने भनी अदालत बाहिर व्यक्त गरेको कुरालाई केवल अनुसन्धान अधिकारी समक्ष सम्म सिमित नगरी चिकित्सक समक्ष गरेको स्विकारोक्तिलाई पक्षले व्यक्त गरेको कुराको दायरामा पारी व्याख्या गरिएको छ । यसैगरी प्रतिवादीको स्वास्थ्य परीक्षण गर्दा प्रतिवादी भाग्न उम्कन नसकोस् र प्रतिवादीले चिकित्सकलाई आफ्नो पक्षमा प्रतिवेदन दिनको लागि प्रभावित गर्न नसकोस् भन्नका लागि सुरक्षा प्रयोजन हेतु जुनसुकै प्रतिवादी अस्पताल, अदालत जस्तो अन्यत्र ठाउँमा जानुपर्ने भएमा निजका साथमा २४ जना प्रहरी रहने कुरा स्वाभाविक हुन्छ । तर त्यस किसिमले सामान्य प्रहरीको उपस्थितिबाटै प्रतिवादीको इच्छाशक्ति नियन्त्रित भएको थियो भन्न मिल्दैन । जनसाधारणको सामान्यतया पहुँच नहुने प्रहरी कार्यालयमा हुने प्रतिवादीको र अस्पताल जस्तो सबैको पहुँच हुने सार्वजनिक स्थलमा हुने काम कारवाहीलाई एउटै श्रेणीमा राख्न नमिल्ने भनी विचेचना भएको पाइन्छ ।

१३. सुब्बा भन्ने धनराज खड्का विरुद्ध नेपाल सरकार^{६८}

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले जबरजस्ती करणी गरेको जाहेरी दरखास्त परी प्रतिवादीले मौकामा कसूरमा साबित रही बयान गरेकोमा अदालतमो कसूरमा इन्कार रही बयान गरेको र जाहेरीवाली समेतले जाहेरी दरखास्तको प्रतिकूल हुने गरी बकपत्र गरेको देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतले मौकामा गरेको साबिती बयानलाई अन्य प्रमाणबाट समर्थित भएको तथ्यगत अवस्था मिसिल संलग्न प्रमाणहरूबाट स्पष्टरूपमा पुष्टि भएको अवस्थामा अदालतको इन्कारी बयानबाटमात्र प्रतिवादी बेकसुर रहेको मान्न नहुने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ ।

७. उपसंहार

स्वच्छ र निष्पक्ष फौजदारी न्याय प्रणालीमा लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाका आधारभूत सिद्धान्तहरू वा अवधारणाहरू अन्तरनिहित रहेका हुन्छन् । फौजदारी न्यायले समाजको सुरक्षा र व्यक्तिको रूपान्तरणलाई लक्ष्य बनाएको हुन्छ । अपराधको वस्तुनिष्ठ अनुसन्धान गरी अपराधीलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने मूल उद्देश्यलाई फौजदारी न्याय प्रशासनले आत्मसाथ गरेको हुनाले अपराधिक घटनाको वस्तुनिष्ठ अनुसन्धान गरी र प्रमाणको आधारमा मात्रै अभियोजन गर्नु पर्दछ । अन्वेषणात्मक अनुसन्धान पद्धती अवलम्बन गरिएका मुलुकहरूमा गम्भीर खालका कसूरहरूमा राज्यकै तर्फबाट अनुसन्धान र अभियोजन हुने हुनाले अपराध अनुसन्धानको क्रममा सूचना र तथ्यको संकलन र घटनाको वास्तविकता यकिन गरी सत्यतथ्य उजागर गर्न र दोषीलाई न्यायिक प्रकृया मार्फत दण्डित गर्न घटनामा दोषी भनी आशंका गरिएको वा संलग्न भनी पहिचान भएको व्यक्तिलाई बयान लिने कुरालाई अनुसन्धानको एक

महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा स्वीकार गरिएको हुन्छ । राज्यले अपराध अनुसन्धानको क्रममा आफ्नो हिरासत वा नियन्त्रणमा रहेको व्यक्तिलाई बयान लिने क्रममा अनावश्यक रूपमा डरत्रास, धम्की, प्रलोभन, कुटपिट, यातना इत्यादी दिन नपाओस् र स्वच्छ र निष्पक्ष न्यायको प्रत्याभूत होस् भनेर नै फौजदारी न्याय प्रशासनमा स्वच्छ न्यायका आधारभूत मूल्य र मान्यताको विकास गरिएको पाइन्छ । आफ्नो विरुद्ध आफैँ साक्षी हुन कर नलाग्ने (Right against Self-Incrimination), अभियुक्त चुप रहन पाउने (Right to Remain Silence), कानून व्यवसायी संगको परामर्शको अधिकार, निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट सुनुवाई पाउने अधिकार समेतका अधिकारहरूलाई अभियुक्तका मौलिक र आधारभूत अधिकारका रूपमा संविधान र कानूनले ग्यारेन्टी गरेका छन् । यी अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्दै कानूनले निर्दिष्ट गरेको विधि र प्रकृयाको प्रयोग र पालना गरी भएको अनुसन्धान र त्यसबाट प्राप्त प्रमाणहरूले मात्र न्यायिक रोहमा वैधानिकता प्राप्त गर्ने भएकोले सोही अनुरूप अनुसन्धान र अभियोजनकर्ताले प्रमाणको संकलन र प्राप्ती तर्फ क्रियाशील हुन जरुरी देखिन्छ ।

अभियुक्तको अनुसन्धान अधिकारी समक्षको बयान घटना वारदातको यथार्थता पत्ता लगाउन अपराध, अपराधिक मनोवृत्ती, अपराधको कारण, अवस्था र परिस्थिति लगायत अपराधमा र पीडितसंगको सम्बन्ध समेतका कुराहरूलाई उजागर गर्न र अनुसन्धान पद्धतिलाई दिशानिर्देश गर्न साथै न्यायिक प्रकृयालाई एउटा तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउन सक्ने महत्वपूर्ण आधार हुने भए पनि अभियुक्तले अनुसन्धानमा बयान नदिई चुप रहन सक्ने वा अनुसन्धानमा आफ्नो कुरा राख्न पाउने अवसरलाई परित्याग गर्न सक्ने विकल्प निजसँग सुरक्षित रहन्छ । अभियुक्तलाई कुनै पनि तवरबाट बल प्रयोग गरी वा बल प्रयोग गर्न धम्की दिई कुनै पनि कुरा भन्न लगाउन वा बयान दिन बाध्य पार्न सकिने अवस्था हुदैन । तर अभियुक्तले कुनै कुरा व्यक्त गर्दछ र सो कुरा अभिव्यक्त गरिरहंदा निज सचेत अवस्था थियो, निजलाई कुनै आश्वासन, धम्की वा प्रलोभन विना भयरहित, दबावरहित, प्रलोभन, आश्वासन, र भुक्त्यानरहित वातावरणमा व्यक्त गरेको अवस्था छ भने त्यस्तो बयानलाई प्रमाणमा लिन सकिने न्यायिक व्याख्या सर्वोच्च अदालतबाट भएको छ । वास्तवमा अनुसन्धानमा हुने अभियुक्तको बयानलाई मौखिक प्रमाणको रूपमा लिइने र यस्तो बयानमा अभिव्यक्त कुराहरू अन्य वस्तुतगत प्रमाणबाट पुष्टि र समर्थन भएमा मात्रै त्यस्तो बयानलाई कानूनी मान्यता दिन सकिन्छ । त्यसैले अनुसन्धानमा हुने अभियुक्तको बयानलाई मुद्दाको तथ्य र प्रमाणको सापेक्षतामा हेरिने र बयान मात्रै कसूर पुष्टि हुने आधार नहुने भएकोले अन्य भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणको खोजीनै अनुसन्धानको विषयवस्तु हुन जरुरी हुन्छ । अनुसन्धानमा अभियुक्तले जे सुकै पनि व्यहोराको बयान दिन सक्ने भएकोले त्यस्तो बयानलाई मात्रै कसूर प्रमाणित हुने वा सफाई दिने आधार बनाउन हुदैन, समग्र मिसिल प्रमाणको रोहमा अभियुक्तको अनुसन्धानको बयानलाई हेर्नु पर्ने भएकोले बयान गर्दा अभियुक्तलाई स्वेच्छापूर्वक बयान दिने वातावरण निर्माण र अभियुक्तका संवैधानिक र कानूनी अधिकारको सम्मान संरक्षण र प्रयोग हुने सुनिश्चिता हुन जरुरी छ । यसका लागि अनुसन्धानको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने अभियोजनकर्ता र अभियुक्तको बयानमा संलग्न अनुसन्धान अधिकारीले यी पक्षहरूलाई दृष्टिगत गर्दै अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन भएमा मात्र स्वच्छ न्यायको प्रवर्दन हुने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

तत्काल प्राप्त प्रमाणको प्रमाणिकता

(Evidentiality of the Evidence Available for the Timebeing)

हरिप्रसाद जोशी ♦

प्रकाश गौतम ♥

१. विषय प्रवेश

“He/she who claims should proof” अर्थात् “कसैले कुनै विषयमा दाबी वा विवाद गर्दछ भने त्यसले प्रमाणित गर्नुपर्दछ” । न्याय प्रशासनमा यो अवधारणाले कुनैपनि विवादका विषयमा प्रमाणको भूमिकालाई स्थापित गर्दछ । वास्तवमा प्रमाण सम्बन्धी अवधारणाको विकास यस तथ्यमा पनि आधारित रहेको मान्न सकिन्छ । नेपालको प्रमाण कानूनले फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तको कसूर प्रमाणित गर्ने भार अभियोजनकर्ता वादीको हुने, देवानी मुद्दामा दाबी प्रमाणित गर्ने भार दाबीकर्ता वादीको हुने लगायतको कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।^१

फौजदारी न्याय प्रशासनमा अदालत समक्ष आउने विवाद भनेको अपराध प्रकृतिका गैह्रकानूनी मानवीय व्यवहार तथा विवाद हुन्छन् । यी विवादहरू कानून र विगतमा घटेका घटना वा तथ्यसँग सम्बन्धित हुन्छन् । अदालतले आफुसमक्ष आउने यस्ता विवादलाई तथ्य प्रमाण र कानूनका आधारमा निरोपण गर्दछ । विवाद निरुपणका क्रममा अदालतले विवाद कानूनी वा तथ्यगत के हो निक्यौल गर्नपर्दछ । “अदालतले अधिकांशतः कानूनी विषयमा नभएर तथ्यगत विषयमा निर्णय दिनु पर्ने हुन्छ अर्थात् कानूनका विषयमा विवाद भएर अदालतमा आउने विवादहरूको संख्या अत्यन्त न्यून हुन्छ । लिलोभिङ्गर अनुभवी कानून व्यवसायीको अनुभवको हवाला दिँदै लेख्दछन् अदालत समक्ष आउने विवादमा लगभग दश मध्ये नौ मुद्दामा तथ्यगत विषयमा निर्णय दिनु परेको देखिन्छ”^२ अदालतबाट हुने त्यस्तो निर्णय आधारभूतरूपमा तथ्यगत विवादका विषयसंग सम्बद्ध तत्काल प्राप्त तथ्य-प्रमाणका आधारमा हुन्छ ।

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा संकलित भएका तथ्यगत आधारवस्तु भनेकै तत्काल प्राप्त प्रमाण हुन् । त्यस्ता प्रमाणहरू घटना र घटनास्थलसंग, घटनाबाट प्रभावित व्यक्तिसंग, घटना घटाउने वा विवाद गर्ने पक्षसंग, घटनामा प्रयोग भएका चिजवस्तुहरूसंग, घटना प्रत्यक्ष अनुभूत गर्ने व्यक्ति वा समुदायसंग, घटना देख्ने सुन्ने व्यक्ति वा सम्बद्ध रहेको अन्य कुनै तथ्यसंग, घटनाका सम्बन्धमा भएका कुनै लेखोट, कागज, परीक्षण प्रतिवेदनहरू आदिसंग सम्बन्धीत हुनसक्छन् । यस्ता प्रमाणहरू लिखित, मौखिक, वैज्ञानिक, प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा रहेका हुन्छन् । घटना वा विवादका सम्बन्धमा मौकामा संकलन गरिएका यी सबै तथ्य प्रमाणहरू मुद्दाका आधारभूत र तत्काल प्राप्त प्रमाण हुन् ।

♦ सहन्यायाधिवक्ता ♥ उपन्यायाधिवक्ता

१ प्रमाण ऐन, २०३१ परिच्छेद ४, प्रमाणको भार

२ रेवतीराज त्रिपाठी, प्रमाण, सबुद तथा सबुदको भारको सिद्धान्त तथा देवानी र फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार, अभियोजन जर्नल, (२०७६), वर्ष २, अंक १, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पृ. ९५

फौजदारी न्याय प्रणालीमा यी प्रमाणहरू शंकितउपरको अनुसन्धान, अभियोजन र थुन्छेक लगायत न्याय निरूपणका लागि अपरिहार्य र आधारभूत प्रमाणको रूपमा रहेका हुन्छन् ।

कुनैपनि विवादका सम्बन्धमा संकलित तथ्य प्रमाणहरूले तथ्यको पुष्ट्याई, समर्थन वा खण्डन गरेको हुन्छ । विवाद निरूपणको मुलभूत आधार (Basic fundamental) नै तथ्यगत प्रमाणको मौजुदगी हो । त्यस्तो आधार प्रमाणबिना न्याय निरूपण सम्भव छैन । तर तथ्यका सम्बन्धमा संकलित सबै प्रमाणहरू न्यायिक निकायमा ग्राह्य हुन्छन् भन्ने छैन । अदालतले प्रमाणको ग्राह्यता सम्बन्धिका सिद्धान्तलाई पनि अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ । अदालतले तथ्य (ठहर गर्नु पर्ने कुरा) र तथ्यसंग सम्बद्ध कुरामात्र प्रमाण बुझ्नु हुन्छ ।^३ विवादको सम्बन्धमा अदालतको समक्ष प्रस्तुत भएका प्रमाणहरूको अदालतमा सत्यापन परीक्षण हुन्छ । यदि दावी गरिएका तथ्यसंग सम्बन्धित प्रमाणहरूको अदालतमा सत्यापन पुष्ट्याई हुन सकेन अर्थात् तथ्य पुष्टी हुनसकेन भने त्यस्ता प्रमाणहरूको प्रमाणिकता रहदैन । विधि प्रकृत्यासम्मत तरिकाले संकलन भएका र सत्यापन परीक्षण हुन सकेका प्रमाणमात्र प्रमाण ग्राह्य हुन्छन् र त्यस्ता प्रमाणको मात्र न्याय निरूपणमा भूमिका रहन्छ । त्यसरी नै अदालतले सुनी सुनाईका प्रमाणभन्दा सर्वोत्तम, वैज्ञानिक र प्रत्यक्ष प्रमाणलाई महत्व दिएको हुन्छ । अनुसन्धान कारबाही, थुन्छेक तथा न्याय निरूपणको सन्दर्भमा तत्काल प्राप्त तथ्य प्रमाणको भूमिका र प्रमाणिकताका विषयमा अदालतबाट विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् ।

२. अवधारणागत पक्ष

न्याय (Justice) अझ स्वच्छ न्यायको (Fair Trial) अवधारणाको विकास संगसंगै प्रमाणको अवधारणाको विकास भएको हो । स्वच्छ न्याय सम्पादन प्रमाणको कसीमा मात्र संभव हुन्छ । कुनैपनि विवादको समाधानमा घटनाको सत्यतथ्य पत्ता लगाउन त्यसको तथ्यगत आधारप्रमाण खोजिन्छ र हेरिन्छ पनि । न्यायाधिकारी समक्ष आएको कुनैपनि विवादमा सबभन्दा पहिले सोध्ने प्रश्न भनेकै दावी पुष्टी गर्ने आधार प्रमाण के छ भन्ने हुन्छ । त्यसैले प्रमाण एकमात्र वास्तविक न्याय निरूपणको अचुक र अकाट्य अस्त्र हुन्छ भन्नामा अत्युक्ति हुदैन । त्यस्तो प्रमाणको स्वरूप विवादको तथ्यसंग सम्बद्ध प्रत्यक्ष, लिखित, भौतिक आधारवस्तु हुनसक्छ । पहिले पहिले साक्षी तथा प्रत्यक्ष मौखिक प्रमाणलाई विशेष महत्व दिइन्थ्यो भने अहिलेको युगमा भौतिक तथा वैज्ञानिक सबुद प्रमाणको विशेष महत्व रहेको पाइन्छ । प्रमाण विवादका दुबै पक्ष अर्थात् आरोपी र पीडितका हकमा समानरूपमा लागु हुन्छ । प्रमाण कानूनका नियमहरू पनि यसैमा आधारित हुन्छन् ।

प्रमाणको उद्देश्य तथ्यगत सत्यको पुष्ट्याईको आधार निर्माण हो । विगमोरका अनुसार सबै कानूनी अनुसन्धानको उद्देश्य सत्य पहिल्याउने हो । प्रमाण सम्बन्धी नियमहरू यही महत्वपूर्ण उद्देश्यलाई ध्यानमा राखेर बनाइएका हुन्छन् र जहिलेपनि पक्का/भरपर्दा स्रोतहरू र उच्चतम प्रमाण खोजी गर्ने हुन्छ ।^४ यहाँ सत्य भन्नाले निरपेक्ष सत्य अथवा अकाट्य सत्य भन्न खोजिएको होइन । रिचार्ड

३ प्रमाण ऐन, २०३१ दफा ३

४ Peter Tillers, "Modern theories of Relevancy", Section 37 in John H. Wigmore, 1A WIGMORE ON EVIDENCE, (P Tillers rev. 1983)

रलोवरका अनुसार फौजदारी कारवाहीको उद्देश्य विगतमा भएका घटनाहरूको जाँचबुझ हो र जसको उद्देश्य उक्त घटनाको स्वीकार्य स्तरको संभावना स्थापित गर्नु (To establish to an acceptable degree of probability of those events) हो।^४ फौजदारी कारवाही विगतका घटनाका सम्बन्धमा वस्तुगत तथ्यको छानविन नभएर द्विपक्षीय प्रतिस्पर्धा वा द्वन्द्व हो। यो विगतका घटनाको अन्तिम सत्य पत्ता लगाउने उद्देश्यले गरिने खोज नभएर घटेको घटना जे घटेको हो त्यो त्यसरी घटेको होला भन्ने स्वीकार्य संभावनाको खोजी हो। यो प्रमाणमा आधारित तर्कका माध्यमबाट निकालिन्छ।

अवधारणत पक्षमा प्रमाणको श्रोत र विकास, परिभाषा, उद्देश्य, महत्व र आवश्यकता, यसका प्रकार र प्रयोगका विषयमा चर्चा गरिन्छ। निम्न शिर्षकहरूमा छोटकरीमा प्रकाश पारिएको छ।

२.१. प्रमाणको अर्थ र परिभाषा

सामान्य अर्थमा प्रमाण भन्नाले कसैको दावी वा आक्षेप सही वा गलत स्थापित गर्ने माध्यम भन्ने बुझिन्छ। प्रमाणले तथ्यलाई समर्थन वा खण्डन गर्दछ। तथ्यको अस्तित्व थियो वा थिएन, तथ्यको जोडाई अन्य तथ्यसंग छ, छैन भन्ने देखाउने औजार वा साधन नै प्रमाण हो। अनुसन्धानबाट कुनै वारदात, घटना वा तथ्य अवस्थित थियो वा थिएन भनी अदालतमा ल्याउने साधन नै प्रमाण हो।^५ प्रमाणको अर्थ र परिभाषा निम्न अनुसार छ :

नेपाली कानूनी शब्दकोष अनुसार सवुद, दशी, लिखत आदिको समष्टि रूप, कुनै काम कुरालाई सिद्ध गर्ने कथन वा वस्तु, कुनै तथ्यलाई सत्य वा असत्य मान्न अदालतको विचारलाई प्रेरित गर्ने तत्व, प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द र उपमाको रूप^६

नेपाली वृहत् शब्द कोष अनुसार प्रमाण भन्नाले कुनै विषय वा कुरालाई सिद्ध वा सावित गर्नका निम्ति प्रस्तुत गरिने वस्तु वा कथन^७

Black's Law dictionary का अनुसार Something (Including testimony, documents, and tangible objects) that tends to prove or disprove the existence of an alleged fact.^८

The available body of facts or information indicating whether a belief or proposition is true or valid: Synonyms: Proof, Confirmation, Verification, And Substantiation – Oxford Dictionary

Every type of proof legally presented at trial (allowed by the judge) which is intended to convince the judge and/or jury of alleged facts material to the case. It can include oral testimony of witnesses, including experts on technical matters, documents, public records, objects, photographs and depositions (testimony under oath taken before trial). It also includes so-called "circumstantial evidence" which is intended to create belief by showing surrounding circumstances which logically lead to a conclusion of fact.- Legal Dictionary- Law.com

५ Richard Glover (2013), "Murphy on Evidence, Oxford University" Press, 13th ed. p. 3

६ केदार दाहाल, **प्रमाण कानून सिद्धान्त र व्यवहार**, प्यासिफिक ल एशोसियेट्स अनामनगर काठमाण्डौ, २०७०, पृ. ३३

७ शंकर कुमार श्रेष्ठ, **नेपाली कानूनी शब्दकोष**, पैरवी प्रकाशन, आठौँ संस्करण, २०७५, पृष्ठ ४२९

८ **नेपाली वृहत् शब्दकोष**, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, प्रज्ञा छापाखाना, संसोधित र परिमार्जित दसौँ संस्करण, २०७५, पृष्ठ ८२७

९ Edited by Bryan A. Garner, **Blacks Law Dictionary**, south asian edition, first south edition 2015, p.595

प्रमाण शब्दलाई हाम्रो प्रमाण ऐन, २०३१ लगायत अन्य नेपाल कानूनले परिभाषित गरेको पाइदैन । भारत^{१०} मा “evidence means and includes: All statements which the court permits or requires to be made before it by witnesses, in relation to matters of fact under inquiry; such statements are called oral evidence; All documents [including electronics records] produced for the inspection of the court; Such documents are called ‘documentary evidence’”. प्रमाणको परिभाषा गरेको पाइन्छ । प्रमाणलाई विभिन्न विद्वानहरूले आआफ्नै तरिकाबाट परिभाषित गरिएको पाइन्छ । प्रमाणको अर्थ कुनै कुरालाई प्रदर्शित गर्नु, स्पष्ट गर्नु, वा विवादित तथ्यको सत्यताको निश्चित गर्नु वा त्यसको विपरित कुनै कुरा सिद्ध गर्नु हुन्छ ; (Evidence signifies that which demonstrates, make clear or ascertains the truth of the facts in issue either on one side or other)^{११}

पिटर मर्फी र डेविड वर्नाडका अनुसार पक्षले आफुले अदालत समक्ष दावी गरेको विषयको सत्यता वा सम्भावनाका सम्बन्धमा अदालतलाई विश्वास दिलाउन वा मनाउन प्रस्तुत गर्ने कुनै पनि चिज वस्तु प्रमाण हो । Evidence may, therefor, be defined as any material which tends to persuade the court of the truth or the probability of the facts necessary to sustain the case asserted by the party presenting it^{१२}.

त्यसरी नै In a simple and straightforward meaning, the term Evidence simply refers as a testimony and presentation of documents, records, objects, and... In a simple and straightforward meaning, the term Evidence simply refers as a testimony and presentation of documents, records, objects, and... Offers.^{१३} भनी उल्लेख भएको छ ।

२.२. प्रमाण र सबुद बिचको भिन्नता

उपरोक्त विविध अर्थ र परिभाषाहरूबाट प्रमाण र सबुद समानार्थी जस्ता देखिन्छन् । तर यी दुई बिच तात्विक भिन्नता रहेको छ । प्रमाण भनेको सबुदको माध्यम हो । प्रमाण विना सबुद हुँदैन । तर सबै प्रमाण सबुदमा परिणत हुन्छन् नै भन्ने छैन । कतिपय प्रमाणहरू सबुद नहुन पनि सक्दछन् । **बेस्टले** सबुदलाई प्रमाणको पूर्णताको रूपमा अर्थ्याएका छन् जसको अर्थ हुन्छ ती प्रमाणहरूले कुनै पनि तथ्यको अस्तित्वका सम्बन्धमा निर्णयकर्तालाई विश्वास दिलाउँछन् । प्रमाण तब सबुद बन्दछ जव यसको सत्यतामा प्रश्न उठ्ने अवस्था रहँदैन । प्रमाणको सत्यतामा प्रश्न नउठ्ने अवस्था तब रहन्छ जव यसले वैधता प्राप्त गर्दछ । कुनै पनि प्रमाण कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया पारगरेपछि सबुद बन्दछ ।^{१४} पक्षहरूले प्रस्तुत गरेका प्रमाणलाई कानूनले निर्धारित गरेको प्रक्रियाबाट परीक्षण गरेपछि ती सबुद बन्दछन् । प्रमाणको परीक्षणको क्रममा एक पक्षले पेश गरेको लिखित प्रमाण अर्को पक्षलाई देखाइन्छ र सो सम्बन्धमा निजको भनाई राख्ने अवसर दिनुको साथै निजले त्यसको सत्यतामा प्रश्न उठाएमा अथवा आवश्यक परेमा त्यस्तो लिखितको परीक्षण गरिन्छ । अनुसन्धानको क्रममा बुझिएका

१० Indian Evidence Act, 1872 को दफा ३

११ प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि. पुतलिसडक, २०७६, पृ. ४४

१२ पूर्वपाद २, पृ. ९६

१३ nursinganswers.net/essays/concept-of-evidence...Concept Of Evidence Based Practice.visited 07/01/2020

१४ प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक कसीमा तथ्य सबुद र प्रमाण, कानून अंक ७५, असार, २०६६ पृ. १०९

साक्षीहरूको बकपत्र गरिन्छ। जस मार्फत साक्षीले अनुसन्धानको क्रममा गरेको कागजलाई पुष्ट्याई गर्दछन्। निजलाई विपक्षले जिरह गरी भुठ सावित गर्ने प्रयत्न गर्दछन्। जिरह सहितको बकपत्रमा साक्षीको भनाई विरोधाभाषपूर्ण नभएमा र यो अन्य भौतिक प्रमाणबाट समर्थित भएमा सो समेत सबुद बन्दछ। विशेषज्ञका प्रतिवेदन र परीक्षण रिपोर्टहरू विशेषज्ञको बकपत्रको माध्यमबाट परीक्षण गराइन्छ। यसरी प्रमाणहरू सबुदमा परिणत हुन्छन् र त्यसका आधारमा न्याय निरोपण गरिन्छ।

मुद्दामा उठेको कुनै कुरा सत्य हो वा होइन भनी छुट्याउने माध्यमहरू धेरै हुन्छन्। लिखत, साक्षी, दशी, विशेषज्ञको राय, अदालतले स्वयं जानकारी लिने कुरा, प्रतिवादीको साविती वयान जस्ता कुराहरू प्रमाणको रूपमा रहेका हुन्छन्। कुनै वारदात वा घटना तथ्य हो भने त्यसलाई अदालतमा लैजाने माध्यम प्रमाण हो। उजुरी वा अभियोगपत्र साथ जव सम्म लिखत, साक्षी, दशी जस्ता कुराहरू अदालतमा लगिदैन ति प्रमाणको रूपमा रहन सक्दैनन्। अदालतमा लगिएका ति प्रमाणहरूको कानूनको प्रकृया मार्फत परीक्षण गरे पश्चात् सबुदको रूपमा परिणत हुने गर्दछन्। यस्ता सबुदहरूमा कुनै प्रकारको प्रश्न उठ्ने गर्दैन। त्यही सबुदको विश्लेषणको आधारमा अदालतले कुनै तथ्य वा घटनाको सम्बन्धमा सत्य पत्तालगाई निष्कर्ष दिने कार्य गर्दछ। अर्थात पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने कार्य गर्दछ।

कुनै घटना घट्नु वा विवाद हुनु तथ्य हो। कुनै पनि घटना भएको हो होइन भनी पुष्टी गर्ने व्यक्ति, लिखत, दशी आदि रहेका हुन्छन्। तिनैको विश्लेषणको आधारमा कुनै तथ्य वा घटना भएको नभएको प्रमाणित गर्ने कार्य गरिन्छ। त्यसैले कुनै पनि विवादित तथ्य वा घटनाको सम्बन्धमा अदालतको सूचकको रूपमा व्यक्ति, लिखत, दशी रहेका हुन्छन्। त्यस्ता सूचकहरू ठहर गर्नु पर्ने कुरासंग मात्र सम्बन्धित हुनु पर्दछ। सूचकहरू अदालतमा प्रवेश गरेपछि प्रमाण परीक्षणको माध्यमबाट सबुदको रूप ग्रहण गर्ने हुंदा त्यसैका आधारमा न्याय निरुपणको कार्य सहज बन्दछ।

२.३. प्रमाण कानून

कुनै विवादित तथ्यका सम्बन्धमा प्रमाणको संकलन, प्रस्तुति, परीक्षण, प्रमाणको ग्राह्यता, प्रमाणको मुल्यांकन विषयसंग सम्बन्धित व्यवस्थित कानूनहरूको संगालो प्रमाण कानून हो। विवादित तथ्यमा के कस्तो प्रमाण हुने, त्यस्तो प्रमाणलाई के कसरी वा कस्तो माध्यमबाट संकलन तथा प्रस्तुति गर्ने र अदालतमा प्रवेश पाइसकेपछि कस्ता प्रमाण ग्राह्य हुने, सिलसिलेवार तथ्यबाट देखिएका विषयमा अदालतले कस्तो अर्थमा लिने, प्रमाणको भार को कसमा के कुन आधारमा रहने भन्ने जस्ता विशेषण र विशेषतायुक्त प्रबन्धहरू यस कानूनको माध्यमबाट हुन्छ। त्यसैले प्रमाण कानूनलाई विशेषणात्मक कानून (Adjective Law) भनिन्छ। यसको विषयमा **Sumit Kumar Suman, CNLU** लेख्नुहुन्छ: “The law of evidence doesn’t come under the purview of substantive or procedural law, but under ‘adjective law’, which defines the pleading and procedure via which substantive laws are brought into practice. It is the machinery by which substantive laws are set and kept in motion. So it can be said that the law of evidence deals with rights, as well as, procedures.”^{१४}

१४ Sumit Kumar Suman, CNLU, Article on **The Concept and Historical Background of the Evidence**, Lawnursinganswers.net/essays/concept-of-evidence...Concept Of Evidence Based Practice. visited 01/07/2020

अधिकारको श्रोत र अधिकार प्राप्त गर्ने विधि अर्थात् अधिकार सम्बन्धी सिद्धान्तका आधारमा (Right Based Theory) मुलतः कानूनका दुईवटा विधा हुन्छन् रहेका छन्: सारभूत कानून र कार्यविधि कानून । यसबाहेक विषय, प्रकृति र गुणका आधारमा अन्य विधाहरू जस्तै: फौजदारी, देवानी, अन्तर्राष्ट्रिय र प्रमाण कानून भनी वर्गिकरण गरिएको पाइन्छ । यी अन्य कानूनहरूमा सारभूत र कार्यविधिगत दुवै विषय अन्तरनिहित रहेको हुन्छ र न्याय प्रशासनमा यी कानूनहरूको बेग्लै महत्व रहेको छ । प्रमाण कानूनमा आफ्नो प्रमाणको सुरक्षा गर्ने, प्रस्तुत गर्ने, स्वच्छ न्यायको अधिकारको संरक्षण गर्दै न्यायोचित मुल्यांकन गरिपाउने जस्ता कुराहरू सारभूत प्रमाण कानूनका विषय हुनसक्छन् भने प्रमाण संकलन, परीक्षणको तरिका, प्रमाण ग्राह्यताका जस्ता विषय सारभूत भन्दा कार्यविधिगत विषय हुनसक्छन् ।

२.४. प्रमाणको वर्गिकरण

प्रमाण विवादित तथ्यसंग सम्बद्ध कुराको मात्रै बुझ्नु पर्दछ र यसले तथ्यलाई समर्थन वा खण्डन गरेको हुन्छ । कुनैपनि घटनाका सम्बन्धमा मौलिक रूपमा लिखित, भौतिक र प्रत्यक्ष प्रमाणहरू रहने गरेका हुन्छन् । विभिन्न विद्वानहरूले प्रमाणको स्वरूप, गुण, प्रमाणको वस्तुगत सम्बद्धता, आदिका आधारमा प्रमाणको वर्गिकरण गरेको पाइन्छ । हिन्दु विधिशास्त्रमा ऋषि वशिष्ठले ३ प्रकारका प्रमाण हुने^{१६} Lekhya (documentary evidence), Sakshi (witnesses), and Bukhthi (possession). पल्लेख गरेका छन् । प्रमाणको स्वरूपको आधारमा प्रमाणलाई ४ स्वरूपमा वर्गिकरण गरिएको छ । १. Demonstrative evidence २. Documentary evidence ३. Real evidence ४. Testimonial evidence^{१७} अध्ययन सहजताका लागि प्रमाणका विभिन्न प्रकारहरूलाई निम्नानुसार वर्गिकरण गर्न सकिन्छ:

(१) **लिखित प्रमाण (Documentary evidence):-** कुनै चिज वा वस्तुमा लेखिएको वा कुनै विषयमा वर्णन गरिएको कुरा लिखित हो । नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २(घ) र मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २७६ (२) (क) अनुसार लिखित शब्दले अक्षर, अंक तथा चिन्हहरूद्वारा कुनै विषयलाई लेखपढ गर्ने कामको निमित्त प्रयोग हुन सक्ने वा प्रयोगमा ल्याउने मनशायबाट कुनै वस्तुमा लेखिएको, प्रकट गरिएको तथा वर्णन गरिएको साधन र लिखतमा लागेको सही, औठाछाप, छाप र लिखतमा जनिएको अंक, अक्षर, मिति वा अन्य कुनै व्यहोरा सम्भन्नु पर्छ भन्ने लगायतको लिखतको परिभाषा गरिएको पाइन्छ । “लिखित प्रमाण भन्नाले अदालतमा ठहर गर्नु पर्ने कुरा वा सम्बद्ध कुरा प्रमाणित वा खण्डन गर्ने क्रममा अदालतको निरीक्षणको लागि प्रस्तुत गरिएका सबै लिखतहरूलाई सम्भन्नु पर्दछ”^{१८} लिखतलाई दुई भागमा वर्गिकरण गरेर हेर्ने गरिएको पाइन्छ, जस्मा (१) सार्वजनिक लिखत (२) निजी लिखत । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २(ग)मा सार्वजनिक लिखतको परिभाषा गरिएको छ जस अनुसार सार्वजनिक लिखत भन्नाले प्रचलित कानून बमोजिम सार्वजनिक लिखत मानिने लिखत सम्भन्नु पर्दछ, र सो शब्दले त्यस्तो लिखतको

१६ पूर्वपाद १५

१७ legalemporers.blogspot.com/2016/02/relevancy-and-admissibility-of-facts.html

१८ पूर्वपाद ११, पृ. ५२

डिजिटल वा विद्युतीय स्वरूप समेतलाई जनउँदछ। यस परिभाषावाट कुनै पनि नेपाल कानूनमा सार्वजनिक लिखत भनी उल्लेख गरिएका लिखतहरू सार्वजनिक लिखत हुन् भन्ने देखिन्छ। कानूनले तोकेका सार्वजनिक लिखत बाहेकका अन्य लिखतहरू निजी लिखत हुन् जुन घरसारमा गरिएका हुन्छन्।

- (२) **मौखिक प्रमाण (Oral evidence)**:- नेपाल कानूनमा मौखिक प्रमाणको परिभाषा गरिएको पाइदैन। मुखले बोलेका, इशाराद्वारा भनेका कुरा मौखिक प्रमाण हुन्। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७(२) बमोजिम मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनुपर्छ भन्ने उल्लेख छ। उक्त दफामा मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनुपर्छ, अर्थात् देख्न, सुन्न वा कुनै इन्द्रियको सहायताले थाहा पाउन सकिने कुनै कुरालाई प्रमाणमा दिन खोजिएको भए सो कुरा प्रत्यक्ष देख्ने, सुन्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस सम्बन्धमा मौखिक प्रमाण दिएको हुनु पर्छ भन्ने उल्लेख छ भने त्यसको स्पष्टीकरणमा दफा १०, ११, वा १२ बमोजिम प्रमाणमा लिन हुने कुरा सो कुरा व्यक्त हुँदाकै अवस्थामा सुन्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले साक्षीको रूपमा उपस्थित भई अदालतको समक्ष दिएको मौखिक प्रमाणलाई पनि यस उपदफाको प्रयोजनको लागि प्रत्यक्ष प्रमाण मानिनेछ भन्ने उल्लेख छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७क मा अदालतले उचित ठानेमा श्रव्य, दृश्य, संवाद मार्फत मौखिक प्रमाण बुझ्न सक्नेछ भन्ने उल्लेख छ जसबाट लिखत बाहेक अन्य अभिव्यक्तिवाट व्यक्त हुने कुरा मौखिक प्रमाण हुन् भन्ने बुझिन्छ।
- (३) **प्रत्यक्ष प्रमाण (Direct evidence)** :- मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरासंग सोभै सम्बन्धित हुने प्रमाण प्रत्यक्ष प्रमाण हो। प्रत्यक्ष प्रमाणले मुद्दाको ठहर गर्नु पर्ने कुराको विषयमा अदालतले विश्वास गर्ने कि नगर्ने भन्ने कुरालाई सोभै असर पार्दछ।^{१९} घटनासंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने चिजवस्तु, घटनावाट पीडित, घटना प्रत्यक्ष देख्ने वा प्रभावित भएका व्यक्तिले अदालतमा जस्ताको तस्तै बकेको कुरा प्रत्यक्ष प्रमाण हुन्छ।
- (४) **परिस्थितिजन्य प्रमाण (Circumstantial evidence)**:- यस प्रमाणलाई अप्रत्यक्ष प्रमाण पनि भनिन्छ। परिस्थितिजन्य प्रमाण भन्नाले त्यस प्रकारको प्रमाणलाई भनिन्छ जसले ठहर गर्नु पर्ने कुरासंग सम्बन्ध राख्ने अन्य कुरा (तथ्य) स्थापित गरी मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुराको निष्कर्ष निकाल्न सहयोग वा मद्दत पुऱ्याउँदछ।^{२०} परिस्थितिजन्य प्रमाण मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरासंग सोभै सम्बन्धित हुँदैन। यसले मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने विषयमा संकेत मात्र गर्दछ।
- (५) **सुनीजान्ने प्रमाण (Hearsay evidence)**:- एउटाले देखेको, सुनेको, वा अनुभव गरेको कुरालाई कुनै अर्को व्यक्तिले निजवाट सुनेर अदालत समक्ष प्रमाण दिन आउँछ वा अदालत देखि बाहिर एउटाले लिखित वा मौखिक रूपमा व्यक्त गरिएको कुरालाई अर्को व्यक्तिले कुनै रूपमा अदालत समक्ष प्रमाणित गर्न खोज्दछ भने त्यस्तो प्रमाणलाई सुनी जान्ने प्रमाण

भनिन्छ।^{२१} सुनीजान्ने प्रमाणलाई सामान्यतः प्रमाणमा ग्राह्य मानिदैन तर मुद्दामा सम्लग्न अन्य प्रमाणहरूले वारदात पुष्टी गरिरहेको अवस्थामा थप प्रमाणको रूपमा यस प्रकारको प्रमाणलाई लिने गरिन्छ।

(६) **प्राथमिक प्रमाण (Primary evidence)** यो प्रमाण मुख्यतः लिखत प्रमाणसंग सम्बन्धित रहेको छ। यस प्रमाणमा सक्कल लिखत नै पेश गरी प्रमाणित गर्नु पर्ने हुन्छ। कुनै लिखत वा लिखतमा उल्लेख भएको कुरा सो लिखत नै पेश गरी प्रमाणित गर्नुपर्छ, भनी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३५(१) मा उल्लेख भएको पाइन्छ।

(७) **गौण प्रमाण (Secondary evidence)** प्राथमिक प्रमाण विद्यमान नभएको अवस्थामा वा प्राथमिक प्रमाण पेश गर्न नसकिने अवस्थामा प्राथमिक प्रमाण अर्थात लिखत वा कुनै चिज वस्तुको सक्कल वा मूल कपीमा उल्लेख भएका कुराहरूको अस्तित्व वा सत्यता प्रमाणित गर्न पेश गरिएका नक्कल, फोटोकपी, रीतपूर्वकको नक्कल उतार वा त्यस सम्बन्धमा दिईने मौखिक प्रमाणलाई गौण प्रमाण भनिन्छ।^{२२} लिखत प्रमाणको हकमा के कस्तो अवस्थामा गौण प्रमाण पेश गर्न सकिन्छ र लिखत प्रमाणको प्रयोजनको लागि के कस्ता प्रमाणहरू गौण प्रमाण मानिन्छ, भनी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३५(२) मा उल्लेख गर्दै कुनै लिखत वा लिखतमा उल्लेख भएको कुनै कुरा सो लिखतको फोटो, प्रतिलिपि वा कानून बमोजिम प्राप्त रीतपूर्वकको नक्कल वा मौखिक प्रमाणद्वारा प्रमाणित गर्न सकिनेछ, भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ।

(८) **दशी प्रमाण (Real evidence)**:- यसलाई भौतिक प्रमाण पनि भनिन्छ। यस्तो प्रमाण जुन प्रमाण तथ्य वा सम्बद्ध कुरासंग सम्बन्धित हुनु पर्ने एवं साक्षीले अदालतमा आई सनाखत गरेको भए मात्र प्रमाणमा ग्राह्य हुने गर्दछ। यसरी अदालतमा सनाखत गरिएका दशी वा चीज वस्तु प्रमाणको रूपमा ग्राह्य हुन्छ, भनी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २२ मा उल्लेख गरिएको छ।

३. तत्काल प्राप्त प्रमाण र थुनछेक सम्बन्धीको कानूनी व्यवस्था

३.१. तत्काल प्राप्त प्रमाण (The Evidence Available for the Timebeing)

नेपाल कानूनमा प्रमाणको छुट्टै परिभाषा नभएजस्तै तत्काल प्राप्त प्रमाण के हो भन्ने पनि व्याख्या गरिएको पाइदैन। साविकमा सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा थुनछेक प्रयोजनका लागि तत्काल प्राप्त प्रमाणको ग्राह्यताको व्यवस्था सम्म गरिएको थियो। हाल प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ मा भएको दोस्रो संशोधन, २०७७^{२३} ले तत्काल प्राप्त प्रमाण के के हुन सक्छन् भनी थप प्रष्ट गरेको

२१ पूर्वपाद ११, पृ. ४८

२२ पूर्वपाद ११, पृ. ४९

२३ प्रमाण ऐन, २०३१, दफा १८ (२) (ख) को सट्टा देहायको (ख) सम्बन्धित व्यक्ति अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरिसकेको नभएतापनि थुनछेक प्रयोजनका लागि कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले संकलन गरेका कागजात, लिखित मुचुल्का, दशी प्रमाणा, कुनै विषयको परीक्षण प्रतिवेदन, विशेषज्ञको राय वा प्रतिवेदन, विद्युतिय प्रमाण वा बयान आदि तत्काल प्राप्त प्रमाणको रूपमा प्रमाणमा लिन हुन्छ।

पाइन्छ । उक्त व्यवस्थाबाट कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले संकलन गरेका कागजात, लिखित मुचुल्का, दशी प्रमाण, कुनै विषयको परीक्षण प्रतिवेदन, विशेषज्ञको राय वा प्रतिवेदन, विद्युतीय प्रमाण वा बयान आदि तत्काल प्राप्त प्रमाण हुनसक्ने सहजै भन्न सकिन्छ । यस अनुसार सम्बन्धित अदालतमा प्रवेश पाई सबुदको रूप धारण भइनसकेतापनि कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले संकलन गरेका सबै कागजात प्रमाण न्यायिक कारबाहिमा तत्काल प्राप्त प्रमाण अपरिहार्य र आधारभूत प्रमाण हुन् ।

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तलाई थुनामा राख्ने वा जमानत वा तारेखमा छाड्ने भन्ने सम्बन्धमा अदालतमा थुनछेक सम्बन्धी बहस गर्ने क्रममा तत्काल प्राप्त प्रमाण भन्ने शब्दहरू बढी मात्रामा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । कुनै घटना वा तथ्यलाई पुष्टी गर्ने माध्यम नै प्रमाण हो । त्यसैले कुनै घटित वारदातको सम्बन्धमा अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाण कागज जो अभियोगपत्रसाथ अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गरिएका हुन्छन् ति सबै प्रमाणहरू तत्काल प्राप्त प्रमाण हुन् । ति पेश भएका प्रमाणहरू अदालतमा परीक्षण भै सकेका हुँदैनन् र सामान्यतया त्यस्ता प्रमाणले सबुदको रूप धारण गरेको नहुन सक्छन् । यस अर्थमा कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले अनुसन्धानको सिलसिलामा संकलन गरी अभियोगसाथ पेश भएका निम्न कागजात प्रमाणहरू तत्काल प्राप्त प्रमाण हुन्:

- अपराधको सूचना वा जाहेरी दरखास्त,
- पीडितको भनाइ र प्रमाणित बयान
- रितपूर्वकका मुचुल्काहरू, (घटनास्थल मुचुल्का, लासजाँच मुचुल्का, बरामदी मुचुल्का, आदि)
- पोष्टमार्टम रिपोर्ट लगायत प्राविधिक तथा वैज्ञानिक परीक्षण प्रतिवेदनहरू,
- भौतिक चीज वस्तुहरू, दशी प्रमाणहरू,
- कसूर देख्ने थाहा पाउने साक्षीहरूको भनाई, अभियुक्तको बयान,
- पीडित वा अभियुक्तको शारीरिक परीक्षण रिपोर्ट,
- अन्य प्रमाणहरू (लिखत, श्रेस्ता, अभिलेख, विद्युतीय अभिलेख आदि) ।

३.२. थुनछेक आदेश र म्याद थप अनुमति

थुनछेक सम्बन्धी व्यवस्थालाई फौजदारी कार्यविधि कानूनले दिशा निर्देश गर्दछ । यो फौजदारी न्याय प्रशासनको महत्वपूर्ण खण्डको रूपमा रहेको हुन्छ । थुनछेक आदेश फौजदारी मुद्दाको अदालती कारबाहिमा पेश भएको अभियुक्तउपर गरिने न्यायिक व्यवहार हो । यस्ता आदेशले अभियुक्तको स्वतन्त्रतालाई केही हदसम्म कानूनी रूपमा सिमित र नियन्त्रित गरेको हुन्छ । फौजदारी न्यायको सिद्धान्तको परिप्रेक्ष्यमा तत्काल प्राप्त प्रमाणलाई थुनछेक प्रयोजनको लागि प्रमाणको रूपमा लिईने कानूनी व्यवस्था वास्तवमै कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार नठहरिने कानूनी सिद्धान्त तथा प्रमाण

ग्राह्यताको सिद्धान्त विपरित अपवादात्मक व्यवस्था हो । यसकारण थुनछेक गर्दा न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले तत्काल प्राप्त प्रमाणको मूल्यांकन उच्च सतर्कताका साथ गर्नु पर्ने हुन्छ ।

थुनछेक आदेश गर्दा मुद्दा पुर्पक्ष प्रयोजनका लागि तत्काल प्राप्त प्रमाणलाई प्रमाणमा लिनसकिने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८(ख) अनुसार अनुसन्धानमा संकलन भएका प्रमाणको अदालतमा परीक्षण नभएतापनि थुनछेक प्रयोजनको लागि कानून बमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीले संकलन गरेका कागज लिखत, मुचुल्का, दशी प्रमाण, कुनै विषयको परीक्षण प्रतिवेदन, विशेषज्ञको राय वा प्रतिवेदन विद्युतिय प्रमाण वा वयान आदि तत्काल प्राप्त प्रमाणको रूपमा लिन मिल्ने भन्ने व्यवस्था छ । त्यसरी नै विशेष अदालत ऐन र अन्य केही विषयगत कानूनहरूमा तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधारमा थुनछेक आदेश गर्ने प्रबन्ध रहेको छ । यस कानूनी व्यवस्थाले थुनछेकमा तत्काल प्राप्त प्रमाणको भूमिका सिद्ध गर्दछ । थुनछेक आदेशमा अदालतले अभियुक्तलाई थुनामा राख्ने, धरौट जमानत लिने वा तारेखमा राख्ने निर्णय गर्दछ । थुनछेक सम्बन्धी कार्य अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीद्वारा अभियोजन र अभियुक्त दुवै पक्षको कुरा सुनी गर्ने गरिन्छ । तर थुनछेकको सुनवाई दावी प्रमाणित वा खण्डित गर्ने विषयसंग भन्ने सम्बन्धित हुदैन । दावी प्रमाणित वा खण्डित गर्ने कार्य तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा मात्र गरिदैन ।

फौजदारी न्याय प्रशासनमा थुनछेक सम्बन्धिको प्रबन्ध अपरिहार्य मानिन्छ । त्यसैले यस्तो प्रबन्ध हरेक देशका कानूनमा पाइन्छ । थुनछेक सम्बन्धी व्यवस्थाको मुख्य उद्देश्य भनेकै अभियुक्तहरू मुद्दाको सुनवाईको क्रममा उपस्थित हुने सुनिश्चितता गर्नु, अन्यायपूर्ण सजाय हुन नदिनु, लागेको दण्ड जरिवाना असूल गर्न सजिलो बनाइनु नै हो । गम्भीर अपराधमा अभियुक्त उम्केर जान नपाओस्, प्रमाण लोप नगरोस्, पुनः त्यस्तो कार्य नगरोस् र पीडित उपर थप खतराको स्थिति नआवस् भन्ने उद्देश्यकासाथ अभियुक्तलाई पुर्पक्षका लागि थुनामा राखिन्छ । क्षति वा विगो रहेको वा सानातिना मुद्दामा विगो तथा क्षति असुली तथा भरिभराउका लागि र हुनसक्ने जरिवानाको असुली सुनिश्चितताका लागि साथै अन्य यस्तै आर्थिक अपराधहरूमा अभियुक्तसंग धरौट मागिन्छ साथै कतिपय अवस्थामा कसूरमा हुनसक्ने सजायको मात्राको आधारमा अभियुक्तलाई थुनामा राख्ने वा धरौट तारेखमा राख्ने तथा अभियुक्तको उमेर, आर्थिक स्थिति, पारिवारिक अवस्था लगायतका आधारमा धरौट अंकसमेत घटीबढी हुनसक्छ । त्यसरी नै तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधारमा अभियुक्त कसूरदार नदेखिए साधारण तारेखमा राख्ने गरी आदेश हुने गरेको छ ।^{२४}

थुनछेक सम्बन्धी कार्य अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले मिसिल संलग्न तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा नै गर्नु पर्ने हुन्छ । अदालत वा मुद्दा हेर्ने निकायबाट अभियोगपत्र दायर भए पश्चात मुद्दाको कारवाहीका सम्बन्धमा आरोपित व्यक्तिलाई पुर्पक्षका क्रममा थुनामा राख्ने वा धरौटी वा जमानत लिई छाड्ने वा तारिखमा राख्ने कार्यमा न्यायकर्तालाई विवेक र कानूनसम्मत तजविजको अधिकार रहन्छ । यसका लागि मुलतः “तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा र कसूरदार हो भन्ने विश्वास

गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा^{२५} भन्ने २ वटा आधार लिइन्छ ।

नेपाल कानूनले अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राखी कारवाही गर्नु पर्ने केही आधार निर्धारण गरेको पाइन्छ । जन्मकैदको सजाय हुन सक्ने अभियोग लागेको कसूर, तीन वर्ष भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अनुसूचि १ र २ का कसूर, तिनको उद्योग, दुरुत्साहन वा अपराधिक षडयन्त्र गरेको वा मतिथार भएको कसूर, एक वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने कसूरमा विदेशी नागरिक सम्लग्न भएको कसूर, संगठित अपराध मुद्दाको अभियुक्तले प्रमाण लोप वा नष्ट गर्न सक्ने अवस्था देखिएको कसूर, एक वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद सजाय हुने एवं पटकै कसूरदार रहेको वन मुद्दा सम्बन्धि कसूरमा तत्काल प्राप्त प्रमाणवाट कसूरदार देखिएमा वा कसूरदार हो भन्ने मनासिब आधार भएमा अदालतले अभियुक्तलाई आधार र कारण खुलाई थुनामा राख्न सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । अभियुक्तले अदालतमा कसूर स्वीकार गरेको एवं मुद्दाको तथ्य र प्रमाणको मुल्यांकनको आधारमा थुनामा राख्न मनासिब भएमा साथै अदालतले तोकेको धरौटी राख्न नसकेमा समेत अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

फौजदारी मुद्दामा न्यायिक निकायवाट थुनछेक कारवाही जत्तिकै अनुसन्धानको सिलसिलामा शंकितलाई पक्राउ गर्ने, हिरासतमा राख्ने र म्याद थप अनुमतिको कार्य पनि विचारणीय छ । सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानको सिलसिलामा अनुसन्धान अधिकारीले शंकितलाई नियन्त्रणमा लिई अनुसन्धानको कार्य अगाडि बढाउन सक्ने कानूनी व्यवस्था र प्रचलन समेत रहिआएको पाइन्छ । पहिले **थुनु, अनि सुनु (First surrender and then hear)** को प्रचलित सिद्धान्तमा यो प्रक्रिया अधि बढेको छ । आरोप प्रमाणित नहुदै थुनछेक प्रयोजनमा आरोपीलाई थुनामा राख्ने न्यायिक प्रक्रिया पनि केही हदसम्म यस सिद्धान्तमा आधारित छ । तथापि फौजदारी न्यायको हक तथा सिद्धान्तले प्रत्याभुत गरेको अधिकारको परिप्रेक्ष्यमा सबै मुद्दाका शंकितलाई हिरासतमै राखी अनुसन्धान गर्नुपर्ने भन्ने अनिवार्यता भने होइन । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३ मा पक्राउ भएको व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्दाको कार्यविधि, दफा १४ मा हिरासतमा राख्नुपर्दा त्यसको आधार कारण खुलाउनु पर्ने लगायत र दफा १५ बमोजिम हिरासतमा नराखी अनुसन्धान कारवाही अगाडि बढाउन सक्ने प्रावधान रहेको छ । त्यस्तै भ्रष्टाचार, राजस्व हिनामिना, सम्पत्ति शुद्धीकरण जस्ता प्रहरी बाहेक अन्य निकायवाट अनुसन्धान तहकित हुने प्रकृतिका विषयगत मुद्दाहरूमा हिरासत वा धरौटी तारेखमा राखी अनुसन्धान कारवाही गर्नसकिने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । पक्राउ परेको व्यक्तिलाई २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराई आधार कारणसहित म्याद थप अनुमति^{२६} लिई हिरासतमा लिने कानूनी कर्तव्य सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीको रहन्छ । उक्त प्रावधान वा आदेशपनि अनुसन्धान अधिकारीले प्रमाणको प्राचुर्यता र शंकितको स्वच्छ सुनवाईको अधिकारको सम्मान गर्दै गरिने आदेश हो । अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा नराख्दा शंकित भागी उम्की गई दोहोर्याई अपराध गर्नसक्ने अवस्था रहेनरहेको, प्रमाण लोप गर्नसक्ने अवस्था भए नभएको, छाडिदिदा शान्ति सुरक्षामा

२५ मुलुकी अपराध कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ६७

२६ मुलुकी अपराध कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४ उपदफा (३)

निजबाट खतराको जोखिम रहे नरहेको जस्ता आधार कारणको ख्याल गरिनुपर्छ । हिरासतमा राख्नुपर्ने आधार कारण नखुलेका कतिपय मुद्दाका शक्तिलाई सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी हिरासत मुक्त गर्ने गरेको पाइन्छ ।

३.३. विभिन्न कानूनमा रहेको थुनछेक सम्बन्धीको व्यवस्था

तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा अभियुक्तउपर थुनछेकको आदेश गर्ने सम्बन्धीको कानूनी व्यवस्था फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, विशेष अदालत ऐन, २०५९ लगायत विभिन्न विषयगत कानूनहरूमा रहेको पाइन्छ । न्यायिक हिरासतमा राख्दा र थुनछेक गर्दा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले तत्काल प्राप्त प्रमाणको मूल्यांकन स्वविवेकीय रूपमा गर्ने हुंदा उच्च सतर्कताका साथ गर्नु पर्ने एवं स्वविवेकीय अधिकार र सो को प्रयोगमा प्रभाव पार्न सक्ने तत्वहरूको समेत ख्याल गरी थुनछेक कार्य गर्नु पर्दछ । मूलतः मुद्दा हेर्ने अधिकारीले अभियुक्त “तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा र कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा” प्रतिवादीलाई हुनसक्ने कैद तथा विगो वा क्षतिको अनुपातमा थुनामा राख्ने, धरौट वा तारेखमा राख्ने आदेश गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । तत्काल प्राप्त प्रमाणलाई आधार मानी थुनछेकको कार्यगर्ने सम्बन्धिका विभिन्न कानूनहरूमा रहेका कानूनी व्यवस्था निम्न बमोजिम रहेका छन् :-

१. **साविकको मुलुकी ऐन, २०२०** को दफा ११८ मा थुनछेक सम्बन्धि व्यवस्था रहेको पाइन्छ । उक्त ऐनको दफा ११८ मा जन्म कैदको सजाय हुन सक्ने अपराध वा सरकारवादी भई चलेको ३ वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने अपराध वा उल्लेखित अपराधको उद्योग, दुरुत्साहन वा अपराधिक षडयन्त्र गरेको वा मतियार भएको अपराध वा नेपालमा स्थयी बसोबास नभएको व्यक्तिलाई ६ महिना वा सो भन्दा बढी कैद हुन सक्ने अपराधमा वा माग गरेको धरौट वा जमानत दिन नसकेको अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको थियो । सोही व्यवस्थाहरूलाई निरन्तरता दिने कार्य मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले गरेको पाइन्छ ।
२. **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा ६७ मा देहायका कुनै कसूको अभियोग लागेको अभियुक्त तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई कारण खुलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्न सक्नेछः
 - (क) जन्म कैदको सजाय हुन सक्ने कसूर,
 - (ख) तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अनुसूचि १ वा अनुसूचि २ अन्तर्गतका कसूर, वा
 - (ग) खण्ड (क) वा (ख) मा उल्लेखित कसूरको उद्योग, दुरुत्साहन वा अपराधिक षडयन्त्र गरेको वा त्यस्तो कसूरमा मतियार भएको कसूर ।

दफा ६७ को उपदफा (२) मा उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि कानून बमोजिमको कैदको सजाय हुन सक्ने अभियुक्तलाई देहायको अवस्थामा अदालतले पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्न सक्नेछः

- (क) अभियुक्तले अदालतमा कसूर स्वीकार गरेको र मुद्दाको तथ्य र प्रमाणको मूल्यांकन गर्दा थुनामा राख्न मनासिव देखिएको,
- (ख) एक वर्ष वा सो भन्दा बढी सजाय हुन सक्ने कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्तको नेपालमा स्थायी बसोवास नभएको र निजलाई थुनामा नराखेको खण्डमा निज भाग्ने र पछि पक्राउ पर्ने सम्भावना नरहेकोमा,
- (ग) दफा ५८ को उपदफा (१) बमोजिम जारी भएको पक्राउ पूर्वी बमोजिम म्याद भित्र हाजिर नभई अभियुक्त पक्राउ भई आएको र निजले उजुरी साथ अदालतमा उपस्थित हुन नआएको कुनै सन्तोषजनक कारण देखाउन नसकेकोमा,
- (घ) अभियोग लाग्नु भन्दा तीन वर्ष अघिको अवधि भित्र अन्य कुनै कसूरको अभियोगमा निजले कैद सजाय पाउने ठहर भएकोमा ।

त्यस्तै दफा ६७ को उपदफा (३) मा उपदफा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि दश वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने कसूरमा बाहेक अभियुक्त बालबालिका वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागि अशक्त भएको वा सात महिना भन्दा बढीकी गर्भवती महिला र पचहत्तर वर्ष माथिको वृद्ध भएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतले धरौट वा जमानतमा छोड्न सक्नेछ भन्ने उल्लेख भएको छ ।

ऐ. ऐनको दफा ६८ दफा ६७ को अवस्था हुनेमा बाहेक कुनै अभियुक्त उपरको अभियोग प्रमाणित हुने मनासिव आधार भएमा अदालतले निजसंग धरौट, जमानत वा वैक जमानत लिई तारेखमा राख्ने व्यवस्था गरेको छ भने त्यस्तो धरौट, जमानत वा वैक जमानत नदिने अभियुक्तलाई थुनामा नै राखी कारवाही गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

ऐनको दफा ६९ मा दफा ६७ र ६८ को अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा अभियुक्त अदालतमा हाजिर भएपछि निजलाई तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने व्यवस्था छ । दफा ७० मा कुनै अभियुक्तवाट लिएको धरौटी, जमानत वा वैक जमानतको रकम पछि अपर्याप्त भएको देखिन आएमा अदालतले निजसंग थप धरौट, जमानत वा वैक जमानत माग्न सक्ने र सो मागेको रकम अभियुक्तले दिन नसकेमा अदालतले थुनामा राख्न सक्ने व्यवस्था समेत रहेको छ ।

३. **विशेष अदालत ऐन, २०५९:-** दफा ७(घ) मा तत्काल प्राप्त प्रमाणवाट कुनै अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नु पर्ने नदेखिएमा धरौट वा जमानत माग्न सक्ने व्यवस्था छ भने सोही दफा ७(ङ) मा तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नु पर्ने पर्याप्त र मनासिव कारण भएमा अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

४. **मानव वेचविखन तथा ओसारपसार(नियन्त्रण) ऐन, २०६४:-** दफा ८ मा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि दफा ४ को उपदफा (१) खण्ड (घ) को कसूरमा (वेश्यागमन गर्ने) वाहेक यस ऐन अन्तर्गतको अन्य कसूर सम्बन्धि मुद्दामा कारवाही गर्दा तत्काल प्राप्त प्रमाणवाट अभियुक्तले कसूर गरेको हो भन्ने विश्वास गर्ने मनासिव आधार भएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई थुनामा राखी कारवाही गर्नु पर्नेछ ।
५. **लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३:-** दफा २१क को उपदफा (२) मा दफा ४ को खण्ड (क) सम्बन्धि कसूर वाहेक अदालतले यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दाम कारवाही र किनारा गर्दा विशेष अदालत ऐन, २०५९ बमोजिमको कार्यविधि तथा अधिकार प्रयोग गर्ने छ । यस बमोजिम लागू औषध (नियन्त्रण) ऐनको दफा ४(क) को कसूरमा वाहेक अन्य सबै कसूरमा विशेष अदालत ऐन, २०५९ को कार्यविधि लागू हुने हुदा थुनछेक सम्बन्धमा समेत सोही ऐन को दफा ७ को प्रावधान आकर्षित हुने देखिन्छ ।
६. **संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७०:-** दफा ४१ मा संगठित अपराधको मुद्दाको अभियुक्तले प्रमाण लोप वा नष्ट गर्न सक्ने वा त्यस्तो अभियुक्त फरार हुन सक्ने मनासिव कारण भएमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने आदेश दिन सक्नेछ ।
७. **वन ऐन, २०७६:-** दफा ६६(१) मा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि यस ऐन बमोजिम पक्राउ गरिएको र एक वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने मुद्दाको अभियोग लागेको व्यक्ति तत्काल प्राप्त प्रमाणवाट कसूरदार देखिएमा वा त्यस्तो प्रमाणवाट कसूरदार देखिन मनासिव माफिकको आधार देखिएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई पूर्पक्षका लागि थुनामा राखी कारवाही गर्नु पर्नेछ । उ. ६६(२) मा उपदफा (१) मा लेखिए देखि वाहेकका अरु व्यक्तिको हकमा निजलाई हुन सक्ने कैद वा जरिवानाको उपल्लो हदसम्मको नगद धरौटी वा जेथा जमानी दिए तारिखमा राखी र त्यस्तो धरौटी वा जमानी दिन नसकेमा थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु पर्नेछ । तर पटकै कसूर गरी ६ महिना भन्दा बढी कैद हुने कसूरदारलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु पर्नेछ ।

३.४. थुनछेक सम्बन्धीका मान्यताहरू

थुनछेक अभियुक्तको वैयक्तिक स्वतन्त्रासंग जोडिएको विषय भएकोले न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले आदेश र प्रमाणको मूल्यांकन गर्दा अत्यन्त सचेत भई गर्नुपर्ने हुन्छ । थुनछेकले कुनै पनि व्यक्तिलाई थुन्ने वा उम्कन, भाग्न नपाउने गरी नियन्त्रणमा राख्ने कार्य गर्दछ । यसले व्यक्तिको स्वतन्त्रलाई कटौति गर्नुका साथै नियन्त्रण गर्ने कार्य सम्म गर्दछ । थुनछेक आदेशमा अनुसन्धान तहकिकातवाट प्राप्त तत्कालका प्रमाणहरूको आधारमा अभियोग लागेको व्यक्तिलाई सो प्रमाणको मूल्यांकन गरी थुनामा राख्ने, धरौटी, वैक जमानत लिने वा तारेखमा राख्ने कार्य न्यायधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीवाट गरिन्छ । यसरी तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा थुनामा राख्ने गरी गरिएका आदेशलाई पुर्पक्षको लागि थुना (Judicial Custody/ Detention for Trial) भन्ने गरिन्छ ।

थुनछेक सम्बन्धी प्रयोगमा रहेको परम्परागत मान्यता; शकित व्यक्तिलाई पहिले **थुन् र पछि सुन्** भन्ने नै हो । कुनै पनि घटनाको सूचना प्राप्त भएपछि शकित व्यक्तिलाई अदालतको अनुमति लिई अनुसन्धानको लागि थुनामा राखी अनुसन्धान कार्य गर्ने गरिन्छ । तर फौजदारी न्याय प्रणालीमा थुनछेक सम्बन्धी अवधारणामा व्यापक परिवर्तन आएको पाइन्छ । प्रतिकारात्मक दण्ड विपरित सुधारात्मक दण्ड सम्बन्धी सिद्धान्त र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताको विकास भइसकेको अवस्था छ भने शकितका न्याय सम्बन्धिका आधारभूत हकको संरक्षणको प्रत्याभूति पनि साथसाथै हुनुपर्ने जरुरी हुन्छ । जस अनुसार अभियुक्तलाई थुनामा राख्ने कार्य Last resort को रूपमा मात्र गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यताले प्रश्रय पाउदै गएको छ । यसरी हेर्दा थुनछेक आदेश फौजदारी न्यायका निम्न सिद्धान्तहरूको अपवादात्मक व्यवस्थाको आलोकमा हुने गरेको छ ।

- कसुर प्रमाणित नहुँदै कसुरदार नठहरिने सिद्धान्तको प्रतिकू थुनामा राखिने व्यवस्था,
- न्यायिक निकायमा परीक्षण भईनसकेका प्रमाणलाई आधार कारण मानी अभियुक्तलाई थुनामा राख्नसकिने प्रमाण ग्रह्यताको सिद्धान्तको अपवादात्मक व्यवस्था,
- पहिले थुन् अनि सुन् (First surrender then hear) को सिद्धान्त,
- कानूनसम्मत थुना र उचित प्रक्रियाको सिद्धान्त,
- प्रथम दृष्टिमा कसुरदार देखिने वा कसुरदार भन्ने मनासिव आधार कारणको तजबिजी अधिकारको प्रयोग,
- अभियुक्तबाट हुनसक्ने थप खतराबाट जोगाउन नियन्त्रणमा लिने सम्बन्धिको निरोधात्मक उपायको सिद्धान्त ।

अदालतबाट उल्लेखित सिद्धान्तका आलोकमा थुनछेक सम्बन्धी कार्य गर्दा निश्चित कानूनी मान्यताको अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ । थुनछेकका निश्चित कानूनी मान्यताहरू रहेका छन् ।^{२७}

१. दोषी ठहर नभए सम्म निर्दोष मानी पुर्पक्ष गर्नु पर्ने,
२. धरौटी योग्य अपराधमा धरौटी पक्षको अधिकार हुने,
३. धरौटी अयोग्य अपराधमा धरौटी स्वविवेकिय अधिकार हुने,
४. धरौटी स्विकार र ईन्कार गर्दा आधार र कारण खोल्नु पर्ने,
५. धरौटी स्विकार गर्ने अधिकार अदालतलाई मात्र हुने,
६. तथ्यका आधारमा नभई अन्य वस्तुनिष्ठ आधारमा धरौटी माग्नु पर्ने,

२७ खेमराज ज्ञवाली, सहन्यायाधिवक्ता, मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधी संहिता ऐन, २०७४ र फौजदारी कसुर सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन ऐन २०७४ ले गरेका नयाँ व्यवस्था र सरकारी वकीलको भूमिका, स्रोत सामग्री, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पृ. १४७

७. धरौटी सम्बन्धि आदेश अन्तरकालिन नभई अन्तिम हुने,
 ८. धरौटी तिर्न सक्ने क्षमताको आधारमा तोक्नु पर्ने ।

३.५. थुनछेकमा तत्काल प्राप्त प्रमाणको भूमिका

अदालत बाहिर तयार पारिएका कागजहरूको प्रमाणिक मूल्य हुदैन भन्ने धारणा बढ्दै गएको पाइन्छ । तर थुनछेक प्रयोजनको लागि अनुसन्धान अधिकारीले संकलन गरेको कागज प्रमाण जुन तथ्यसंग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् ती प्रमाणहरू प्रमाणको रूपमा लिन हुन्छ भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८(ख) मा रहेको पाइन्छ । थुनछेक कारवाहीको क्रममा तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा अभियुक्तलाई मुद्दा पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने, बैंक जमानत वा धरौटी माग गर्ने वा तारेखमा राख्ने कार्य हुन्छ ।

अनुसन्धानमा संकलन गरिएका प्रमाणहरू मुद्दाका आधारभूत प्रमाण हुन् र न्याय निरूपणको चरणसम्म त्यस्ता प्रमाणको उत्तिकै महत्व रहेको हुन्छ । जुन प्रमाणमा प्रश्न उठाइदैन अर्थात् अभियुक्तले समेत स्वीकार गरेको हुन्छ, ति प्रमाणहरू विवादको अन्तिम टुंगो लगाउंदासम्म निर्णायक प्रमाणको रूपमा रहेका हुन्छन् भने यिनै तत्काल प्राप्त प्रमाणले घटनाको सम्बन्धमा अभियुक्तलाई थुनामा राख्ने, धरौटी लिने वा तारेखमा राख्ने आधारहरू निर्माण गर्दछ । थुनछेकको प्रमाण लोप वा नष्ट गर्नबाट बचाउन, अभियुक्तलाई सुनवाईको क्रममा अदालतमा उपस्थित हुने कुराको सुनिश्चितता कायम गर्न, क्षति वा विगो असुलीको सुनिश्चितता, पीडित एवं साक्षीहरूको संरक्षण गर्न, आपराधिबाट समाजको सुरक्षा कायम गर्न, समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्न, अदालतबाट भएको दण्ड जरिवाना असूल गर्न सहज बनाउने जस्ता निम्न भूमिका रहेको हुन्छ :

- विवादित तथ्यलाई समर्थन वा खण्डन गर्ने आधार बन्दछ,
- शंकित अभियुक्त पुर्पक्षका लागि थुनामा बस्नुपर्ने, तोकिएको धरौटी राख्नुपर्ने वा तारेखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउने दायित्व सृजना हुन्छ ,
- वस्तुगत प्रमाण र पीडितको तत्काल सुरक्षा हुन्छ र शंकितलाई तुरुन्त नियन्त्रणमा लिई निजबाट हुनसक्ने थप खतराबाट जोगाउन मद्दत पुग्दछ,
- अभियुक्तको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई सिमित तुल्याउछ र न्यायिक नियन्त्रणमा ल्याउँछ,
- न्यायिक अधिकारीलाई मुद्दाको थुनछेक सम्बन्धिको न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढाउनमा आधार कारण दिन्छ,
- अनुसन्धानकर्तालाई तथ्य र तथ्य सम्बद्ध थप प्रमाण संकन र पुष्ट्याईमा सहयोग पुग्दछ,
- पीडितको हक सुरक्षा, तथ्य प्रमाणको सुरक्षा, प्रमाणको न्यायिक निकायमा प्रवृष्टिमा सहयोग हुन्छ,
- शंकितलाई न्यायिक निकायबाट गरिने कारवाहिको अधिन बनाउँछ,

- मुद्दा हेर्ने अधिकारीका लागि अभियुक्त तत्काल कसुरदार हो होइन भन्ने कुराको मनासिब आधार तय भई थुनछेकमा तर्जविज लगाउने वस्तुगत आधार निर्माण हुन्छ,
- गंभिर अपराधमा अपराधी उम्कन नपाउने प्रबन्ध हुन्छ,
- अभियुक्तबाट प्रमाण लोप वा नष्ट गर्न नसक्ने वातावरण, पीडित उपरको थप खतरा हुनबाट रोक्न र पीडितको न्यायमा पहुँच सहजता, विगो भरिभराउ, क्षति असुलीको सुनिश्चितता जस्ता निरोधात्मक उपाय अपनाउन मद्दत मिल्दछ, आदि ।

४. तत्काल प्राप्त प्रमाणको ग्राह्यता (Admissibility of evidence)

४.१. प्रमाणको ग्राह्यता

कुनै मुद्दाको न्यायिक कारवाहीको क्रममा के कस्ता प्रमाणहरू ग्राह्य हुने (Admissible) वा प्रमाणमा लिन मिल्ने भन्ने विषय प्रमाण ग्राह्यताको नियमसंग सम्बन्धित छ । मुद्दाको पक्षबाट वा अनुसन्धानको सिलसिलामा संकलन भई पेश भएका सबै प्रमाणहरू जस्ताको तस्तै अदालतले स्वीकार्नुपर्छ भन्ने छैन । मुद्दाका साथ पेश भएका अधिकांश प्रमाणहरू अदालतमा स्वीकार्यताका लागि परीक्षणका माध्यमबाट गुञ्जिनुपर्छ भने कतिपय निर्विवादित र स्वयंसिद्ध प्रमाणलाई थप पुष्ट्याईको आवश्यकता पर्दैन ।

तत्काल प्राप्त प्रमाण ग्राह्य हुनका लागि त्यस्तो प्रमाण मुद्दाको तथ्यसंग सम्बद्ध हुनुपर्ने, स्वतन्त्र र निष्पक्ष तवरबाट प्रक्रिया सम्मत (Due process) संकलन भएको हुनुपर्ने, कसैप्रति प्रवृत्त भावनाबाट ग्रसित भई संकलन भएको हुनहुने, वारदातको पीडित वा त्यस्तो घटना प्रत्यक्ष देखेको, भोगेको वा त्यसबाट प्रभावित व्यक्तिको कथन हुनुपर्ने, तथ्यसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने कुनै भौतिक वा दशी प्रमाण हुनुपर्ने, त्यस्ता प्रमाणको न्यायको कसीमा परीक्षण भएको हुनुपर्ने जस्ता पूर्वशर्त प्रमाणमा निहित रहनुपर्दछ ।

प्रमाण ग्राह्यताको विषय न्यायिक निकायले फौजदारी मुद्दाको न्यायिक प्रक्रियामा तत्काल प्राप्त प्रमाण अर्थात् अभियोगसाथ पेश भएका प्रमाणलाई ग्रहण गर्ने प्रक्रियासंग सम्बन्धित छ । सामान्यतया अनुसन्धानबाट संकलित जुन जुन प्रमाणहरूमा अभियुक्तले प्रश्न उठाएको हुन्छ ति प्रश्न उठाइएका प्रमाणहरूको अदालतले परीक्षण गर्दछ भने जुन प्रमाणहरूमा प्रश्न उठाइएको हुदैन ति प्रमाणहरूको परीक्षण गरिरहनु पर्ने अवस्था हुदैन । ति प्रमाणहरू स्वतः ग्राह्य रहेका हुन्छन् । यसप्रकार कस्ता प्रमाणलाई प्रमाणमा लिन हुने वा नहुने भन्ने मापक प्रमाण ग्राह्यताको नियम हो । “ग्राह्यता त्यस्ता नियमहरूको समूह हो, जसले सम्बद्ध कुरालाई प्रमाणमा लिन हुने भनी वा प्रमाणमा ग्रहण गर्न योग्य छ भनी कानूनी रूपमा प्रत्यक्ष किटानी व्यवस्था गर्दछ” ।^{२८}

कुनै पनि तथ्य प्रमाण सबुदको कसीमा दरिनको लागि त्यस्तो प्रमाणमा तथ्यलाई समर्थन वा खण्डन गर्नसक्ने सम्बद्धता (Relevant), प्रमाणको भौतिक उपस्थिति (Must Material), प्रमाण सबुदलायक (Competent) हुन आवश्यक हुन्छ । न्याय निरूपणमा कुन प्रमाणलाई कस्तो ग्राह्यता दिने भन्ने

तजविज प्रमाणहरूको सिलसिला (Coroboration) ले निर्धारण गर्दछ। यस सम्बन्धमा निम्नश्रोत उल्लेख गर्न सान्दर्भिक हुन्छः^{२९}

- Basically, if evidence is to be admitted at court, it must be relevant, material, and competent. To be considered relevant, it must have some reasonable tendency to help prove or disprove some fact. It need not make the fact certain, but at least it must tend to increase or decrease the likelihood of some fact.
- Once admitted as relevant evidence, the finder of fact (judge or jury) will determine the appropriate weight to give a particular piece of evidence. A given piece of evidence is considered material if it is offered to prove a fact that is in dispute in a case. Evidence is considered "competent" if it complies with certain traditional notions of reliability.
- The basic principle of law governing admissibility of evidence in a judicial proceeding is that a piece of evidence is admissible if it is relevant. So, it is only evidence of relevant facts which is admissible in evidence. Therefore, admissibility is dependent on relevancy.

फौजदारी मुद्दाको न्यायिक प्रक्रियामा २ चरणमा प्रमाण ग्राह्यताको परिस्थिति बन्दछ। १. थुनछेक आदेश र २. न्याय निरुपण वा फैसलाको क्रममा। यसबाहेक शक्तिलाई हिरासतमा लिंदा र म्याद थपको आधार कारण पनि मौकाको जाहेरी र प्रारम्भिक तथ्य प्रमाणमै आधारित हुन्छ। थुनछेक प्रयोजनको लागि वारदातसंग सम्बद्ध रहेका प्रमाणहरूको परीक्षण विना नै प्रमाणको रूपमा ग्राह्य हुने व्यवस्था प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८(ख)मा रहेको छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३, ४ र ८ प्रमाणको ग्राह्यतासंग सम्बन्धित छ।

४.२. प्रमाण ग्राह्यताका मान्यताहरू

न्यायिक निकायले के कस्ता प्रमाणहरू प्रमाणमा लिने वा नलिने, प्रमाणको भार (Weightage) के कस्तो र कस्मा रहने भन्ने विषय प्रमाण कानूनले निर्धारण गरेको हुन्छ। कस्तो प्रमाण ग्रहणयोग्य हुने नहुने सम्बन्धमा त्यस्तो प्रमाण तथ्यसंग सम्बद्ध, प्रत्यक्ष, सर्वोत्तम हुनुपर्ने जस्ता प्रमाण कानूनका निम्न केही आधारभूत सिद्धान्तहरू रहेका छन् :

- प्रमाण विवादको विषयसंग मात्र सिमित हुनुपर्छ,
- सर्वोत्तम प्रमाण अर्थात् लिखित वा प्रत्यक्ष प्रमाण पेश गर्नुपर्छ,
- मैखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनुपर्छ, त्यसैले सुनी जान्ने प्रमाण प्रमाण होइन,
- जसले जे कुरा भन्दछ, उसैले पुष्टि गर्नुपर्दछ।

प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ३ ले अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासंग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न र दफा ४ अनुसार मुख नमिलेको कुराको प्रमाण बुझ्न हुन्छ भने मुलुकी फौजदारी

^{२९} legalempereors.blogspot.com/2016/02/relevancy-and-admissibility-of-facts.html

कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ९९ अनुसार वादीले उजुरी साथ र प्रतिवादीले प्रतिउत्तर वा बयान साथ आफ्ना प्रमाण पेश गर्नुपर्ने भनी उल्लेख गरेको छ। त्यसरी नै प्रमाण ऐन, २०३१ को परिच्छेद ३ मा पक्षका प्रमाणहरू प्रमाणमा लिन मिल्ने नमिल्ने सम्बन्धिको निम्न कानूनी व्यवस्था रहेको छ :

- साक्षीको भनाइको सत्यता अदालतमा उपस्थित भै बकपत्र नगरेसम्म प्रमाणित नहुने प्रमाण कानूनको मान्यता रहेको,
- वादी प्रतिवादीका साक्षी वा प्रमाण अदालतले परीक्षण गरे पछि मात्र प्रमाणमा लिईने कानूनी व्यवस्था,
- स्वच्छ सुनुवाईको मान्यतामा मुद्दाका पक्षले एक अर्काका प्रमाण र साक्षीको परीक्षण गर्न पाउने,
- कुनै कुरा व्यक्त गर्ने पीडित वा साक्षी वा राय दिने विशेषज्ञले अदालत समक्ष साक्षीको रूपमा उपस्थित भै बकपत्र गरेमा मात्र सो कुरा प्रमाणमा लिने कानूनी व्यवस्था (**प्रमाण ऐनको दफा १८**) तर थुनछेकको लागि तत्काल प्राप्त प्रमाणलाई आधार लिन सकिने,
- घटना देख्ने, थाहा पाउने वा पीडित व्यक्तिले अदालत समक्ष साक्षीको रूपमा बकेका कुरा प्रत्यक्ष प्रमाण हुने। **प्रमाण ऐनको दफा ३७**
- दाबी गर्नेले प्रमाण पेश गर्नुपर्ने,
- अभियोगदाबी शंकारहित तवरबाट पुष्टी हुनुपर्ने,
- सजायमा छुट तथा इन्कारी वा Alibi को प्रमाण प्रतिवादीले पुर्याउनु पर्ने, आदि।

४.३. प्रमाण ग्राह्य हुने सम्बन्धिको कानूनी व्यवस्था

अनुसन्धानमा संकलन भएका तथ्य प्रमाणहरू नै मुद्दाका आधारभूत प्रमाण (Basic Fundamentals) हुन्। यस्ता प्रमाणले तथ्यलाई समर्थन वा खण्डन र तथ्यसंगको सम्बद्धता स्थापित गर्नुपर्दछ। मुद्दाको प्रारम्भिक कारवाही देखि अन्तिम सुनुवाई सम्मको कारवाही तीनै प्रमाणहरूको ग्राह्यता वा अग्राह्यतामा निर्भर गर्दछ। कतिपय प्रत्यक्ष प्रमाणहरू अदालतमा परीक्षण भईसके पछि मात्र प्रमाणमा ग्राह्य हुने तथा कतिपय लिखित तथा सर्वोत्तम प्रमाणहरू र विशेषज्ञको राय लगायतका प्रमाणहरू परीक्षण नहुँदा पनि प्रमाणमा लिइन्छ। त्यसरी नै अनुसन्धानमा संकलित लिखित प्रमाण, प्रत्यक्षदर्शी साक्षीहरूको कागज, दशी प्रमाणहरू, विशेषज्ञको राय लगायतका प्रमाणहरू थुनछेक प्रयोजनको लागि प्रमाणमा ग्राह्य हुने अवस्था छ नै। मृत्युकालीन घोषणाका सम्बन्धमा साक्षी परीक्षण हुने संभावना रहदैन। तर निश्चित प्रक्रिया बमोजिम संकलन भएको र पेश भएको भने हुनुपर्दछ। कतिपय अवस्थामा मृतकले बोलेको कुरा सुन्ने व्यक्तिले अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गर्नुपर्ने हुन्छ। मुचुल्का र वारदातका सम्बन्धमा थाहा पाउने, देख्ने वा पीडित व्यक्ति स्वयं अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरेछ भनेमात्र प्रमाणमा ग्राह्य हुन्छ। परोक्ष दायित्व (Strict Liability) भएका मुद्दाहरू जस्तै लागू

औषध, मानव बेचबिखन जस्ता मुद्दाहरूमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा हुन्छ र मुद्दामा खडा भएका बरामद वस्तुका मुचुल्का तथा पीडितका प्रमाणित बयान अदालतमा परीक्षण नहुंदासमेत प्रमाण ग्राह्य हुन्छन् । यसबाहेक प्रमाण ग्राह्यताका लागि तथ्यगत सम्बन्धताका साथै सिलसिलेवार आवद्धता भएन भने अदालतले त्यस्तो प्रमाणलाई प्रमाणमा ग्राह्य मान्दैन । यिनै परिप्रेक्ष्यमा प्रमाण ऐन, २०३१ को परिच्छेद तीनमा निम्न प्रमाणमा लिन हुने र नहुने कुराहरूको कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

- १) मुद्दाको कुनै पक्षले व्यक्त गरेको कुरा निजको विरुद्धमा अन्यथा प्रमाणित नहुने अवस्थामा प्रमाणमा ग्राह्य हुन्छ (दफा ९)
- २) दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिले कसूर गरेकोमा त्यस्ता व्यक्तिहरू मध्ये कुनै व्यक्तिले अदालतमा आफु सावित भई अन्य अभियुक्तलाई पोल गरेकोमा त्यस्तो पोल अन्य प्रमाणवाट पुष्ट भएको, (दफा ९क)
- ३) कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा सो काम गर्ने वा सो काम, घटना वा अवस्था प्रत्यक्ष रूपमा देख्ने वा थाहा पाउने व्यक्ति वा सो काम, घटना वा अवस्थावाट पीडित भएको व्यक्तिले मौकामा वा त्यसको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा, (दफा १०)
- ४) कुनै व्यक्तिले आफु मर्न लागेको अवस्थामा होस छुदै निजको मृत्युको कारणको सम्बन्धमा मृत्यु हुनु अघि व्यक्त गरेको कुरा, (दफा ११)
- ५) खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेको खास खास कुराहरू, (दफा १२)
- ६) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो ओहदाको कर्तव्यपालनाको शिलशिलामा र कुनै व्यक्तिले कानूनद्वारा तोकिएको आफ्नो कर्तव्य पालनाको शिलशिलामा कुनै सार्वजनिक लिखतमा उल्लेख गरेका कुराहरू, नेपाल सरकारवाट वा नेपाल सरकारद्वारा अधिकार प्राप्त व्यक्तिवाट वा सार्वजनिक संस्थावाट प्रकाशित भई सार्वजनिक रूपमा विक्रीमा रहेका नक्सा, मानचित्र वा तथ्यांक सम्बन्धि लिखतमा जनिएका कुराहरू, (दफा १३)
- ७) श्रव्य दृश्य माध्यमवाट विद्युतीय अभिलेखमा उल्लेख भएका कुराहरू, (दफा १३क)
- ८) कुनै काम कारवाही वा व्यवसायको सिलसिलामा नियमित रूपमा राखिएका खाता, वही, किताव, डिजिटल, विद्युतीय माध्यमवाट राखिएका विवरण वा अन्य श्रेस्तामा जनिएका कुराहरू, (दफा १४)
- ९) कुनै विदेशी सरकारवाट वा त्यस्तो सरकारवाट अधिकार प्राप्त व्यक्ति वा संस्थावाट सो राज्यको कानून वा अदालतको निर्णयको सम्बन्धमा प्रकाशित पुस्तकमा उल्लेख भएका कुराहरू तथ्यांक कुनै विषयमा विद्वान कहलिएका व्यक्तिद्वारा लेखिएको पुस्तक वा लेखमा उल्लेख भएका कुराहरू, (दफा १५)
- १०) कुनै पेशामा लागेका व्यक्तिहरूका उपयोगका लागि नियमित रूपमा प्रकाशित हुने तथ्यांक,

फिहरिस्त, सूचिपत्र, विवरण वा लेखमा उल्लेख भएका कुराहरू, (दफा १६)

- ११) कुनै मुद्दामा कुनै अदालतका समक्ष कुनै साक्षीले वकैका कुराहरू सो साक्षी मरेको, वेपत्ता भएको, साक्षी वस्न आयोग्य हुन गएको वा निजले सो कुरामा प्रमाण दिन नलाग्ने गरी सुविधा पाएको वा विपक्षीको जालप्रपन्चले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन सम्भव छैन भनी मुद्दाको पक्षले प्रमाणित गरेमा वा निजका विरुद्ध म्याद जारी हुन नसक्ने अवस्था भएमा अर्को मुद्दामा प्रमाणमा लिन हुन्छ, (दफा १७)
- १२) दफा १८ मा उल्लेख भएका तत्काल प्राप्त प्रमाणहरू,
- १३) कुनै निश्सा वा प्रमाणपत्र दिने कानूनी कर्तव्य भएका व्यक्तिले प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम दिएको निश्सा वा प्रमाणपत्र, (दफा १९)
- १४) प्रचलित कानून बमोजिम कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा कुनै टिप्पणी वा प्रतिवेदन तयार पारी कुनै ठाउँ वा कार्यालयमा जाहेर गर्नु पर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले आधिकारिक रूपमा पेश गरी दर्ता भएको टिप्पणी वा प्रतिवेदन, (दफा २०)
- १५) माथि उल्लेख गरिएका लिखत बाहेक अन्य कुनै लिखत छ भन्ने कुराको प्रमाणको रूपमा लिन हुन्छ,
- १६) विशेषज्ञले दिएको व्यक्तिगत राय (दफा २०)

४.४. थुनछेक सम्बन्धमा न्यायिक दृष्टिकोण

- १) नेत्रवहादुर खड्का समेत विरुद्ध पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय अदालत धनकुटा समेत, बन्दीप्रत्यक्षीकरण^{३०} : कर्तव्यवाला हो भन्ने परिवन्द पुर्याउने मृतकको फोटो, लाश जांच मुचुल्का, मेडिकल बोर्डको राय समेतलाई प्रमाणमा लिन मिल्ने हो होइन भन्ने तर्फ अ.वं. ११८ को दफा ३ को देहाय (२) तथा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ को (क) तथा (ख) ले मुद्दा पूर्पक्षको सिलसिलामा थुनछेक प्रयोजनको लागि प्रमाणमा लिन सकिने कानूनी व्यवस्था गरेको विद्यमान देखिने ।
- २) महेश्वरलाल श्रेष्ठको हकमा भुवनेश्वरलाल श्रेष्ठ विरुद्ध मध्यमाञ्चल विशेष अदालत समेत, बन्दीप्रत्यक्षीकरण^{३१} : अ.वं. ११८ नं. बमोजिम थुनामा राखी कारवाही गर्न नमिल्ने मुद्दामा पनि विशेष अदालतले थुनामा राखी कारवाही गर्न सक्ने ।
- ३) गणेश प्रसाद कोइराला समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, चोरी^{३२} : अ.वं. ११८ को देहाय (५) मा तत्काल प्राप्त प्रमाणवाट कसूरदार हो भन्ने देखिएमा धरौट वा जमानी लिनु पर्ने व्यवस्था भएको,

३० ने.का.प.२०४२, अंक ११, नि.नं. २५४९

३१ ने.का.प.२०४४, अंक ११ नि.नं. ३२७३

३२ ने.का.प.२०४५, अंक ५ नि.नं. ३४७४)

यदी सो कसूर जरिवाना मात्र हुने रहेछ भने सो जरिवाना वापत पनि धरौट वा जमानी लिनु पर्ने हुँदा जरिवानाको धरौट वा जमानी लिन नमिल्ने भन्ने कानून निर्माताको मनशाय भएको भन्न नमिल्ने ।

४) देवनन्दनका हकमा सेवकदास बिरुद्ध पर्सा जिल्ला अदालत समेत, वन्दीप्रत्यक्षीकरण^{३३} : आरोपित कसूर गरेको प्रमाण तत्काल विद्यमान भए नभएको आधारमा थुनामा राखी मुद्दाको पूर्पक्ष गर्नुपर्ने । थुनछेकको आदेश गर्दा प्रत्येक अभियुक्तको यो यस्तो अपराधजन्य कार्य गरेको भन्ने कुराको प्रतिव्यक्ति तत्काल प्राप्त प्रमाण खुलाउनु पर्ने, केवल गोश्वारा र कसूरदार हो भन्ने मनासिव प्रमाणको अभावमा निवेदकलाई थुनामा राख्ने गरेको गैरकानूनी देखिँदा वन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने ।

५) हरिवंश सिंह पञ्जावीको हकमा गगन सिंह बिरुद्ध काठमाण्डौ जिल्ला अदालत समेत, वन्दीप्रत्यक्षीकरण^{३४} गम्भिर प्रकारको अपराधमा अपराधको आरोप लागेको व्यक्ति भागी जान नसकोस् भन्ने उद्देश्यले थुनामा राख्न पनि सकिने व्यवस्था भएको र नेपाल अधिराज्यमा स्थायी बसोबास नभएको व्यक्ति आफु उपर लागेको अभियोगवाट बचनको लागि भागी जान सक्ने सम्भावनालाई ध्यानमा राखी ६ महिना वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने कसूरको अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पूर्पक्ष गर्नुपर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था अनुसार नै तत्काल प्राप्त प्रमाणको मूल्यांकन गरी जिल्ला अदालतवाट थुनामा राखी मुद्दाको पूर्पक्ष गर्नुपर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था अनुसार नै प्रमाणको मूल्यांकन गरी प्रतिवादीलाई थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश वन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशद्वारा बदर नहुने ।

६) वद्री प्रसाद पाण्डे बिरुद्ध श्री ५ को सरकार, जिउ मास्ने वेच्ने,(एकल ईजलाश):^{३५} प्रतिवादी वद्री प्रसाद पाण्डे अदालत समक्ष आरोपित कसूरमा ईन्कार रही एलेवी लिए तर्फ तत्काल मूल्यांकन हुने नभई मुद्दा किनारा हुँदाका वखत मूल्यांकन हुने विषय हुन आउछ । तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा मात्र थुनछेक तर्फ विचार गर्नुपर्ने देखिँदा तत्काल प्राप्त आधार प्रमाणवाट थुनछेक तर्फ विचार गर्न मिल्ने नै देखिँदा हाल प्राप्त प्रमाणको आधारले मात्र निज प्रतिवादीलाई मुद्दा पूर्पक्षको लागि थुनामा राख्नु पर्ने स्थिति नदेखिने ।

७) काली प्रसाद समेत बिरुद्ध जि.स.व.का.सुनसरी समेत, वन्दीप्रत्यक्षीकरण^{३६} तथ्य अवस्था र प्रमाणहरू समान रहेकोमा निवेदकहरूलाई थुनामा राख्ने गरी गरेको आदेश भेदभावपूर्ण रहेको र ने.का.प. २०५२, पृ. ४७८ मा प्रतिपादित भएको समान स्थिति र तथ्य रहेको विचमा समान व्यवहार गर्नु पर्ने भन्ने यस अदालतवाट प्रतिपादित सिद्धान्त समेतका आधारमा वन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी भै पछि ठहरे बमोजिम हुने गरी निवेदकहरूलाई समेत तारेखमा राखी पूर्पक्ष गर्नु भनी

३३ ने.का.प.२०४९, अंक ७ (ख), नि.नं. ४५९२

३४ ने.का.प.२०५०,अंक १० (ग), नि.नं. ४८००

३५ ने.का.प.२०५४, अंक ११, नि.नं. ६४७५

३६ ने.का.प.२०५४, अंक ७, नि.नं. ६४०४

सुनसरी जिल्ला अदालतमा लेखी पठाई दिने ठहर गरेको माननीय न्यायाधीश श्री केशव प्रसाद उपाध्यायको राय मुनासिव देखिदा सो राय सदर हुने ।

८) **चन्द्र वहादुर सार्की विरुद्ध काठमाण्डौ जिल्ला अदालत समेत, बन्दीप्रत्यक्षीकरण:**^{३७} अ.व. ११८ को देहाय (२) लाई दृष्टिगत गर्दा श्री ५ को सरकार वादी भै चलेको ३ वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अपराधमा अभियुक्तलाई थुनामा राखी पूर्पक्ष गर्न सक्ने भन्ने प्रावधान रहेको स्थितिमा लागू औषध सम्बन्धित कसूरको अपराधमा श्री ५ को सरकार वादी भै मुद्दा चल्ने कुरा निर्विवाद रहेको र जिल्ला अदालतलाई सो कानून बमोजिम पुर्पक्षको निम्ति थुनामा राखी कारवाही चलाउन पाउने अधिकार अन्तर्निहित रहेको हुँदा रिट निवेदकलाई गैरकानूनी तरिकाले थुनामा राखेको र मौलिक हकमा आघात पारेको भन्ने स्थिति नदेखिने ।

९) **अधिवक्ता राजिव वास्तोला विरुद्ध जिल्ला वन अधिकृत, जिल्ला वन कार्यालय काठमाण्डौ समेत, उत्प्रेषण:**^{३८} कुनै अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नको लागि तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएको वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्न सक्ने मनासिव आधार भएको हुनुपर्ने भन्ने थुनछेक सम्बन्धि आदेशको पूर्वशर्तका रुपमा रहेको कानूनी व्यवस्थावाटै वस्तुनिष्ठ र प्रमाणित आधार वेगर कसैलाई पनि आरोप लाग्नासाथ थुनामा राख्नुपर्ने वा मिल्ने अवस्था नदेखिने । कसूरको प्रकृति र तत्काल प्राप्त प्रमाणको प्राचुर्यता जस्ता आधारबाट धरौट वा जमानत लिने, तारेखमा राख्ने अन्य विकल्प प्रयोग भैसकेपछि अन्तिम उपायका रुपमा थुनामा समेत राख्न सकिने गरी भए गरिएको कानून व्यवस्थाहरूलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।

१०) **वाशुदेव शाह तुराहाको हकमा अधिवक्ता रामविलास राउत विरुद्ध पुनरावेदन अदालत हेटौडा, बन्दीप्रत्यक्षीकरण:**^{३९} तल्लो अदालतले थुनछेकलाई लिएको तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधार पुनरावेदन अदालतसमेतले मनासिव मानेको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले ती आदेशहरू प्रतिकूल बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गर्दा न्यायिक संयम र मर्यादाको उल्लंघन हुन पुग्ने,

११) **कनकमणि दीक्षितको हकमा शान्ता दीक्षित विरुद्ध अख्तियार दुरुयोग अनुसन्धान आयोग, बन्दीप्रत्यक्षीकरण:**^{४०} थुनामा राखी अनुसन्धान गर्नुपर्ने अधिकार निःशर्त र निरपेक्ष रहेको नभई सशर्त र सापेक्षिक रहेको हुन्छ । ऐनको दफा १६(१) र १९(४) को पूर्वावस्था नदेखिएसम्म वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा आँच आउने गरी थुनामा राख्न पाउने भन्न मिल्दैन । सो अनुसार कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गरी थुनामा नराखिएमा के कसरी प्रमाण लोप हुने वा अनुसन्धान तहकिकातमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने भन्ने वस्तुनिष्ठ आधार र कारण दिई थुनामा राख्नुपर्ने,

१२) **सुशिला थाम्सुहांग वि. का.जि.अ. समेत, उत्प्रेषण । परमादेश**^{४१} : प्रतिवादीले कसूर गर्दाको

३७ ने.का.प.२०४८, अंक १, नि.नं. ४२४८

३८ ने.का.प.२०६६, अंक ८, नि.नं. ८२०२

३९ ने.का.प.२०६८, अंक ७, नि.नं ८६५०

४० ने.का.प.२०७४ अंक १, नि.नं ९७४४

४१ ने.का.प.२०७६ अंक ४ नि.न.१०२३५

परिस्थिति, अवस्था, वारदातमा निजको भूमिका, कसूरवाट प्राप्त हुन गएको फाईदा, पीडितलाई पार्न गएको क्षति तथा प्रतिवादको आर्थिक हैसियतलाई ध्यानमा राखेर कानूनी आधारसँग मेल खाने गरी थुनामा राख्ने वा धरोट जमानतमा राख्ने वा तारिखमा राख्ने गरी थुनछेक आदेश गर्नुपर्ने ।

५. अन्तिम सुनुवाईमा तत्काल प्राप्त प्रमाणको भूमिका

५.१. तत्काल प्राप्त प्रमाणको भूमिका

अनुसन्धानमा संकलन भएको प्रमाण विवादको तथ्यसंग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुनुपर्छ । वास्तवमा विवादको तथ्य नै एक प्रकारले उक्त मुद्दाको प्रमाण हो । तथ्य बिनाको मुद्दा हुनसक्दैन र त्यस्ता प्रमाणको आधारबिना न्याय निरूपण हुने सवाल उठ्दैन । त्यसैले तथ्यगत प्रमाण नै मुद्दाको प्राण हो । यसबिना मुद्दाको अस्तित्व सम्म स्थापित हुदैन । यसबाटै मुद्दाको सुनुवाईमा तत्काल प्राप्त प्रमाणको अनिवार्यता र भूमिका स्थापित हुन्छ । अभियुक्त उपरको थुनछेकको कारवाहीमा अभियुक्त कसुरदार हो भन्ने मनासिब तथा विश्वसनीय आधार तत्काल प्राप्त प्रमाणबाटै खोजिन्छ भने यीनै प्रमाणहरू अदालतमा सत्यापन परीक्षण भई न्याय निरूपण हुने हुंदा यस्ता प्रमाणहरू बिना मुद्दाको अन्तिम सुनुवाई संभव छैन । त्यसैले तत्काल प्राप्त प्रमाणको अन्तिम सुनुवाईमा पनि माथि शिर्षक नं ३.५ मा थुनछेकमा रहेको भूमिका लगायत थप निम्न भूमिका रहेको मान्न सकिन्छ :

- मुद्दाको न्यायिक कारवाहीमा फैसलाको आधार निर्माण हुन्छ ,
- प्रतिवादी उपरको कसुर ठहर हुने वा नहुने सुनिश्चितता हुन्छ,
- फैसलाको माध्यमबाट अपराधीलाई सजाय र पीडितलाई न्यायको फौजदारी न्याय प्रणालीको उद्देश्य स्थापित गराउँछ,
- पीडितलाई क्षतिपूर्ति तथा हानी नोक्सानी भएको विगो असूली हुन्छ,
- दण्डको निरोधात्मक उपायको आधारमा प्रतिवादीलाई थप अपराध कर्म गर्नबाट जोगाउँछ र अपराध गरेकोमा पश्चाताप गराउँछ,
- कानूनको उचित प्रक्रियाबाट सजाय भएको अनुभूति प्रतिवादीलाई गराउँछ, आदि ।

५.२. अन्तिम सुनुवाईमा तत्काल प्राप्त प्रमाणको ग्राह्यता सम्बन्धमा न्यायिक दृष्टिकोण

अभियोगसाथ पेश भएका सबै प्रमाण अन्तिम सुनुवाईमा ग्राह्य नहुन सक्छन् । सामान्यतया मौकामा संकलन भएका प्रमाणको सत्यतथ्य अदालतमा परीक्षण हुन्छ । परीक्षण भएका सबुद प्रमाणका आधारमा न्याय निरूपण हुन्छ । परीक्षणको कसीमा खरो उत्रिन नसकेका प्रमाण प्रमाणमा लिइदैन । यस सम्बन्धमा केही न्यायिक दृष्टिकोण निम्न रहेका छन् :

१. श्री ५ को सरकार विरुद्ध वैद्यनाथ पण्डित समेत, खुन डांका:^{४२} प्रमाण कानूनमा Eye Witness अर्थात्

चशमदीत गवाहको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। चशमदित गवाहले घटना देखेको भन्ने भनाइलाई अभियोग लागेको अभियुक्तले अदालत समक्ष जाँचन पाउनु पर्ने। अदालत समक्ष त्यस्ता गवाहलाई पेश गरी अभियुक्तलाई गवाहको भनाइ, वकाई सांचो हो होइन जिरह मार्फत परीक्षण गर्ने मौका प्रदान गर्नुपर्छ र त्यसरी त्यस्ता चशमदीत गवाहलाई जाँचन दिई साक्षी परीक्षणवाट गवाहको शंकारहित तवरवाट परीक्षण भएपछि मात्र त्यस्ता गवाहरूको वकाईलाई Direct र Original Evidence मानिन्छ, र त्यस्ता गवाहको आधारमा अभियोग प्रमाणित भएको मानिने र उक्त साक्षीहरूको वकाई Legally admissible evidence मान्नुपर्ने।

२. **अर्जुन बहादुर पाण्डे विरुद्ध नेपाल सरकार, मुद्दा: जबरजस्ती करणी**^{४३}: घटनाका सम्बन्धमा घटनावाट पीडित व्यक्तिले व्यक्त गरेको कुरा तथा घटना भएको थाहा पाउने व्यक्तिले घटनाको तत्काल व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण ऐन २०३१ को दफा १० (१)(क) र (ख) बमोजिम अदालतले प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने। जबरजस्ती करणी मुद्दामा समान्यतया प्रत्यक्ष साक्षीको उपस्थिति नहुने हुँदा पीडित नै घटनाको आधारभूत गवाह हुने,
३. **नेपाल सरकार विरुद्ध पारसनाथ पाठक समेत, जिउ मास्ने वेच्ने**^{४४}सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा मुद्दा हेर्ने सम्बन्धित अड्डाको आदेश विना अभियोगपत्र वा प्रतिवादीको वयानमा उल्लेख नभएका साक्षी वा प्रमाणहरू जुनसुकै अवस्थामा ग्राह्य हुने वा त्यसरी पेश भएका प्रमाणहरूले प्रमाणिक महत्व राख्न नसक्ने,
४. **ठूली दिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठ (महर्जन) विरुद्ध नेपाल सरकार, जिउमास्ने वेच्ने**^{४५} फौजदारी अपराधमा सजायको माग गरी अभियोग लगाई अदालत समक्ष पेश गरेको अभियुक्तले अपराध स्विकार गर्छ भने अन्य प्रमाण बुझ्न नपर्ने,
५. **करिमन भन्ने राजदेव हजारामा दुसाध समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, जिउ मास्ने वेच्ने र डांका**^{४६} अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष भएको वयान अन्य स्वतन्त्र प्रमाणवाट समर्थित भइरहेको र वलपूर्वक वयान गराएको भन्ने समेत पुष्टी हुन नसकेको अवस्थामा प्रमाणयोग्य हुने,
६. **श्याम भन्ने रुपवहादुर क्षेत्री समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, जीउ मास्ने वेच्ने**^{४७} मुद्दा हेर्ने न्यायाधीश समक्ष गरेको प्रमाणित वयानलाई दवाव र प्रभावमा भए गरेको मान्ने हो भने न्याय प्रणाली नै निष्फल हुने अवस्था रहन्छ। मुद्दाको न्याय निरोपण गर्ने न्यायाधीश समक्ष भएको त्यस्तो प्रमाणित वयान नै स्वतन्त्रतापूर्वक नभएको भन्ने अविश्वसनीय कथनलाई स्वीकार गर्न नसकिने। वकपत्र तत्काल नै हुने नभई समयको अन्तरालपछि मात्र भिकाई गरिने परम्परा रहेको अवस्थामा जाहेरवालाहरू पनि प्रभावमा अन्यथा वकपत्र गर्न सक्ने स्थिति ईन्कार गर्न नसकिने। जीउ मास्ने

४३ ने.का.प.२०६५, अंक १ नि.नं. ७९२३

४४ ने.का.प.२०६५, अंक ९ नि.नं. ८०१४

४५ ने.का.प.२०६६, अंक ८ नि.नं. ८२०८

४६ ने.का.प.२०६७, अंक ७ नि.नं. ८४२१

४७ ने.का.प.२०६८, अंक १२१, नि.नं. ८७३२

वेच्चे कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ विशेष प्रकृतिको ऐन भएकाले पछि जाहेरवाला पीडित Hostile हुन सक्ने महसुस गरी अदालतवाटै पीडितको वयान प्रमाणित गराउनु पर्ने कानूनी प्रावधान विधायिकाद्वारा राखिएको र सो बमोजिम नै प्रमाणित समेत भएको वयान व्यहोरालाई पछि आएर होइन भनिदिएकै भरमा प्रमाण ग्राह्य नहुने भन्न नहुने,

७. **विनय मानन्धर विरुद्ध नेपाल सरकार, कर्तव्य ज्यान**^{४८}: विशेषज्ञको राय प्रतिवेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्त वा अस्पष्ट नभई फटिक भैँ स्वच्छ र अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ भने शंका उपशंका उठाउनु समेत न्यायोचित नहुने, विशेषज्ञको राय प्रतिवेदन यो यति कारणबाट शंकास्पद वा विरोधाभाषयुक्त छ भनी इजलास समक्ष प्रष्टयाउनु पर्ने सम्बन्धित पक्षको दायित्व हुने, विशेषज्ञले दिएको प्रतिवेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्त वा अस्पष्ट नभई फटिक भैँ स्वच्छ (Crystal Clear) र अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ भने शंका उपशंका उठाउनु समेत न्यायोचित नहुने, अपराधलाई प्रमाणित गर्न अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाणका रूपमा अभिन्न अङ्ग मानिने प्रतिवेदनलाई अस्वीकार गर्न अदालतलाई त्यति नै स्पष्ट आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने ।

८. **नेपाल सरकार विरुद्ध वमवहादुर वस्नेत समेत, कर्तव्य ज्यान**^{४९}: अपराधका सम्बन्धमा खडा भएका मुचुल्काहरूमा प्रमाणिक शक्ति हुन्छ । तिनमा व्यक्त तथ्यले अपराधको वस्तुस्थिति बताउँछन् । व्यक्तिले भुठो बोल्न सक्दछ तर वस्तुस्थितियुक्त तथ्यले कहिल्यै भुठो बोल्दैन । फोटो, भिडियो, सीडी आदि डिजिटल सामाग्री लिखत हुन् । तिनको प्रमाणिक मूल्यलाई अस्वीकार गर्नु न्याय संगत हुदैन । तथ्यका प्रत्येक गवाह प्रमाण हुन् । मुद्दाका कुनै पक्षबाट फोटो, भिडियो, अडियो, सीडी आदि डिजिटल प्रति प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् र अर्को पक्षबाट तिनमा इन्कारी जनाइदैन भने लिखित प्रमाणका रूपमा यी ग्राह्य हुन्छन् । यस्ता प्रमाणका विषयमा विवाद उठेमा तिनको सत्यता परीक्षणको विषय बन्दछ । अन्यथा लिखित प्रमाणका आधुनिक स्वरूपलाई सतर्कता साथ ग्रहण गर्दै जानुपर्ने ।

९. **नेपाल सरकार विरुद्ध सनमान नेपाली समेत, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार**^{५०}: घटनाबाट पीडित व्यक्तिले घटनाको तत्कालपछि व्यक्त गरेको कुरा अदालतले प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने,

१०. **नेपाल सरकार विरुद्ध रामईश्वर राय यादव समेत, कर्तव्य ज्यान**^{५१}: अनुसन्धान तहकिकातको सिलसिलामा कागज गराइएका व्यक्तिहरू जवसम्म अदालतमा आई आफुले बोलेका कुराहरू खम्बिर हुने गरी वकपत्र गर्दैनन् उक्त प्रमाणहरूलाई ग्राह्य भन्न नसकिने,

४८ ने.का.प.२०६७ अंक २ नि.नं. ८३११

४९ ने.का.प.२०७०, अंक ६, नि.नं.१०२२

५० ने.का.प.२०७०, अंक १०, नि.नं. १०६४

५१ ने.का.प.२०७१, अंक ९ नि.नं. १२४३

११. लक्ष्मी कुमारी मिश्र (श्रेष्ठ) विरुद्ध मखमलि मिश्र समेत, अंश चलन^{५२}: DNA परीक्षण सक्षम विशेषज्ञले गरी वास्तविक व्यक्तिको रगतको नमुना संकलन गरी कुनै प्रकारको मिसावट (Contamination) नभएको रगतको नमुना निकालिएदेखि प्रयोगशालासम्म शंकारहित तवरले Chain of custody सुनिश्चित गरी वा प्राप्त गरी कुनै त्रुटि नगरी परीक्षण र निष्कर्ष निकालेमा यस्तो परीक्षणको निष्कर्ष विश्वसनीय र स्वीकार्य हुनेमा कुनै सन्देह गर्ने ठाउँ रहँदैन र यस्तो परीक्षणलाई अदालतले पनि प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नु नै पर्ने,
१२. कुमार गुरुङ विरुद्ध नेपाल सरकार, जवरजस्ती करणी^{५३} समयको अन्तरालपछि अदालतमा भएको वकपत्रमा पीडित र जाहेरवालाले प्रतिवादीलाई फाइदा पुग्ने गरी वा सजायबाट उन्मुक्ति दिने कुनै लोभ लालच वा प्रभाव वा दबाव समेतमा परी वा माफी दिने सोच बनाई आफ्नै मौकाको भनाइलाई खण्डन गरेपनि पीडितको स्वास्थ्य परीक्षणले वारदात स्थापित भइरहेको अवस्थामा पीडितको मौकाको भनाइलाई प्रमाणमा लिन मिल्ने ।
१३. राम बहादुर थापा समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, घुस रिसवत लिई भ्रष्टाचार गरेको^{५४} : प्रस्तुत मुद्दामा प्रमाणको रूपमा पेश गरिएको सि.डी.बाट देखिएको अन्य दृष्यबाट रिसवत् लिने दिने कार्य भएको तथ्य खुल्न आएको छ । आरोपित कसूर गरेको तथ्य समर्थित हुने व्यहोरा सि.डी. मा रहेको देखिएकाले यसलाई सम्बद्ध प्रमाण होइन भन्न नमिल्ने । सि.डी. लगायत विद्युतीय माध्यमबाट संकलित प्रमाणलाई मुद्दामा प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दैन भन्ने अवश्य होइन । विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको अभूतपूर्व विकास र थपिएका अनेकौं नवीनतम् आयामहरूलाई न्याय निरूपणका सन्दर्भमा अदालतले अनदेखा गर्न नहुने,
१४. भाग्यनारायण बैठा वि. नेपाल सरकार, अपहरण तथा शरीर वन्दक^{५५} पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्क्रेको निष्कर्ष (Finding) लाई अनुसन्धान, तहकिकातको क्रममा संकलित अन्य प्रमाणबाट समर्थित गरेको अवस्थामा त्यस्तो पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्क्रेको निष्कर्ष एवं रायलाई प्रमाणको रूपमा ग्राह्य गर्न सकिने,
१५. ओमनारायण ठाकुर विरुद्ध नेपाल सरकार, कर्तव्य ज्यान^{५६} : मौखिकरूपमा बोलेको कुरा मृतकले होस् छँदै बोलेबमोजिम लिपिवद्ध गरेको हो भनी स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टी गराउन सकेमा प्रमाण ग्राह्य हुने, मरणासन्न वक्तव्य प्रमाणमा लिन र त्यसको विश्वसनीयता कायम गर्न सो कागज गर्दा सो कागज गर्दा अस्पतालमा कार्यरत व्यक्ति वा अन्य स्वतन्त्र व्यक्तिको रोहबर र सो व्यक्ति अदालतमा आई वकपत्र गरी पुष्टी गर्नुपर्ने,

५२ ने.का.प.२०७३ अंक १२, नि.नं. ९७२४

५३ ने.का.प.२०७४, अंक ५, नि.नं. ९८१२

५४ ने.का.प.२०७४, अंक ९, नि.नं. ९८८०

५५ ने.का.प.२०७५, अंक ३, नि.नं. ९९८०

५६ ने.का.प.२०७६, अंक २, नि.नं. १०१८९

१६. पारस चौधरीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, कर्तव्य ज्यान:^{५७} : प्रत्यक्षदर्शी नभएपनि घटनास्थल लाशजांच मुचुल्का, शव परीक्षण प्रतिवेदन, जाहेवालाको बकपत्र समेतका अन्य प्रमाणहरूबाट कसूरदार देखिएमा प्रतिवादीहरूलाई उन्मुक्ति दिन नमिल्ने,

६. प्रमाण ग्राह्यताका समस्या र समाधानका उपायहरू

जाहेरी सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको प्रथम सुचक प्रमाण हो । जाहेरी दर्ता भएपछि मुद्दाको अनुसन्धान कारवाही अगाडि बढ्छ । मुद्दाको अनुसन्धान अधिकारीले तत्काल र सावधानीपूर्वक (Prompt and Proper) तथ्य प्रमाण संकलन गर्न सकेन भने प्रमाण लोप हुने, काम नलाग्ने अवस्थामा पुग्ने, तथ्य स्थापित गर्न नसकिने र समग्रमा अनुसन्धानलाई सफल परिणतिमा पुर्याउन सकिदैन । अनुसन्धानकर्ता अनुसन्धानमा दक्षता हासिल गरेको, सक्षम र तथ्य प्रमाणको सिलसिलाको विश्लेषणबाट चुरो कुरा पत्ता लगाउन सक्ने क्षमातावान हुनुपर्छ ।

अनुसन्धानकर्ताले संकलन गरेका सबै तथ्य प्रमाणहरूलाई अदालतले सबुदको रूपमा ग्रहण गर्छ भन्ने छैन । न्याय निरूपणको क्रममा त्यस्ता प्रमाणहरूले निर्णायक भूमिका खेल्न प्रमाणको प्रक्रिया सम्मत तरिकाले संकलन, अदालतमा प्रविष्टी र परीक्षण हुन जरुरी हुन्छ । यस कार्यमा निम्न चुनौति र समस्याहरू रहेका छन् ।

६.१. प्रमाण ग्राह्यताका समस्या

प्रमाण ग्राह्यताका निम्न समस्याहरू रहेका छन्:

- तथ्य सम्बद्ध समग्र प्रमाणहरूको संकलनमा अनुसन्धान अधिकारीको आवश्यक तदारुकता नदेखिनु वा विशिष्ट ज्ञानको अभावमा समग्र प्रमाण संकलन हुन नसक्नु,
- कतिपय प्रमाण संकलनमा कानूनको उचित प्रक्रियाको अवलम्बन भएको नहुनुले प्रमाण सून्यको स्थिति हुनु,
- भौतिक प्रमाण तथा Crime scene report संकलनमा आशातित सफलता हुन नसक्नु,
- शंकितको स्वीकारोक्तिमा मात्र अनुसन्धान केन्द्रित हुने प्रचलनमा सुधार नआउनु,
- अभियोजनको कार्यमा अनुसन्धानमा संकलित प्रमाणको समग्र विश्लेषण विवेचना नगरी गोश्वरा र सकेसम्म ठूलो कसूरको अभियोग लगाउने प्रचलन अद्यापि रहनु,
- परिवर्तित कानूनको समुचित अभ्यास र आत्मसाथ हुन नसक्नु,
- मुद्दाको अनुसन्धानमा जिम्मेवार अनुसन्धान अधिकृतहरूको प्रत्यक्ष सहभागीता नहुने, सहायक स्तरका कर्मचारीबाट हुने अनुसन्धान फितलो हुने,

- मुद्दाको अनुसन्धानमा वस्तुगत प्रमाण संकलनको क्रममा निर्देशन दिने प्रक्रियालाई आत्मसाथ हुन नसक्नु,
- थुनछेक आदेशमा यदाकदा तजविजको दुरुपयोग हुने गरेको,
- अभियुक्तलाई मुद्दाको पूर्पक्षमा राख्न अभियुक्त कसूरदार हो भन्ने मनासिब आधार भएमा भन्ने व्यवस्थाले त्यस्तो मनासिब आधार ग्रहण गर्ने वा तजविज लगाउने अधिकार व्यक्तिपिच्छे फरक हुनसक्ने स्थितिमा आदेशमा एकरूपता आउन नसक्नु,
- कतिपय मुद्दामा बुझ्नु पर्ने प्रमाण नबुझेको र नबुझ्नु पर्ने प्रमाण बुझेको कारण मुद्दाको परिणाममा फरक परेको स्थिति रहनु,
- उस्तैउस्तै तथ्य भएका मुद्दामा फरक फरक आदेश फैसला भएको अवस्था रहनु,
- कतिपय मुद्दामा साक्षी उपस्थित नै गराउन नसक्नु र साक्षीले प्रतिकूल बकपत्र गर्नु,
- पीडित र मुद्दाको पक्षलाई प्रभावमा पार्ने समस्या, आदि ।

६.२. समस्या समाधानका उपायहरू

- अनुसन्धानकर्ताबाट घटनास्थलमा तत्काल हस्तक्षेप (Promt and Proper) को नीति लिई शक्तिलाई नियन्त्रणमा लिने र पीडितको सुरक्षा प्रबन्धको योजनाका साथ प्रमाण नष्ट वा लोप हुन नदिने वातावरण बनाउने,
- अनुसन्धानका विज्ञ (Soco Officer) को अनुसन्धानमा सहभागिता सुनिश्चित गरी प्रमाण संकलनको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने,
- तथ्यसंग सम्बन्धीत प्रमाण मात्र संकलन तथा पेश गर्ने,
- कानूनको उचित प्रक्रिया पुर्याई तथ्य प्रमाण संकलन गर्ने,
- तथ्य प्रमाणको विश्लेषण, विवेचनाका आधारमा तथ्य र कानूनमा आधारित स्पष्ट र प्रतिवादी पिच्छे प्रमाणको आधारमा अभियोजन गर्ने परिपाटीको अनुसरण गर्ने,
- नयाँ कानूनको प्रयोग उपयोगमा प्रभावकारिता ल्याउन अनुसन्धान अभियोजनकर्ता विच क्षमाता अभिवृद्धिका तालिम, गोष्ठी, सेमिनार लगायत समन्वयका कार्यक्रमलाई नियमितता दिने,
- साक्षीको सुरक्षा र अदालतमा उपस्थितिलाई सुनिश्चित र प्रभावकारी बनाउने,
- विभिन्न कारणले प्रतिकूल बकपत्र गर्ने साक्षीलाई निरुत्साहित गर्न आवश्यक उपायको अवलम्बन गर्ने
- सक्षम निकाय समक्ष उचित कानूनी प्रक्रियाका माध्यमबाट प्रमाणको प्रस्तुती, परीक्षण

र मुल्यांकन गर्दा पक्षहरूको स्वच्छ न्यायको हक (Right to Fair Trial) प्रत्याभूत हुने वातावरणको सुनिश्चितता गर्ने,

- बहस, पैरवी र प्रतिरक्षामा सक्रियता, गुणात्मकता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने,
- न्यायिक प्रक्रियामा ढीलासुस्ती लगायतलाई निरुत्साहित गरी मुद्दाको प्रक्रियामा न्यायकर्ता र सरकारी वकीलको सहभागितालाई प्रभावकारी बनाउने,
- पीडितलाई शिघ्र न्याय, क्षतिपूर्तिको उपलब्धतालाई सुनिश्चित गरी न्यायमा पहुँच र न्यायिक निकायप्रति विश्वासको वातावरण श्रृजना गर्ने,
- साक्षीको सक्रिय सहभागीता सुनिश्चित गरी साक्षी परीक्षणका माध्यमबाट सत्यतथ्य अदालत समक्ष प्रस्तुत गर्ने,
- घटनामा कसूरसँग सम्बन्धित भौतिक प्रमाणको संकलन, परीक्षण र त्यसको अभियुक्तसँगको सम्बन्धका आधारमा विश्लेषण, परीक्षण, मुल्यांकन गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने,
- भौतिक सबुद प्रमाण र त्यसको वैज्ञानिक परीक्षण गर्ने अभ्यासमा प्रभावकारिता ल्याउने
- अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता, न्यायाधीश वा प्रतिरक्षी कानून व्यवसायी बीच पर्याप्त समन्वय र पारस्परिक सहयोगका आधारमा न्यायिक कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने ।

७. निष्कर्ष

न्यायको अवधारणासंगै प्रमाणको अवधारणाको विकास भएको हो । अपराधिक घटना नघटी मुद्दाको श्रृजना हुनसक्दैन भने मुद्दाको तथ्यले अदालत प्रवेश नपाई न्याय निरुपणको सवाल रहन्न । घटना घट्नु स्वयंमा तथ्य प्रमाण हो र सो तथ्यलाई समर्थन वा खण्डन तथा तथ्य तथ्य बिचको सम्बद्धता स्थापित गर्ने कागज, लिखित, औजार, साधन वा दशीका चिजवस्तुहरू अनुसन्धानको सिलसिलामा संकलन हुने तत्काल प्राप्त आधारभूत प्रमाण हुन् । यस्ता प्रमाणहरू प्रत्यक्षरूपमा मुद्दाको तथ्य र तथ्यले डोर्याएका सहयोगी तथ्य तथा भौतिक चिजवस्तुसंग सम्बन्धित हुन्छन् । मुद्दाको प्रारम्भिक थुनछेकको कारवाहीको लागि अदालतमा यी प्रमाणहरू परीक्षणको अवस्थाबाट नगुज्जेको भएपनि प्रमाणमा ग्राह्य हुन्छन् । अभियोगसाथ पेश भएका यी तत्काल प्राप्त प्रमाण मुद्दाका आधारभूत प्रमाण हुने र कतिपय प्रमाणको परीक्षण नहुँदा समेत प्रमाणमा ग्राह्य हुने भएकाले अन्तिम सुनुवाईमा तत्काल प्राप्त प्रमाणबिना संभव नै छैन । अदालतमा प्रवेश पाएका सबै तथ्य प्रमाणहरू अन्तिम सुनुवाईमा ग्राह्य नहुन सक्छन् । कस्ता प्रमाण कसरी ग्राह्य हुने भन्ने निधो प्रमाण कानूनका नियमहरू र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त तथा प्रमाण ग्राह्यताको मान्यताका आधारमा हुने गर्दछ । प्रमाण ग्राह्य हुन त्यस्तो प्रमाण मुद्दाको तथ्यसंग सम्बद्ध (Relevant), भौतिक स्वरूपमा (Material), तथ्यसंग आनुसांगिक (Coroborative) र सबुदलायक (Competent) हुन जरुरी हुन्छ । यस विषयमा प्रमाण कानूनका विविध व्यवस्थाहरू र न्यायिक दृष्टिकोण रहेका छन् । तथापि थुनछेक र अन्तिम

सुनुवाईमा तत्काल प्राप्त प्रमाणलाई ग्रहण गर्ने सम्बन्धिका थुप्रै चुनौति र समस्याहरू रहेका छन् । ती समस्याहरूको निदान गरी फौजदारी न्यायको लक्ष्य हाँसिल गर्न न्याय प्रशासनका अभिन्न स्तम्भ (Unseparated 4 Pillars) अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता, अदालत र अभियुक्त वा प्रतिपक्षी कानून व्यवसायीले आ आफ्नो तर्फबाट उत्तिकै तदारुकता र तत्परताका साथ सक्रिय हुन जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

पुस्तक

केदार दाहाल, **प्रमाण कानून सिद्धान्त र व्यवहार**, प्यासिफिक ल एशोसियेट्स अनामनगर काठमाण्डौ, २०७०

प्रकाश वस्ती, **प्रमाण कानून**, पैरवी प्रकाशन, पुतलीसडक, २०४४

प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, **नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय**, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि. पुतलिसडक, २०७६

Peter Tillers, "**Modern theories of Relevancy**", Section 37 in John H. Wigmore, 1A WIGMORE ON EVIDENCE, (P Tillers rev. 1983)

Richard Glover (2013), "**Murphy on Evidence**, Oxford University" Press, 13th

जर्नल

रेवतीराज त्रिपाठी, **प्रमाण, सबुद तथा सबुदको भारको सिद्धान्त तथा देवानी र फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार**, अभियोजन जर्नल, (२०७६), वर्ष २, अंक १, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, **सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक कसीमा तथ्य सबूद र प्रमाण**, कानून अंक ७५, असार, २०६६

खेमराज ज्ञवाली, सहन्यायाधिवक्ता, **मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता ऐन, २०७४ र फौजदारी कसूर सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन ऐन २०७४ ले गरेका नयां व्यवस्था र सरकारी वकीलको भूमिका**, स्रोत सामग्री, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

कानून

प्रमाण ऐन, २०३१

मुलुकी अपराध कार्यविधि संहिता, २०७४

Indian Evidence Act, 1872

शब्दकोष

शंकर कुमार श्रेष्ठ, **नेपाली कानूनी शब्दकोश**, पैरवी प्रकाशन, आठौं संस्करण, २०७५

नेपाली वृहत् शब्दकोष, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, प्रज्ञा छापाखाना, संसोधित र परिमार्जित दसौं संस्करण, २०७५
Edited by Bryan A. Garner, **Blacks Law Dictionary**, south asian edition, first south edition 2015

वेभसाइट

nursinganswers.net/essays/concept-of-evidence...**Concept Of Evidence Based Practice**

Sumit Kumar Suman, CNLU, Article on **The Concept and Historical Background of the Evidence**, Lawnursinganswers.net/essays/concept-of-evidence...Concept Of Evidence Based Practice

legalempereors.blogspot.com/2016/02/relevancy-and-admissibility-of-facts.html

नेपाल कानून पत्रिका, विभिन्न अंक

ग्राह्य र अग्राह्य प्रमाण सम्बन्धी अवधारणागत पक्ष, कानूनी व्यवस्था र न्यायिक अभ्यास

ध्रुवकुमार चौहान •
अर्जुनप्रसाद कोइराला •

१. पृष्ठभूमि

प्रमाण भनेको विवादका पक्षहरूले आफुले अदालतवाट स्थापित गर्न वा सो तथ्य अर्को पक्षले लिएको दावी वा जिकिर भन्दा संभाव्यताका हिसावले श्रेष्ठ छ भन्ने कुरा अदालतलाई मनाउन वा विश्वास दिलाउन प्रस्तुत गर्ने भौतिक चिजवस्तु, विशेषज्ञको राय र साक्षी तथा तर्कसम्मत निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्ने विषयवस्तु हो ।^१ प्रमाण मौखिक, लिखित वा दशीको रूपमा रहेको हुन्छ । जसले विवादित तथ्य र सम्बद्ध बिषयलाई प्रमाणित वा खण्डन गर्नमा सहयोग पुर्याउँछ । यसरी प्रमाणले मुद्दाको तथ्यलाई प्रमाणित गर्ने वा खण्डन गर्ने कुरालाई बुझाउँदछ । प्रमाणले निर्णयकर्तालाई ठोस निर्णयमा पुग्न सघाउँदछ । अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकार प्राप्त निकाय समक्ष प्रस्तुत विवादित बिषयलाई पुष्टि वा खण्डन गर्नका लागि प्रस्तुत गरिने तथ्य, साक्षी वा चिजवस्तु नै प्रमाण हो । अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष प्रस्तुत विवादित बिषय प्रमाणित वा खण्डित गर्न मद्दत गर्ने तथ्य, लिखित, दशी वा साक्षीलाई प्रमाण भनिन्छ ।

मूलतः कस्ता कुराहरू प्रमाण ग्राह्य हुन्छन् र कस्ता प्रमाणहरू अग्राह्य हुन्छन्, कुन प्रमाणले कस्तो निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्दछ साथै प्रस्तुत गरिने प्रमाण कस्तो कसरी संकलन गर्नु पर्दछ । त्यस्ता प्रमाण संकलनको वैधानिकता कसरी स्थापित गरिनु पर्दछ । वैधानिकरुमा संकलित प्रमाण सक्षम अदालत वा न्यायिक निकाय समक्ष कसरी कहिले प्रस्तुत गरिनु पर्दछ भन्ने जस्ता विषय कानूनद्वारा नै निर्धारित हुन्छन् । प्रमाणको उल्लिखित समग्र प्रकृत्या निर्धारण गर्ने कानून नै प्रमाण कानून हो । सवुद र प्रमाणलाई शाब्दिक रूपमा कतिपय अवस्थामा समानार्थी रूपमा प्रयोग गरिए पनि आधुनिक प्रमाण विधिशास्त्रमा भिन्दा भिन्दै आयमको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । मूलतः सवुद भनेको कुनै तथ्यको अस्तित्व वा अनस्तित्वका सम्बन्धमा अदालतलाई सन्तुष्ट पार्ने परिक्षित प्रमाणको मूल्य वा गुण हो । प्रमाण भनेको यसको माध्यम मात्र हो । प्रमाण विना सवुद हुँदैन तर सबै प्रमाण सवुदमा परिणत हुन्छन् नै भन्न सकिँदैन । प्रमाण तब सवुद बन्दछ जब यसको सत्यतामा प्रश्न उठ्ने अवस्था रहँदैन । प्रमाणको सत्यतामा प्रश्न नउठ्ने अवस्था तब रहन्छ जब यसले वैधता प्राप्त गर्दछ । प्रमाणलाई अदालतमा कानूनतः प्रस्तुत गरिसकेपछि अदालतले अवलम्बन गर्नु पर्ने कार्यविधिगत प्रकृत्या पुरा भएपछि मात्र प्रमाण सवुदमा परिणत हुन्छ । कार्यविधिको कठोर परीक्षा पार गरेपछि मात्र प्रमाणहरूले सवुदको रूप धारण गर्दछन् । पक्षहरूले प्रस्तुत गरेका प्रमाणलाई कानूनले निर्धारित गरेको प्रकृत्याबाट परीक्षण गरेपछि मात्र ती सवुद बन्दछन् । कुनै घटना वा अवस्था तथ्य हो, यसलाई अदालतसम्म लैजाने माध्यम प्रमाण हो । परीक्षण गरिएको प्रमाण सवुद हो । वस्तुतः सवुद न्याय निरूपणको आधार हो । तथ्य विना प्रमाण पेश

♦ सहन्यायाधिवक्ता ♥ उपन्यायाधिवक्ता

१ रेवतीराज त्रिपाठी, प्रमाण, सवुद तथा सवुदको भारको सिद्धान्त तथा देवानी र फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार, अभियोजन जर्नल २०७६ वर्ष २, अंक १, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पृ. १५

गर्न सकिदैन भने प्रमाणको प्रस्तुति विना सबुदको कल्पना समेत गर्न सकिदैन । प्रमाण कानूनका यिनै मौलिक आयाम अन्तरगत कुनैपनि प्रमाणको ग्राह्यता हुने वा नहुने विषयवस्तु एकसाथ अन्तर सम्बन्धित हुने गर्दछ । वस्तुतः प्रमाण सत्य, भरपर्दो, स्पष्ट, तर्क सम्मत र चित्त बुझ्दो भएमा मात्र यसले अदालतको चित्त बुझाउन सक्दछ । कुनै पक्षसँग प्रमाण छ भन्दैमा अदालतको चित्त बुझ्ने गरी दावी प्रमाणित नहुन सक्दछ । कानूनले नै पक्षहरूको निष्पक्षताका लागि कतिपय प्रमाणको प्रस्तुतिमा प्रतिबन्ध लगाएको हुन्छ । प्रमाण अदालतले ग्रहण गर्ने किसिमको हुन अपरिहार्य हुन्छ । सारभूतरूपमा प्रमाण विवादको विषयसँग सम्बन्धित भएर मात्र हुदैन, प्रमाण सम्बन्धित कानूनको दृष्टिबाट ग्राह्य समेत हुनु पर्दछ । वस्तुतः सम्बद्धता, विश्वसनियता र प्रामाणिक मूल्य गरी प्रमाणका तीन मुख्य विशेषताहरू हुन्छन् । तथ्य आफैमा प्रमाण हुँदैन । यसको लागि सो तथ्य विवादको विषयसँग सम्बन्धित हुनु पर्दछ । यो विश्वसनीय हुनु पर्दछ । यसको विश्वसनीयतामा अदालत सन्तुष्ट हुनु पर्दछ । अर्को महत्वपूर्ण कुरा प्रमाणको प्रामाणिक मूल्य (Probative value) विवादित विषयलाई समर्थन वा खण्डन गर्न कति सबल वा सक्षम छ भन्ने पनि हुन्छ । अपराध अनुसन्धानबाट संकलित प्रमाणमा यी तीन विशेषता हुनु पर्दछ । अर्थात् कुनै पनि प्रमाण विधिपूर्वक र आधिकारिक निकाय वा अधिकारीबाट संकलन भएको हुनु पर्दछ, त्यस्तो प्रमाण विवादको विषयसँग सम्बद्ध र प्रामाणिक मूल्य निहित हुनु पर्दछ ।

२. प्रमाण के हो

प्रमाण भनेको विवादका पक्षहरूले अदालतलाई मनाउन वा विश्वास दिलाउन प्रस्तुत गर्ने लिखित एवं भौतिक चिजवस्तु, विशेषज्ञको राय र साक्षीको परिक्षित (Testimonial) भनाईहरू जस्ता विषयवस्तु हुन् । मूलतः प्रमाण एउटा यस्तो कानूनी साधन हो, जुन मुद्दाका सन्दर्भमा अदालतमा प्रकट हुन्छ । “Evidence” शब्दको अर्थ नै सहि र यथार्थ कुरा पत्ता लगाउने साधन हो भन्ने कुरा नामले नै प्रष्ट गर्दछ । वस्तुतः अदालती कारवाहीको सम्बन्धमा प्रमाण भनेको कुनै पनि चिजवस्तु, साक्षी वा लिखत हो जसले अदालतले निर्णय दिनु पर्ने तथ्यलाई पुष्टि वा खण्डन गर्न प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । (“Evidence signifies that which demonstrates, make clear or ascertains the truth of the facts in issues either on one side or other”)

“Monir” का अनुसार प्रमाण भन्ने शब्दले “विवाद भएको कुरामा साबित वा खण्डन गर्न अदालतलाई विश्वास पार्ने सबै किसिमका साधनहरूलाई समेट्छ” । (“The term Evidence in its legal and general acceptation includes all means by which any alleged fact is proved or disproved to the satisfaction of the court”)

“Phipson” का अनुसार प्रमाण तर्क र अनुमान बाहेकको त्यो माध्यम हो जसबाट अदालतलाई पक्षहरूले जिकिर लिएको विवादित तथ्यका विषयमा जानकारी हुन्छ र दोस्रो त्यस्तो माध्यमको विषय (...first the means, apart from the argument and inference, whereby the court is informed as to the issue of fact as ascertained by the pleading) प्रमाण अन्तर्गत पर्दछ ।^२

“Peter Murphy & Davied Barnard” का अनुसार पक्षले आफूले अदालत समक्ष दावी गरेको विषयको सत्यता वा सम्भावनाका सम्बन्धमा अदालतलाई विश्वास दिलाउन वा मनाउन प्रस्तुत गर्ने कुनै पनि चिजवस्तु प्रमाण

२ Supra Note 1p.95

३ Michael v.Argyle et.al (1963) Phipson on Evidence, London,p.4

हो। (“Evidence may,therefor,be defined as any material which tends to persuade the court of the truth or the probality of the facts necessary to sustain the case asserted by the party presenting it”)^४

३. प्रमाणका स्वरूपहरु

प्रमाणका स्वरूप र प्रकारलाई विभिन्न रूपमा वर्गिकरण गर्ने गरिएको छ। मूलतः अदालतबाट प्रमाण मुल्यांकनका र ग्रहण गरिएका अभ्यासका दृष्टिकोणले प्रमाणलाई सारभूत रूपमा निम्न बमोजिम वर्गिकरण गरिएको पाइन्छ।^५

१) लिखित प्रमाण (Documentary Evidence)

कुनै कागजमा लेखिएको वा कुनै चिजमा व्यक्त भएको वा वर्णन गरिएको वा अर्थ आउने गरी लेखिएको, कोरिएको वा छापिएको कुरा लिखित प्रमाण हुन्। यसलाई वास्तविक प्रमाण (Real Evidence) पनि भनिन्छ। सामान्यतः त्यस्ता प्रमाण ग्राह्य हुनका लागि ती लिखित प्रमाणहरुको प्रकृति र आधिकारिकता साक्षी प्रमाणबाट अदालत समक्ष संपुष्टि गर्नु पर्दछ। प्रायशः त्यस्ता प्रमाणको आधिकारिकता परिक्षित (Testimonial) सो प्रमाणका Contents को गुणवतासँग भएको हुनु पर्दछ।^६ आधुनिक प्रमाण विधिशास्त्रले मिडियाद्वारा संरक्षित सूचना जस्तो फोटोग्राफी, यान्त्रिक साधनद्वारा रेकर्डिङ गरिएका टेप संवाद, फिल्म र डिजिटल प्रमाण (Digital Evidence) बाट उतार गरिएका ईमेल अथवा डेटालाई समेत लिखित प्रमाण मानिएको छ।^७

२) प्राथमिक प्रमाण (Prima facie Evidence)

कुनै पनि घटना वा मुद्दा तत्काल पुष्टि गर्नका लागि पर्याप्त हुने प्रकृतिको वजनदार वा गुणयुक्त प्रमाणलाई प्राथमिक प्रमाण भनिन्छ।^८ मूलतः "at first face" or "at first appearance" को रूपमा रहेका प्रारम्भिक प्रमाणलाई Prima Facie Evidence मानिन्छ। यस्ता प्रमाणले तत्काल विवादको तथ्य स्थापित गर्दछ, तर अदालतबाट परीक्षण नभएसम्म Conclusive Evidence अस्तित्वमा रहन्न त्यसैले यसलाई Presumptive Evidence पनि भन्ने गरिन्छ।

३) समर्थित प्रमाण (Corrbarative Evidence)

एउटा प्रमाणलाई अन्य प्रमाण समेतबाट स्वतन्त्र रूपमा समर्थन गरेका प्रमाणहरु यस कोटीका प्रमाणको वर्गमा पर्दछन्। कमन ल को सामान्य सिद्धान्त “Evidence has to be weighed and not counted” भन्ने मान्यताका आधारमा मुद्दामा रहेका केही Initial Evidence लाई थप समर्थित गरेको अवस्थामा त्यस्ता विश्वसनिय प्रमाण (Credible Evidence) हरू लाई प्रमाण ग्राह्य मान्नु पर्ने देखिन्छ। तथ्य र परिस्थितिसँग सम्बद्ध एउटा स्वतन्त्र साक्षीको मौखिक प्रमाणलाई समर्थित प्रमाणले रोक लगाउदैन।

^४ Peter Murphy & David Barnard(1990), Evidence & Advocacy,p.1

^५ केदार दहाल,प्रमाण कानून सिद्धान्त र व्यवहार, (२०७०) पृ. ३५

^६ Dennis,The law of evidence(2007), Sweet & Maxwell,492

^७ [7https://en.wikipedia.org/wiki/Documentary_evidence](https://en.wikipedia.org/wiki/Documentary_evidence) visited on 1 June, 2020

^८ Supra Note,5p.36

यसको स्वरूप प्रत्यक्ष एवं परिस्थितिजन्य दुवै प्रमाणमा हुन सक्दछ । कति हदसम्म तथ्य र परिस्थितिसँग तादम्यता भएको समर्थित प्रमाणलाई प्रमाण ग्राह्य मान्ने भन्ने कुरा न्यायिक स्वविवेकाधिकारमा निर्भर गर्दछ ।

४) निश्चयात्मक प्रमाण (Conclusive Evidence)

विवेक सम्मत रूपमा निष्कर्ष आउन सक्ने प्रमाण नै निश्चयात्मक प्रमाण हो ।^९ जसले विवादग्रस्त तथ्य वा प्रश्नलाई निश्चयात्मक रूपले पुष्टि गर्दछ । यसर्थ, विवादको निश्चित निष्कर्षमा पुग्नका निमित्त Fact Finder को रूपमा रहने विवाद रहित प्रमाणलाई निश्चयात्मक प्रमाण भनिन्छ ।

५) एकितृत वा खण्टिएको प्रमाण (Cumulative Evidence)

खण्टिएका प्रमाणहरू भनेका अतिरिक्त त्यस्ता एउटै खालका प्रमाण हुन्, जसले पेश भई सकेका सोही सरहका प्रमाणले गरे सरहको तथ्य वा विन्दु पुष्टि गर्दछन् । यद्यपी त्यस्ता प्रमाण खण्टिएको प्रमाण हुन सक्दैन, जो भिन्न भिन्न स्रोतबाट भिन्न भिन्न प्रकारको प्रमाणको रूपमा आई एउटै विवादग्रस्त कुराहरू लाई पुष्टि गर्ने वा नगर्ने अवस्थामा रहेका हुन्छन् ।

च) परिक्षित प्रमाण (Testimonial Evidence)

शपथ र प्रतिपरिक्षको अधिनमा रही अदालतमा साक्षीको परिक्षणबाट आएको प्रमाणहरू परिक्षित प्रमाणहरू हुन् । साक्षीको रूपमा रहेका व्यक्तिले देखेको वा सुनेको कुरा, Expert र Professional Opinion र अन्य मौखिक प्रमाणहरू (Oral Evidence) परिक्षित प्रमाण अन्तर्गत पर्दछन् । विभिन्न चिजवस्तु पुष्टित वा अपुष्टित गर्न परिक्षित प्रमाण प्रयोग हुन सक्दछ । यो वादी दावी पुष्टि गर्न र प्रतिरक्षी जिक्तिर पुष्टि गर्न दुबैमा प्रयोग हुन सक्दछ ।

ज) स्पर्शनिय वा भौतिक प्रमाण (Tangible or Physical Evidence)

भौतिक रूपमा छुन वा देख्न सकिने प्रमाणलाई स्पर्शनिय वा भौतिक प्रमाण भनिन्छ । जस्तो: हतियार, लागू औषध र अपराध सम्बद्ध चिजवस्तुहरू ।^{१०}

झ) प्रदर्शनिय प्रमाण (Demonstrative Evidence)

प्रदर्शनिय वा प्रदर्शित जस्तो आकृति, चार्ट, रेखाचित्र घटनास्थल वा ट्राफिक दुर्घटनाका स्केच, फोटाहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् । यस्तो प्रमाणले घटना हुदाका बखतको स्वच्छ र वास्तविक प्रमाणित तथ्यको उजागर गर्दछ ।

ञ) परिस्थितीजन्य प्रमाण (Circumstantial Evidence)

मुद्दामा ठहर गर्ने कुराका विषयमा अदालतलाई कुनै निष्कर्ष निकाल्न सहयोग गर्ने प्रमाण परिस्थितीजन्य प्रमाण हो । परिस्थितीजन्य प्रमाण मुद्दामा ठहर गर्ने कुरासँग सोझै सम्बन्धित हुदैन ।

^९ Supra Note 5,p.36

^{१०} Supra Note 5 p 37

यसले मुद्दामा ठहर गर्ने कुराको संकेत मात्र गर्दछ ।^{११}

ट) श्रुतानुश्रुत प्रमाण (Hearsay Evidence)

श्रुतानुश्रुत प्रमाण मौखिक कुरासँग सम्बन्धित छ । कुनै कुराको वारेमा साक्षीले आफ्नै आँखाले देखेको छ वा आफ्नै कानले सुनेको छ वा आफ्नै इन्द्रियले अनुभव गरेको छ भने यो मुल प्रमाण हो । कुनै कुराको बिषयमा प्रत्यक्ष देख्ने अनुभव गर्नेले अर्कोलाई सो बिषयमा भन्यो भने अरुबाट त्यसरी सुनेर तथा पाएको कुरा श्रुतानुश्रुत प्रमाण हो ।^{१२}

ठ) वैज्ञानिक प्रमाण (Scientific Evidence)

वैज्ञानिक सिद्धान्त र पद्धतिमा आधारित वस्तुनिष्ठ प्रमाणहरू वैज्ञानिक प्रमाण हुन् । यस्ता प्रमाणको वैज्ञानिक रूपमा परीक्षण वा परिक्षित गरिएको हुन्छ । विधिपूर्वक संकलन गरी सम्बन्धित विशेषज्ञबाट परीक्षण गरिएका भौतिक वा लिखित प्रमाणहरू वैज्ञानिक प्रमाण हुन् । वैज्ञानिक प्रमाण कसैको पक्ष वा विपक्षमा बोल्ने मौखिक प्रमाणको तुलनामा बढी तटस्थ र निष्पक्ष हुन्छ । वस्तुतः त्यस्ता प्रमाणहरू अदालती कारवाहीमा सारभूत रूपमा प्रमाण ग्राह्य मानिन्छन् ।

अवधारणागत पक्ष

२.१ ग्राह्य प्रमाण (Admissible Evidence)

ग्राह्य प्रमाण भनेको कानून बमोजिम अदालतले प्रयोगमा ल्याएका लिखित, परिक्षित (Testimony), अर्थात स्पर्शानिय (Tangible) वा भौतिक प्रमाण समेतलाई बुझाउँदछ । विशेषतः त्यस्तो प्रमाणलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीले कुनै मुद्दाको सारभूत केन्द्र वा आवश्यकिय तत्व पुष्टि गर्नका लागि प्रचलनमा ल्याउँछ ।^{१३} मुलतः देवानी मुद्दामा सम्बद्ध तथ्यलाई वजनदार प्रमाणको प्राचुर्यताको मापदण्डका आधारमा तौलिन प्रयोग गरिन्छ । फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको प्रयोग कुनै प्रतिवादीको दोष शंकारहित रूपमा पुष्टि हुनु पर्दछ भन्ने मान्यताको आधारमा हुन्छ । यद्यपी फौजदारी मुद्दामा त्यस्ता प्रमाण प्रयोग गर्न अघि प्रस्तुत भएका प्रमाण ग्राह्य (Admissible) हुन्, होइनन् भन्ने अनिवार्य रूपमा विचारणिय हुन्छ । पेश भएका प्रमाणहरू प्रमाण ग्राह्य हुन्, होइनन् भन्ने कुरा बिभिन्न पक्षसँग अन्तर सम्बन्धित हुन्छ र अदालतले त्यसलाई अनिवार्य रूपमा परीक्षण गर्दछ । फौजदारी मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा प्रायशः अदालतले बिभिन्न चिजवस्तु र कथनहरू मुद्दामा प्रमाणको रूपमा बाहेक गरी अग्राह्य प्रमाण (Inadmissible Evidence) को रूपमा दर्ज गर्न सक्दछ ।

प्रमाण सत्य, भरपर्दो, स्पष्ट, तर्कसम्मत र चित्तबुझ्दो भएमा मात्र यसले अदालतको चित्त बुझाउन सक्दछ । कुनै पक्षसँग प्रमाण छ भन्दैमा अदालतको चित्त बुझ्नेगरी दावी प्रमाणित नहुन सक्दछ । कानूनले नै पक्षहरूको निष्पक्षताका लागि कतिपय प्रमाणको प्रस्तुतीमा प्रतिबन्ध लगाएको हुन्छ । प्रमाण विवादको विषयसँग सम्बन्धित भएर मात्र हुदैन

११ प्रकाशवस्ती, प्रमाण कानून (२०४४), पैरवी प्रकाशन, पृ. ४९

१२ Supra Note 11, p.49

१३ www.legalmatch.com visited on, 1 June, 2020

प्रमाण सम्बन्धित कानूनको दृष्टिबाट ग्राह्य समेत हुनु पर्दछ ।^{१४} मुद्दामा केवल सम्बद्ध प्रमाण मात्र पेश गर्न सकिन्छ वा स्वीकार्य हुन्छ भन्ने प्रमाण कानूनको पहिलो सिद्धान्त हो । तर कुन प्रमाण सम्बद्ध हो र कुन होइन भन्ने कुरा कानूनको विषय नभएर तर्क (Logic) को विषय हो । सर्वोत्तम प्रमाण पेश गर्नु पर्दछ भन्ने दोस्रो सिद्धान्त छ । तर सर्वोत्तम प्रमाण के हो भन्ने कुरा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले निर्णय गर्ने विषय हो । यद्यपि मौखिक प्रमाण भन्दा लिखित र भौतिक प्रमाणलाई मुद्दामा ग्राह्य मानिन्छ । मौखिक प्रमाण भनेको पीडित वा साक्षीहरूको भनाई वा उनीहरूले बोलेका शब्दहरू हुन् । अक्षर, अंक तथा चिन्ह मध्ये सबै वा कुनै एकको माध्यमबाट प्रकट गरिएको, लेखिएको, वर्णन गरिएको विषयलाई लिखित प्रमाण हो । भौतिक प्रमाण भनेका बास्तविक प्रमाण हुन् जसमा स्पर्श वा छुन सकिने चिजवस्तु (Tangible Articles) पर्दछन् । जस्तै: रौं, औंठाछाप, रगत, वीर्य र शारीरिक पदार्थहरू आफैमा ग्राह्य प्रमाण हुँदैनन् । तिनीहरूको विधिपूर्वक संकलन गरी वैज्ञानिक परीक्षणबाट अपराध र अभियुक्तसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न सकिएमा मात्र प्रामाणिक महत्व राख्दछन् ।

आधुनिक प्रमाण विधिशास्त्र बमोजिम फौजदारी मुद्दाको कारवाही प्रक्रियामा प्रमाण ग्राह्य (Admissible Evidence) हुनका लागि देहायका शर्तहरू अनिवार्य रूपमा पुरा हुनु पर्दछ ।

- a. **Be relevant,**
- b. **Have sufficient weight,**
- c. **Have probative value that outweighs any prejudicial effect,**
- d. **Not have an adverse effect on the fairness of the proceedings,**
- e. **Not be excluded by any specific rule of evidence.**^{१५}

प्रमाण कानूनको सामान्य नियमानुसार प्रासांगिक प्रमाणहरू (Relevant Evidences) ग्राह्य प्रमाण हुन् भने अप्रासांगिक प्रमाणहरू (Irrelevant evidences) सबै अग्राह्य प्रमाण हुन् । मूलतः आधुनिक प्रमाण विधिशास्त्रमा कुन प्रमाण ग्राह्य हुने र कुन प्रमाण अग्राह्य हुने निश्चित गर्न निम्न आधारभूत सिद्धान्तहरू रहेका छन् ।^{१६}

1) प्रासांगिक (Relevant)

फौजदारी मुद्दामा सम्बद्ध तथ्य प्रमाणद्वारा पुष्टित वा अपुष्टित भएको हुनु पर्दछ । यदि ती प्रमाण मुद्दाका निश्चित तथ्यसँग सम्बन्धित छैनन् भने त्यसलाई असंगत मानिन्छ साथै त्यस्ता प्रमाणहरू अग्राह्य मानिन्छ । सिद्धान्ततः प्रमाण ग्राह्य हुनका लागि त्यस्तो प्रमाण मुद्दाको सम्बद्ध तथ्य र विवादग्रस्त तथ्यसँग सम्बन्धित हुनु पर्ने हुन्छ । यस सिद्धान्तको आधारमा प्राप्त सूचना वा प्रमाण मुद्दाको सम्बद्ध तथ्य र विवादग्रस्त तथ्यको सारभूत अस्तित्व वा अस्तित्व विहिनतासँग जोड्न धेरै वा थोरै संभावनाका आधारमा हेर्नु पर्दछ भनिन्छ । मूलतः कुनै प्रमाणको सम्बद्धताको विषयवस्तु एकाङ्कीमा विचारणिय हुन सक्दैन नकी त्यसलाई समग्र प्रमाणको सन्दर्भबाट हेरिनु पर्दछ भन्ने मुल मान्यता रहेको देखिन्छ ।

^{१४} Supra Note 4, p.1

^{१५} Steve uelow, Evidence: Text and Materials (2016) Sweet & Maxwell, p.25

^{१६} Ibid, p.25-26

ख) विश्वसनीय (Reliable)

फौजदारी मुद्दाको कारवाही प्रक्रियामा प्रस्तुत भएका प्रमाणको विश्वसनीयताको स्रोत पुष्टि भएको हुनु पर्दछ । वस्तुतः त्यस्ता प्रमाणको स्रोत पुष्टि गर्न साक्षीको परीक्षणको प्रयोग गरिन्छ । मुद्दामा प्राप्त वा संकलित प्रमाणहरू घटना वा विवाद निरोपणका लागि विश्वसनीय हुनु पर्दछ । केही तथ्यहरू वा कथनहरू प्रत्यक्ष नै भएपनि प्रमाणको रूपमा आउनका लागि विश्वसनीय हुन त्यतिकै आवश्यक मानिन्छ । मुद्दा कारवाहीका लागि गम्भीरतापूर्वक प्रमाणको पूर्ण अध्ययन र बिप्लेशण गरी सुनिश्चित हुनु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

३) वैधानिक (legitimate)

वैधानिकरूपमा संकलन भएको प्रमाणले मात्र प्रमाणको रूपमा मान्यता पाउन सक्दछ । प्रमाण ग्राह्य हुन वा नहुन प्रमाणको वैधानिकतामा निहित हुने कुरालाई आधुनिक प्रमाण विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको पाईन्छ । वैध प्रमाण हुनको लागि प्रमाणको उत्पत्ति संकलन र प्रस्तुतीमा प्रमाण कानून तथा अन्य प्रचलित कानूनले गरेको व्यवस्था पालन गरिएको हुनु पूर्व शर्तको रूपमा लिइन्छ ।

४) प्रमाणिक तौल (Weight)

प्रमाणिक तौल र त्यसको सम्बद्धताले प्रमाणको प्रमाणिक मुल्यलाई बढाउँछ । प्रमाणको वजनले गर्दा नै कुनै पनि प्राप्त वा संकलित प्रमाण अदालतको लागि प्रमाण ग्राह्य बन्न सक्दछ । यसका लागि साक्षीको विश्वसनीयता हुनु पर्दछ, तिनका भनाईहरू अन्य प्रमाणसँग सामञ्जस्य हुनु पर्दछ । तब मात्र त्यस्तो प्रमाणलाई अदालतले वजनदार प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्दछ ।^{१७} कुनै पनि प्रमाणमा प्रयाप्त प्रमाणिक तौल भएन भने मुद्दाको कारवाही प्रक्रियामा त्यस्तो प्रमाणलाई अदालतले कम विश्वास गर्दछ । अनुसन्धानको क्रममा कसूरमा सावित रही गरेको बयानलाई अदालती कारवाही प्रक्रियामा त्यस्तो साविती निजको इच्छा विपरित भएको भन्ने तथ्यको अन्तर असमाञ्जस्यता वा प्रमाणको कठोर परिस्थितिबाट नदेखिएसम्म प्रमाणिक तौलबाट हटाउन अत्यन्त कठिन हुन्छ भनिन्छ । तसर्थ, अदालती कारवाही प्रक्रियामा प्रत्यक्ष र सम्बद्ध तथ्यलाई प्रमाणको वजनबाट हटाउन कठिन हुन्छ ।

५) पूर्वाग्रही (Prejudice)

मुद्दा कारवाहीका सिलसिलामा संलग्न वा संकलित प्रमाणहरू पूर्वाग्रही हुनु हुदैन । अदालती प्रक्रियाका लागि निष्पक्ष रूपमा नरहेका वा एकपक्षलाई मात्र **favour** गर्ने प्रकृतिका प्रमाणहरूले निष्पक्ष सुनवाईका आधारभूत मान्यतालाई प्रभावी गर्दछन् । त्यस्ता पूर्वाग्रही प्रकृतिका प्रमाणहरूलाई मुद्दाको कारवाहीमा अदालतले प्रमाण ग्राह्य गर्दैन । प्रमाण ग्रहण गर्नका लागि प्राप्त प्रमाण पूर्वाग्रह रहित हुनु अनिवार्य मानिन्छ ।^{१८}

६) निष्पक्षता (Fairness)

मुद्दाको कारवाही प्रक्रियामा निष्पक्षतालाई आत्मासात गरिएको हुनु पर्दछ । तब मात्र अदालतले त्यस्तो कारवाही प्रक्रियामा संलग्न भएका प्रमाणलाई ग्राह्य मान्दछ । मुद्दाको कारवाही प्रक्रियाका वखत निष्पक्षतामा प्रतिकुल प्रभाव परेको रहेछ भने त्यस्तो प्रमाणलाई अदालतले प्रमाण ग्राह्य मान्दैन । प्रमाण ग्राह्य हुनका लागि कारवाही प्रक्रिया

^{१७} Ibid,p.29

^{१८} Supra note 15 p.29

आफैमा निष्पक्षताको कसिमा परिक्षित हुनु पर्दछ ।

७) अपवादका नियमहरू (Exclusionary Rules)

प्रमाण मुद्दाको विषयसँग सम्बन्धित प्रयाप्त प्रमाणिक मुल्यको एवं पूर्वाग्रह रहित भएपनि ति प्रमाणहरू अपवादका विषयवस्तु पनि वन्न सक्दछन् । अपवाद सम्बन्धी मुख्य नियम भनेको कुनै एक व्यक्तिले संप्रेक्षण गरेको विचार वा राय, चरित्र र सुनी जान्ने प्रमाण समेतलाई लिइन्छ ।^{१९} त्यस्ता प्रमाणहरू प्रमाण ग्राह्य हुने वा नहुने भन्ने सम्बन्धमा निश्चित अवस्थामा प्रमाण विधिशास्त्रमा अपवादका नियमहरू लागु हुने गर्दछन् । निश्चित अवस्थामा कतिपय प्रमाणहरूलाई अपवादका रूपमा प्रमाण कानूनमा प्रमाण ग्राह्य विषयवस्तु मानिन्छ ।

२.२ प्रमाण ग्राह्यताका सम्बन्धमा भएका कानूनी व्यवस्था

प्रमाण ऐन २०३१ मा अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^{२०} त्यसैगरी मुद्दाको कुनै पक्षले व्यक्त गरेको कुनै कुरा अर्को पक्षले लिखित रूपमा स्वीकार गरेमा सो स्वीकार गरेको कुरा समान्यतः प्रमाणमा ग्रहण गर्नु पर्ने मानिएको छ ।^{२१} अदालतले विवादको विषय हुन नसक्ने सामान्य ज्ञानका कुराहरूको स्वयं न्यायिक जानकारी लिन पर्ने र अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म कतिपय कुराहरू अदालतले अनुमान गरी प्रमाण ग्रहण गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।^{२२} त्यसैगरी अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म कतिपय अवस्थामा अदालतले अनुमान गर्न सक्ने कुराहरू अनुमान गरी प्रमाण ग्राह्य गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ भने मुद्दामा प्रमाण बुझ्दा प्रमाणमा लिन हुने कुराहरू र साक्षीले अदालतका समक्ष बकेका अन्य कुराहरू मात्र प्रमाणमा लिन हुन्छ भनिएको छ ।^{२३} मुद्दाका कुनै पक्षले व्यक्त गरेको कुनै कुरा निजको विरुद्धमा प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था छ । फौजदारी मुद्दामा कुनै अभियुक्तले निजलाई लगाएको अभियोगको सम्बन्धमा अदालतमा बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा अदालतले देहाय बमोजिम ठहराएमा प्रमाणमा लिन हुन्छ भनिएको छ । मूलतः सो कुरा व्यक्त गर्दा अभियुक्त सचेत अवस्थामा र आफुले भनेको र गरेको कुरा बुझ्न सक्ने अवस्थामा थियो वा निजलाई वाध्य गरी वा निज अरु कसैलाई यातना दिई वा यातना दिने धम्की दिई वा निजको आफ्नो इच्छा विरुद्ध सो कुरा व्यक्त गर्ने स्थितिमा पारी सो कुरा व्यक्त गरेको होइन वा सो अभियोग बारे सार्वजनिक अधिकारीले गर्ने कारवाहीको सम्बन्धमा यस्तो धम्की वा विश्वास पर्ने आश्वासन दिएको थिएन जसबाट निजले सो कुरा असत्य रूपमा व्यक्त गर्ने संभावना थियो र जुन धम्की आश्वासन कार्यान्वित गर्न सक्ने अधिकार र शक्ति सो अधिकारीलाई थियो भन्ने कुरा निजले युक्ति संगत रूपमा विश्वास गरेको थियो भन्ने देखिएमा^{२४} । त्यसैगरी प्रमाण ऐनमा भएको पछिल्लो संशोधन बमोजिम दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिले कसूर गरेकोमा त्यस्ता व्यक्तिको मध्ये कुनै व्यक्तिले अदालतमा आफु सावित भई अन्य अभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यस्तो पोल अन्य प्रमाणबाट पुष्टि भएमा प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।^{२५} कुनै काम घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा सो काम गर्ने वा सो काम, घटना वा अवस्था प्रत्यक्ष रूपमा देख्ने वा थाहा पाउने व्यक्ति वा सो काम, घटना वा अवस्थाबाट पीडित भएका व्यक्तिले

१९ Supra note 15p.32

२० प्रमाण ऐन २०३१ दफा ३

२१ Supra note 15p.32

२२ प्रमाण ऐन २०३१ दफा ४

२३ प्रमाण ऐन २०३१ दफा ७, ८

२४ प्रमाण ऐन २०३१ दफा ९

२५ प्रमाण ऐन २०३१ दफा ९क.

निजको शारीरिक वा मानसिक अवस्था स्पष्ट बोध हुने गरी त्यस्तो अवस्था कायम छँदै व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरिएको छ।^{२६} कुनै व्यक्तिले आफु मर्न लागेको अवस्थामा होस छँदै निजको मृत्युको कारणका सम्बन्धमा मृत्यु हुनु अघि व्यक्त गरेको कुरा मृत्युकालीन घोषणा मानी प्रमाण लिन हुने व्यवस्था रहेको छ।^{२७} खास अवस्थामा व्यक्तिले व्यक्त गरेका खास- खास कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ भनिएको छ।^{२८} कुनै सार्वजनिक लिखतमा उल्लेख गरेका कुरा वा श्रव्य-दृश्य माध्यमबाट बिद्युतीय अभिलेखमा उल्लेख भएका कुराहरु प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने उल्लेख छ।^{२९} नियमित रुपमा राखिएका खाता, बही, किताव, डिजिटल, विद्युतीय माध्यमबाट राखिएका विवरण वा अन्य स्रेस्तामा नियमित रुपमा जनिएका कुरा प्रमाणमा लिन हुने देखिन्छ।^{३०} कुनै बिषयमा सो बिषयका विद्वान कहलिएका व्यक्तिद्वारा लेखिएको प्रकाशित पुस्तक वा लेखमा उल्लेख भएका कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ। त्यसैगरी कुनै खास पेशामा लागेका व्यक्तिहरुको उपभोगका लागि नियमित रुपमा प्रकाशित हुने तथ्याङ्क, फेहरिस्त, सूचीपत्र विवरण वा लेखमा उल्लेख भएका कुराहरु प्रमाणमा लिन हुने भनिएका छन्।^{३१} त्यसैगरी कानून बमोजिम कुनै मुद्दामा अदालत समक्ष कुनै साक्षीले बकेका कुराहरु प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरिएको छ।^{३२} कुनै काम घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा भएको तहकिकात वा जाँचबुझको सिलसिलामा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम तयार भएको कुनै लिखतमा उल्लेख भएको कुनै कुरा सो व्यक्त गर्ने व्यक्ति साक्षीको रुपमा अदालतमा उपस्थित भई बयान गरेमा प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था छ।^{३३} कुनै निस्सा वा प्रमाणपत्र दिने कानूनी कर्तव्य भएका व्यक्तिले प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम दिएको निस्सा वा प्रमाणपत्र प्रमाणमा लिन हुने देखिन्छ। नेपाल कानून बमोजिम कुनै घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा कुनै टिप्पणी वा प्रतिबेदन तयार गरी कुनै खास ठाउँ वा कार्यालयमा जाहेर गर्नु पर्ने कानूनी कर्तव्य भएका व्यक्तिले आफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा लेखेको टिप्पणी वा प्रतिबेदन प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था छ।^{३४} त्यसैगरी अनुसन्धानको सिलसिलामा घटनास्थलमा भेटिएको निशान, छाप, चिन्ह, दाग वा पीडित वा अभियुक्तको पहिचान खुल्ने अन्य कुरा प्रमाणमा लिन हुने र साक्षीले अदालत समक्ष उपस्थित भई सनाखत गरेको मुद्दासँग सम्बन्धित जुनसुकै दशी वा चिजवस्तु प्रमाण ग्राह्य हुने व्यवस्था गरिएको छ।^{३५} अदालतले विदेशी कानून, विज्ञान, कला, हस्ताक्षर वा ल्याप्चेका सम्बन्धमा यकिन गर्नु परेमा सो सम्बन्धी विशेषज्ञको राय प्रमाणमा लिन पर्ने व्यवस्था गरेको छ।^{३६}

२.३ यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण

१. विनय मानन्धर वि. मुकुन्ददास श्रेष्ठको जाहेरीले नेपाल सरकार^{३७}

विशेषज्ञले दिएको प्रतिबेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्त वा अस्पष्ट नभई फटिक झैं स्वच्छ (Crystal Clear) र अन्य

२६ प्रमाण ऐन २०३१ दफा १०

२७ प्रमाण ऐन २०३१ दफा ११

२८ प्रमाण ऐन २०३१ दफा १२

२९ प्रमाण ऐन २०३१ दफा १३, १३ क

३० प्रमाण ऐन २०३१ दफा १४

३१ प्रमाण ऐन २०३१ दफा १५, १६

३२ प्रमाण ऐन २०३१ दफा १७

३३ प्रमाण ऐन २०३१ दफा १८

३४ प्रमाण ऐन २०३१ दफा १९, २०

३५ प्रमाण ऐन २०३१ दफा २२

३६ प्रमाण ऐन २०३१ दफा २३

३७ ने.का.प.२०६७,अंक २, नि. नं. ८३११

स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ भने त्यस अवस्थामा अदालत स्वयंले तर्क वितर्क गरी शंका उपशंका उठाउनु समेत न्यायोचित नहुने । मृतकको लाश र त्यसमा विशेषज्ञले गर्ने अध्ययनले मृत्युको कारणका बारेमा धारणा बनाउन अदालतलाई सहयोग गर्दछ । यस अर्थमा विशेषज्ञको रायले पनि बलियो प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न सक्दछ भन्ने सन्दर्भ नै चिकित्सकीय प्रमाण (Medico-Evidence) को मूल मर्म हुने ।

२. सीतादेवी ठाकुर समेत बि. बुधनी ठाकुर^{३८}

विशेषज्ञको राय वा प्रतिवेदन कुनै कुरा, तथ्य वा घटना प्रमाणित गर्न एकलो निर्णायक प्रमाण (Single Detrimental Evidence) नभए पनि त्यो एउटा महत्त्वपूर्ण प्रमाण हो र अन्य प्रमाणसँग मिलेमा, साक्षी वकपत्र वा पक्षको भनाईसँग मिल्न भिड्न आएमा विशेषज्ञको प्रतिवेदनले ठोस र निर्णायक प्रमाणको रूप ग्रहण गर्ने । विशेषज्ञको विशेषज्ञता र दक्षता विवादरहित हुनुका अतिरिक्त निजले ठीक, निश्चित, असन्दिग्ध वा द्विविधा विहीन ढंगले अदालतमा आई वकपत्र पनि गरेको हुनुपर्ने । विशेषज्ञको राय, प्रतिवेदन निश्चित, ठोस र वैज्ञानिक तर्कहरू र रसायनिक परीक्षणबाट निकालिएको निष्कर्षहरूमा आधारित रहनुका अतिरिक्त विशेषज्ञले अदालतमा आई परीक्षण प्रक्रिया र निष्कर्ष एवं प्रतिवेदनलाई पुष्ट्याई हुने गरी स्पष्ट एवं द्विविधारहित ढंगले वकपत्र गरी दिएको अवस्था भएमा यस्तो प्रतिवेदनलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने भनिएको छ ।

२. नेपाल सरकार वि. सनमान नेपाली र काले दमाई^{३९}

- घटनाबाट पीडित व्यक्तिले घटनाको तत्कालपछि व्यक्त गरेको कुरा अदालतले प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने, आफूलाई बिक्री गरेको ठाउँबाट भागी काठमाडौं आई प्रहरी समक्ष व्यक्त गरेको कुरा अदालतमा सनाखत गरी दिएको र पछि साक्षी सरह अदालतमा उपस्थित भई सोही बमोजिम वकपत्र गरी दिएकोमा निजको सो कथन प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रमाणमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

३. केदारप्रसाद अर्याल वि. नेपाल सरकार^{४०}

प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ३ मा “अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न हुन्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यस व्यवस्था अनुसार ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको प्रमाण बुझ्न सकिने देखिन्छ । सम्बद्ध कुरा भन्नाले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहायता हुने कुरालाई सम्झनु पर्दछ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रमाणको रूपमा पेस गरिएको सि.डी.बाट देखिएको अन्य दृष्यबाट रिसवत् लिने दिने कार्य भएको तथ्य खुल्न आएको छ । आरोपित कसूर गरेको तथ्य समर्थित हुने व्यहोरा सि.डी. मा रहेको देखिएकाले यसलाई सम्बद्ध प्रमाण होइन भन्न नमिल्ने ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ मा "पक्षले अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुनै कुरा निजका विरुद्ध प्रमाणमा लिन हुन्छ" भन्ने व्यवस्था रहेको छ । पक्षले बोली वचनद्वारा, लेखेर, ईशाराद्वारा वा आचरणद्वारा पनि कुनै कुरा व्यक्त गरेको हुन सक्तछ । यसरी व्यक्त गरेको कुरा यदि प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२)(क) मा व्यवस्थित प्रावधानहरूको

३८ ने.का.प.२०६७अंक ११, नि.नं. ८५०१

३९ ने.का.प.२०७०, अंक १०, नि.नं. ९०६४

४० ने.का.प.२०७४, अंक ९, नि.नं. ९८८०

प्रतिकूल देखिँदैन भने त्यस्तो कुरालाई प्रमाणमा लिन मिल्ने नै देखिने । विद्युतीय माध्यमबाट संकलन गरिएका कुराहरूलाई व्यवस्थित र नियमन गर्ने सम्बन्धमा कानूनले थप प्रष्ट मार्ग निर्देशन गर्नु आवश्यक छ । यस पक्षमा खासगरी प्रमाण लिने कुरामा केही अप्रष्टता रहेको कारणबाट द्विविधा उत्पन्न हुन सक्ने अवस्था पनि रहेको छ । तर यसको तात्पर्य सि.डी. लगायत विद्युतीय माध्यमबाट संकलित प्रमाणलाई मुद्दामा प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दैन भन्ने अवश्य होइन । विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको अभुतपूर्व विकास र थपिएका अनेकौ नविनतम् आयामहरूलाई न्याय निरूपणका सन्दर्भमा अदालतले अनदेखा गर्न नहुने भनी प्रमाण ग्राह्य हुने गरी सिद्धान्त कायम गरिएको छ ।

४. सुब्बागाँउ ३ वि. नेपाल सरकार^{४१}

- प्रतिवादीको मोवाइलमा रेकर्ड भएको शंकास्पद आवाज र नमुना लिएको आवाजको रेकर्डलाई Voice Spectrums Analysis मा राखी तुलना गरी परीक्षण गर्दा ५९.३ प्रतिशत, ६२.४ प्रतिशत र ६१.९ प्रतिशत भन्दा बढी ख्यअभ मिल्न गएको र ५० प्रतिशत भन्दा माथि मिलेकोलाई सही मानिने सिद्धान्त रहेको हुँदा सो Voice Spectrums Analysis को विशेषज्ञको राय प्रमाण योग्य हुने व्याख्या भएको देखिन्छ । यसै मुद्दामा पीडितको शारीरिक परीक्षण हुँदा कन्याजाली च्यातिएको भन्ने देखिएकाले विशेषज्ञको भनाई प्रमाणयोग्य हुने फैसला भएको छ । यसमा विशेषज्ञको राय प्रमाण ग्राह्य हुने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ ।

५. भाग्यनारायण बैठा वि. नेपाल सरकार^{४२}

- पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्केको निष्कर्ष (Finding) लाई अनुसन्धान, तहकिकातको क्रममा संकलित अन्य प्रमाणबाट समर्थित गरेको अवस्थामा त्यस्तो पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्केको निष्कर्ष एवं रायलाई प्रमाणको रूपमा ग्राह्य गर्न सकिने ।

६. नेपाल सरकार वि. खेम खड्का समेत^{४३}

अनुसन्धान अधिकारी समक्ष र अदालतमा भएको बयानमा कसूरमा आफ्नो संलग्नता रहेको भनी साबित रही अन्य प्रतिवादीहरूलाई पनि पोल गरेको अवस्था छ र त्यसलाई अन्य भौतिक एवम् स्वतन्त्र प्रमाणबाट समेत समर्थित भइरहेको अवस्था छ भने त्यस्तो पोललाई प्रमाणमा लिन हुने सिद्धान्त स्थापित गरिएको देखिन्छ ।

७. ओमनारायण ठाकुर वि. प्रेमकुमार शर्मा ठाकुर समेतको जाहेरीले नेपाल सरकार^{४४}

मौखिकरूपमा बोलेको कुरा मृतकले होस छँदै बोले बमोजिम लिपिबद्ध गरेको हो भनी स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि गराउन सकेमा प्रमाण ग्राह्य हुने । मरणासन्न वक्तव्य प्रमाणमा लिन र त्यसको विश्वसनीयता कायम गर्न सो कागज गर्दा अस्पतालमा कार्यरत व्यक्ति वा अन्य स्वतन्त्र व्यक्तिको रोहबर र सो व्यक्ति अदालतमा आई बकपत्र गरी पुष्टि गर्नुपर्ने । अचेत मानिसले सबै जानकारीहरू सविस्तार लेखाएको भन्ने कुरालाई स्वाभाविक रूपमा लिन नसकिने ।

४१ ने.का.प. २०७४ अंक ५ नि.न. १८११

४२ ने.का.प. २०७५, अंक ३, नि.न. १९८०

४३ ने.का.प. २०७६, अंक १, नि.न. १०१८४

४४ ने.का.प. २०७६, अंक २, नि.न. १०१८९

अग्राह्य प्रमाण: (*Inadmissible evidence*)

१. परिचय

कस्ता प्रमाणहरू ग्राह्य admissible हुन्छन् भन्ने कुरा माथि उल्लेख गरिएको छ । कुनै विवादलाई पुष्टि गर्न वा खण्डन गर्न माथि उल्लेख भए जस्तै धेरै प्रकारका प्रमाण अपराध अनुसन्धानमा संकलन हुन्छन् । भौतिक प्रमाणहरू वैज्ञानिक रूपमा र अन्य प्रमाणहरू सामान्यता साक्षी परीक्षणको माध्यमबाट परीक्षण गरिन्छ । परीक्षण भएका प्रमाण जुन विवाद रहित हुन्छन् ती सबुद proof को रूपमा अदालतले ग्रहण गर्दछ । ती प्रमाणहरू जुन विवादास्पद सन्देहपूर्ण छन्, प्रमाण संकलनमा विधि पुरा भएका छैनन्, जुन प्रमाण स्वतन्त्र तथा वस्तुनिष्ठ छैनन् त्यस्ता प्रमाण विवादको निपटारा गर्दा ग्राह्य हुदैन । प्रमाण ग्राह्य हुन २ वटा आधारभूत पक्ष देखिनुपर्छ ।

१. प्रमाण विवादको तथ्यसंग Relevant , प्रासांगिक सम्बद्ध Closely Connected हुनुपर्छ, यदि तथ्यसंग संकलित प्रमाण irrelevant छ भने त्यस्ता प्रमाण अग्राह्य हुन्छ ।
२. प्रमाण विवादित विषयसंग विश्वसनिय Reliable हुनुपर्छ, Trustworthy हुनुपर्छ, त्यस्तो प्रमाण प्राय साक्षी परीक्षणबाट निक्यौल गरिन्छ । यदि त्यस्तो प्रमाण विवाद निपटारा गर्न विश्वसनिय छैन भने त्यस्तो प्रमाण पक्षका विरुद्ध ग्राह्य हुदैन । हाम्रो प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ३ ले पनि असम्बद्ध कुरालाई प्रमाण अग्राह्य मानेको छ । उल्लेखित विषयका अलावा निम्न विषयले प्रमाण अग्राह्य हुने कुरालाई निश्चित गर्दछ ।^{४५}
 १. Unfairly Prejudicial Evidence:-अन्यायपूर्ण तथा पूर्वाग्रही प्रमाण । कसैका विरुद्ध पूर्वाग्रही भई तयार पारिएका प्रमाणहरू ग्राह्य हुदैन ।
 २. Wastes time:-कुनै अभियुक्तका विरुद्ध अनावश्यक समय लिई, प्रताडित गराई सृजित प्रमाण ग्राह्य हुदैन ।
 ३. Misleading गुमराहायुक्त वा भ्रामक प्रमाण:- विवादको मुख्य विषयसंग सन्निहित नभई विषयान्तर र दिशायान्तर प्रमाण पनि अग्राह्य हुन्छ ।
 ४. Hearsay:- सुनिजान्ने प्रमाण:- मृत्युकालीन घोषणा बाहेकका केही अपवाद बाहेक सुनी जान्ने प्रमाण कसैलाई दोषी करार गर्न ग्राह्य हुदैन ।
 ५. Character-चरित्र:- चरित्रकै प्रश्न निरूपण गर्नु परेमा बाहेक पूर्व चरित्रकै भरमा कुनै व्यक्ति विरुद्ध दोषी करार गर्ने, वा पीडितले गलत आरोप लगायो भनी यतिकै भरमा कसैलाई दोषी निक्यौल गर्न सकिदैन पूर्व चारित्रिक अनुमान ग्राह्य हुदैन ।
 ६. Export testimony:-विषयका विशेषज्ञले बाहेक अन्यले दिएको राय प्रमाणका लागी ग्राह्य हुदैन । अर्थात Expert testimony can only be given by experts. "Lay" witnesses cannot give export testimony.

७. Privileges, विशेषाधिकार विरुद्धको प्रमाण ग्राह्य हुदैन । जस्तै कुनै प्रमाण दिन कर नलाग्ने नाता वा right against self-incrimination आफु विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अवस्था ।
८. Opinion:-राय:- कसैको व्यक्तिगत राय विश्वास अवलोकन गर्नेको विचार वास्तवमा वैध प्रमाण हुन सक्दैन ।
९. Incompetent and non-compellable witness :-साक्षी बस्न असक्षम तथा गवाही दिन कर नलाग्ने व्यक्तिको भनाई पनि प्रमाण ग्राह्य हुदैन ।

माथि उल्लेख भए अनुसार प्रमाण अग्राह्य हुने कुरा निश्चित भएपछि त्यस्ता प्रमाण आरोपिका विरुद्ध लागु हुदैन किनकी यस्ता प्रमाणले विवादित तथ्यलाई प्रमाणित वा खण्डित गर्न सक्दैन । तसर्थ त्यस्ता प्रमाणलाई विवादित तथ्यबाट अलग गरिन्छ र त्यस्ता प्रमाणको महत्व प्राय सून्य हुन्छ । त्यसैले के भनिन्छ भने Its very important to make sure that evidence is carefully reviewed and analyzed in preparation for trial. This generally requires the assistance of a qualified criminal attorney who understands the specific evidence rules for their jurisdiction. बुझनुपर्ने कुरा के हो भने witness evidence र documentary evidence को सत्यता real evidence को भन्दा कम हुने हुँदा अग्राह्य प्रमाणमा साक्षी र लिखत प्रमाणको संख्या धेरै हुने गर्छ ।

२. परिभाषा

शाब्दिक रूपमा नेपालमा अग्राह्य प्रमाणलाई प्रमाणमा लिन नहुने कुरा अविश्वसनिय प्रमाण, पूर्वग्राही प्रमाण, भ्रामक प्रमाण, केही मात्रामा सुनी जान्ने प्रमाण, विशेषाधिकार विरुद्धको प्रमाण, आदि भनिन्छ भने अंग्रेजिमा Inadmissible evidence, nonpermitted evidence, Irrelevant evidence, Invalide evidence, disadmissible fact, not deserving to be admitted आदि शब्दबाट पहिचान हुन्छ ।

त्यस्तैगरी The general rule is that any statement other than one made by a witness while giving evidence in the proceedings is Inadmissible as evidence of the stated.^{४६}

त्यसैगरी If something's Inadmissible it's not allowed or permitted. Usually because it's seen to be irrelevant. Inadmissible evidence needs to stay out of the courtroom while you can use the adjective Inadmissible to talk about anything that's not tolerated or is objectionable. It's most commonly used in a legal context.^{४७}

३. संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

- कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन वाध्य पारिने छैन ।^{४८} धारा २०(७)
- आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने:- कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी

^{४६} https://www.hse.gov.uk_enforce

^{४७} <https://www.vocabulary.com>

^{४८} नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति

हुन कर लाग्ने छैन ।^{४९} -दफा 11

The right against self Incrimination सम्बन्धी प्रस्तुत सिद्धान्त (ICCPR), १९६६ को धारा १४(३)(६) संग सम्बन्धित छ । उक्त धारा अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध प्रमाण दिन वा कसूरमा सावित हुन वाध्य हुनुपर्ने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ । माथि उल्लेख भए बमोजिम हाम्रो संविधान, मुलुकी अपराध संहिता तथा ICCPR को उल्लेखित अवधारणा अनुसार कुनै पनि अभियुक्तलाई वाध्य पारी वा संविधान तथा कानूनले दिएको अधिकार वञ्चित गरी कसूरमा सावित गरिएको कारणले उक्त साविती प्रमाण ग्राह्य हुदैन भन्ने नै हो । सन् 1966 देखि अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतबाट मिराण्डा बि. एरिजोनाको मुद्दामा, आरोपि मौन रहन, कानूनविद संग परामर्स गर्न, प्रहरी समक्षको वयान कुनै पनि समयमा रोक्न पाउने अधिकार हुने हुँदा उल्लेखित अधिकार विरुद्धको साविती प्रमाण ग्राह्य नहुने भन्ने निर्णय भएबाट miranda warning को नामबाट परिचित उल्लेखित सिद्धान्तले प्रमाणको ग्राह्यता र अग्राह्यता सम्बन्धमा उल्लेखनिय भूमिका खेल्छ ।^{५०} यसलाई अझ स्पष्ट रूपमा बुझनुपर्दा No person shall be hanged by the words of his own mouth संग सम्बन्धित छ ।

यस सम्बन्धमा हाम्रो सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण निम्नानुसार छ ।

१. चन्द्र बहादुर नेपाली समेत वि. प्र.म तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय^{५१}

अभियोग लागेको व्यक्तिले स्वेच्छाले कुनै कुरा भन्छ भने सो कुरा निजको समर्थन वा विरुद्धमा प्रमाणमा लाग्न सक्छ । कुनै व्यक्ति केही नबोली चुप बस्दछ भनेपनि नबोलेकै आधारमा दोषी बनाइदैन ।

२. निलम पौडेल वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय^{५२}

चुप बस्ने अधिकार अनुसन्धान र अदालत दुवैमा लागु हुन्छ । कसैलाई वाध्य पारी जवाफ लिन नपाइने हुँदा चुप रहेकै भरमा दोषी करार गर्न पाइदैन ।

त्यसैगरी नेपालको संविधानकै धारा २०(२) अनुसार पक्राउमा परेको व्यक्तिलाई निजले रोजेको कानून व्यवसायीसंग सल्लाह लिन नदिई लिएको वयान र धारा २२ अनुसार पक्राउमा परेको व्यक्तिलाई यातना वा अमानवीय व्यवहार गरी लिएको वयान प्रमाण अग्राह्य हुने कुरा स्पष्ट छ ।

४. सह-अभियुक्तको जिरह सम्बन्धी नयाँ व्यवस्थाले प्रमाणको सम्बन्धमा पार्ने प्रभाव:-

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १०३ अनुसार प्रमाण परीक्षण गर्दा कुनै अभियुक्तले कुनै सह-अभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोलेको कुराको हदसम्म सह-अभियुक्तको जिरह गर्न सक्नेछ । भन्ने व्यवस्था गरेको परिप्रेक्ष्यमा जिरह गर्न पाउँ भन्ने निवेदन वा वयानमा उल्लेख हुदाहुदै जिरह गर्न नपाएमा सो हदसम्म प्रस्तुत प्रमाण ग्राह्य नहुन सक्दछ । त्यसैगरी हालै संशोधित प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ९(क) अनुसार सह-अभियुक्तको पोल सन्दर्भमा दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिले कसूर गरेकोमा त्यस्ता व्यक्तिहरू मध्ये कुनै व्यक्तिले अदालतमा आफु सावित

^{४९} मुलुकी अपराध संहिता, 2074

^{५०} फौजदारी कसुर सम्बन्धी.....दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणी राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान नेपाल 2067, पृ. 29

^{५१} ने.का.प. २०५१, अंक ९ नि.नं. 4968

^{५२} ने.का.प. २०६७, अंक १० नि.नं. 8473

भई अन्य अभियुक्तलाई पोल गरेकोमा त्यस्तो पोल अन्य प्रमाणबाट पुष्टि भएमा प्रमाणमा लिन हुन्छ, भन्दै जिरह गर्ने व्यवस्था सम्बन्धी मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको व्यवस्थालाई प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ५०(५क) र (५ख) मा सह-अभियुक्तको जिरह सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। तर सह-अभियुक्तको जिरह विना प्रमाण ग्राह्य हुन्छ हुँदैन उल्लेखित व्यवस्था प्रष्ट छैन। सैद्धान्तिक रूपमा भन्ने हो भने फैसलाको रोहमा परीक्षण योग्य व्यक्तिको भनाई परीक्षण विना प्रमाण ग्राह्य हुँदैन। उल्लेखित विषयमा सर्वोच्च अदालतको निम्न धारणा रहेको देखिन्छ।

१. तारानाथ रेग्मी समेत वि. श्री ५ को सरकार समेत –मुद्दा:- कर्तव्य ज्यान^{५३}

सह-अभियुक्तको भनाइ अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुनुपर्ने, अन्यथा प्रमाण ग्राह्य नहुने,

२. दिलिप सिंह ठाकुर वि. श्री ५ को सरकार –मुद्दा:- कर्तव्य ज्यान

आफु कसुरमा सावित भई अन्यलाई पोलेमा मात्र प्रमाण ग्राह्य हुने यस्तो पोल्ने कार्यलाई वादीको साक्षी सरह मानिने।

३. विष्णु बहादुर गिरी वि. श्री ५ को सरकार –मुद्दा:- खुन डाँका^{५४}

वारदातमा आफु सावित भई पोल गर्ने सह अभियुक्तहरूको वयानमा विश्वास गर्नुपर्ने कुनै कारण देखिदैन।

यसबाट के स्पष्ट हुन आउँछ भने सह-अभियुक्तको पोल अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुनुपर्ने पोल्ने अभियुक्त वादीको साक्षी सरह हुने नयाँ कानूनी प्रावधान अनुसार सह-अभियुक्तको पोल जिरहबाट परीक्षण हुनुपर्ने भन्ने देखिन्छ। अन्यथा त्यस्तो पोलको प्रमाणिक महत्त्व रहने देखिदैन।

५. प्रमाण ऐन २०३१ मा प्रमाण ग्राह्य नहुने विषयहरू:

१. फौजदारी मुद्दामा कुनै अभियुक्तले निजलाई लगाइएको अभियोगको सम्बन्धमा अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको निम्न कुरा प्रमाणित भए प्रमाण ग्राह्य हुँदैन –दफा ९(२)(क)

१. सो कुरा व्यक्त गर्दा अभियुक्त सचेत अवस्थामा र आफुले भनेको र गरेको कुरा बुझ्न सक्ने अवस्थामा थिएन भन्ने देखिएमा –दफा ९(२)(क)(१)

- अदालत बाहेक अनुसन्धानको क्रममा प्रहरी समक्ष वा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष वा सरकारी वकीलको रोहवरमा व्यक्त गरेको साविती वा इन्कारी, कागज वा वयान दिदा त्यस्तो अभियुक्त सचेत थिएन वा आफुले भनेको गरेको कुरा बुझ्न नसक्ने अवस्था (बिरामी, घाइते, कुनै रोग वा भाषा) समेतका कारण, अभियुक्तलाई न्यायका रोहमा, उसले भनेका कुरालाई मान्दा, अन्याय हुन जाने देखिएमा त्यस्तो साविती वा इन्कारी प्रमाण ग्राह्य हुँदैन भन्ने कुरा माथि कानूननः उल्लेख गरेको छ। तसर्थ प्रहरी अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीलले शकितको कागज वा वयान लिदा अभियुक्तको शारीरिक तथा मानसिक अवस्था, वयान दिदा अनुकूल वातावरण भाषा तथा अन्य अनुकूलतालाई

५३ ने.का.प. २०४० नि.नं. १७३७, तथा अन्य ने.का.प. २०४१ नि.नं. १९७६, ने.का.प. २०३१ नि.नं. ८१६, ने.का.प. २०६४ अंक १० नि.नं. ७८९३

५४ ने.का.प. २०४२ अंक १० नि.नं. २२६६

विशेष ध्यान दिन जरूरी देखिन्छ ।

- कुनै लागू पदार्थ खुवाएर वा पिडाले वा विरामीले होसमा नभएको व्यक्तिले के भन्दैछ भन्ने कुरा र त्यसको परिणाम के होला भन्ने कुरा जान्न सक्दैन । त्यस्तो बेहोसी अवस्थामा लिइएको साविती वयान प्रमाणमा लिइन्छ । एउटा अभियुक्त जसको औला काटिदिएको छ र पिटाइका चोटले जो मरणासन्न छ यस्तो व्यक्तिले गरेको साविती प्रमाणको रूपमा लिइन्छ भनी हाम्रो सर्वोच्च अदालतले एउटा मुद्दामा भनेको छ ।^{५४}

२. निजलाई वाध्य गरी वा निज वा अरू कसैलाई यातना दिई वा यातना दिने धम्की दिई वा निजलाई आफ्नो इच्छा विरुद्ध सो कुरा व्यक्त गर्ने स्थितिमा पारी सो कुरा व्यक्त गराइएको हो भन्ने देखिएमा त्यस्तो भनाई प्रमाणको रोहमा ग्राह्य हुदैन । -दफा ९(२)(क)(२)

उल्लेखित कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा अभियुक्तलाई अनुसन्धानमा यातनाका धम्की दिई निजको इच्छा विरुद्ध कुनै कुरालाई साविती वयान गराईएकै आधारमा सम्बद्ध तथ्यले उक्त कुरा अविश्वसनीय देखिएमा वा इच्छा विरुद्धको साविती हो भन्ने देखिएमा अदालतमा त्यस्तो साविती वयानलाई प्रमाण ग्राह्य मानिदैन । यस व्यवस्थाले मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकातको अवस्थामा प्रहरीको हुन सक्ने गैर कानूनी वल प्रयोगबाट अभियुक्तलाई सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गरिएको देखिन्छ । उल्लेखित व्यवस्थसंग मिल्ने गरी मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १४(५) मा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष हिरासतमा राख्ने अनुमतिको लागि उपस्थित गराइएको व्यक्तिले चाहे आफ्नो शारीरिक जाँच गरी पाउनका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष निवेदन दिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । -दफा १४(५)^{५५}

उल्लेखित विषयमा सर्वोच्च अदालतको निम्न धारणा रहेको पाइन्छ

१. हिरा पासी वि. श्री ५ को सरकार श्री ५ को सरकार वि. दमै लामा^{५६}

प्रहरीले प्रत्यक्ष रूपमा अभियुक्तलाई कुनै प्रकारको डर त्रास वा करकापमा पारेको प्रमाणित नभए पनि प्रहरी हिरासतमा छँदा अभियुक्त उपर पर्न सक्ने त्रास र अन्य प्रकारको अनुचित प्रभावको सम्भावनाको विचारबाटै पनि प्रहरीद्वारा त्यस्ता अभियुक्तबाट गरिएको साविती कागज अदालतले स्वतन्त्र प्रमाणको रूपमा मान्यता दिन र त्यसमा भर परी अभियुक्तलाई कसुरदार ठहर्याउन न्यायोचित हुदैन ।

२. प्रहरीमा कुटपिट गरी साविती वयान लेखी सही गराए भनी कसैले अदालतमा भन्यो र अदालतबाट जाँच गराउदा निजको शरिरमा घाउ चोट देखिएमा निजले प्रहरी समक्ष दिएको साविती प्रमाण ग्राह्य हुदैन ।^{५७}

३. श्री ५ को सरकार वि. सोचिन्द्र प्रसाद यादव, मुद्दा: डाका^{५८}

प्रहरीमा भएको साविती वयानलाई अन्य प्रमाणहरूबाट पुष्ट्याई भएको हुनुपर्दछ । जाहेरी दरखास्त र

^{५५} प्रकाश वस्ती प्रमाण कानून पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ने.का.प. २०३१ पृष्ठ १५८

^{५६} मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, कानून किताब व्यवस्था समिति

^{५७} क्रमश, ने.का.प २०२८ नि.नं. ६१२ र ने.का.प. ०३८ नि.नं. १४५०

^{५८} ने.का.प. २०३० पृ. २५१, प्रकाश वस्ती प्रमाण कानून, पैरवी प्रकाशन

^{५९} ने.का.प. २०५६, नि.नं. ६६५६

प्रहरीमा भएको साविती वयानको आधारमा मात्र कसूर ठहर गर्नु न्याय कानून समेतवाट मिल्दैन ।

४. श्री ५ को सरकार वि. कमल प्रसाद ज्ञवाली, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान तथा श्री ५ को सरकार वि. राजु तामाङ मुद्दा: जीउ मास्ने बेच्ने^{६०}
प्रहरीमा भएको साविती कागज अन्य शंका रहित ठोस प्रमाणबाट यकिन हुन नआए सबुदको अभावमा कसूरदार ठहर्याउन मिल्दैन ।
५. प्रहरी स्वयम् मुद्दाको एक पक्ष (वादी) हुँदा उसले आफ्नो विपक्षीलाई हिरासतमा राखी गराएको कागज विश्वासिलो नहुने हुँदा प्रमाण लायक नमानिएको हो ।^{६१}
३. सो अभियोग बारे कुनै सार्वजनिक अधिकारीले गर्ने कारवाहीको सम्बन्धमा यस्तो धम्की वा विश्वास गर्ने आश्वासन दिएको थिएन जसबाट निजले सो कुरा असत्य रूपमा व्यक्त गर्ने सम्भावना थियो र यस्तो धम्की आश्वासन कार्यान्वयन गराउने अधिकार र शक्ति सो अधिकारीलाई थियो भन्ने कुरा निजले युक्तिसंगत रूपमा विश्वास गरेको थियो । -दफा ९(२)(क)(३)

उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सार्वजनिक अधिकारीले ३ वटा माध्यम (क) धम्की, (ख) विश्वास र (ग) आश्वासन अभियुक्तलाई दियो, सो धम्की, विश्वास र आश्वासन सोही सार्वजनिक अधिकारीले प्रयोग गर्न सक्छ भन्ने कुरामा अभियुक्तले विश्वास गर्‍यो, यी धम्की, विश्वास र आश्वासन मुद्दाको अनुसन्धान कारवाही सम्बन्धमा नै दिएका थिए भने यस प्रकारबाट अभिव्यक्त गराइएको साविती प्रमाणमा लिनु हुदैन । अर्थात साविती स्वतन्त्र, वस्तुनिष्ठ र स्वभाविक हुनुपर्छ भन्ने मान्यता प्रमाणको ग्राह्यतासंग सम्बन्धित छ ।

२. अनुसन्धान वा जाँचबुझको सिलसिलामा तयार भएका लिखतको प्रमाणिक महत्त्व:-

कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा भएको अनुसन्धान वा जाँचबुझको सिलसिलामा प्रचलित नेपाल कानून वमोजिम तयार भएका कुनै लिखतमा उल्लेख भएको कुनै कुरा सो कुरा व्यक्त गर्ने व्यक्ति साक्षीको रूपमा अदालतमा उपस्थित भै वयान गरेमा प्रमाणमा लिन हुन्छ । -दफा १८

तर

१. शव परीक्षणको प्रतिवेदन (अटस्पी रिपोर्ट (Autopsy report)) मा सम्बन्धित विशेषज्ञले उल्लेख गरेको कुनै कुराका सम्बन्धमा मुद्दाको पक्षहरूका बिचमा कुनै विवाद नभएमा वा सो कुरा मिसिलमा देखापरेको प्रमाण वा कुनै वस्तुस्थिति संग असंगत नदेखिएमा सो विशेषज्ञ अदालतमा उपस्थित नभए पनि सो कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ ।
२. थुनछेकको प्रयोजनका लागि कानून वमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले संकलन गरेका कागजात लिखत, मुचुल्का, दशी प्रमाण, कुनै विषयको परीक्षण प्रतिवेदन विशेषज्ञको राय वा प्रतिवेदन, विद्युतीय प्रमाण वा वयान आदि तत्काल प्राप्त प्रमाणका रूपमा प्रमाणमा लिन हुन्छ ।

६० ने.का.प. २०४६, नि.नं. ३९३०, ने.का.प. ०४६ नि.नं. ३७८८

६१ ने.का.प. २०२८ पृष्ठ २०८, ने.का.प. ०३१ पृष्ठ १७८, (प्रकाश वस्ती प्रमाण कानून)

माथि उल्लेखित कानूनी व्यवस्था सरकार वादी फौजदारी मुद्दासंग सम्बन्धित छ । उक्त मुद्दाको घटनाका सम्बन्धमा पीडित पक्षले जाहेरी दिन्छन् अथवा प्रहरीको प्रतिवेदनबाट अनुसन्धान सुरु हुन्छ, अनुसन्धानमा सामान्यतया: घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का, सर्जमिन मुचुल्का, विशेषज्ञको राय, अभियुक्तको वयान, शारीरिक जाँच प्रतिवेदन अटस्पि रिपोर्ट, दस्तखत नमुना परीक्षण, घटनास्थलमा लिएका फोटा, दुर्घटना प्रतिवेदन विद्युतीय प्रमाण लगायतका कागजातमा साक्षी बस्ने काम तामेल गर्ने व्यक्तिहरूलाई अदालतले वकपत्रका लागि झिकाउँछ । वकपत्रको प्रक्रिया टुंगोमा पुगेपछि अनुसन्धानमा संकलित ग्रहण योग्य प्रमाण, सबुदमा परिणत हुन्छ । अनुसन्धानको क्रममा लेखिएका भनाइ, कथन सारमा अदालतमा वकपत्र गर्दा समेत उस्तै वकी लेखाएमा र विवादित तथ्यसंग मेल खाएमा मुद्दाको फैसलाको क्रममा प्रमाणमा ग्रहण गरिन्छ ।

तर अनुसन्धानमा लेखिएको कथन भन्दा वकपत्रमा फरक भएमा, वकपत्र गर्न अनुपस्थित भएमा, संदिग्ध भएमा प्रमाण ग्राह्य हुँदैन तर थुनछेकका लागि लाश प्रकृति मुचुल्का, घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का, दशी प्रमाण, अटस्पि रिपोर्ट जस्ता लिखत विद्युतीय प्रमाणहरू प्रमाण ग्राह्य हुन्छ ।

यो सिद्धान्तका पछाडी अदालत बाहिर कसैले व्यक्त गरेको कुरामा अदालतले सहजै विश्वास गर्न हुँदैन भन्ने धारणा छ । मुद्दाकै एकपक्षले अनुसन्धान वा जाँचबुझ गर्दा आफ्नो हित हुने कुरा लेखाउन सक्छ । अदालतमा ति व्यक्तिलाई साक्षी सरह वकाउँदा जिरह पनि हुने हुँदा सत्य कुरा पत्ता लाग्छ भन्ने मान्यता छ ।

अटस्पि रिपोर्ट दिने विशेषज्ञ डा.को भनाई अनुसन्धान कै क्रममा भएको भएता पनि २ अवस्थामा डाक्टर अदालतमा उपस्थित भई साक्षी सरह वकपत्र नगरेपनि यो कुरा प्रमाण लिइन्छ । (क) डाक्टरले लेखेको कुरामा वादी र प्रतिवादी दुवैले विवाद नउठाएमा र (ख) डाक्टरले लेखेको कुरा मिसिलमा रहेका प्रमाण र वस्तुस्थिति संग नबाझिएमा । अर्थात निर्विवादीत राय व्यक्त गर्ने डाक्टर बाहेक अनुसन्धान र जाँचबुझमा सम्मिलित व्यक्ति अदालतमा आई साक्षी सरह वकपत्र गर्दैनन् भने तिनको भनाई मुद्दा फैसला गर्दा प्रमाणमा ग्राह्य हुँदैन ।

उल्लेखित सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण निम्न छ ।

१. मनिराज लिम्बुको हकमा संजय राज लिम्बु वि. श्री ५ को सरकार मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{६२}

लाश जाँच मुचुल्का शंकायुक्त भई अदालतले भरपर्ने स्थिति छैन भनी प्रमाणमा लिइएको छैन

२. श्री ५ को सरकार वि. दुखी महतो कोइरी मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{६३}

अदालतमा सर्जमिनको मानिसले कुनै तथ्य युक्त वयान गरेको नहुँदा शंकाको भरमा कसुरदार ठहर्याउन नमिल्ने

३. श्री ५ को सरकार वि. भु.पु. मन्त्री नरेन्द्र कुमार प्रधान मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{६४}

मुख्य जाहेरवाला र सर्जमिनका चस्मदित भनेका व्यक्तिहरूको लेखाई वकाई नै फरक देखिएकोमा सो वकाई साँचो रहेछ भनी भन्न मिलेन भनी मान्यता दिइएको छैन

६२ ने.का.प. २०३८ नि.नं. १५२१

६३ ने.का.प. २०३५ नि.नं. ११७९

६४ ने.का.प. २०४१ नि.नं. २१४५

४. श्री ५ को सरकार वि. राजु तामाङ मुद्दा: जीउ मास्ने बेच्ने^{६५}
सरकारी पक्षले जाहेरवाला र सर्जमिनका मानिसलाई अदालत दाखिल गर्न नसकेकोमा दफा १८ अनुसार प्रमाणको रूप लिन सक्दैन
५. श्री ५ को सरकार वि. झविन्द्र आले मगर मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{६६}
कुटपिटको अभियोग लागेको मुद्दामा झुण्डी मेरेको सम्भावना भन्ने डाक्टरको विरोधाभाष रायलाई प्रमाणमा नलिइने
६. लाल बहादुर यादव वि. श्री ५ को सरकार मुद्दा: ज्यान डाँका^{६७}
वरामदि मुचुल्काका मानिसले सामान वरामद भएकै छैन भनी वकपत्र गरेको हुँदा त्यस्तो मुचुल्का प्रमाण ग्राह्य नहुने

३. प्रमाण ऐन २०३१ अनुसार प्रमाणमा लिन नहुने थप कुराहरू:

1. चरित्र:- मुद्दामा पक्षहरूको चरित्र असल वा खराब छ भन्ने कुरा प्रमाणमा लिन हुदैन । तर कुनै पक्षको चरित्र नै अदालतले ठहर गर्नुपर्ने भएमा निजको चरित्र सम्बन्धी कुरा प्रमाणमा लिए हुन्छ । -दफा २४(१)
Character means the collective qualities or characteristics especially mental or moral that distinguishes a person or thing . Character is the estimation of a person by his community. The general rule is that character evidence is Inadmissible.^{६८} चरित्र मानिसमा अन्तर्निहित मानसिक तथा नैतिक तत्व हो, जसले व्यक्ति विशेषलाई एक अर्कोबाट अलग देखाउँदछ । प्रमाण कानूनको उल्लेखित कुरालाई हेर्ने हो भने व्यक्तिको विगतलाई हेरेर वस्तुनिष्ठ प्रमाण विना दोषी करार वा निर्दोषी करार गर्न मिल्दैन भन्ने नै हो । हिजो गल्ती गर्नेले आज वा सधै गल्ती गरिरहन्छ भन्ने हुदैन आज असल मानिएको व्यक्तिले भोलि गल्ती गर्दैन भन्ने पनि हुदैन । गल्ती वा निर्दोष प्रमाण हेरेर छुट्याउनु पर्दछ भन्ने प्रमाण कानूनको मान्यता हो तर व्यक्तिको चरित्र नै ठहर गर्नु पर्ने रहेछ भने, प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ३ अनुसार ठहर गर्नुपर्ने कुरासंग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न र प्रमाणमा लिन हुने कुरा स्पष्ट छ ।

अदालती अभ्यास

१. श्री ५ को सरकार वि. भवानी प्रसाद निरौला मुद्दा: खुन डाँका^{६९}

मुद्दाको पक्षको चरित्र नै ठहरको विषय भएको अवस्थामा बाहेक मुद्दामा पक्षहरूको चरित्र असल वा खराब छ भन्ने कुरा प्रमाण लिन हुदैन । अर्को मुद्दामा घट्टन गएको घटना संग जोड्दै चारित्रिक प्रश्नलाई प्रमाणको रूप दिन मिल्दैन ।

६५ ने.का.प. २०४६ नि.नं. ३७८८

६६ ने.का.प. २०४५ नि.नं. ३६८२, ने.का.प. ०६५ अंक ७ नि.नं. ७९८५

६७ ने.का.प. २०४१ नि.नं. २०६६

६८ Legal service india.com

६९ ने.का.प. २०४४ नि.नं. ३३०४

अन्य कानूनी प्रावधान

- दफा ४१, ४३ वा ४५ बमोजिम कुनै व्यक्तिले कुनै कुरा प्रकट गर्न नहुने अवस्थामा निजले यस्तो कुनै कुरा प्रकट गरे पनि प्रमाणमा लिन हुदैन –दफा २४(२)
- कुनै पक्षलाई अदालतले पेश गर्न आदेश दिएको कुनै लिखत सो पक्षले पेश नगरेमा सो लिखत अर्को पक्ष वा अदालतको अनुमति वेगर सो मुद्दामा प्रमाणमा पेश गर्न पाउने छैन –दफा २४(३)
- यस दफामा किटानी साथ उल्लेख गरिएका कुराहरूका अतिरिक्त यो ऐन वा अन्य प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम प्रमाणमा लिन नहुने अन्य कुनै कुरा प्रमाणमा लिन हुदैन –दफा २४(४)

माथि उपदफा २ मा उल्लेखित दफा ४१, ४३ वा ४५ का प्रावधानहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ ।

२. पति पत्नीका बीचको कुरा प्रकट गर्न नहुने – दफा ४१

पति र पत्नीको दाम्पत्य जिवनमा एक अर्कालाई प्रकट गरेको कुरा र पत्राचारका कुरा प्रकट गर्न कर नलाग्ने, यदि प्रकट नै गरेपनि उल्लेखित कुरा प्रमाण ग्राह्य नहुने गरि विशेषाधिकार अर्थात privilege वा advantage दिईएको छ । तर उल्लेखित कुरा निरपेक्ष हुन सक्दैन निम्न अवस्थामा दाम्पत्य जिवनका कुरा प्रकट गर्नुपर्छ ।

१. पति र पत्नी बीच परेको कुनै मुद्दामा ।

२. पति वा तत्नीका विरुद्ध गरेको कसूरका सिलसिलामा नेपाल सरकार वादी भई चलेको फौजदारी मुद्दामा ।

३. सरकारी कार्यालयमा रहेका अप्रकाशित सरकारी लिखतका कुरा प्रकट गर्न नहुने – दफा ४३

विभागीय प्रमुखले अनुमति दिएमा बाहेक कुनै व्यक्तिले सरकारी कार्यालयमा रहेका सरकारी काम काज सम्बन्धी अप्रकाशित गोप्य लिखत पेश गर्न वा त्यसको कुनै कुरा प्रकट गर्न हुदैन । यो पनि privilege को महत्त्वपूर्ण पाटो हो । त्यसरी निषेध गरिएको कुरा प्रकट गरेपनि दफा २४(२) र यस दफाको अधिनमा रही प्रमाण ग्राह्य हुदैन ।

४. कानून व्यवसायीले आफ्नो पक्षले दिएको जानकारी प्रकट गर्न नहुने – दफा ४५

कुनै पक्षको तर्फबाट कानून व्यवसायी नियुक्त भई सकेपछि आफ्नो पक्ष वा निजको वारिसले दिएको कुनै जानकारी वा आफुलाई थाहा भएको कुनै लिखतको व्यहोरा वा आफैले दिएको सल्लाह समेत प्रकट गर्न हुदैन । यो कुरा सो मुद्दामा भएको नियुक्ति समाप्त भएपछि पनि प्रकट गर्न हुदैन । कानून व्यवसायीले प्रकट गर्न नहुने कुरा निजको फर्म वा कार्यालयमा काम गर्ने कारिन्दा नोकर र दोभाषेले पनि प्रकट गर्न हुदैन । यसरी प्रकट गर्न नहुने कुरा प्रकट गरेमा दफा २४(२) र यो दफाको अधिनमा रही प्रमाणमा लाग्दैन । सो पक्षले नै गवाही दिन अनुमति दिएकोमा भने प्रकट गर्न हुन्छ र प्रमाण लाग्छ । त्यसैगरी कुनै कानून बमोजिमको काम गर्न आफ्नो कानून व्यवसायीलाई दिएको जानकारी तथा कानून व्यवसायी नियुक्त भएपछि कुनै अपराध भई निजले थाहा पाएमा सो कुरा निजले प्रकट गर्न हुने गरी विशेषाधिकार र दायित्व दुवै प्रस्तुत दफाले तोकेको देखिन्छ ।

६. विवन्धनको अर्थ कानूनी व्यवस्था र प्रमाणिक महत्व

विवन्धनको परिभाषालाई हेर्दा Estoppel is a judicial device in common law legal systems where

by a court may prevent or estop a person from making assertions or from going back on his or her word, the person being sanctioned is “estopped”. Estoppel may prevent from bringing a particular claim legal law and equity. It is also a concept in international law^{७०} भनि परिभाषा गरेको पाइन्छ ।

विवन्धनलाई अंग्रेजी भाषामा Estoppel भनिन्छ । Estoppel शब्दको व्युत्पत्ति फ्रान्सेली शब्द estope बाट भएको हो । जसको फ्रान्सेली भाषामा एक पटक सकारात्मक कुरा व्यक्त गरिसकेपछि वा भनिसकेपछि सो व्यक्तिले यसलाई नकार्न वा त्यो संग विपरित हुने गरी भन्न पाइदैन भन्ने अर्थ हुन्छ । अर्थात विपरित कुरा गर्नबाट मुख थुनु वा मुखबन्द गराउनु भन्ने अर्थ हुन्छ । विवन्धनको दायरामा पर्ने कुराको समर्थनमा प्रमाणमा ग्राह्य गरिदैन । विवन्धनले स्वयम पक्षको प्रमाणलाई कमजोर गर्दछ ।^{७१}

विवन्धन सम्बन्धी सिद्धान्तको जन्म सन् १८३७ मा बेलायतमा भएको हो । पहिले कुनै कुरा व्यक्त गरि फाइदा उठाएपछि सो पहिले व्यक्त गरेको कुरा होइन भन्दछ भने यो दोस्रो कुरा विवन्धनको दायरामा पर्छ । यो प्रमाण हुँदैन र यसका लागि प्रमाण संकलन गरिदैन । पक्षहरू बीच नैतिकता कायम रहोस र समाजमा सफा र शुद्ध व्यवहार होस् भन्ने उद्देश्यले यो सिद्धान्त आएको हो । विवन्धनको मुल तात्पर्य कसैलाई आफै वा आफ्ना प्रतिनिधिद्वारा कुनै कुरामा विश्वास पारी काम लिइ पूनः पहिलेको भनाई अस्वीकार गर्न नदिनु हो ।^{७२}

प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ३४ मा विवन्धन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरेको छ जस अनुसार (१) विवन्धन भन्नाले कुनै व्यक्तिले लेखेर वचनले वा आचरणद्वारा कुनै व्यक्तिलाई कुनै कुरा यस्तो हो भन्ने विश्वासमा पारी वा त्यस्तो विश्वासमा पर्न दिई सो व्यक्तीबाट कुनै काम गराएमा वा हुन दिएमा निज र सो व्यक्ती विचमा चलेको कुनै मुद्दामा सो कुरा त्यस्तो होइन वा थिएन भनी निजले खण्डन गर्न पाउने छैन । तर कानूनी बुँदामा यो दफा लागू हुने छैन । (२) उपदफा (१) मा उल्लेख भएका कुराहरू सो उपदफामा उल्लेख भएका व्यक्तिकरूबाट मुद्दा सम्बन्धी विषयवस्तुमा कुनै प्रकारको हक प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाई समेत लागू हुनेछ भनी उल्लेख गर्दै ३ प्रकारबाट विवन्धन हुने (१) लेखेर (२) वचनले र (३) आचरणद्वारा भनी स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । तर कानूनी बुँदामा विवन्धन लागू नहुने गरी व्यक्तिको बोलि व्यवहार लिखतलाई, एउटा स्थिर आचरणका रूपमा मान्यता दिएको छ । उपर्युक्त बमोजिम विवन्धनको दायरामा पर्ने कुरा भन्ने र गर्ने २ व्यक्तिका विच चलेको मुद्दामा सो कुरा प्रमाणमा लिईन जस्तो कपाली तमसुकमा सयकडा १०% भन्दा ब्याज नलाग्नेमा २ पक्ष विच सो भन्दा बढी ब्याज लिने दिने गरी लेनदेन भएपनि रकम तिर्ने पक्षले १०% भन्दा बढि ब्याज बुझाउदिन भनेमा साहुले आसामीलाई १०% भन्दा बढी ब्याज दिनुपर्छ भनी बाध्य पार्न वा कानूनी कारवाही गर्न पाउँदैन ।

यसबाट स्पष्ट के बुझनुपर्छ भने कानूनले नै उल्लेख गरेकोमा बाहेक पक्षहरू विच तथ्यगत विषयमा बोलेर, लेखेर वा आचरणद्वारा विश्वासमा पारी कुनै काम गराई फाइदा लिए पछि सोही विषयमा चलेको मुद्दामा यस्तो कुरा भनेको, लेखेको वा आचरण गरेको होइन भनी फाइदा लिने पक्षले अदालतमा व्यक्त गरेकोमा अदालतले उल्लेखित कुरा विवन्धनको दायरा भित्र पर्ने कुरा देखेपछि त्यस प्रकारको प्रमाण पेश गर्न सामान्य कानून समन्वय र अन्तर्राष्ट्रिय

७० <https://dictionary.cambridge.org>

७१ प्रा.डा. रजित भक्त प्रधानाङ्ग, नेपाल प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, पैरवी बुक्स हाउस प्रा.लि. पृ. 225

७२ पूर्वपाद ११, पृ. ८३

कानूनको विषयमा रोक लगाउछ, रोक लगाउनु नै विवन्धनको मुख्य मकसद हो । त्यस्तोमा प्रमाण पेश गर्ने अनुमति दिइदैन, कदम कदाचित प्रमाण पेश भएको रहेछ भने त्यस्तो वनावटी प्रमाणको प्रमाणिक महत्त्व सुन्य भई ग्राह्य हुदैन । जस्तो कुनै A भन्ने व्यक्तिले काठमाडौंमा चलेको एउटा मुद्दामा वयान दिदा वारदात भनिएको दिन पोखरामा थिए भन्छ र सोही आधारमा उक्त मुद्दामा सफाई पाएमा उसै व्यक्ति उपर सोही वारदात मितिमा पोखरामा घटेको अर्को घटनाका सम्बन्धमा पोखरामा चलेको कुनै मुद्दामा वयान दिदा म पोखरामा थिइन भन्छ भने त्यो भनाईको कुनै महत्त्व हुदैन । अदालतले त्यस्तो भनाईलाई विवन्धनको सिद्धान्तको आधारमा खारेज गर्छ र त्यस्तो भनाई पुष्टि गर्नु भनी Aले भनेमा त्यस्तो प्रमाणको पेश उपर रोक लगाउँछ । विवन्धनको क्षेत्र भित्र पर्ने विषय, प्रमाणको अग्राह्यताको विषय भन्दा पनि अझ त्यस्तो क्षेत्र भित्र पर्ने विषयमा प्रमाण पेश गर्न रोक लगाउने विषय estop अन्तर्गत पर्ने विषय हो ।

उल्लेखित विषयको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको धारणा

१. पशुपति नाथ रेग्मी वि. गोविन्द मोक्तान मुद्दा: ठगी^{७३}

पूर्वाञ्चल क्षेत्रिय अदालतले ठगीतर्फ इन्साफ तहकिकात गर्न पठाएको र उक्त निर्णय वदर नभएकोले अब आएर ठगीको परिभाषा भित्र पर्दैन भन्न मिल्दैन भन्ने सम्बन्धमा कानूनी प्रश्नमा विवन्धनको सिद्धान्त लागू हुदैन ।

२. नेपाल सरकार वि. अच्युतकृष्ण खरेल मुद्दा: गैर कानूनी सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेको^{७४}

प्रतिवादीका विरुद्ध परेको कुनै एउटा विषयको उजुरी उपर छानविन हुँदा त्यसमा थप कारवाही अगाडि बढाई रहनु नपर्ने गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट भएको निर्णयले सो आयोगलाई प्रतिवादीको बारेमा भविष्यमा कुनै छानविन गर्नु नै विवन्धित गर्ने भन्ने हुदैन । (प्रकरण – ७)

७. सुनी जान्ने प्रमाणको प्रमाणिक महत्त्व

सुनी जान्ने प्रमाण अर्थात Hearsay evidence भन्नाले अर्काले भनेको कुरा सुनी प्रमाणका खातिर व्यक्त गरेको भनाई हो । यस्तो भनाई प्रत्यक्ष रूपमा आफ्नो ज्ञान वा अनुभवका आधारमा भनेको भन्दापनि अर्को व्यक्तिले व्यक्त गरेको कुरा सुनेर व्यक्त गरेको भनाई संग सम्बन्धित छ । Testimony based on what a witness has heard from another person rather than on direct personal knowledge or experience भनी परिभाषा गरिएको छ ।^{७५} त्यसै गरी Hearsay evidence in a legal forum, is a testimony from a witness under oath who is reciting an out-of-court statement, content of which is being offered to prove the truth of the matter asserted in most courts. Hearsay evidence is inadmissible unless an exception to the Hearsay Rules applies.^{७६} भन्दै कानूनले अन्यथा व्यवस्था गरेकोमा बाहेक अर्कोबाट सुनेको कुरामा जिरहबाट यकिन गर्न नसकिने, सत्यतामा आशंका हुने, सुन्ने व्यक्तिले सुनी भनेको कुरा घटनासंग मेल खान नसक्ने लगायतका

७३ ने.का.प. २०४१ अंक १ नि.नं. १८८६

७४ ने.का.प. २०६८ अंक ८ नि.नं. ८६६७

७५ Dictationary.com

७६ Wikipedia, the free encyclopedia

कारणहरूले गर्दा यस्तो प्रमाणलाई सामान्यतया: प्रमाणमा लिइदैन अर्थात सुनी जान्ने प्रमाणका आधारमा मात्रै कुनै मुद्दाको कसूरदारलाई दोषी करार गरिदैन। अझ कहिलेकाही Hearsay मात्र नभई Double hearsay अर्थात क ले सुनेर ख लाई सुनाएको कुरा ख ले क को सन्दर्भ दिएर व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणको रोहमा विश्वास लायक मानिदैन। अदालत बाहिरको भनाई अदालतले प्रमाणमा लिदा सोच विचारीकन लिने गर्छ। वास्तवमा कुनै प्रमाण ग्राह्य हुनका लागि उक्त प्रमाण real, relevant, material तथा competent हुनुपर्छ। यी गुण सुनी जान्ने प्रमाणमा न्यून हुने हुनाले प्रमाणका रोहमा सिद्धान्ततः सुनी जान्ने प्रमाणलाई प्रमाण नै होइन भनिएको हो। कारण सुनी जान्ने प्रमाण मौखिक प्रमाण अन्तर्गत अप्रत्यक्ष कथन हो। यस्तो कथन आफैले देखेको वा आफैले सुनेको नभई अन्यबाट सुनी सुनाई प्रमाणको रूपमा अदालतमा साक्षी स्वरूप व्यक्त गरिएको हुन्छ। प्रत्यक्ष सुन्ने वा देख्ने व्यक्तिलाई अदालतमा साक्षी स्वरूप पेश गर्न, जिरह गर्न गराउन नसकिने हुँदा यस्तो प्रमाणको प्रमाणिक महत्त्व न्यून हुन्छ। तथापी यसका केही अपवाद छन्। अमेरिकामा निम्न कागजातहरूलाई मान्यता दिई प्रमाणमा लिईन्छ।

1. Domestic public documents under seal
2. Domestic public documents not under seal, but bearing a signature of a public officer
3. Foreign public documents
4. Certified copies of public records
5. Official publications
6. Newspapers and periodicals
7. Trade inscriptions and the like
8. Acknowledged documents (i.e. by a notary public)
9. Commercial paper and related documents
10. Presumptions under acts of congress
11. Certified domestic records of regularly conducted activity
12. Certified foreign records of regularly conducted activity.

उता बेलायत र वेल्समा Hearsay is generally admissible in civil proceedings but in only admissible in criminal proceedings if it falls within a statutory or a preserved common law exception all of the parties to the proceedings agree, or the court is satisfied that it is in the interests of justice that the evidence is admissible. Section 116 of the criminal justice Act 2003 provides that, where a witness is unavailable, hearsay is admissible where (a) The relevant person is dead; (b) The relevant person is unfit to be a witness because of his bodily or mental condition; (c) The relevant person is outside the UK and it is not reasonably practicable to secure his attendance; (d) The relevant person can not be found; (e) Through fear, the relevant person does not give oral evidence in the proceedings and the court gives leave for the statement to be given in evidence. The two main common law exceptions to the rule that hearsay is inadmissible are res gestae

and confessions.^{७७} अर्थात वेलायतमा Resgastae (Things already done, मुख्य तथ्यसंग सुसंगत रहेको समव्यवहार) र Confession लाई सुनी जान्ने प्रमाणको अपवादको रूपमा लिइन्छ।

नेपालको प्रमाण ऐन २०३१ लाई हेर्ने हो भने पनि सुनी जान्ने प्रमाणलाई केही अपवादमा प्रमाणमा ग्रहण गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेको छ तर त्यस्तो प्रमाण सु-संगत हुनुपर्ने हुन्छ। ऐनको दफा १० अनुसार कुनै काम घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा घटनाको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा थाहा पाउने व्यक्ति र कुनै घटनाको सम्बन्धमा शारीरिक र मानसिक अवस्था बोध हुनेगरी होस छद्वै व्यक्त गरेको कुरा त्यस्तो घटना घटाउने पीडित वा प्रत्यक्ष देख्ने बाहेकले व्यक्त गरेको कुरा पनि प्रमाणमा लाग्ने कुरा उल्लेख छ। प्रमाणमा लाग्ने समयको महत्त्व औल्याउँदै After thought statement लाई महत्त्व दिएको छैन। त्यसैगरी दफा ११मा मृत्युकालीन घोषणाका सम्बन्धमा कुनै व्यक्तिले आफु मर्न लागेको अवस्थामा होस छद्वै निजको मृत्युको कारणका सम्बन्धमा मृत्यु हुनु अघि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ भनी उल्लेख गरेको छ। यो सिद्धान्त अनुसार मर्न लागेको व्यक्तिको ओठमा सत्यको बास हुन्छ। अत्यन्त कठिनाइमा बोल्नेले साँचो बोल्छ भन्ने लगायतको धारणामा आधारित छ। मृत्युकालीन घोषणा, मृत्युको तत्काल अघि, मृत्युको सम्बन्धमा लेखेर, बोलेर वा इसाराद्वारा व्यक्त गरेको हुनुपर्छ। सो कुरा सुन्ने व्यक्तिले जस्ताको तस्तै अदालतमा साक्षीको रूपमा व्यक्त गर्नुपर्छ। त्यस्ता व्यक्ति सुरक्षाकर्मी, उपचारकर्मी, आफन्त वा घटना देख्ने जो सुकै हुन सक्छन्। त्यसैगरी दफा १२ बमोजिम खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेको खास खास कुराहरू दफा १३ बमोजिम सार्वजनिक लिखत इत्यादिमा उल्लेख भएका कुराहरू तथा श्रष्य-दृष्य माध्यम मार्फत अभिलेख भएको विवरण, त्यसैगरी दफा १४ बमोजिम किताब डिजिटल, विद्युतीय माध्यमबाट राखिएका विवरण लगायतका कुराहरू दफा १५ बमोजिम पुस्तक वा लेखमा लेखिएका कुराहरू दफा १६ बमोजिम खास प्रकारका तथ्याङ्क सूची पत्र विवरण इत्यादि दफा १७ अन्य मुद्दामा साक्षीले बकेका कुराहरू समेत प्रमाण ग्राह्य हुने कुरा प्रत्यक्ष प्रमाणको अपवादमा अप्रत्यक्ष वा सुनी सुनाई प्रमाणलाई ग्राह्य मानिएको छ।

उल्लेखित विषयको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको धारणा

१. सुन्दर जोसी विरूद्ध श्री ५ को सरकार मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{७८}

जाहेरी दिने पीडितको मृत्यु सोही कारणबाट भएको हुँदा जाहेरी व्यहोरा अदालतमा समर्थन गर्न नसकेको कारणले मात्र किटानी जाहेरीको व्यहोरा असत्य भन्न मिल्दैन।

२. हे.कं. पद्मबहादुर खत्री वि. राम रत्न मुराउ मुद्दा: खुन^{७९}

मर्नेले कुट्नेको नाम लिएको र भोलिपल्ट कुट्नेले यी बुढालाई हिजो सितैमा चुटेछु मेरो गल्ती भयो भनी सुन्ने हनुमान प्रसाद समेतले बकी लेखाएको कुरा प्रमाण ग्राह्य भई कसूर कायम हुने।

३. चाल्स गुरुमुख शोभराज वि. नेपाल सरकार मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{८०}

विदेशी पर्यटक भएकाले अदालतमा वकपत्र गर्न नसकेपनि उक्त कथनलाई प्रमाण ऐन २०३१ को दफा १०(१)

^{७७} https://en.wikipedia.org/wiki/hearsay#England_and_wales

^{७८} ने.का.प. २०४४ नि.नं. ३०९८

^{७९} ने.का.प. २०२३ नि.नं. ३२६

^{८०} ने.का.प. २०६७ नि.नं. ८३७८

(क) बमोजिम प्रमाणको रूपमा ग्राह्य गर्न मिल्ने ।

४. श्री ५ को सरकार वि. भक्त बहादुर भन्ने जीवन कुमार मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{६१}

मृतकले मर्नु भन्दा पहिला फलनाले मलाई काट्यो मेरा घरमा सुनाई दिनु र मलाई अस्पतालमा लैजाउ भनी लेखी दिएकोले मृतकले लेखिदिएको कुरा प्रमाणमा लिन मिल्छ ।

५. श्री ५ को सरकार वि. विलास महतो समेत मुद्दा: खुन डाँका^{६२}

खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेको खास कुरा अन्तर्गत मृतक डाँका गर्न गएमा सावित भई वारदातको यथास्थिति सम्बन्धमा अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष वयान गरी मृत्यु भएकोमा निजको भनाई प्रमाणमा लिइएको छ ।

६. हरि कृष्ण लेकाली वि. नेपाल सरकार मुद्दा: कित्ते नागरिकता पेश गरी बैंक ठगी^{६३}

जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीबाट प्राप्त रजिष्टरमा भएको फोटोलाई आधिकारीक मान्नुपर्ने देखिदा पुनरावेदक प्रतिवादीले विदुर कुमार कार्कीको नाउको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रको नक्कलमा आफ्नो फोटो टास गरी सो को नक्कल बैंकमा पेश गरी कित्तेजन्य कार्य गरेको स्पष्ट हुन आउँछ ।

७. एभरेष्ट बैंक लि. को तर्फबाट प्रमोदराज विरूद्ध ऋण असुली पुनरावेदन न्यायाधिकरण समेत मुद्दा: उत्प्रेषण, परमादेश^{६४}

प्रमाण ऐन २०३१ को दफा १४ अनुसार पनि कारोवारको शिलशिलामा ऋणको खातामा ऋण जनाएको विवरणलाई नै ऋणिले बैंकबाट ऋण लिएको कुराको प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले T.R (Trust Receipt loan) कर्जाको सम्बन्धमा अन्य कुनै थप लिखत वा प्रमाणको आवश्यकता पर्दैन ।

८. चाल्स गुरुमुख सोभराम विरूद्ध नेपाल सरकार मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{६५}

प्रमाण ऐन २०३१ को दफा १५(१) वमोजिम कुनै विदेशी राज्यको सरकार वा त्यस्तो सरकारबाट अधिकार प्राप्त व्यक्ति वा संस्थाबाट सो राज्यको कानून वा अदालतको निर्णयको सम्बन्धमा प्रकाशित पुस्तकमा उल्लेख भएका त्यस्ता काम वा निर्णय सम्बन्धी कुराहरू प्रमाणमा लिन हुन्छ ।

९. रक्तलालको भु.सु. गर्ने पूर्णलाल विरूद्ध भीमलाल समेत मुद्दा: फैसला दर्ता वदर^{६६}

इटुवहालको गुठी घरको विषयमा विद्वानहरूद्वारा लेखिएका लेख मिसिल संलग्न छन्, साथै स्थानीय बुढापाका, छरछिमेकबाट गुठी संस्थाले संकलन गरेको तथ्य प्रतिवेदन पनि मिसिल संलग्न छ । यिनै तथ्य प्रमाण समेतका आधारमा वादी-प्रतिवादीहरूको इटुवहालको गुठी घरसंगको परम्परागत सम्बन्धका बारेमा निश्कर्ष निकाल्नु

६१ ने.का.प. २०५५ नि.नं. ६६३६

६२ ने.का.प. २०४५ नि.नं. ३६१३

६३ ने.का.प. २०६७ नि.नं. ८५०४

६४ ने.का.प. २०६९ अंक ४ नि.नं. ८८०८

६५ ने.का.प. २०६७ नि.नं. ८३७८

६६ ने.का.प. २०६८ नि.नं. ८६०४

परेको छ ।

१०. रेशमलाल भ्याकजु वि. प्यारेलाल भारवाडी मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{५७}

मोदीद्वारा लिखित medical jurisprudence मा लेखिएका कुनै कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ ।

११. श्री ५ को सरकार वि. पातली मगर्नी मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{५८}

बच्चा जन्मिएपछि आफै निसास्सिएर दुर्घटनावस मर्न सक्ने भन्ने मोदीको medical jurisprudence मा उल्लेख भएको भनी प्रमाणको रूपमा लिइ निर्णय गरेको छ ।

निचोड

ग्राह्य प्रमाण भनेको कानून बमोजिम अदालतले प्रयोगमा ल्याएका लिखित, परिक्षित (**Testimony**), अर्थात स्पर्शनिय (**Tangible**) वा भौतिक प्रमाण समेतलाई बुझाउँदछ । विशेषतः त्यस्तो प्रमाणलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीले कुनै मुद्दाको सारभूत केन्द्र वा आवश्यकीय तत्व पुष्टि गर्नका लागि प्रचलनमा ल्याउँछ । मूलतः देवानी मुद्दामा सम्बद्ध तथ्यलाई वजनदार प्रमाणको प्राचुर्यताको मापदण्डका आधारमा तौलिन प्रयोग गरिन्छ । फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको प्रयोग कुनै प्रतिवादीको दोष शंकारहित रूपमा पुष्टि हुनु पर्दछ भन्ने मान्यताको आधारमा हुन्छ । त्यसैगरी सबै प्रमाण न्यायका रोहमा ग्राह्य हुदैन । जब कुनै प्रमाण विवादित तथ्यसंग असंगत संदिग्ध, सुनी जान्ने पूर्णग्राही हुन्छ । अझ एकै शब्दमा भन्नुपर्दा त्यस्तो प्रमाण वस्तुनिष्ठ हुदैन । त्यस प्रकारको प्रमाणलाई अग्राह्य प्रमाण अर्थात Inadmissible evidence भनिन्छ । त्यस्तो प्रमाणका आधारमा कसैलाई पनि दोषी ठहर गर्नु भनेको अन्याय गर्नु हुन आउँछ । प्रमाण संकलनमा कानूनको उचित प्रयोगको पूर्ण पालना गरिनु पर्छ अन्यथा त्यस्तो प्रमाण समेत ग्राह्य हुदैन मुद्दामा थुनछेकको क्रममा बाहेक विवादित प्रमाण अदालतमा वकपत्र र वैज्ञानिक परीक्षणद्वारा जाँच (Test) नभए सम्म त्यस्को वैधनिकता सन्देहपूर्ण हुन्छ । सुनेकै भरमा व्यक्त कथन अपवादमा बाहेक प्रमाणको रूपमा ग्राह्य हुदैन । विवन्धनको दायरा भित्रका कुरामा प्रमाणमा रोक लगाइन्छ । हाम्रो प्रमाण कानूनमा प्रमाण दिन कर नलाम्ने गरी privilege पनि दिइएको छ, त्यसका पनि अपवादहरू छन् । जसका सम्बन्धमा भएका संवैधानिक व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, कानूनी व्यवस्था सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजीर समेतका आधारमा प्रमाणको ग्राह्यता र अग्राह्यताका विषयहरू माथि लेखमा प्रष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

५७ ने.का.प. २०१७ पृ. ४

५८ ने.का.प. २०४२ पृ. ५९

साक्षी बकपत्र सम्बन्धी अवधारणा, कानूनी व्यवस्था र न्यायिक दृष्टिकोण

खेमराज ज्ञवाली *^०

हरिशंकर ज्ञवाली *

"Witness is eye and ear of justice" - Bentham

१. परिचय

कुनै पनि विवादित तथ्य वा सोसँग सम्बद्ध कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न विवादका पक्षहरूद्वारा प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरिने साक्षीको भनाइ वा अभिव्यक्तिलाई अड्डा अदालतद्वारा अभिलेखबद्ध गरिने कार्य साक्षी बकपत्र हो, जसको मद्दत लिएर विवादित विषयको अन्तिम टुंगो लगाउन सहज हुन्छ। अर्थात् अड्डा अदालतकौ कुनै पनि निर्णय वा फैसलालाई समर्थन गर्ने एक महत्वपूर्ण आधार वा प्रमाणको रूपमा साक्षी बकपत्र पनि रहेको हुन्छ।

साक्षी प्रमाणलाई मौखिक प्रमाणको एक स्वरूपको रूपमा लिने गरिन्छ। साक्षी प्रमाण कहिलेकाँही देखिजान्ने वा प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा त कहिले सुनी जान्ने वा अप्रत्यक्ष/परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा रहेको हुन्छ। मुद्दामा साक्षी प्रमाणको अझ बढी महत्व देखिजान्ने वा प्रत्यक्ष वा मौखिक प्रमाण रहेको अवस्थामा हुने गर्दछ। मौखिक रूपमा आफ्ना भनाई व्यक्त गर्ने साक्षीले अदालत समक्ष उपस्थित भई बकपत्र गरेको अवस्थामा मात्र प्रमाण ग्राह्य हुन्छ र सोही ग्राह्य सबुद प्रमाणको आधारमा अदालतलाई सही निष्कर्ष निकाल्न वा फैसला/निर्णय गर्न मद्दत पुग्दछ। तसर्थ विवादित मुद्दा मामिलामा साक्षी बकपत्रको महत्व हुने गर्दछ।

बुद्धिमान मानिसले इमान्दारीपूर्वक कुनै काम, घटना वा अवस्थाका बारेमा अदालत समक्ष उपस्थित भई अभिव्यक्त गरेको कुरा नै साक्षी बकपत्र भएकोले, साक्षी बकपत्रबाट सत्य तथ्य र यथार्थ विवरण प्राप्त हुने अनुमान अड्डा अदालतको रहेको हुन्छ। साक्षी बकपत्र गर्नको लागि साक्षीको निश्चित योग्यता हुनुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो योग्यता भए नभएको सम्बन्धमा अदालतले यकिन गर्दछ र कानूनले पनि सो सम्बन्धमा मार्गदर्शन गरेको हुन सक्छ। सामान्यतया: आफुलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न सक्ने र त्यसको युक्तियुक्त जवाफ बोलेर, इशारा वा संकेत आदिद्वारा दिन सक्ने व्यक्ति साक्षी हुनको लागि योग्य मानिन्छ। तर अति कलिलो उमेर, अति बृद्धावस्था, पागलपन, शारीरिक वा मानसिक रोग वा अन्य त्यस्तै कारणले गर्दा पनि कतिपय अवस्थामा साक्षी हुन अयोग्य हुन सक्छ। साक्षी हुन अयोग्य व्यक्तिको साक्षी बकपत्र हुनबाट अदालतले रोक लगाउन सक्छ वा अदालतले अनुमति प्रदान गर्दैन।

उपर्युक्त सेरोफेरोमा यस आलेखमा साक्षी बकपत्र सम्बन्धी अवधारणात्मक पक्ष, साक्षी बकपत्रको अर्थ र परिभाषा, साक्षीको योग्यता र अयोग्यता, प्रतिकूल साक्षी, साक्षी हुन कर नलाग्ने वा नसक्ने व्यक्ति,

साक्षी बकपत्रको प्रक्रिया र चरण, बकपत्र सीप वा कौशल, कानूनी व्यवस्था, न्यायिक दृष्टिकोण समेतका विषयवस्तुलाई समेटेर एउटा खाका खिच्ने जमर्को गरिएको छ ।

२. अवधारणागत पक्ष

कुनै पनि व्यक्तिले कुनै कुराको जिकिर लिएको छ र त्यस्तो जिकिरका सम्बन्धमा अन्य कुनै व्यक्तिले विवाद श्रृजना गरेको छ भने सो अवस्थामा आफुले लिएको जिकिर यो यति कारणले सही सत्य छ भन्ने कुरा पुष्टि गराउनको लागि पेश गरिने कुनै पनि किसिमको आधारलाई प्रमाण भनीन्छ । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने विवादित विषयलाई प्रमाणित वा खण्डित गर्न प्रस्तुत गरिने माध्यम, जसको मद्दतबाट विवादित विषयको टुंगो लगाउन सहज हुन्छ । समग्रमा भन्ने हो भने कुनै पनि निर्णयलाई समर्थन गर्ने सूचना वा आधार नै प्रमाण हो । प्रमाण भनेको देख्न, अनुभूति गर्न, पढ्न वा सुनाउन सकिने कुनै पनि चिजवस्तु हो जसले सत्यताको पुष्टि गर्दछ र वास्तविक घटनाको विश्वास दिलाउँछ । प्रमाण कुनै कुरा प्रमाणित गर्ने प्रयास स्वरूप प्रस्तुत गरिन्छ । सामान्यतया: प्रमाण प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, भौतिक, अभौतिक लिखित र मौखिक गरी पाँच प्रकारका हुन्छन् ।

कुनै विवादित विषयमा न्याय निरोपणका लागि न्यायाधीश वा निर्णयकर्तालाई तथ्य, प्रमाण र कानूनको आवश्यकता पर्दछ । प्रमाणहरू मौखिक वा साक्षी प्रमाण, लिखित/लिखत प्रमाण, दशी प्रमाण, भौतिक सबुद प्रमाण, वैज्ञानिक/प्राविधिक जाँच/परीक्षण आदि हुन्छन् । कुनै पनि मुद्दाहरूको न्याय निरोपण गर्न वा कुनै कुराको निर्णय गर्न प्रमाणले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । जहाँ प्रत्यक्ष वा लिखित प्रमाण छ त्यहाँ अन्य प्रमाणहरूलाई गौण मानिन्छ । तर कतिपय अवस्थामा अन्य प्रमाणहरूले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ, जस मध्येको एउटा मौखिक प्रमाण अन्तर्गतको साक्षी प्रमाण पनि एक हो ।

साक्षी मौखिक प्रमाण हो र त्यो प्रत्यक्ष हुनु पर्छ । मुद्दाको कारबाहीको सिलसिलामा पक्ष विपक्षको तर्फबाट वा अदालतको आदेशले अदालतमा उपस्थित भई आफुले देखे, जाने, प्रत्यक्ष अनुभव गरेको विषयमा बोलेर, इशारा वा लिखितरूपमा व्यक्त गरेको कुरा मौखिक प्रमाण हो । कुनै तथ्यको विद्यमानतालाई प्रमाणित वा खण्डित गर्ने विभिन्न माध्यम मध्ये मौखिक भनाई अभिव्यक्त गर्ने कार्य साक्षीबाट हुन्छ । साक्षीहरू प्रत्यक्षदर्शी र सुनी जान्ने पनि हुन सक्छन् ।

कुनै साक्षीले आफ्नै आँखाले देखेको, आफ्नै कानले सुनेको र आफ्नै ज्ञानेन्द्रीयद्वारा थाहा पाएको कुरा सो साक्षी आफै अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरेमा त्यो प्रत्यक्ष प्रमाण हो भने आफैले नदेखेको, आफ्नै कानले नसुनेको र ज्ञानेन्द्रीयले थाहा नपाएको तस्रो व्यक्तिद्वारा सुनेको कुरा सुनिजान्ने प्रमाण हो । “सुनिजान्ने प्रमाण प्रमाण होइन” भन्ने प्रमाण कानूनको सिद्धान्त रहेकोले सुनी जान्ने प्रमाणलाई त्यति महत्वका साथ हेरिदैन । स्वभाविक रूपमा सुनी जान्ने प्रमाणको रूपमा रहेको साक्षीको महत्व पनि तुलनात्मक रूपमा कम हुन्छ ।

कुनै पनि विवाद वा मुद्दा मामिलाको सिलसिलामा अड्डा अदालतमा प्रमाणको रूपमा पेश गरिने साक्षी एवं विशेषज्ञहरू अन्तर्गत वस्तुस्थिति मुचुल्काका मानिसहरू, खानतलासी तथा वरामदी मुचुल्काका

मानिसहरू, घटनास्थल मुचुल्काका मानिसहरू, लाशजाँच मुचुल्काका मानिसहरू, मूल्य मुचुल्काका मानिसहरू, वैज्ञानिक/प्राविधिक लगायतका विभिन्न प्रतिवेदन तयार गर्ने प्रतिवेदकहरू, विशेषज्ञहरू, जाहेरवालाहरू, पीडितहरू आदि पर्दछन् ।

प्रमाण ऐन, २०३१ ले साक्षी प्रमाणलाई मौखिक प्रमाणको रूपमा लिएको छ । उक्त ऐनमा कुनै कुरा प्रमाणित गर्न लिखत नै पेश गर्नु पर्ने अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा मौखिक प्रमाणद्वारा प्रमाणित गर्न हुन्छ । मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनुपर्छ, अर्थात् देख्न, सुन्नु वा कुनै इन्द्रियको सहायताले थाहा पाउन सकिने कुनै कुरालाई प्रमाणमा दिन खोजिएको भए सो कुरा प्रत्यक्ष देख्ने, सुन्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस सम्बन्धमा मौखिक प्रमाण दिएको हुनु पर्दछ ।^१ यसरी मौखिक रूपमा व्यक्त भएका कुराहरू व्यक्त गर्ने व्यक्तिले साक्षीको रूपमा उपस्थित भई अदालत समक्ष बकपत्र गरेको अवस्थामा प्रमाण ग्राह्य हुने व्यवस्था छ ।^२

साक्षीले अदालत समक्ष बकेको कुरा,^३ कुनै काम, घटना वा अवस्था प्रत्यक्ष रूपमा देख्ने, थाहा पाउने वा पीडित व्यक्तिले मौकामा वा त्यसको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा,^४ मरेको व्यक्तिले होस छद्वै व्यक्त गरेको कुरा,^५ खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेको खास खास कुराहरू^६ लाई नेपालको प्रमाण ऐन, २०३१ ले प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यस्तो व्यवस्था अन्य मुलुकको कानूनमा पनि रहेको पाइन्छ ।

३. साक्षीको अर्थ र योग्यता

नेपालमा परापूर्व कालदेखि नै कुनै विवादित विषयको टुंगो लगाउँदा तथा कुनै मुद्दामामिलाको छिनोफानो गर्दा साक्षीले व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणको रूपमा लिने प्रचलन रही आएको पाइन्छ । तर पनि नेपालमा हालसम्म कानूनमा साक्षीको परिभाषा र साक्षीको योग्यताका सम्बन्धमा कुनै कानूनी व्यवस्था भएको पाइदैन । सामान्य अर्थमा साक्षी भन्नाले कुनै घटना, विवाद वा तथ्यका वारेमा न्यायकर्ता समक्ष उपस्थित भै आफुले देखे, जाने, थाहा पाए वा अनुभव गरेको कुरा व्यक्त गरी विवाद सुल्काउन सहयोग गर्ने व्यक्तिलाई सम्झनु पर्दछ । अर्को तरिकाले बुझ्नु पर्दा साक्षी भनेको पक्ष वा विपक्षको तर्फबाट अड्डा अदालतमा उपस्थित, अड्डा अदालतको आदेशले उपस्थित, सरकारी मुद्दामा अनुसन्धानको क्रममा बुझिएका, बरामदी मुचुल्कामा बस्ने, मृत्युकालीन घोषणा सुन्ने, घटना वा अवस्थाका पीडित वा जाहेरवाला, घटना वा वारदात देख्ने, सुन्ने थाहा पाउने वा विशेषज्ञ समेतका व्यक्तिहरू नै साक्षी हुन् ।

सामान्यतया: साक्षी भन्नाले कुनै घटना वा विषयका सम्बन्धमा प्रत्यक्ष देखेको, जानेको व्यक्ति जसले

१ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७ ।

२ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ८, १८ ।

३ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ८ ।

४ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० ।

५ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ११ ।

६ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १२ ।

आफुले देखे जानेका कुराहरू सम्बन्धित निकाय समक्ष व्यक्त गर्ने गर्दछन् भन्ने बुझिन्छ। अंग्रेजीमा यसलाई witness भनिन्छ, wit को अर्थ बुद्धि र ness को अर्थ इमान्दारी हुन्छ। यसरी हेर्दा witness को अर्थ वा साक्षी भन्नाले बुद्धिमान मानिसले इमान्दारीपूर्वक घटनाको विषयमा जानकारी दिन सक्ने व्यक्तिलाई जनाउँदछ।

नेपाली कानूनी शब्दकोषका अनुसार साक्षी भन्नाले साक्ष्य वा गवाहलाई बुझिन्छ। साक्षी प्रमाणको एक रूप हो। कुनै तथ्यलाई प्रमाणित वा अप्रमाणित गर्ने माध्यम बन्ने तत्व, पुष्टिकारक प्रमाणको लागि प्रासंगिक विषयमा बयान वा वकपत्र दिने व्यक्ति, भगडा वा विवाद परेको विषयमा आफुले देखेको वा सुनेको कुरा वा विवरण स्पष्ट गर्ने व्यक्ति नै साक्षी हो।^७

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा साक्षीको अर्थ राम्रो वा नराम्रो कुनै घटना आफ्नो आँखाले देख्ने व्यक्ति; घटनास्थलमा स्थित भएको व्यक्ति; साक्षी भनी उल्लेख गरिएको छ। त्यसैगरी साक्षी भन्नाले कुनै भगडा, विवाद वा अन्य घटना घट्दा घटनास्थलमा उपस्थित भएको र आफैले प्रत्यक्ष देखेसुनेका कुराको बयान गर्ने व्यक्ति; देखी जान्ने वा सुनी जान्ने; गवाह; साक्षी सम्भन्नु पर्दछ।^८

साक्षीलाई देखिजान्ने र सुनी जान्ने गरी दुई प्रकारले हेर्न सकिन्छ। साक्षी हुनको लागि कुनै विवादित घटना वा विषयका सम्बन्धमा जानकार व्यक्ति हुनु पर्दछ, जसले घटना प्रत्यक्ष रूपमा आफ्नै आँखाले देखेको छ, त्यस्तो व्यक्तिलाई देखिजान्ने साक्षी र जसले घटना प्रत्यक्ष रूपमा देखेको छैन तर सो घटनाका सम्बन्धमा केही कुराहरू सुनेको छ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई सुनी जान्ने साक्षी भनिन्छ। मुद्दामा प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरिने विभिन्न प्रमाण मध्ये मौखिक प्रमाण साक्षी हो, अदालती प्रयोगमा हेर्ने हो भने सुनी जान्ने साक्षीले भन्दा देखिजान्ने साक्षीले व्यक्त गरेको कुरालाई प्रामाणिक महत्व दिएको पाइनुका साथै सुनी जान्ने प्रमाण प्रमाण नै होइन भन्ने सिद्धान्त नै प्रतिपादन भएको छ।

साक्षी प्रमाणलाई मौखिक प्रमाणको रूपमा लिइन्छ। सामान्यतया: कुनै कानूनले प्रत्यक्ष रूपमा रोक लगाएको अवस्थामा बाहेक जुनसुकै व्यक्ति साक्षीको लागि योग्य मानिन्छ। अर्थात् कुनै कानूनले साक्षी हुन रोक लगाएको व्यक्ति बाहेकको जुनसुकै व्यक्ति साक्षी हुनको लागि योग्य मानिन्छ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को तर्जुमा हुँदा नै साक्षी प्रमाणका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्नुका साथै साक्षीले व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणको रूपमा लिन सकिने व्यवस्था गरेको छ। प्रमाण ऐनमा कलिलो उमेर, अति बृद्धावस्था वा शारीरिक वा मानसिक रोग वा अरु त्यस्तै कारणले गर्दा आफुलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न नसक्ने वा त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन नसक्ने भनी अदालतले ठहराएको व्यक्ति बाहेक मतियार वा सहअभियुक्त लगायत जुनसुकै व्यक्ति साक्षी हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।^९ त्यसका साथै उक्त ऐनमा बोल्न असमर्थ भएका व्यक्तिले अरुले बुझ्न सक्ने गरी लेखेर वा ईशाराद्वारा गवाही दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{१०}

७ डा. शंकर कुमार श्रेष्ठ (सं.), **नेपाली कानूनी शब्दकोश**, २०७५, आठौँ संस्करण, पैरवी प्रकाशन, काठमाण्डौ, पृष्ठ ७०७।

८ **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, २०७५, दशौँ संस्करण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ, पृष्ठ १२५८।

९ **प्रमाण ऐन, २०३१** को दफा ३८।

१० **प्रमाण ऐन, २०३१** को दफा ३९।

भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ मा पनि साक्षीको योग्यतका सम्बन्धमा नेपाल कानूनमा रहेको व्यवस्थासँग मिल्दोजुल्दो व्यवस्था भएको पाइन्छ।^{११} अर्थात् नेपालको प्रमाण ऐनमा भारतीय प्रमाण ऐनको प्रभाव रहेको देख्न सकिन्छ।

४. साक्षी बकपत्रको अर्थ र परिभाषा

प्रचलित नेपाल कानूनमा साक्षी बकपत्रको परिभाषा गरिएको पाइँदैन। कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा कुनै तथ्यको विद्यमानतालाई प्रमाणित वा खण्डित गर्ने विभिन्न माध्यम मध्ये मौखिक भनाई अभिव्यक्त गर्ने एउटा माध्यम साक्षी पनि हो। साक्षी या त प्रत्यक्षदर्शी हुन्छ, या त सुनी जान्ने पनि हुन सक्छ। त्यस्तो साक्षीले बकेको, व्यक्त गरेको वा भनेको कुरा अड्डा अदालतद्वारा लेखिएको र प्रमाणित गरिएको कागज वा अड्डा अदालतमा साक्षीको बयान लेखिएको कागज नै बकपत्र हो। यसरी हेर्दा साक्षी बकपत्र भन्नाले कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा कुनै तथ्यको विद्यमानतालाई प्रमाणित वा खण्डित गर्ने गरी प्रत्यक्षदर्शी वा सुनी जान्ने साक्षीले बकेको, व्यक्त गरेको वा भनेको कुरा अड्डा अदालतद्वारा लेखिएको र प्रमाणित गरिएको कागजलाई सम्झनु पर्दछ।

नेपाली कानूनी शब्दकोषका अनुसार बकपत्र भन्नाले मुद्दामा साक्षीले बकेको कुरा लेखिएको कागज वा साक्षीलाई सान्दर्भिक विषयमा बक्त लगाउने काम सम्झनु पर्दछ।^{१२} यसैगरी नेपाली बृहत् शब्दकोषका अनुसार बकपत्र भन्नाले मुद्दामा वादी वा प्रतिवादीका साक्षी बस्ने व्यक्तिले बकेको कुरा लेखिएको कागज; साक्षीको बयान लेखिएको कागज सम्झनु पर्दछ।^{१३}

नेपालमा मात्र नभएर विश्वमै साक्षीलाई प्रमाणको रूपमा लिइएको पाइन्छ। साक्षी बकपत्र सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था नेपालमा मात्र नभएर विश्वका जुनसुकै कानून प्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुकहरूमा गरिएको पाइन्छ भने साक्षी बकपत्रको अभ्यास विश्वका जुनसुकै राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय अदालत समेतबाट हुँदै आएको छ।

५. प्रतिकूल साक्षी

सामान्यतया कुनै काम, अवस्था वा घटनाका सम्बन्धमा जुनसुकै तवरले जानकारी राख्ने साक्षीलाई पक्ष/वादी वा विपक्ष/प्रतिवादीले प्रमाणको रूपमा अड्डा अदालत समक्ष आफ्नो पक्षको हितमा पेश गर्ने गरिन्छ। तर कहिलकाँही पक्ष/वादी वा विपक्ष/प्रतिवादीले पेश गरेको साक्षीले आफुलाई पेश गर्ने पक्षको हित विपरित हुने गरी आफ्नै विरुद्ध प्रमाण हुने किसिमले कुनै अड्डा अदालत समक्ष कुनै भुठो कुरा व्यक्त गर्दछ वा अभिलेखबद्ध गर्दछ भने त्यस्तो साक्षीलाई प्रतिकूल साक्षी भनिन्छ। यदि आफुले

११ Section 118 of the **Indian Evidence Act, 1872**: Who may testify. —All persons shall be competent to testify unless the Court considers that they are prevented from understanding the questions put to them, or from giving rational answers to those questions, by tender years, extreme old age, disease, whether of body or mind, or any other cause of the same kind. Explanation.— A lunatic is not incompetent to testify, unless he is prevented by his lunacy from understanding the questions put to him and giving rational answers to them.

१२ डा. शंकर कुमार श्रेष्ठ (सं.), **नेपाली कानूनी शब्दकोश**, २०७५, आठौँ संस्करण, पैरवी प्रकाशन, काठमाण्डौ, पृष्ठ ४५५।

१३ **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, २०७५, दशौँ संस्करण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ, पृष्ठ ८७३।

पेश गरेको साक्षीले आफ्नै हित विपरित वा प्रतिकूल हुने गरी भुठो बकपत्र गर्दछ भने त्यस्तो साक्षीलाई आफैले जिरह गर्न पाइन्छ ।

सामान्य अर्थमा जुन पक्षको साक्षी हो उसैको विरुद्धमा प्रमाण लाग्ने गरी भुठो बोल्ने साक्षीलाई प्रतिकूल साक्षी भनिन्छ । आफुले राखेको साक्षीले आफ्नै विरुद्धमा भुठो बकपत्र गरेको अवस्थामा जिरह गर्न सकिने व्यवस्था भारतीय कानूनमा रहेको भए तापनि हामी कहाँ त्यस्तो कानूनी व्यवस्था छैन । फलतः नेपालमा सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा प्रतिकूल साक्षी अधिक रूपमा पाइने गर्दछ । मुद्दाको छिनोफानो गर्ने कार्यमा साक्षी प्रमाणको पनि उत्तिकै महत्व हुने हुँदा अदालतमा भुठो कुरा बोल्नेलाई सो प्रमाणित भएको खण्डमा सजाय हुने व्यवस्था कानूनमै गरिएको हुन्छ ।

६. साक्षीको अयोग्यता

साक्षीको अयोग्यता सामान्यतः अदालतले निर्धारण गर्दछ र कहिलेकाँही कानूनमै पनि साक्षीको अयोग्यताका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्ने गरिएको पाइन्छ । कुनै पनि व्यक्ति साक्षीको रूपमा गवाही दिन त्यतिबेला अयोग्य हुन्छ, जब अड्डा अदालतले साक्षीको रूपमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तरिकाले अभिव्यक्त गर्न वा बक्त वा जानकारी दिन असमर्थ व्यक्ति वा साक्षीको रूपमा रहेको व्यक्तिको भनाई वा अभिव्यक्ति अन्य व्यक्तिले गरिदिएको व्याख्याको माध्यमद्वारा पनि अभिव्यक्त गर्न वा जानकारी दिन असंभव भएको व्यक्ति तथा साक्षीको कर्तव्य बुझ्न एवं अड्डा अदालतमा सत्य कुरा बताउन असमर्थ व्यक्तिलाई निर्धारण गर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा प्रमाण ऐनमा कलिलो उमेर, अति वृद्धावस्था वा शारीरिक वा मानसिक रोग वा अरु त्यस्तै कारणले गर्दा आफुलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न नसक्ने वा त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन नसक्ने भनी अदालतले ठहराएको व्यक्तिलाई साक्षी हुनको लागि अयोग्य हुने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{१४} भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ को दफा ११८ को व्यवस्था पनि नेपालको कानूनसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ, जसको अर्थ हुन्छ भारतीय प्रमाण ऐनको प्रभाव नेपालमा प्रशस्तै परेको पाइन्छ ।

७. साक्षी हुन कर नलाग्ने वा नसक्ने व्यक्ति

नेपालको संविधानमा भएको कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन बाध्य पारिने छैन^{१५} भन्ने व्यवस्थाले आफु विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने कुराको प्रत्याभूति गर्नुका साथै प्रमाण ऐन, २०३१ मा रहेका कानूनी व्यवस्थाका आधारमा निम्न व्यक्तिहरू साक्षी हुन कर नलाग्ने वा साक्षी हुन नसक्ने देखिन्छ :

- कलिलो उमेर, अति वृद्धावस्था र शारीरिक वा मानसिक रोगका कारण आफुलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न नसक्ने वा त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन नसक्ने भनी अदालतले ठहराएको

^{१४} प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ ।

^{१५} नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (७) ।

व्यक्ति,^{१६}

- कुनै पक्षका विरुद्ध गवाही दिन निजको आमा बाबु, छोरा, छोरी, लोग्ने वा स्वास्नीलाई कर नलाग्ने,^{१७}
- पति पत्नीका बीचको कुरा प्रकट गर्न नहुने,^{१८}
- न्यायाधीशको हैसियतले गरेको कुनै कार्य प्रकट गर्न कर नलाग्ने,^{१९}
- विभागीय प्रमुखले अनुमति दिएमा बाहेक कुनै व्यक्तिले सरकारी कार्यालयमा रहेका सरकारी काम-काज सम्बन्धी अप्रकाशित गोप्य लिखत पेश गर्न वा त्यसको कुनै कुरा प्रकट गर्न नहुने,^{२०}
- कुनै सरकारी कर्मचारीले पदीय विश्वासमा थाहा पाएको जानकारी प्रकट गर्दा जनहित विरुद्ध हुन्छ भन्ने निजलाई लागेमा सो जानकारी प्रकट गर्न निजलाई कर नलाग्ने,^{२१}
- कुनै प्रहरी कर्मचारीलाई अपराध घटेको कुराको आफुलाई कुनै तवरले प्राप्त भएको जानकारीको स्रोत प्रकट गर्न कर नलाग्ने,^{२२}
- कानून व्यवसायीले आफ्नो पक्षले दिएको जानकारी प्रकट गर्न नहुने,^{२३}
- कुनै व्यक्ति र निजको कानूनी-सल्लाहकार बीचमा भएको कुनै कुरा प्रकट गर्न पक्षलाई कर नलाग्ने ।^{२४}

८. साक्षी बकपत्रको प्रक्रिया

प्रमाण ऐनको दफा ४९ मा साक्षी बकाउँदाको कार्यविधि, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको परिच्छेद-११ मा प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था र मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिताको परिच्छेद-१६ मा साक्षी परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । ती समग्र व्यवस्थाहरूको आधारमा साक्षी बकपत्रको प्रक्रियालाई निम्न लिखित बुँदामा संक्षेपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ :

- १ **साक्षीको सपथ** : बकपत्र गर्न अदालत समक्ष उपस्थित भएको साक्षीलाई बकपत्र गर्नुअघि सर्वप्रथम भुठ्ठा बकपत्र गरे यो सजाय होला भनी निजलाई सत्य कुरा मात्र व्यक्त गर्ने उद्घोषण गराई अनुसूची-३७ बमोजिमको ढाँचामा अरुले सुन्ने गरी आफुले देखे, जाने र

१६ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ ।

१७ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४० ।

१८ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४१ ।

१९ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४२ ।

२० प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४३ ।

२१ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४४ ।

२२ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४४क ।

२३ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४५ ।

२४ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४६ ।

सुनेको व्यहोरा सबै साँचो बयान गर्ने, कुनै कुरा नलुकाउने वा नहाट्ने र अदालत तथा मुद्दाका पक्षहरूको तर्फबाट सोधिएको सबै प्रश्नहरूको देखे, जाने र सुने सम्मको सही उत्तर दिने प्रतिज्ञा गराई सपथ लिन लगाउनु पर्दछ।^{२५} साक्षी बकाउँदा आफुले देखे, जाने वा सुनेको कुरा ईमान धर्म सम्झी साँचो बयान गरुला भन्ने व्यहोराको सपथ लिन गराई बकपत्र गराउनु पर्ने व्यवस्था छ।^{२६} सर्वोच्च अदालतबाट साक्षीको शपथ नलिएको साक्षीले मान्यता नपाउने सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ (कृष्णप्रसाद सिंखडा विरुद्ध सरकार ने.का.प.२०२६, पृष्ठ ५४)।

- २ **साक्षीको बकपत्र इजलासमा गराउनु पर्ने** : साक्षीको बकपत्र गराउँदा न्यायाधीशको इजलासमा गराउनु पर्दछ। अर्थात् साक्षी परीक्षणको लागि जुन न्यायाधीशको इजलासमा पेश भएको छ, सोही न्यायाधीशले गराउनु पर्दछ।^{२७} अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीको बकपत्र गराउँदा पनि पक्षहरूले चाहेमा सोधपुछ, जिरह र पुनः सोधपुछ गर्न सक्ने व्यवस्था छ।
- ३ **श्रव्य-दृश्य संवाद मार्फत साक्षी बुझ्न सकिने** : शारीरिक रुपमा अशक्त वा बालबालिका वा सुरक्षाको कारणले अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने साक्षीलाई अदालतको आदेशले बकपत्र गराउन सकिने र त्यस्तो साक्षीलाई पक्षहरू संवाद स्थलमा उपस्थित भई अदालतको अनुमतिपछि सोधपुछ, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्ने व्यवस्था छ।^{२८}

त्यसको साथै प्रमाण ऐनमा अदालतले उचित ठानेमा श्रव्य-दृश्य संवाद मार्फत मौखिक प्रमाण बुझ्न सक्ने व्यवस्था पनि छ।^{२९}

- ४ **साक्षीलाई पक्षको रोहवरमा बकाउनु पर्ने** : साक्षी बकपत्र गरी साक्षीको परीक्षण गरेपछि मात्र त्यस्तो साक्षीको भनाइले सबुद प्रमाणको रुपमा मान्यता प्राप्त गर्ने हुँदा साक्षी परीक्षण गर्ने कार्य अनिवार्य रुपमा पक्ष वा निजको कानून व्यवसायीको रोहवरमा सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ। सामान्यतः पक्षको रोहवरमा नबकाएको साक्षीले सबुद प्रमाणको मान्यता प्राप्त गर्दैन। तर अदालतले तोकेको तारेख र समयमा साक्षी उपस्थित नभएमा पनि बकपत्र गराउन बाधा पर्दैन।^{३०}

- ५ **एकले बकेको अर्को साक्षीले सुन्न नहुने** : साक्षी बकाउँदा एउटा साक्षीले बकेको अर्को

२५ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १०६ (२) र अनुसूची-३७। यस्तै किसिमको व्यवस्था **मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १८४ र अनुसूची-१६ मा पनि रहेको छ।

२६ **प्रमाण ऐन, २०३१** को दफा ४९ (१)।

२७ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **प्रमाण ऐन, २०३१** को दफा ४९, **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १०८ र **मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १८५।

२८ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **प्रमाण ऐन, २०३१** को दफा ३७क, **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १०९ र **मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १८२।

२९ **प्रमाण ऐन, २०३१** को दफा ३७क।

३० विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **प्रमाण ऐन, २०३१** को दफा ४९ (२), **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १०६ र **मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १८७।

साक्षीले सुन्न नपाउने गरी बकाउनु पर्छ ।^{३१} साक्षीले बकपत्र गर्दा आफुले देखे, जाने वा सुनेको मात्र लेखाइदेओस् अरुको नक्कल गरी थपघट गर्ने अवस्था नपरोस्, सो भए सत्य र यथार्थ कुरा नआउन सक्छ, भन्ने आशय रहन्छ । बकपत्र गर्दा कुरा फोरी सवाल जवाफ गरी उल्लेख गर्नु पर्छ ।

- ६ **साक्षीको व्यवहार, मुखाकृति समेत टिपोट गर्न सकिने** : न्यायाधीशले कुनै साक्षीलाई बकपत्र गराउँदा निजको व्यवहार र मुखाकृति कस्तो थियो, निजसँग सोधिएको प्रश्नहरूको जवाफ दिँदा निज उत्तेजित भएको, हडबडाएको वा डराएको थियो वा थिएन, निजको मुखाकृतिबाट निजले दिएको जवाफ साँचो वा भ्रुष्टो के कस्तो भल्कन्थ्यो जस्ता कुरा र अन्य आवश्यक कुराहरूको टिपोट बनाई उक्त टिपोटमा न्यायाधीशले सहिछाप गरी मिसिल संलग्न राख्ने र साक्षीको बकपत्रलाई प्रमाणको रूपमा मूल्यांकन गर्दा उक्त टिपोटलाई आधार लिन सकिने देखिन्छ ।^{३२}
- ७ **दोहोऱ्याई बकाउन नहुने** : एक पटक बकपत्र गरिसकेको साक्षीलाई दोहोऱ्याई बकपत्र गराउन हुँदैन ।^{३३} त्यसो गरेको खण्डमा साक्षीको भनाइ एक-आपसमा बाकिन सक्ने, साँचो सत्य कुरा यकिन गर्न असहज हुने र मुद्दामा भ्रन अन्याय वा जटिलता उत्पन्न हुन गई अदालतलाई सही निर्णय गर्न मद्दत नपुग्ने हुँदा दोहोऱ्याई बकाउन हुँदैन ।
- ८ **ततिम्बा गरी बकाउन हुने** : एक पटक बकाई सकेको साक्षीलाई कुनै मनासिब कारणबाट फेरी नबकाई नहुने देखिएमा अधि स्पष्ट नभएका कुराहरूका सम्बन्धमा मात्र ततिम्बा गरी बकाउन हुन्छ ।^{३४} यो नियम नभई अपवाद मात्र भएको र पहिले बकपत्र गर्दा छुटेको कुराका हकमा मात्र बकपत्र गराइने व्यवस्था हो, यसमा पुनः बकपत्र गराउनु पर्ने उचित वा मनासिब कारण पुष्टि गर्न सक्नु पर्दछ । अर्थात् पहिले छुट भएका कुरा खुलाउन बाँकी रहे वा स्पष्ट गराउन आवश्यक भए साक्षीलाई ततिम्बा गरी बकाउन हुन्छ ।
- ९ **बकपत्रमा सहिछाप गराउने र प्रमाणित गर्ने** : अन्त्यमा तपाइँले भने बमोजिम लेखिएको ठीक छ, छैन, अरु केही भन्न बाँकी छ कि प्रश्न सोधी जवाफ लिने सो पछि साक्षीको अन्य व्यहोरा थप्न नमिल्ने गरी नाम लेखी बन्द बन्दमा साक्षीको र रोहवरमा बस्ने सम्बन्धित पक्ष वा सो नभए उपस्थित पक्षको साक्षीले बकपत्र गरे बमोजिम लेखिएको ठीक छ भनी पुछ्यारमा लेखी सही गराउनु पर्दछ र न्यायाधीशले प्रमाणित गरी मिसिल संलग्न गरी राख्नु पर्दछ । साक्षीको बकपत्रमा मुद्दाका पक्षहरूको पनि सहिछाप गराउनु पर्दछ । कुनै पक्षले सहिछाप

३१ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४९ (३) ।

३२ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४९ (४), मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ११० ।

३३ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४९ (४), मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १११ र मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १८९ (२) ।

३४ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४९ (४) ।

नगरे न्यायाधीशले सो व्यहोरा जनाई आफ्नो सहिछाप गर्नु पर्दछ ।^{३५}

न्यायाधीशले अदालतमा साक्षी परीक्षण गर्दा मुद्दामा निजबाट खुलाउनु पर्ने विषयको प्रश्न सोधी त्यस्तो प्रश्न, साक्षीले दिएको जवाफ र त्यसमा कानून बमोजिम जिरह भएको भए त्यस समेतको विवरण बकपत्रमा अभिलेख गर्नु पर्ने, त्यसरी अभिलेख भएपछि साक्षीलाई कुनै विषयमा कुनै कुरा व्यक्त गर्न बाँकी भए नभएको सोधी बाँकी भए त्यस्तो कुरा समेत व्यक्त गर्न लगाई बकपत्रमा त्यस्तो कुरा अभिलेख गर्नु पर्नेछ, र त्यस्तो बकपत्रको कागजमा निज र मुद्दाका उपस्थित पक्ष वा वारिसको रोहबरमा साक्षी परीक्षण भएको कुरा उल्लेख गरी त्यस्ता सबै व्यक्तिहरूको सहिछाप गराई न्यायाधीशले प्रमाणित गर्नु पर्ने, त्यसरी तयार भएको बकपत्रको कागजमा साक्षी, मुद्दाका पक्ष वा वारिस मध्ये कसैले वा सबैले सहिछाप गर्न इन्कार गरेमा सोही व्यहोरा उल्लेख गरी साक्षी परीक्षण गर्ने न्यायाधीशले त्यस्तो कुरा प्रमाणित गरी सम्बन्धित मुद्दाको मिसिलमा राख्नु पर्ने, साक्षीको बकपत्र गराउँदा अनुसूची-१७ बमोजिमको ढाँचामा गराउनु पर्ने व्यवस्था छ ।^{३६}

साक्षी परीक्षण गर्दा सम्बन्धीत साक्षीले न्यायाधीशद्वारा सोधिएको प्रश्नको जवाफ नदिएमा, दिन इन्कार गरेमा वा जुन प्रश्नको जवाफ खोजिएको हो सोको जवाफ नदिई असम्बन्धित विषयको जवाफ दिएमा न्यायाधीशले सोको कैफियत खुलाई प्रमाणित गर्नु पर्नेछ ।^{३७}

९. साक्षी बकपत्रको चरण

साक्षी बकपत्र गर्न अदालतमा उपस्थित भए पछि निजको कुरा लेखबद्ध वा अभिलेखबद्ध गर्ने क्रममा निजले विभिन्न चरण पार गरी बकपत्रको व्यहोरा लेखाउनु पर्छ त्यसैलाई बकपत्रका चरण भनिन्छ । साक्षी बकपत्रको चरणलाई कतिपय विद्वानले सोधपुछ, जिरह र पुनः सोधपुछ गरी तीन चरणमा विभाजन गर्ने गरेका छन् भने कतिपय विद्वानले प्रारम्भिक चरण, सोधपुछको चरण र अन्तिम चरणमा विभाजन विद्वानले गर्ने गरेका छन् । त्यसैगरी अन्य कतिपय विद्वानले साक्षी बकपत्रको चरणलाई सपथ, औपचारिक प्रश्न, सोधपुछ, जिरह, पुनः सोधपुछ, पुनः जिरह, बकपत्रमा सहिछाप र प्रमाणित गर्ने लगायतका चरणमा पनि विभाजन गर्ने गरेका छन् । साक्षी बकपत्रको चरणलाई निम्न बमोजिम चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ :

१. **प्रारम्भिक चरण** : यो चरणमा साक्षीको शपथ गराई साक्षीसँग निजको नाम, थर, वतन, उमेर, पेशा, बसोबासको वतन, आमा बुबाको नाम आदि परिचयात्मक विवरण समेतका विभिन्न औपचारिक प्रश्न सोधेर साक्षीसँग जवाफ लिने प्रयत्न गरिन्छ । यो चरणमा विशेष गरी साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित भएपछि निजले मुद्दाका सम्बन्धमा देखे, जाने, सुनेसम्मको सत्य, साँचो र सही उत्तर दिने किसिमको सहज वातावरण तयार गर्ने काम हुन्छ ।

२. **सोधपुछको चरण** : यो चरण साक्षी बकपत्रको अति महत्वपूर्ण चरण हो । यो चरणमा विशेष

३५ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४९ (३) ।

३६ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १८७ ।

३७ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १८८ ।

गरी साक्षीलाई साक्षी राख्ने पक्ष वा निजको कानून व्यवसायीले सोधपुछ गर्ने, विपक्ष वा विपक्षको कानून व्यवसायीले जिरह गर्ने र आफ्नो पक्षले पुनः सोधपुछ गर्ने गरिन्छ ।

सोधपुछ : सोधपुछलाई मुख्य सोधपुछ पनि भनिन्छ । सोधपुछ गर्दा मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरा र सोसँग सम्बद्ध तथ्यमा सीमित हुनु पर्दछ । तर साक्षीलाई अनावश्यक रूपमा बेइज्जत गर्ने वा भ्रिभ्याउने किसिमका प्रश्न सोध्न अदालतले मनाही गर्ने व्यवस्था छ ।^{३८}

साक्षीलाई प्रश्न सोध्दा अनुचित प्रश्न सोध्न हुँदैन । घटना, वारदात र विषयसँग सम्बद्ध विषयगत प्रश्न मात्र सोध्न हुन्छ । तर आफुले इच्छा गरेको जवाफ सुन्नुपर्ने सूचक प्रश्न विपक्षीले आपत्ति गरेमा सोध्न हुँदैन । यद्यपि अदालतको अनुमतिले सूचक प्रश्न पनि सोध्न सकिन्छ । अदालतको विचारमा सूचक प्रश्न परिचायक, विवादास्पद वा सो प्रश्नसँग सम्बन्धित कुरा पूर्णरूपमा प्रमाणित भैसकेको छ भन्ने लागे मात्र अनुमति दिनु पर्ने व्यवस्था छ ।^{३९}

साक्षीको बकपत्र गराउँदा सामान्यतः जुन पक्षको हो सो पक्षले वा निजको आफ्नो कानून व्यवसायी मुकरर गरेको भए सो कानून व्यवसायी उपस्थित भए निजले साक्षीलाई सोधपुछ गर्न सक्छ । साक्षी जुन पक्षको हो, सो पक्षले निजसँग सोधपुछ नगरी अदालतबाटै सोधपुछ गरियोस् भनी लिखित दरखास्त दिन पनि सक्दछ ।

साक्षीलाई सोधपुछ गर्ने विधि वा प्रक्रिया कानून प्रणाली अनुसार फरक फरक हुन्छ । अन्वेषणात्मक प्रणालीमा साक्षी परीक्षण अदालतबाट नै गरिने, अनुसन्धानका क्रममा नै साक्षी प्रमाणको परीक्षण हुन सक्ने हुँदा अदालतमा त्यस्तो साक्षी प्रमाणको पुनः परीक्षणको अनिवार्यता हुँदैन । तर अभियोजनात्मक प्रणालीमा अदालतमा साक्षी परीक्षण गर्न अनिवार्यता हुन्छ । साक्षी परीक्षणका क्रममा आफ्ना साक्षीलाई सोधपुछ र विपक्षीबाट साक्षीलाई जिरह गर्न पाउने अवस्थाहरू अभियोजनात्मक प्रणालीमा पाइन्छ । नेपालमा मुद्दाका पक्षले आफैले सोधपुछ गर्नुका अलावा पक्षको निवेदनका आधारमा अदालतबाट पनि सोधपुछ गरिने हुँदा केही हदसम्म मिश्रित प्रणाली भए पनि अभियोजनात्मक प्रणालीको हामी नजिकमा छौं ।

जिरह: यसमा पनि सुनुवाईको सिद्धान्त लागू हुन्छ । साक्षीसँग पक्षले सोधपुछ गरेपछि विपक्षी वा निजको कानून व्यवसायीले चाहेमा उक्त साक्षीलाई जिरह गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था छ, जुन उसको स्वेच्छामा भर पर्छ । बन्द सवालबाट बुझिएको साक्षीलाई पनि विपक्षीले जिरह गर्न सक्छ । साक्षीको सत्यताको पहिचानको लागि जिरह प्रभावकारी माध्यम हो । जिरहलाई सबैभन्दा शक्तिशाली हतियारको रूपमा चित्रण गर्ने गरिन्छ । Philip Wendell ले भनेका छन् : “जिरह दुईधारे हतियार/तरबार हो, जसलाई राम्ररी चलाउन जान्यो भने यसले दुश्मनको घाँटी काट्न मद्दत गर्दछ, जानेन भने आफ्नै हातहरू काट्छ ।”^{४०} साक्षी परीक्षणका क्रममा जिरह गर्नुको मुख्य

३८ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५१ ।

३९ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५० (५) ।

४० "Cross-Examination is double-edged weapon, if you know how to wield, it helps to cut enemy's neck Otherwise, it cuts own hands"

उद्देश्य भनेकै आफ्नो पक्षमा कुनै कुरा स्थापित गर्नु, विपक्षीको दावीलाई बिगार्नु वा समाप्त पार्नु, आफ्नो विरुद्धमा भनिएको कुरालाई कमजोर वा असत्य प्रमाणित गरिदिनु, साक्षीको हैसियतलाई बिगार्नु वा साक्षीको वर्तमान वा भूत जीवनको व्यवहारको चित्रण गरी निजलाई विश्वास अयोग्य सावित गरिदिनु हो ।

पुनः सोधपुछ : सोधपुछ र जिरह भैसकेपछि जुन पक्षको साक्षी हो सो पक्षले चाहेमा सो साक्षीसँग पुनः सोधपुछ गर्न सक्छ । तर सो बमोजिम कुनै पक्षले आफ्नो साक्षीसँग सोधपुछ गर्दा जिरहसँग सम्बन्धित कुरामा मात्र सोधपुछ गर्न सक्छ । जिरह गर्दा साक्षीले दिएको जवाफहरूको शंका समाधान गर्न वा त्यसमा रहेको द्विविधा स्पष्ट गरी हटाउन पुनः सोधपुछ गरिन्छ । तर अदालतले अनुमति दिएमा जिरह भन्दा बाहिर गएर पनि पुनः सोधपुछमा नयाँ कुरामा पनि पुनः सोधपुछ गर्न सकिने व्यवस्था छ ।^{४१} पुनः सोधपुछले सोधपुछ र जिरहमा देखिएका अन्तरविरोधीहरूको समस्या हल गर्छ र जिरहका बखत पूरा आउन नसकेका तथ्यलाई पूरा रूपमा प्रस्तुत गर्ने अवसर पनि प्रदान गर्दछ । अनावश्यक रूपमा अदालतको समय, श्रम खर्च नहोस् र साक्षीलाई अनावश्यक हैरानी खेप्न नपरोस् भन्ने मनसाय कानूनको रहने हुँदा यस्तो व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

पुनः जिरह : जिरह गरिसके पछि साक्षीसँग पुनःसोधपुछ गर्दा नयाँ कुराका सम्बन्धमा प्रश्न सोधिएको भए सो पक्षको विपक्षले पुनः जिरह गर्न पाउँछ ।^{४२}

३. **अन्तिम चरण :** साक्षी बकपत्रको अन्त्यमा अन्य कुरा भन्न केही बाँकी छ भन्ने प्रश्न र अदालतले साक्षीसँग आवश्यक देखेको जुनसुकै प्रश्न सोध्न सक्ने व्यवस्था छ ।^{४३} तत्पश्चात् साक्षीको नाम लेखी सहिछाप गराई मिति लेखी बन्द गर्ने र बन्द बन्दमा साक्षीको सही गराउने, हाकिम वा न्यायाधीशको पनि शिर, पुछार र बन्दमा सही गराउनु पर्ने भए आफ्नो पक्षको र नभए उपस्थित भएसम्मका पक्षको साक्षीले बके बमोजिम लेखिएको ठीक छ भनी सहिछाप गराउनु पर्दछ । सोधपुछ र जिरह गर्ने कानून व्यवसायीहरूको पनि निजहरूको नाम उल्लेख भएको तत् तत् स्थानमा सहिछाप गराउनु पर्दछ । साक्षीले जवाफ नदिए वा जवाफ दिई बकपत्र गरिसकेपछि बकपत्रमा सही गर्न इन्कार गरे सोही व्यहोरा लेखी हाकिम वा निज मुनिको सवैभन्दा ठूलो दर्जाको एक जना कर्मचारीको दस्तखत गरी सो कागज मिसिल संलग्न राख्ने र बकपत्रलाई अन्तिम रूप दिनु पर्छ ।

१०. बकपत्र सीप वा कौशल

कुनै पनि कानून व्यवसायी आफ्नो पेशामा सफल हुनु छ भने निजमा बकपत्र सीप वा कौशल हुनै पर्दछ । धेरैले साक्षी बकपत्रलाई त्यति महत्व दिने गरेको पाइँदैन तर यो चाहे सरकारी वकील होस् वा निजी कानून व्यवसायी नै किन नहोस् दुवै पक्षको लागि ज्यादै नै महत्वपूर्ण र निर्णायक हुने गर्दछ ।

^{४१} प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५० (३) ।

^{४२} प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५० (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश ।

^{४३} प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५३ ।

कतिपय मुद्दाहरूमा त साक्षी बकपत्रमै आधारित भएर पनि अदालतले निर्णय गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा साक्षीको बकपत्र नै निर्णायक हुन सक्छ। यसबाट पनि अनुमान गर्न सकिन्छ कि साक्षी बकपत्रको महत्व र भूमिकाका बारेमा। त्यस्तो महत्वपूर्ण विषयलाई सही दिशा निर्देश गर्ने काम सरकारी वकील वा कानून व्यवसायीकै हुन्छ। बकपत्र सीप वा कौशल कानून व्यवसायीमा भएन भने वास्तविक न्याय प्रदान गर्ने न्यायपालिकाको महान कार्यमै समस्या पैदा हुन सक्छ र न्यायपालिकाप्रतिको जनआस्थामा समेत नकारात्मक असर पर्न सक्छ। बकपत्र सीप वा कौशल के हो भनी यकिन गर्न निकै कठिन छ। तर पनि कानून व्यवसायीमा हुनुपर्ने बकपत्र सीप वा कौशललाई निम्न बुँदामा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ :

- उपयुक्त संचार सीप,
- बकपत्र तयारी गर्ने सीप,
- आफ्नो साक्षीलाई उचित परामर्श प्रदान गर्ने सीप,
- मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने र सम्बद्ध कुरामा मात्र सीमित रहेर सोधपुछ गर्ने सीप,
- जिरह गर्ने सीप,
- पुनः सोधपुछ गर्ने सीप,
- सत्य तथ्य उजागर गर्ने सीप,
- आफ्नो पक्षको साक्षीको बकपत्रको लागि लक्ष्य निर्धारण गर्न सक्ने सीप,
- अर्को पक्षको साक्षीसँग गर्ने जिरह सम्बन्धी योजना निर्माण गर्ने र सोही योजना मुताबिक जिरह गर्ने सीप,
- मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षणमा विशेष सतर्कता अपनाउने सीप,
- विवादलाई आफ्नो पक्षमा ल्याउन सक्ने सीप,
- विपक्षको दावीलाई विगार्न वा समाप्त गर्ने सीप,
- आफ्नो पक्षको विरुद्धमा स्थापित गर्न खोजिएको कुरालाई कमजोर वा असत्य प्रमाणित गर्ने सीप,
- विपक्षबाट प्रस्तुत भएको साक्षीको हैसियतलाई विगार्नु वा निजको भुट्टो भनाइलाई विश्वास अयोग्य वा असत्य सावित गर्ने सीप,
- साक्षी बकपत्रलाई सकेसम्म छोटो बनाउने सीप,
- साक्षी बकपत्रलाई कहाँ रोक्ने वा कुन विन्दुमा अन्त गर्ने भन्ने सीप,
- सूचक प्रश्न र खुला प्रश्नको असर बारे जानकारी लिन सक्ने सीप,

- सोधपछ मार्फत आफ्नो पक्षको साक्षीको विश्वसनीयता, सत्यता र यथार्थता सतहमा ल्याउन सक्ने सीप,
- जिरह मार्फत विपक्षको साक्षीको विश्वसनीयता नष्ट वा समाप्त गर्ने खालको सीप उदाहरणको लागि अर्को पक्षको साक्षीको क्षमतालाई क्षीण गर्ने सीप, अर्को पक्षको साक्षीको विश्वसनीयतालाई क्षीण गर्ने सीप, अर्को पक्षको साक्षीको सत्यतालाई क्षीण गर्ने सीप,

जसरी नाटक प्रदर्शन गर्दा रंगमञ्च वा नाट्यगृहमा समाजमा भए गरेका घटनाको यथार्थ चित्रण गर्ने प्रयास गरिन्छ ठीक त्यसरी नै साक्षी बकपत्र गर्ने स्थल वा इजलासमा पनि मुद्दाको यथार्थ चित्रण गरी वास्तविक न्यायको लागि जग बसाउने सीप वा कौशलको प्रयोग कानून व्यवसायीबाट हुन सक्नु पर्दछ ।

११. साक्षी बकपत्र सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्था

नेपालमा साक्षी बकपत्र सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको बारेमा चर्चा गर्नुपर्दा विशेष गरी नेपालको संविधानको धारा २० (७) को आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन वाध्य नपारिने व्यवस्थाका साथै प्रमाण ऐन, २०३१, फौजदारी तथा देवानी कार्यविधि संहिताहरू, फौजदारी तथा देवानी कार्यविधि नियमावलीहरू र अदालतका नियमावलीहरूमा रहेका व्यवस्थाहरू नै मुख्य रूपमा रहेका छन् । साक्षी बकपत्र सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्था मूलतः निम्न बमोजिम रहेका छन् :

१. **साक्षी पेश गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था** : कुनै घटना वा विवादित विषयवस्तुका सम्बन्धमा सम्बन्धित पक्षहरूले आफ्नो तर्फबाट प्रमाणको रूपमा लिखत प्रमाणका साथसाथै मौखिक प्रमाणको रूपमा साक्षी बुझी पाउन माग गरेका हुन्छन् । यसरी पेश गरिने साक्षी के कसरी कुन अवस्थामा प्रस्तुत गर्ने भन्ने सम्बन्धमा देवानी प्रकृतिका मुद्दामा र फौजदारी प्रकृतिका मुद्दामा केही सामान्य भिन्नता रहेको पाइन्छ । देवानी मुद्दामा वादीले फिरादपत्रमा र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्रमा साक्षीको नाम थर वतन खुलाई पेश गर्नु पर्दछ^{४४} भने फौजदारी मुद्दामा वादीले उजुरीमा, अभियुक्तले बयानमा र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्रमा खुलाई पेश गर्नु पर्दछ ।^{४५} प्रमाण ऐनमा वादीले उजुरी वा फिरादपत्रमा, अभियुक्तले निजको बयानमा र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्र वा प्रतिवादीमा आफ्ना सबै साक्षी, लिखत र दशी प्रमाण उपलब्ध भएसम्म खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^{४६}
२. **साक्षी उपस्थित गराउने सम्बन्धी व्यवस्था** : अदालतले तोकेको दिन सम्बन्धित पक्षले आफ्नो साक्षी उपस्थित गराउनु पर्ने हुन्छ । यद्यपि कुनै खास मुद्दामा त्यस्तो मुद्दा दायर गर्दाकै बखत प्रतिवादी उपस्थित भई वादी वा प्रतिवादी वा दुवै पक्षले आ-आफ्ना साक्षी वा विशेषज्ञ

^{४४} मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १६१ ।

^{४५} मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ९९ ।

^{४६} प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७ख ।

अदालतमा उपस्थित गराउन बाधा पर्ने देखिदैन।^{४७}

कुनै पनि मुद्दाका सम्बन्धमा मौखिक प्रमाणको रूपमा साक्षी प्रमाण पेश गरिएको छ भने त्यसरी आफ्नो तर्फबाट पेश गरिएको साक्षीलाई अदालतले तोकेको दिन सम्बन्धित पक्षले उपस्थित गराउनु पर्छ।^{४८} तर कुनै खास मुद्दामा भने त्यस्तो मुद्दा दायर गर्दाकै बखत प्रतिवादीहरू उपस्थित भएमा वादी, प्रतिवादी वा दुवै पक्षले मुद्दा दायर गर्दाकै बखत पनि आ-आफ्नो साक्षी प्रमाणहरू अदालतमा पेश गर्न सकिन्छ। यसरी साक्षी पेश गर्दा अनुसूची-१ र २ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दाका सरकारी पक्षको साक्षीलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी वा निजको कार्यालयले सरकारी वकिल कार्यालय मार्फत उपस्थित गराउनु पर्छ। साक्षी बुझ्न तोकेको तारिखका दिन साक्षीलाई उपस्थित गराउन सकिएन भने त्यस्तो साक्षी बातिल हुन्छ। तर काबु बाहिरको परिस्थिति परी उपस्थित गराउन नसकेकोमा पक्षले सोही व्यहोरा खुलाई निवेदन दिएमा अदालतले त्यस्तो साक्षी बुझ्ने अर्को तारिख तोक्न सक्ने व्यवस्था छ। यसरी साक्षी उपस्थित गराउँदा उपस्थित गराइएका साक्षीको पहिचान खुल्ने कागजात समेत पेश गर्नु पर्दछ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूचि-१ वा २ मा उल्लिखित कुनै कसूर सम्बन्धी मुद्दामा सबै प्रतिवादीहरू उपस्थित नभएको कारण साक्षी परीक्षणको प्रकृया शुरु नभएकोमा कुनै पक्षले आफुले राखेको साक्षी तत्काल उपस्थित नगराएमा पछि उपस्थित गराउन नसकिने कारण देखाई त्यस्ता साक्षीहरू तत्कालै उपस्थित गराई बकपत्र गराउन अनुरोध गरेमा अदालतले त्यस्तो कारण मनासिव देखेमा अदालतले सोको कारण खुलाई त्यस्तो साक्षीको तत्कालै बकपत्र गराउन सक्ने व्यवस्था छ, यसरी साक्षीले गरेको बकपत्रमा उपस्थित भएसम्मका मुद्दाका पक्ष विपक्षलाई जिरह गर्न दिनु पर्ने र त्यस्तो अवस्था रहेनछ भने त्यस्तो बकपत्रको व्यहोराको हकसम्म पछि उपस्थित पक्षले खण्डन गर्न सक्ने देखिन्छ।

३. **तोकिएको दिन साक्षी बुझ्नु पर्ने** : अदालतले तोकेको दिन सम्बन्धित पक्षहरूले आ-आफ्ना साक्षी अदालतमा उपस्थित गराएको अवस्थामा अदालतले सोही दिन उपस्थित भएसम्मका सबै साक्षीहरूको अनुसूचीमा उल्लेखित ढाँचामा बकपत्र गराउनु पर्छ।^{४९} बकपत्र गर्न उपस्थित भएको साक्षीलाई बकपत्र गराउनु अघि निजले सत्य कुरा मात्र व्यक्त गर्ने उद्घोषण गराई अरुले सुन्ने गरी शपथ लिन लगाई निजले लिएको सपथ सम्बन्धित मिसिलमा संलग्न गर्नु पर्दछ। त्यस दिन उपस्थित सबै साक्षीहरूको बकपत्र गराउन समय अभावको कारणले नभ्याएमा मात्र त्यसपछि अदालत खुल्ने अर्को दिन बकपत्र गराउनु पर्छ।

४. **बन्दसवालद्वारा साक्षी बुझ्न सकिने** : मुद्दा दायर रहेको अदालतको अधिकारक्षेत्र भएको ईलाका भन्दा बाहिर रहे बसेको वा कुनै कारणले अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने तर नवुभी नहुने साक्षीलाई मुद्दाको गम्भीरता हेरी बन्दसवालद्वारा बुझ्नु पर्ने भएमा अदालतले सोको

४७ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७ ग।

४८ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०१।

४९ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०६।

सूचना मुद्दाका पक्षहरूलाई दिनु पर्छ । मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा बन्दसवालमा आफुले साक्षीसँग सोध्न चाहेको प्रश्नहरू समावेश गरियोस् भनी कारण खुलाई अदालतमा निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था भए अनुसार त्यस्तो निवेदन परेमा अदालतले त्यस्तो प्रश्न बन्दसवालमा समावेश हुन मनासिब ठानेमा त्यस्तो प्रश्न समेत त्यस्तो बन्दसवालमा समावेश गर्न आदेश दिई सोही बमोजिम बन्दसवालको प्रश्नहरू तयार गर्नु पर्दछ । बन्दसवालद्वारा साक्षी बुझ्दा मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा बन्दसवाल पठाइएको अदालतमा उपस्थित भई साक्षी परीक्षण, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।^{१०}

५. **साक्षी बकपत्र** : मौखिक प्रमाणको रूपमा रहेको साक्षीले अदालतमा उपस्थित भई आफुले देखे, जाने, थाहा पाए, सुनेको कुरा व्यक्त नगरेसम्म त्यस्तो भनाईलाई प्रमाणमा लिन मिल्दैन । साक्षीले अदालतमा बकपत्र गर्दा सत्य बोल्ने सपथ लिएको हुनु पर्दछ । निजलाई पक्ष विपक्षले प्रश्न, प्रतिप्रश्न र जिरह गरी वास्तविक तथ्य पत्ता लगाउन प्रयत्न गर्ने हुँदा साक्षी परीक्षण गर्न आवश्यक हुन्छ । साक्षी परीक्षण नगर्ने हो भने साक्षीको भनाई सत्य वा असत्य के हो भनी निष्कर्षमा पुग्न सकिदैन । साक्षीको शपथ खाने काम पनि साक्षी परीक्षणबाटै हुन्छ र सत्यताको उजागर गर्ने प्रयास सोधपुछ, जिरह, पुनः सोधपुछ र पुनः जिरहबाट गरिन्छ ।

साक्षी बकपत्रको क्रममा सम्बन्धित पक्षले सोधपुछ गरिसकेपछि अर्को पक्ष वा निजको कानून व्यवसायीले सोधिएका प्रश्नहरूको जवाफमा सीमित रहेर प्रश्न गरी सोधपुछ गर्ने गरिन्छ जसलाई जिरह भनिन्छ । जिरह गरिसकेपश्चात सम्बन्धित पक्ष वा कानून व्यवसायिले सोधपुछ र जिरहका प्रश्नको उत्तर बाभिएको अवस्थामा पुनः साक्षीलाई सोधपुछ गरिन्छ जसलाई पुनः सोधपुछ भनिन्छ । यसरी साक्षीलाई सोधिने प्रश्न र साक्षीले दिएको जवाफलाई लिखित रूपमा टिपोट गर्ने कार्य अदालतका कर्मचारीहरूबाट हुन्छ । यसरी प्रश्न सोध्ने, जवाफ लिने र लिखित रूपमा टिपोट गर्ने कार्य सम्पन्न भएपछि बकपत्रको कार्य सम्पन्न भएको मानिन्छ ।

बकपत्रको कार्य सम्पन्न भएपछि जसको बकपत्र गरिएको हो सो साक्षीको दस्तखत गराउनु पर्दछ, दस्तखत गराउंदा प्रत्येक पृष्ठको शिर, पुछार तथा केरमेट भएको भए सो केरमेटमा समेत दस्तखत गराउनु पर्दछ । बकपत्र हुँदा अर्को पक्षको उपस्थिति रहेको अवस्थामा निजको समेत दस्तखत गराई रोहवरमा राख्नु पर्दछ र मुद्दा हेर्ने अधिकारीले प्रमाणित गरिराख्नु पर्दछ ।

साक्षी बकपत्र गराउंदा एउटा साक्षीले व्यक्त गरेको कुरा अर्को साक्षीले नसुन्ने गरी गराउनु पर्दछ । मुद्दाका सम्बन्धित पक्षहरूलाई साक्षी बकपत्र हुने कुराको सूचना दिई साक्षी परीक्षण, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्ने मौका दिनु पर्दछ र साक्षी बकपत्र गराउंदा तोकिएको न्यायाधीश

समक्ष निजकै इजलासमा गराउनु पर्दछ^{५१} तर कुनै साक्षी शारीरिक असमर्थताका कारणले गर्दा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने अवस्थामा भएमा त्यस्तो अवस्थामा साक्षी बसेको ठाउँमा न्यायाधीश आफै गएर वा आफ्नो मातहतको अधिकृत कर्मचारी खटाएर पनि साक्षी बकपत्र गर्न लगाउन सकिने हुन्छ ।

६. **श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी बुझ्न सकिने** : साक्षी परीक्षण गर्दा गराउँदा साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराएर तथा बन्द सवालको माध्यमबाट गरिदै आएकोमा केही विशेष ऐन बमोजिमको कसूरमा मात्र भिडियो कन्फरेन्स को माध्यमबाट पनि परीक्षण गर्न सकिने व्यवस्था भएको थियो । तर हालै जारी भएका कार्यविधि संहिताहरूमा खास खास अवस्थाका साक्षीलाई भिडियो कन्फरेन्स मार्फत बुझ्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । शारीरिक रूपमा अशक्त वा बालबालिका भएको वा सुरक्षाको कारणले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा सम्बन्धित पक्षले भिडियो कन्फरेन्स मार्फत साक्षी बुझ्नको लागि निवेदन दिएमा अदालतले भिडियो कन्फरेन्स मार्फत साक्षी बुझ्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था छ ।^{५२} यदि भिडियो कन्फरेन्स मार्फत साक्षी परीक्षण भइरहेको अवस्थामा मुद्दाका सम्बन्धित पक्ष त्यस्तो सम्वाद स्थलमा उपस्थित भई अदालतको अनुमति लिई सोधपुछ, जिरोह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्ने देखिन्छ । यसरी साक्षी बुझ्दा त्यस्तो साक्षीले व्यक्त गरेको कुरा अभिलेख राख्नु पर्दछ ।
७. **विशेषज्ञ साक्षी बुझ्ने सम्बन्धी विशेष व्यवस्था** : नेपाल सरकार वादी भएको जघन्य वा गम्भीर कसूर सम्बन्धी कुनै मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा निज लामो अवधि विदेशमा बसी नेपाल आउन नसक्ने भएमा वा अन्य कारणले निजलाई बुझ्न असम्भव भएमा त्यस्तो विशेषज्ञ साक्षी सरहको वा सोभन्दा माथिको समान विषयको विशेषज्ञबाट विशेषज्ञ राय लिन सकिने व्यवस्था छ ।^{५३} यस अघि त्यस्तो व्यवस्था प्रचलित नेपाल कानूनमा गरिएको थिएन ।
८. **साक्षीको व्यवहार, मुखाकृति इत्यादि टिपोट गर्न सकिने** : फौजदारी कार्यविधि संहिताले गरेको विद्यमान कानूनी व्यवस्था भन्दा थप कुरा साक्षीको व्यवहार मुखाकृति आदि टिपोट गर्ने रहेको छ । फौजदारी कार्यविधि संहितामा न्यायाधीशले कुनै साक्षीलाई बकपत्र गराउँदा निजको व्यवहार र मुखाकृति कस्तो थियो, निजसँग सोधिएको प्रश्नहरूको जवाफ दिँदा निज उत्तेजित भएको, हडबडाएको वा डराएको थियो वा थिएन, निजको मुखाकृतिबाट निजले दिएको जवाफ साँचो वा झुठो कस्तो भल्कन्थ्यो जस्ता कुरा र अन्य आवश्यक कुराको सम्बन्धमा आफूलाई लागेको कुराहरूको टिपोट बनाउन सक्ने, त्यसरी बनाएको टिपोटमा न्यायाधीशले सहिछाप गरी मिसिल संलग्न राख्नु पर्ने र साक्षीको बकपत्रलाई प्रमाणको रूपमा

५१ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १०८ ।

५२ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १०९ ।

५३ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा १०२ ।

मूल्याङ्कन गर्दा उक्त टिपोटलाई आधार लिन सकिने व्यवस्था छ।^{१४}

तर साक्षीको मुखाकृति वा भावभङ्गीमाको अध्ययन त्यति सहज र विश्वासनीय नहुन सक्दछ। अदालतमा उपस्थित हुँदा सीधासादा मानिसमा हुन सक्ने धक, डर वा व्यक्तिको सार्वजनिक स्थानमा भएको विगतको सम्पर्क र सहभागिताले पनि उसको मुखाकृति र भावभङ्गीमालाई प्रभावित पार्दछ। साथै साक्षीको बकपत्र गराउने न्यायाधीशले जुनरूपमा साक्षीको मनस्थितिको अध्ययन गरेको थियो सो न्यायाधीश बाहेक अरुले सो टिपोटको अध्ययन गर्दा साक्षीको बकपत्रको सही मूल्यांकन नहुने सम्भावना समेत रहन्छ। तसर्थ मनोवैज्ञानिक विश्लेषण गर्ने क्षमताको अभावमा भएका टिपोटले अनावश्यक महत्व पाउँदा मुद्दाको परिणाममा फरक पार्न सक्ने देखिन्छ।

९. **एक पटक बुझिसकेको साक्षी फेरि बुझ्न नहुने** : साक्षी परीक्षणका निश्चित कार्यविधि र चरण हुन्छन्। कानून बमोजिम कार्यविधि अवलम्बन गरी प्रमाणको परीक्षण भएपछि त्यो नै अन्तिम हुन्छ। एक पटक बकपत्र गरिसकेको साक्षीबाट पुनः कुनै कुरा बुझ्न सकिदैन।^{१५} यद्यपि त्यस्तो साक्षीबाट नबुझी नहुने कुनै कुरा छुट्टिन गई न्यायाधीशले कारण खुलाई आदेश गरेमा पुनः समाह्वान जारी गरी निजलाई बुझ्न सकिने व्यवस्था छ। यसरी साक्षी बुझ्दा पहिले सोधिएको सवालको उत्तर दिइसकेको अवस्थामा फेरि सवाल जवाफ नगरी छुटेको विषयमा मात्र थप बुझ्न सकिन्छ। एउटै विषयमा पटक पटक सोधपुछ गर्न यो व्यवस्थाले प्रतिबन्ध लगाएको छ।

१०. **नबुझी नहुने साक्षीलाई समाह्वान वा पक्राउ पूर्वी जारी गर्न सकिने** : प्रमाण परीक्षणको लागि अदालतले तोकेको दिन उपस्थित नभएको तर मुद्दाको गम्भीरता हेरी नबुझी नहुने नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित साक्षीलाई उपस्थित गराउन वा कुनै लिखत वा दसी प्रमाण दाखिला गराउन समाह्वान जारी होस् भनी कारण खुलाई मुद्दाको पक्षले निवेदन दिन सक्छ। त्यसरी निवेदन परेमा र त्यस्तो निवेदनको व्यहोरा मनासिब भई त्यस्तो साक्षी बुझ्नु पर्ने देखेमा अदालतले त्यस्तो साक्षीलाई बढीमा पन्ध्र दिनको म्याद दिई समाह्वान जारी गरी बुझ्न सक्छ। समाह्वान जारी भएकोमा मनासिब कारण भएकोमा बाहेक त्यस्तो साक्षी तोकिएको म्यादभित्र उपस्थित हुनु पर्ने हुन्छ। सो बमोजिम तोकिएको म्यादभित्र उपस्थित नहुने साक्षीलाई अदालतले जरिवाना गरी पक्राउ पूर्वी जारी गरी पक्राउ गरी बकपत्र गराउन सक्छ। जुन साक्षीका विरुद्ध पक्राउ पूर्वी जारी भएको हो त्यस्तो साक्षी फेला परेन वा पक्राउ हुन सकेन भने त्यस्तो साक्षी पक्राउ परेका वा फेला परेका बखत सजाय कार्यान्वयन गर्ने गरी पैतालीस दिनसम्म कैद गरी बुझिएको प्रमाणबाट मुद्दा फैसला हुने व्यवस्था छ।^{१६}

१४ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ११०।

१५ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १११।

१६ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ११२।

११. **नेपाल राज्य बाहिर पनि साक्षी प्रमाण बुझ्न सकिने** : फौजदारी कार्यविधि संहिताले नेपाल राज्य बाहिर रहेका साक्षी पनि बुझ्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । उक्त संहितामा भएको व्यवस्था अनुसार कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेको कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा नेपाल राज्य बाहिर रहे बसेको कुनै साक्षी वा प्रमाण बुझ्नु परेमा वा बन्दसवाल गर्नु परेमा त्यस्तो विषयमा पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम साक्षी वा प्रमाण बुझ्न सकिन्छ । त्यसरी बुझिएको साक्षी वा प्रमाणलाई उक्त संहिता बमोजिम बुझिएको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसरी बुझिएको साक्षी वा प्रमाण विवरण सम्बन्धित मुलुकको कानून बमोजिम प्रमाणित भएको हुनु पर्ने व्यवस्था छ । विदेशमा बुझ्नु पर्ने वा बुझिएको साक्षी वा प्रमाण नेपाली भाषा बाहेक अन्य भाषामा बुझ्नु पर्ने वा बुझिएको रहेछ भने सोको नेपाली भाषामा आधिकारिक अनुवाद गरी अदालतमा पेश गर्नु पर्ने हुन्छ । नेपाल राज्य बाहिर रहेको साक्षीलाई बुझ्नु परेमा वा निजको बकपत्र गराउन परेमा त्यस्तो साक्षीलाई सो प्रयोजनका लागि तोकिए बमोजिम श्रव्य दृष्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) वा अन्य यस्तै प्रविधि मार्फत बुझ्न वा निजको बकपत्र गराउन सकिने व्यवस्था छ । सो बमोजिम बुझ्दा वा बकपत्र गराउँदा त्यस्तो साक्षीले भनेको कुरा वा गरेको बकपत्रको अभिलेख हुने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।^{५७}

१२. न्यायिक दृष्टिकोण

साक्षी बकपत्रका सम्बन्धमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेका केही महत्वपूर्ण सिद्धान्तहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् :

१. धेरै होसियारीका साथ छानविन गरेर मात्र ज्यादै कम उमेरका कलिला केटाकेटीहरू (जसको सम्भना शक्ति र विषय बुझ्ने शक्ति कम हुनु हुँदैन) को बचनलाई प्रमाण लिन हुने । ज्यादै कम उमेरका कलिला केटाकेटीको बचनलाई भर गरी प्रमाण मान्न सारै कठिन हुन जान्छ । विषय अनुसार त्यस्ताहरूले भनेको कुरालाई बिल्कुल नामञ्जुर गर्न पनि सकिँदैन । धेरै नै होसियारीका साथ छानविन गरेर मात्र बालकहरूको बचनलाई प्रमाण लिइने हो । साक्षीहरूको बकपत्र गराउँदा धर्म भकाउनु पर्ने हुँदा बालकहरूको सम्भना शक्ति र विषय बुझ्ने शक्ति कम रहेछ भने निजहरूको बचन विश्वास मान्न हुँदैन ।^{५८}
२. साक्षीले आफ्नो इन्द्रियले अथवा आंखा, कान र इशाराले देखे सुने बुझेको कुरा मात्र भन्न पाउने ।^{५९}
३. एक पटक आफुले बके भनेको कुरा अक्षरसः त्यहीँ नै हुनपर्छ भन्नु स्वाभाविक हुन सक्ने देखिन आउँदैन, एक पटक व्यक्त गरिसकेको कुरा पुनः केही समय पछि व्यक्त गर्नु पर्दा

^{५७} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४** को दफा ११५ ।

^{५८} वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी कृष्णप्रसाद सिंखडा समेत भएको ज्यान मुद्दा, **ने.का.प. २०२६**, अंक १, नि.नं. ४६९ ।

^{५९} **ने.का.प. २०३३**, अंक १, नि.नं. ..., पृष्ठ ६० ।

सामान्य फेरबदल हुँदा तसलाई आफैले भनेको कुरा एक आपसमा बाँधियो भनी भन्न मिल्ने देखिँदैन, यसरी अक्षरको फेरबदल हुन जानु सामान्य कुरा हो।^{६०}

४. सरजमिनमा लेखाई दिएको कथन र अदालतमा बकपत्र गर्दा भनेको कुरा मिले जति प्रमाणमा लिन सकिने। जिरह गर्न नपाएकोमा उसै मौकामा उजूर गर्नु पर्ने।^{६१}
५. सरजमीनका चस्मदिद गवाहहरूले अदालत समेतमा आई चस्मदिद भई सरजमिनको व्यहोरालाई पुष्टाई गर्दै बकपत्र गरिदिएकोमा २ जना सरजमिनका व्यक्तिले नदेखेको भनी सफाई दिँदा प्रतिवादीले आरोपित कसूर गरेनन् होला भनी मान्न सकिने अवस्था नदेखिने।^{६२}
६. अ.व. ११५ नं. मा भएको व्यवस्था वमोजिम नबुझिएका जति अनिवार्य रूपमा बुझ्नको लागि मुद्दा किनारा गर्न नबुझी नहुने अवस्था परेमा अदालतले त्यस्तो प्रमाण बुझ्न सक्षम बनाउनेसम्म व्यवस्था अरु स्वतन्त्र प्रमाणबाट दावी वमोजिम अपराध भए गरे जस्तो देखिन आए सो कुरा शंकारहित तवरबाट खम्बीर गर्न सम्म यो व्यवस्था अनुसरण गरी बुझ्ने सम्म हो। अपराध नै कायम गर्नको लागि प्रयोग गर्न यो व्यवस्था भएको हो भन्न मिल्दैन।^{६३}
७. विशेषज्ञ बाहेक साक्षी सरजमिनले प्रकट गरेको राय प्रमाणमा लिन नहुने, साक्षी सरजमिनले भनेको कुरा प्रत्यक्ष रूपमा देखे थाहा पाएको हुनु पर्ने।^{६४}
८. विशेषज्ञ भनिएको व्यक्तिलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बुझिएको वा निजसँग जिरह गर्ने प्रतिवादीलाई मौका नदिएका अवस्थामा उक्त रायलाई प्रमाणमा लिन प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २३ को उपदफा (७) को प्रतिकूल हुने।^{६५}
९. जाहेरवालाले रातको समयमा दिएको रूपैयाँ तत्काल खानतलासी नलिए सुर्योदयको समयसम्म पर्खिदा अपराध सित सम्बन्धित सो रूपैयाँ दशी नै प्राप्त हुन नसक्ने प्रवल संभावना भएकोले सो दशी गायब हुन नदिन तत्काल खानतलासी लिन बाहेक अरु विकल्प छैन। तसर्थ ऐनको मनसाय अनुरूप दशीलाई प्राथमिकता दिई बरामद गरिएकोले सो बरामदी मुचुल्काले मान्यता नपाउने भन्न नमिल्ने।^{६६}
१०. अदालत समक्ष विना आधार प्रतिवादीहरूले प्रहरीको बयानलाई स्वेच्छा विरुद्धको भन्दैमा अदालतले उक्त भनाइलाई मात्र आधार मानी प्रमाणको रूपमा मान्न इन्कार गर्ने हो भने

६० मधुसुदन पाण्डेको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी वैद्यनाथ मण्डल भएको डाँका मुद्दा, **ने.का.प. २०४४**, अंक ६, नि.नं. ३१२७, पृष्ठ ६७५।

६१ विपती लोहरनीको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी राजेन्द्र राय नेटुवा भएको ज्यान मुद्दा, **ने.का.प. २०४५**, अंक ३, नि.नं. ३३८१, पृष्ठ १९२।

६२ भोला चौधरीको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी गोगु खवास भएको आगलागी मुद्दा, **ने.का.प. २०४५**, अंक १२, नि.नं. ३६८१।

६३ **ने.का.प. २०४४**, अंक ..., नि.नं. ..., पृष्ठ १०८६।

६४ **ने.का.प. २०३१**, अंक ..., नि.नं. ..., पृष्ठ ३९४।

६५ **ने.का.प. २०३६**, अंक ..., नि.नं. ..., पृष्ठ १०८।

६६ वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी तेजनारायण यादव भएको भ्रष्टाचार मुद्दा, **ने.का.प. २०५५**, अंक ५, नि.नं. ६५४९, पृष्ठ ...।

अनुसन्धानको क्रममा प्रतिवादीहरूको कागज गराउने कानूनी व्यवस्थाको कुनै औचित्य नै नरहने । बरामदी मुचुल्काको काम तामेल गर्ने व्यक्ति भएको नाताले मात्र निजको बकपत्रलाई प्रमाणमा लिन नमिल्ने गरी प्रमाण ऐन लगायतका अन्य कुनै कानूनले रोक लगाएको नपाइने वरु प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ (ख) अनुसार निजको बकपत्रलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्ने । लागू औषध हेरोइन बरामद भएको भनी किटानी बकपत्र गरेको अवस्थामा बरामदी मुचुल्काका अर्का साक्षीले सो बरामदी मुचुल्कालाई स्वीकार गर्दै सो मा सही सम्म प्रहरी थानामा गरेको भनी बकपत्र गरेको आधारमा मात्रै सो बरामदी मुचुल्कालाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।^{६७}

११. प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ मा कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा भएको तहकिकात वा जाँचबुझको सिलसिलामा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम तयार भएको कुनै लिखतमा उल्लेख भएको कुनै कुरा सो कुरा व्यक्त गर्ने व्यक्ति साक्षीको रूपमा अदालतमा उपस्थित भई बयान गरेमा प्रमाणमा लिन हुन्छ ।^{६८}
१२. विशेषज्ञले दिएको प्रतिवेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्त वा अस्पष्ट नभई फटिक भैं स्वच्छ (crystal clear) र अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ भने त्यस अवस्थामा अदालत स्वयंले तर्क वितर्क गरी शंका उपशंका उठाउनु समेत न्यायोचित नहुने ।^{६९}
१३. यस्तो व्यक्तिको रोहवरमा यस्तो अधिकारी समक्ष व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुने भनेको अवस्था नभएपछि मरेको व्यक्तिले होस छँदै व्यक्त गरेको हो, हैन ? सो तथ्य पर्याप्त प्रमाणबाट पुष्टि हुन्छ, हुँदैन ? सो कुरा महत्वपूर्ण हुन आउने । अस्पतालमा डाक्टर वा नर्स समक्ष व्यक्त गरेको कुरा मात्र प्रमाणमा लिन हुने भन्ने स्पष्ट कानूनको अभावमा डाक्टर वा नर्स समक्ष भएको मृत्युकालीन घोषणालाई मात्र प्रमाणमा लिन मिल्ने भन्ने विद्वान अधिवक्ताको वहस जिकिर कानूनसम्मत नदेखिने । मृतकले अस्पतालमा आफ्नो होस खुले पछि दिएको बयान (मृत्युकालीन घोषणा) को रोहवरमा बस्ने मृतकका दाजुले अदालतमा उपस्थित भै मृत्युकालीन घोषणाको तथ्यलाई समर्थित हुने गरी बकपत्र गरेको र निजको बकपत्रलाई शंका गरी रहनु पर्ने अवस्था विद्यमान नहुदा मृतकले आफ्नो होस छँदै आफ्नो मृत्युको कारण सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा लिन मिल्ने । विद्वान अधिवक्ताले जिकिर लिनु भएवमोजिम मृत्युकालीन घोषणा (dying declaration) उपचार गर्ने डाक्टर, नर्स वा यस्तै अस्पतालका जिम्मेवार पदाधिकारीको रोहवरमा भएमा यस्ता विवाद कम हुने, मृत्युकालीन घोषणामा उपचार गर्ने डाक्टर, नर्सलाई रोहवरमा राख्न कानूनले बाधा नगरेको

६७ वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी हेमराज पिके भएको लागू औषध हेरोइन विक्री वितरण मुद्दा, **ने.का.प. २०५९**, अंक ५, नि.नं. ४५३९, पृष्ठ ४६८ ।

६८ सुनिता अधिकारीको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी दिवाकर पण्डित भएको ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दा, **ने.का.प. २०६०**, अंक १/२, नि.नं. ७१६७, पृष्ठ ६४ ।

६९ मुकुन्ददास श्रेष्ठको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी विनय मानन्धर भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दा, **ने.का.प. २०६७**, अंक २, नि.नं. ८३११, पृष्ठ ... ।

सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो मातहतका कार्यालयलाई निर्देशन दिए मृत्युकालीन घोषणामा उपचार गर्ने डाक्टर, नर्स रोहवरमा राख्न सकिने अवस्था विद्यमान हुँदा सो तर्फ महान्यायाधिवक्ताको ध्यान आकर्षित गराउने।^{७०}

१४. मतियार साक्षीको रूपमा लिन सहअभियुक्तलाई सजायबाट छुट दिई वा अभियोग नलगाई सरकारी पक्षको गवाह (approver) को रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुनु पर्ने देखिन्छ। अन्यथा एकसाथ अभियोग लगाइएको सहअभियुक्तलाई सक्षम साक्षीको रूपमा राख्न र प्रमाणमा लिन नसकिने।

१५. सहअभियुक्तको पोललाई प्रमाणमा लिने सम्बन्धमा किटानी कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहे पनि हाम्रो न्याय प्रणालीले मिसिल कागजातबाट खुल्न आएका तथ्य र व्यहोरालाई कुनै न कुनै रूपमा ग्रहण गर्ने वा स्वीकार गर्ने गरी आएको परिप्रेक्ष्यमा सह-अभियुक्तको पोललाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न सकिने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको पाइने। सहअभियुक्तको पोललाई प्रमाण लिने वा लगाउने सम्बन्धमा निम्न बमोजिमको अवस्था र परिस्थितिको मूल्याङ्कन गरी विचार गर्नु उपयुक्त एवं बान्छनीय देखिने :^{७१}

- एकै साथ सह-अभियुक्तरू मुद्दामा पूर्पक्ष गरिएको अवस्था हुनुपर्ने, (A statement made by one of two co-accused should not be used against the other, where later on their cases are tried separately.)
- कसूदामा सावित भै अरुलाई सोही कसूरमा पोल गरेको हुनुपर्ने, (The expression as same offence” means the identical offence and not an offence of the same kind. It means offences falling within the same definition and arising out of the same transaction.)
- एउटा कसूरमा सावित हुनेले अर्को कसूरमा अरुलाई पोल गरेको नमिल्ने,
- आफु कसूरमा इन्कार भै एक अर्कालाई पोल गरेको हुन नहुने,
- पोल गर्ने सहअभियुक्तको मृत्यु भएकोमा पनि निजको भनाईलाई विचार गर्न सकिने,
- सहअभियुक्तको पोललाई आधारभूत एवं सारभूत (Substantive) प्रमाणको रूपमा लिन नमिल्ने, मुद्दाको जग (Foundation) अर्थात् यसकै आँडमा कसूर प्रमाणित भएको मान्न नमिल्ने,
- अन्य आधारभूत स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट वारदात वा कसूर कायम हुन सक्ने स्थितिमा मात्रै सहअभियुक्तको पोललाई थप निश्चयका लागि प्रमाणमा लिन सकिने हुन्छ।

७० वरसाती कहारको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी विक्ति भन्ने कलावती यादव भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दा, **ने.का.प. २०६३**, अंक ३, नि.नं. ७६६३, पृष्ठ ३२१।

७१ अनिल श्रेष्ठको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी रामशरण महत भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दा, **ने.का.प. २०६३**, अंक ८, नि.नं. ७७४९।

- एउटा सहअभियुक्तको पोलले अर्को सहअभियुक्तको पोललाई समर्थन (Corroborate) गरेको मान्न नमिल्ने,
- कसूर वा वारदात कायम गर्दा सहअभियुक्तको पोललाई अन्य प्रमाणले समर्थन गरेको भन्ने आधारमा हैन कि अन्य निश्चयात्मक प्रमाणको आधारमा वारदात वा कसूर कायम हुन सक्ने अवस्था भएमात्र सहअभियुक्तको पोललाई विचार गरिने ।
- सहअभियुक्तको पोललाई समर्थनको (Supportive) रूपमा मात्र लिनुपर्ने,
- अर्कालाई पोल गर्ने सहअभियुक्तको गैरन्यायिक (प्रहरीमा भएको) सावितीलाई निजका विरुद्ध प्रमाणमा लिए नलिएको आधारमा मात्रै निजको पोललाई विचार गर्नु पर्ने ।
- गैरन्यायिक साविती र न्यायिक निकाय समक्ष भएको सावितीको पोललाई सोही अनुपातमा प्रामाणिक मूल्यलाई फरक राखी हेर्नुपर्ने ।

१६. फौजदारी मुद्दामा शंकारहित सबुद प्रमाणको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । विना सबुद सजाय गर्न मिल्दैन । प्रमाण कानूनमा eye witness अर्थात् चशमदीत गवाहको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । चशमदीत गवाहहरूले घटना देखेको भन्ने भनाईलाई अभियोग लागेको अभियुक्तले अदालत समक्ष जाँचु पाउन पर्ने । अदालत समक्ष त्यस्ता गवाहलाई पेश गरी अभियुक्तलाई गवाहको भनाई, बकाई सांचो हो होइन जिरह मार्फत परीक्षण गर्ने मौका प्रदान गर्नु पर्छ र त्यसरी त्यस्ता चशमदीत गवाहलाई जाँच दिई साक्षी परीक्षणबाट गवाहको शंकारहित तवरबाट परीक्षण भएपछि मात्र त्यस्ता गवाहहरूको बकाईलाई direct र original evidence मानिन्छ र त्यस्ता गवाहको आधारमा अभियोग प्रमाणित भएको मानिने । जिरहबाट समेत प्रत्यक्षदर्शी गवाह भन्ने देखिएको हुँदा यी साक्षीहरू प्रमाण ऐन, २०३१ बमोजिम साक्षी हुन सक्ने व्यक्ति भई दफा ५० बमोजिम जिरह समेत भएको हुँदा उक्त साक्षीहरूको बकाई legally admissible evidence मान्नुपर्ने ।^{७२}

१७. सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा मुद्दा हेर्ने सम्बन्धीत अड्डाको आदेश विना अभियोग पत्र वा प्रतिवादीको बयानमा उल्लेख नभएका साक्षी वा प्रमाणहरू जुनसुकै अवस्थामा ग्राह्य हुने वा त्यसरी पेश भएका प्रमाणहरूले प्रामाणिक महत्व राख्न नसक्ने ।^{७३}

१८. अधि प्रष्ट नभएका कुरालाई प्रष्ट पार्ने प्रयोजनका लागि मात्र उपयोग गर्न सकिने ततिम्बा बकपत्रलाई मौकामा दिएको जाहेरी व्यहोरा समर्थन गरी गरेको बकपत्रको कथन पूर्णरूपले प्रतिस्थापन हुने गरी नयाँ कथन स्थापित गर्ने गरेको कार्यलाई कानूनी मान्यता प्रदान गर्न सकिने अवस्था नआउने । प्रचलित कानूनी व्यवस्थाले निर्देश गरेको कार्यविधिगत प्रक्रिया

७२ टंकप्रसाद राजवंशीको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी वैद्यनाथ पण्डित समेत भएको खुन डाँका मुद्दा, **ने.का.प. २०६४**, अंक १, नि.नं. ७८०९ ।

७३ क कुमारी र ख देवीको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी पारसनाथ पाठक समेत भएको जीउ मास्नेबेच्ने मुद्दा, **ने.का.प. २०६५**, अंक १, नि.नं. ८०१४ ।

अवलम्बन नगरी गराइएको एवं अधि स्पष्ट भइसकेको तथ्यभन्दा विपरीत हुने गरी गराएको ततिम्बा बकपत्रले कानूनी मान्यता पाउने आधार नदेखिने । अदालतले अधि स्पष्ट नभएको अवस्थामा नबुझी नहुने भएमा, अधि स्पष्ट नभएका कुरामा मात्र बुझ्न ततिम्बा बयान गराउन सक्ने प्रमाण ऐनको स्पष्ट व्यवस्थालाई आत्मगत रुपमा लिई जहिलेसुकै र स्थापित भइसकेको सम्पूर्ण तथ्यको विपरीत हुने गरी साक्षी बुझ्ने कार्य कानूनसंगत मान्न नमिल्ने ।^{१४}

१९. मुद्दा हेर्ने न्यायाधीश समक्ष गरेको प्रमाणित बयानलाई दवाव र प्रभावमा भए गरेको मान्ने हो भने न्याय प्रणाली नै निष्फल हुने अवस्था रहन्छ । मुद्दाको न्याय निरोपण गर्ने न्यायाधीश समक्ष भएको त्यस्तो प्रमाणित बयान नै स्वतन्त्रपूर्वक नभएको भन्ने अविश्वसनीय कथनलाई स्वीकार गर्न नसकिने । बकपत्र तत्काल नै हुने नभई समयको अन्तरालपछि मात्र भिकाई गरिने परम्परा रहेको अवस्थामा जाहेरवालाहरू पनि प्रभावमा अन्यथा बकपत्र गर्न सक्ने स्थिति इन्कार गर्न नसकिने । जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ विशेष प्रकृतिको ऐन भएकाले पछि जाहेरवाला पीडित hostile हुन सक्ने महशुस गरी अदालतबाटै पीडितको बयान प्रमाणित गराउनु पर्ने कानूनी प्रावधान विद्यायिकाद्वारा राखिएको र सो बमोजिम नै प्रमाणित समेत भएको बयान व्यहोरालाई पछि आएर होइन भनिदिएकै भरमा प्रमाण ग्राह्य नहुने भन्न नहुने । फौजदारी अपराधमा अभियुक्तले अपराध गरेको हो कि होइन भन्ने वस्तुगत तथ्य र सबुद प्रमाणहरूको आधारमा निर्णय गर्ने कुरा भएकोले अपराधीलाई बचाउ गर्ने नियतले प्रमाणित बयानलाई अन्यथा भनी hostile भै पीडितले बकपत्र गर्दैमा अपराध छिप्न नसक्ने ।^{१५}

२०. कानूनद्वारा आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन वा बयान दिन बाध्य पार्न नमिल्ने गरी संरक्षण वा सुविधा प्रदान गरेको अवस्थामा आफ्नो विरुद्ध प्रमाण लाग्ने गरी सहजरुपमा तथ्यका बारेमा मौन रहने नैसर्गिक वैयक्तिक स्वतन्त्रता भित्र पर्दछ । तसर्थ सोलाई आरोप पुष्ट्याईको कडी मान्न नमिल्ने । प्रत्यक्षदर्शीको रुपमा नरहेका अन्य व्यक्तिहरूले गरेको कागज र बकपत्रको वैधता वा मान्यता हुँदै हुँदैन भनी अर्थ गरिन नहुने ।^{१६}

१३. निष्कर्ष

कुनै पनि मुद्दा मामिलाको छिनोफानो न्यायाधीशले तथ्य, प्रमाण र कानूनको आधारमा गर्ने गर्दछ । न्यायिक निष्कर्षमा पुग्नको लागि प्रमाणको अत्यन्त महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ । मौखिक प्रमाणको रुपमा रहने साक्षी बकपत्र पनि मुद्दा मामिलाको रोहमा न्यायाधीशलाई फैसला गर्नको लागि एउटा महत्वपूर्ण

१४ समय कुमारीको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्री समेत भएको जबरजस्ती करणी मुद्दा, **ने.का.प. २०६८**, अंक २, नि.नं. ८५६४ ।

१५ रञ्जना देवकोटाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी श्याम भन्ने रुपबहादुर क्षेत्री भएको जीउ मास्ने बेच्ने मुद्दा, **ने.का.प. २०६८**, अंक १२, नि.नं. ८७३२, पृष्ठ २०२४ ।

१६ जी. कुन्दाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी नन्दादेवी जोशी भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दा, **ने.का.प. २०६९**, अंक १, नि.नं. ८७६०, पृष्ठ ... ।

कडि वा आधार बन्न सक्छ । अदालत समक्ष मौखिक प्रमाण स्वरूप पेश हुने साक्षी कहिले प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा त कहिले अप्रत्यक्ष/परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत हुने गर्दछ ।

त्यसरी अदालत समक्ष पेश भएको साक्षी प्रमाणले प्रमाणको रूपमा मान्यता प्राप्त गर्नको लागि अदालतमा साक्षीको बकपत्र हुन अनिवार्य मानिन्छ । अदालतमा साक्षीको बकपत्र हुनको लागि साक्षीको योग्यता पुगे नपुगेको कुरा अदालतले निर्धारण गर्दछ । साक्षीको योग्यता पुगेको ठहर्‍याई अदालतले अनुमति दिएको साक्षीको मात्र अदालत समक्ष बकपत्र हुन्छ । साक्षी बकपत्र गर्ने गराउने निश्चित कानूनी प्रक्रिया निर्धारण गरिएको हुन्छ । त्यही निर्धारित प्रक्रियाको पालना हुने गरी गरिएको साक्षी बकपत्रले मात्र मान्यता प्राप्त गर्दछ र अदालतलाई निर्णय वा फैसला गर्नमा त्यसले मद्दत गर्दछ ।

साक्षी बकपत्र गर्ने गराउने निश्चित सीप वा कला कानून व्यवसायीमा हुनु अनिवार्य मानिन्छ । त्यही कला, सीप वा कौशलको प्रयोग गरी कानून व्यवसायीले मुद्दा मामिलामा सत्य कुराको उजागर गर्नुको साथै मुद्दामा जित वा सफलता पनि हासिल गर्दछ । मुद्दामा साक्षी बकपत्रले मान्यता पाउनको लागि तोकिएको समयमा, तोकिएको तरिकाले, तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी मुद्दाका सम्बन्धित पक्षले साक्षी राखेको हुनुपर्ने, साक्षीको योग्यता पूरा भएको हुनुपर्ने, साक्षीले तोकिएको ढाँचामा अदालतमा शपथ लिएको हुनुपर्ने लगायतका कुरा परिपालना भएको हुनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान

प्रमाण ऐन, २०३१

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

नेपाल कानून पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू, सर्वोच्च अदालत, काठमाण्डौ ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०७५, दशौं संस्करण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ ।

प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानून, २०४४, दोस्रो संस्करण, पैरवी प्रकाशन, काठमाण्डौ ।

प्रा. राजनारायण प्रधान, आधुनिक अंग्रेजी-नेपाली शब्दकोश, २०५८, चौथो संस्करण, एजुकेशनल इन्टरप्राइज (प्रा.) लि., काठमाण्डौ ।

डा. शंकर कुमार श्रेष्ठ (सं.), नेपाली कानूनी शब्दकोश, २०७५, आठौं संस्करण, पैरवी प्रकाशन, काठमाण्डौ ।

विभिन्न वेबसाइटहरू ।

Indian Evidence Act, 1872

UK Evidence Act, 1851

प्रमाणको भार

रमादेवी पराजुली •
डा. सुर्यप्रसाद पौडेल •

१. परिचय :

प्रमाणको भार सम्बन्धी व्यवस्था प्रमाण कानूनको केन्द्रीय विषय हो । शाब्दिक उत्पत्तिको दृष्टिले हेर्दा प्रमाणको भार (Burden of Proof) भन्ने शब्दावली ल्याटिन भाषाको “*Onus Probandi*” बाट आएको हो । जसको अर्थ The obligation to prove an assertion अर्थात आफ्नो कुरा पुष्टी गर्ने दायित्व भन्ने हुन्छ । न्यायिक कारवाही र निष्कर्षको आधारको रूपमा रहने प्रमाण कुन पक्षले कसरी पुऱ्याउने भनी दायित्व निर्धारण गर्नु नै प्रमाणको भार निश्चित गर्नु हो । मुद्दाको विवादित तथ्यलाई प्रमाणित वा अप्रमाणित गर्ने पक्ष माथी रहने दायित्व नै प्रमाणको भार हो (Burden of proof can be define the duty placed upon a party to prove or disprove disputed fact)^१। Walker & Walker ले कुनै तथ्य वा तथ्यहरूलाई प्रमाणित गर्ने कर्तव्य वा अभिभारालाई प्रमाणको भार (Burden of proof means the obligation of proving a factor facts) भनेका छन् । सारमा अदालतमा प्रस्तुत भएका दावी वा जिकिरका सम्बन्धमा प्रमाण पेश गरी कुनै तथ्य वा तथ्यहरू वारे अदालतलाई विश्वास दिलाउने दायित्व को कस्को हुने भन्ने निर्धारणको विषय नै प्रमाणको भार हो । अदालतमा प्रस्तुत भएका दावी वा जिकिर को कसले प्रमाण जुटाएर अदालतलाई विश्वास दिलाउने भन्ने सिद्धान्त प्रमाणको भारको सिद्धान्त हो ।^२

प्रमाणको भार सम्बन्धी सिद्धान्त “जसले जे कुरा भन्छ उसले नै प्रमाणित गर्नुपर्छ (*Ei qui affirmat non ei qui negat*), आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न सक्षम वा जागरुक व्यक्तिलाई अदालतले सहयोग गर्छ (*Peus excipiendo fit actor*) र आफ्नो रक्षा गर्न असमर्थ वा उदासिन व्यक्तिलाई कानूनले सहयोग गर्न सक्दैन (*Potio est conditiodam damts*) भन्ने रोमन सूक्तिबाट प्रभावित र विकसित भएको मानिन्छ । Woodroffe and AmeerAli ले प्रमाणको भारका सम्बन्धमा जसले सावित गर्न नसके मुद्दा हार्दछ उसैमा सावित गर्ने भार रहन्छ (The strict meaning of the term onus probandi is this: that if no evidence is given by the party or whom the burden is cast, the issue must be found against him) भनी उल्लेख गरेका छन् ।^३ कसैले अदालतमा विवाद लैजान्छ भने प्रमाण सहित आफ्नो कुरालाई पुष्ट्याई गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई प्रमाणको भारको सिद्धान्तले स्थापित गरेको छ । प्रमाणको भार जुन पक्षमाथि रहन्छ सोही पक्षले आफुले स्थापित गर्न खोजेको कुरा पुष्टि गर्नु पर्ने विषयलाई प्रमाण सहित स्थापित गर्न सक्नु पर्दछ । अदालतमा कुनै व्यक्ति न्याय माग्न जान्छ भने त्यससँगै आफ्नो कुरा स्थापित गर्नको

◆ सहन्यायाधिवक्ता ♥ उपन्यायाधिवक्ता

१ <http://www.Law.Jrank.org> (हेरिएको मिति २०७७।२५)

२ श्यामकुमार भट्टराई, (सम्पादक)(२०७५), न्याय प्रशासनका आयमहरु (दोस्रो संस्करण) काठमाडौं:सोपान मासिक पृ.४०२,

३ प्रकाश वस्ती (२०५३) प्रमाण कानून (चौथो संस्करण), काठमाण्डौं: पैरवी प्रकाशन पृ.१५०

लागि आवश्यक प्रमाण समेत पेश गर्न सक्नु पर्दछ। विना प्रमाण अदालतको प्रवेश निरर्थक हुने हुनाले आफ्नो दावी सत्य हो भनी प्रमाणका आधारमा अदालतलाई विश्वस्त पार्नु आवश्यक हुन्छ। प्रमाणको भार रहेको पक्षले प्रमाण सहित आफ्नो कुरा प्रमाणित गर्न नसकेमा सो पक्षले अपेक्षा गरे भन्दा फरक न्यायिक निष्कर्ष आउन सक्दछ। त्यसैले कुनै पनि विचाराधिन विवादित विषयको सम्बन्धमा न्यायिक निष्कर्षमा पुग्न प्रमाणको भार सम्बन्धी व्यवस्थाको महत्वपूर्ण स्थान रहन्छ।

प्रमाण तथा सबुदका सम्बन्धमा अभियोजनात्मक र अन्वेषणात्मक पद्धतिमा परस्पर फरक मान्यताहरू रहेको पाइन्छ। हामीले अवलम्बन गरेको न्यायिक पद्धति मूलतः अभियोजनात्मक भएकोले यसै प्रणालीको मान्यताका आधारमा यहाँ प्रमाणको भारका विविध पक्षका वारेमा चर्चा गरिएको छ। अभियोजनात्मक प्रणालीमा फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तको अभियोग पुष्टि गर्ने भार वादी अर्थात् अभियोजक पक्षमा रहन्छ। अभियुक्तले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गरिरहनु पर्दैन। निर्दोषिताको अनुमान प्रमाणको भारसँग अन्तर सम्बन्धित छ। यस पद्धतिमा अदालतको भूमिका तटस्थ र निष्पक्ष हुन्छ। अदालतले प्रस्तुत भएका प्रमाणका आधारमा न्यायिक निष्कर्ष निकाल्छ। अपवादात्मक अवस्थामा बाहेक त्यस्ता प्रमाणहरू अभियोजन पक्षले पेश गर्नु पर्दछ। यदि शंका रहित तवरले वादीले अर्थात् अभियोजन पक्षले प्रतिवादी उपरको अभियोग पुष्टि गर्न सकेमा कसूर स्थापित भै वादी दावी ठहर हुन्छ भने प्रमाणहरूबाट शंकारहित तवरले अभियोग स्थापित हुन नसकेमा प्रतिवादीले सफाई पाउँछ।

फौजदारी मुद्दामा अभियोजन पक्षले अभियुक्त उपरको कसूर पुष्टि गर्नु पर्ने प्रमाणको भार रहने र देवानी मुद्दामा वादी पक्षमाथि आफ्नो दावी पुष्टि गर्नु पर्ने दायित्व रहने व्यवस्था प्रमाण कानूनको सामान्य सिद्धान्तको रूपमा रहेको पाइन्छ। तथापि यो मान्यता निरपेक्ष भने होइन। कतिपय मुद्दाको कारवाहीका चरणमा उत्पन्न विशिष्ट परिस्थिति तथा कुनै खास मुद्दाको प्रकृति र प्रभावका आधारमा विधायिकाले नै विशेष कानूनी व्यवस्था मार्फत प्रतिवादी माथि पनि प्रमाणको भार निर्धारण गर्न सक्दछ।^४ यति हुँदाहुँदै पनि अभियोजनात्मक कानूनी पद्धतिमा प्रतिवादी माथि प्रमाणको भार रहने व्यवस्था विशेष वा अपवादात्मक अवस्था मात्रै हो सामान्य नियम होइन।

देवानी तथा फौजदारी दुवै प्रकारका मुद्दाहरूमा प्रमाणको भार दावीकर्तामा रहने भएता पनि प्रमाणको भारको स्तर सम्बन्धी मान्यता फरक रहेको पाइन्छ। देवानी मुद्दामा प्रमाणको बाहुल्यताको सिद्धान्तलाई (Principle of preponderance of evidence) अवलम्बन गरिन्छ अर्थात् संभावनाको सन्तुलन (Balance of probabilities) को आधारमा निर्णय गरिन्छ। जसको पक्षमा प्रमाणको तराजु ढल्किन्छ उसैले मुद्दामा सफलता प्राप्त गर्दछ, तर फौजदारी मुद्दामा Beyond reasonable doubt को सिद्धान्त अवलम्बन गरिन्छ। अर्थात् शंकारहित तवरले वादीले प्रतिवादी उपरको आरोप शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नु पर्दछ।^५ फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको बाहुल्यता मात्रै अभियुक्त उपरको कसूर पुष्टि हुन पर्याप्त मानिदैन। अभियुक्तको कसूरमा संलग्नता रहेकोमा अदालत वा न्यायकर्ता शंकारहित रूपमा निश्चित वा विश्वस्त हुनुपर्दछ। कुनै पनि संदेह वा शंकाको स्थितिमा अभियुक्तलाई दोषी करार गर्न

४ सरकारी वकील दिग्दर्शन (२०६३), काठमाण्डौ: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय पृ.१५४

५ <http://www.Law.Jrank.org> (हेरिएको मिति २०७१।२५)

सकिदैन । मानवधिकार र जीवन स्वतन्त्रताको रक्षाको दर्शनलाई आत्मसात गरी अनाहकमा वा कुनै पनि शंकाको स्थितिमा कसैले पनि फौजदारी दायित्वका कारण नागरिक तथा जीवनको स्वतन्त्रता सम्बन्धी हकहरूबाट वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने उदेश्यले नै फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार वादीमा रहने र प्रतिवादी उपरको अभियोग शंका रहित तवरले पुष्टि हुनु पर्ने मान्यताको विकास भएको हो । वर्तमान सन्दर्भमा, विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी सम्झौता र राष्ट्रिय कानूनी प्रवन्धहरू मार्फत व्यक्ति तथा नागरिकका मानव अधिकार र नागरिक अधिकारहरूको रक्षा गर्ने आम प्रचलन रहेको छ । यसरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून मार्फत व्यवस्था गरिएका हक अधिकारको व्यावहारिक प्रचलनका क्रममा न्यायिक निरूपणका सन्दर्भमा प्रमाणको भार सम्बन्धि उल्लेखित सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिन्छ ।

२. प्रमाणको भारको वर्गीकरण

प्रमाणको भारको प्रकृति तथा स्वरूपका आधारमा यसलाई विभिन्न रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ । प्रमाण कानूनको अध्ययनका सन्दर्भमा प्रख्यात विद्वान Walker & walker ले प्रमाणको भार सम्बन्धी गरेको वर्गीकरण निकै स्वीकार्य मानिएको छ । उनले प्रमाणको भारलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरेका छन्^{१६}

(क) सामान्य प्रमाणको भार (General Burden of Proof)

सामान्यतया प्रमाणको भार सदैव दावीकर्ता वा वादी पक्षमा रहन्छ । जसले विवाद लिएर अदालत जान्छ उसले नै विवादको विषयमा रहेको आफ्नो दावी पुष्टि हुने प्रमाण पेश गर्नु पर्ने कानूनी दायित्व रहने भएकोले यस प्रकारको भारलाई प्रमाणको कानूनी भार (legal burden of proof) भनिन्छ । मुद्दाको शुरु देखि अन्तिम सम्म प्रत्येक चरणमा यस प्रकारको प्रमाणको भार वादी वा अभियोजन पक्षमा नै रहने र यस्तो प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्न नसक्ने भएकोले सामान्य प्रमाणको भारलाई सर्न नसक्ने प्रमाणको भार (non transferable burden of proof) पनि भनिन्छ । मुद्दाको कारवाही, प्रमाणको प्रस्तुतिकरण र न्यायिक निष्कर्षलाई यस सिद्धान्तले सदैव निर्देशित गर्दछ । उदाहरणार्थ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ र दफा २६ मा गरिएको प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ ।

(ख) विशेष प्रमाणको भार (Specific Burden of Proof)

यो विशेष अभिभारा मुद्दामा देखिएको कुनै विशेष तथ्यलाई प्रमाणित गर्ने दायित्वसँग सम्बन्धित हुन्छ । विवादको विषयमा उल्लेख गरिएको कुनै खास तथ्यको अस्तित्व बारे जिकिर लिने पक्षमाथि उक्त आफ्नो खास जिकिर पुष्टि गर्ने प्रमाणको दायित्व रहन्छ । उदाहरणको लागि कुनै कर्तव्य ज्यान सम्बन्धी मुद्दामा ज्यान मारेको भनी प्रतिवादी बनाइएको व्यक्तिले घटना घटेको तर उक्त वारदातका समयमा आफू वारदात स्थलमा नभै अन्यत्रै रहेको जिकिर लिन्छ भने त्यस प्रकारको अन्यत्रै रहेको भन्ने (एलिभि) जिकिर पुष्टि गर्ने प्रमाणको भार उक्त व्यक्ति माथि नै रहन्छ । यसरी मुद्दाका सन्दर्भमा सृजित विशेष परिस्थिति वा तथ्यका सम्बन्धमा उक्त तथ्यको अस्तित्वका बारेमा जिकिर लिने व्यक्तिले प्रमाणबाट आफ्नो जिकिरको पुष्टि गर्नु पर्ने दायित्वसँग विशेष प्रमाणको भार सम्बन्धित रहेको हुन्छ । वास्तवमा

मुद्दामा उत्पन्न विशेष परिस्थिति वा तथ्यका कारण एक पक्षबाट प्रमाणको भार अर्को पक्षमा सर्ने भएकोले यस प्रकारको प्रमाणको भारलाई सर्न सक्ने प्रमाणको भार (transferable burden) को रूपमा समेत नामाकरण गर्ने गरिन्छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २७ देखि दफा ३३ सम्मका व्यवस्थालाई यस अन्तर्गत वर्गिकरण गर्न सकिन्छ।

(ग) प्रमाण पुऱ्याउने अभिभारा (evidential burden of proof) सामान्य वा विशेष अभिभारा पूरा गर्ने क्रममा देखा पर्ने तथ्यहरूलाई आवश्यक प्रमाण पुऱ्याई स्थापित गर्ने भार त्यस्तो सामान्य वा विशेष भार पूरा गर्नु पक्ष उपर नै रहन्छ। प्रमाणको भार वहन गर्ने पक्षले प्रमाण पेश गर्ने यस प्रक्रियालाई नै प्रमाण पुऱ्याउने अभिभारा भनिन्छ।

उपरोक्त वर्गिकरणका अतिरिक्त सामान्य नियम (general rule) र अपवादको नियम (exceptional rule) को रूपमा पनि प्रमाणको भारलाई वर्गिकरण गर्न सकिन्छ। प्रमाणको भार सम्बन्धी सामान्य नियमानुसार प्रमाणको भार जहिले पनि वादी वा दावी कर्तामा हुन्छ। यस प्रकारको प्रमाणको दायित्व प्रतिवादीमा सर्न सक्दैन। अपवादको नियमानुसार भने मुद्दाको अवस्था प्रकृति अथवा मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा कुनै नयाँ तथ्य वा जिकिर आएमा तत्सम्बन्धमा प्रमाण पेश गर्ने दायित्व सम्बन्धित पक्षको हुन्छ। यसरी प्रमाणको भार एक पक्षबाट अर्को पक्षमा सर्ने वा वादी पक्षको मात्र नभै अवस्था अनुसार प्रतिवादीले समेत प्रमाण पेश गर्नु पर्ने भएकोले सामान्य नियमको भन्दा नितान्त भिन्न नियमको रूपमा यो अपवादको नियम रहेको छ। माथि उल्लेख गरिए जस्तै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २७ देखि दफा ३३ सम्मका व्यवस्था, लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १२, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० र मानव वेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ९ को व्यवस्थालाई प्रमाणको भार सम्बन्धी अपवादात्मक नियमको रूपमा रहेका छन्। नेपालको सन्दर्भमा प्रमाणका भार सम्बन्धमा गरिएका विभिन्न व्यवस्थाका वारेमा यस आलेखको छुट्टै उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ।

३. कठोर दायित्वको सिद्धान्त

फौजदारी कानूनमा कसूर स्थापित हुनको लागि दोषी मनसाय र अपराधिक कार्य दुवैको विद्यमानता हुनु पर्दछ। अपराधिक मनोभवनाको अभावमा अपराध हुन सक्दैन भन्ने फौजदारी कानूनको सामान्य सिद्धान्तको अपवादको रूपमा कठोर दायित्वको सिद्धान्त रहेको छ। सामान्यतया कुनै पनि अपराध हुनको लागि त्यस्तो क्रियाकलापमा मानसिक तत्वको उपस्थिति हुनु जरूरी मानिने भएता पनि कठोर दायित्वको सिद्धान्त लागू हुने मुद्दाहरूमा अपराधमा व्यक्तिको संलग्नता पुष्टी हुनु नै कसूरदार कायम गर्नको लागि पर्याप्त मानिन्छ। यस्तो अवस्थामा अभियुक्तको मनासाय थियो वा थिएन भनी विचार गरिदैन। यसरी कठोर दायित्वको सिद्धान्त लागू हुने मुद्दाहरूमा गल्टी वा तथ्यको भ्रमका कारण अपराध घटेको भन्ने आधारमा अभियुक्तले अपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउँन सक्दैन। विशेषतः व्यक्ति, समाज र राष्ट्रलाई गम्भिर दुष्प्रभाव पार्ने दुर्लभ वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध लागू औषध, मानव वेचबिखन, सम्पत्ति शुद्धिकरण तथा भ्रष्टाचार सम्बन्धी मुद्दाहरूमा कठोर दायित्वको सिद्धान्तलाई

अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । यस्ता प्रकारका अपराधहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूको सो अपराध घटाउन निजहरूको मनासाय थियो थिएन भन्ने कुरालाई नभई निजहरूको कसूरमा संलग्नता छ छैन ? भन्ने प्रश्नलाई महत्व दिइन्छ । प्रमाणको भारको सिद्धान्तको प्रयोग पनि कठोर दायित्वको सिद्धान्त लागु हुने फौजदारी मुद्दाको हकमा अपवादको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । कठोर दायित्वको सिद्धान्त लागु हुने मुद्दाहरूमा जसरी अपराधिक मनसाय हेरिदैन त्यसरी नै प्रमाणको भारको अपवादात्मक व्यवस्थाको प्रयोग गरिन्छ र आफ्नो निर्दोषिता पुष्टि गर्ने दायित्व प्रतिवादीमा रहन्छ । केही गम्भिर तथा जघन्य मुद्दाका अभियुक्तहरूले फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार अभियोजन पक्षमा रहने र प्रतिवादी उपरको अभियोग शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नु पर्ने शंकाको लाभ प्रतिवादीलाई हुने भन्ने फौजदारी कानूनको सामान्य सिद्धान्तलाई उन्मुक्तिको माध्यम बनाई पीडित व्यक्ति वा समाजलाई थप प्रताडित नगरुन् र फौजदारी न्यायको मार्गलाई खण्डित गर्न नसक्नु भन्ने उद्देश्यबाट कठोर दायित्वको सिद्धान्त सामान्य सिद्धान्तको अपवादको रूपमा विकसित भएको पाइन्छ ।

यस सम्बन्धमा अभिलेख अदालत समेतको रूपमा रहेको सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकार वि. अर्जुन भोटे भन्ने जीतबहादुर खत्री^७ भएको “लागू औषध” मुद्दामा कुनै चीज वस्तुसँग साथमा फेला पर्नु वा सो चीजवस्तु कसैसँग रहेको कुरा स्थापित हुनु तथ्यगत प्रश्न हो, सबै तथ्यगत विषय कसूर वा अपराध हुन नसक्ने तर कुनै प्रतिबन्धित वस्तु कसैको साथबाट फेला पर्नु नै अपराधिक कार्य (corpus delicti) गरेको प्रमाणित भएको मानिने प्रकृतिका अपराध जसलाई Possessory Crime भनिन्छ, त्यस्ता अपराधमा आपराधिक कार्य स्थापित भएपछि निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीको हुने भनी व्याख्या भएको छ । त्यस्तै सङ्गबहादुर तामाङ वि. नेपाल सरकार भएको^८ अर्को मुद्दामा कानूनले लागू औषधको कसूरलाई Possessory Crime को रूपमा परिभाषित गरी प्रमाणको भार प्रतिवादीमा निहित गरी दिएको र प्रतिवादीले लगाएको ट्रयाकसुटको खल्लीबाट ५ ग्राम लागू औषध खैरो हिरोइन बरामद भएको अवस्थामा निजको अदालतको इन्कारी बयानलाई मात्र आधार मानी अभियोग दावी कसूर निजले गरेको रहेनछ भनी मान्न नमिल्ने व्याख्या भएको पाइन्छ । .

४. प्रमाणको भार सर्ने अवस्था

फौजदारी तथा देवानी दुवै मुद्दाहरूमा सामान्यतया: वादी पक्षमाथि नै प्रमाणको भार रहन्छ । तर खास परिस्थिति, अवस्था, मुद्दाको प्रभाव र प्रकृति समेतका आधारमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा समेत गर्न सक्ने गरी राज्यले कानूनी व्यवस्था गर्न सक्दछन् । मुद्दाको कारवाहीका क्रममा सृजित परिस्थिति तथा कानूनी प्रवन्धबाट नै प्रमाणको भार सर्ने सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि अदालतमा दावीको रूपमा कुनै विवाद लाने पक्षले मुलभूत रूपमा आफूले लिएको दावी पुनै प्रमाण पेश गर्नु पर्दछ । विपक्षीले अर्थात् प्रतिवादीले लिखित रूपमा नै वादीको दावी स्वीकार गरेमा र निजको स्वीकारोक्ति तथ्यपरक देखिएमा सामान्यतया: थप प्रमाण बुझ्न आवश्यक ठानिदैन । तर

७ ने.का.प. २०६९ अंक ११ नि.नं.८९२३

८ ने.का.प. २०७५ अंक ८ नि.नं.१००६७

कतिपय अवस्थामा वादीको दावी प्रतिवादीले स्वीकारेको आधारमा नै वादी दावी स्वतः स्थापित हुदैन । प्रतिवादीको उक्त स्वीकारोक्ति मुद्दाको घटनाक्रम वा तथ्यसँग मेल नखाएको वा असंगत वा संदेहात्मक वा अप्रसांगिक वा नयाँ तथ्य वा जिकिर देखिएको स्थितिमा अदालतले तत्सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्ने वा कुनै पक्षले लिएको खास जिकिर पुष्टि हुने प्रमाण पेश गर्न संबन्धित पक्षलाई आदेश गर्न सक्दछ र प्रमाणको भार सर्न सक्दछ । कहिले काँही मुद्दामा विभिन्न अवाञ्छित प्रभाव, स्वार्थ वा गलत उद्देश्यले कृत्रिम न्यायिक नतिजाका प्राप्तिका लागि पक्षहरूको मिलेमतोमा असत्य दावी लिने र त्यस्तो दावी स्वीकार गर्न सक्ने सम्भावना पनि रहन्छ । त्यसप्रति न्यायकर्ता सदैव सचेत र सतर्क रहनु पर्दछ र प्रमाणका सन्दर्भमा प्रमाणको भार आवश्यकता अनुसार प्रतिवादीमा पनि सर्न सक्दछ । मुद्दामा दावी लिइएको विषयमा आशिक साबिती भएमा वा नयाँ जिकिर लिएमा त्यस्तो जिकिर पुष्टि गर्नको लागि प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्न सक्छ । उदाहरणका लागि कुनै कर्तव्य ज्यान सम्बन्धी मुद्दाको प्रतिवादीले वारदातमा आफ्नो उपस्थिति नरहेको भनी एलिविको जिकिर लिन्छ भने त्यस अवस्थामा आफ्नो एलिविको जिकिर पुष्टि हुने प्रमाण पेश गर्ने दायित्व त्यस प्रकारको जिकिर लिने व्यक्तिमा नै रहने गरी प्रमाणको भार सरेको मानिन्छ ।

५. कानूनी व्यवस्था

नेपालमा प्रमाण कानूनसंग सम्बन्धित महत्वपूर्ण पक्षहरू समेटी प्रमाण ऐन, २०३१ जारी भै प्रचलनमा छ भने अन्य केही विशेष ऐनहरूमा प्रति प्रमाणको भार सम्बन्धी केही छुट्टै व्यवस्था समेत रहेको पाइन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१, परिच्छेद ४ अन्तर्गत दफा २५ देखि दफा ३३ सम्म भएको प्रमाणको भार सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा, ऐनको दफा २५ मा “फौजदारी मुद्दामा आफ्नो अभियुक्तको कसूर प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार वादीको हुनेछ” भन्ने उल्लेख छ । यसै गरी दफा २६ मा “देवानी मुद्दामा आफ्नो दावी प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार वादीको हुने” व्यवस्था रहेको छ । प्रमाणको भार सम्बन्धी दफा २५ र दफा २६ का उपरोक्त व्यवस्थाहरूले प्रमाणको भार सम्बन्धी सामान्य नियमलाई आत्मसात गरेको र ऐनका दफा २७ देखि दफा ३३ सम्म रहेका व्यवस्थाहरू प्रमाणको भार सम्बन्धी विशेष व्यवस्थाको रूपमा रहेको सन्दर्भ यस अगाडिका प्रकरणहरूमा उल्लेख भै सकेको छ । जहाँ अवस्था अनुसार प्रमाणको भार प्रतिवादी वा वादी पक्षमा सर्न सक्ने व्यवस्था उल्लेख छ । यी व्यवस्थाहरू फौजदारी तथा देवानी मुद्दामा समान रूपमा लागु हुन्छन् । सो ऐनको दफा २७ मा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहने सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था रहेको छ ।

- (१) प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम सजायमा कमी वा छुट हुने वा सजायबाट रिहाइ पाउने कुनै कुराको जिकिर प्रतिवादीले लिएमा सो कुराको प्रमाण पुऱ्याउने भार निजको हुनेछ ।
- (२) प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम वादीलाई दिनु वा बुझाउनु पर्ने कुरा सो कानून बमोजिम दिए वा बुझाएको छ भनी प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीको हुनेछ” ।

उपर्युक्त व्यवस्था बमोजिम कुनै मुद्दाका सन्दर्भमा वादीले कुनै कसूरजन्य काम, कुरा, घटना वा व्यवहारमा प्रतिवादीको संलग्नता वा दायित्व रहेको भनी गरेको दावीमा प्रतिवादीले सोभै इन्कारी मात्रै

नगरी यो यस कारणले कसूरमा वादीको दावी बमोजिमको आफ्नो दायित्व नरहने वा कम दायित्व रहने भन्ने सकारात्मक प्रतिवाद (affirmative defence) वा जिकिर लिएमा सो जिकिरको पुष्टि गर्ने दायित्व प्रतिवादीमा रहन्छ । वास्तवमा प्रतिवादीमा रहेको यो प्रमाणको भार पनि प्रकारान्तरले आफ्नो बनाई आफूले नै प्रमाणित गर्नु पर्ने मान्यताकै अभिव्यक्ति हो ।

यसैगरी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २८ मा “कुनै खास कुरा प्रमाणित गर्ने भार कुनै खास व्यक्तिको हुनेछ भनी कुनै नेपाल कानूनमा व्यवस्था भएकोमा बाहेक त्यस्तो कुरा प्रमाणित गर्ने भार सो कुराको अस्तित्व अदालतमा विश्वास दिलाउने चाहने व्यक्ति माथि नै हुनेछ” भन्ने व्यवस्था छ भने ऐनको दफा २९ मा “यस ऐन बमोजिम अनुमान गरेको कुनै कुरा कुनै पक्षले खण्डन गर्न चाहेमा त्यसको प्रमाण पुराउने भार सोही पक्षको हुने” उल्लेख छ भने दफा ३० मा “कुनै विशेष जानकारीमा रहेको कुरा सो पक्षले नै प्रमाणित गर्नु पर्छ” भन्ने व्यवस्था छ । ऐनको दफा ३१ मा “कुनै कुरा प्रमाणमा लिनलाई पहिले कुनै अर्को कुरा प्रमाणित गर्नु पर्ने रहेछ भने सो अर्को कुरा प्रमाणित गर्ने भार सो पहिलो कुरा प्रमाणमा दिन चाहने पक्ष उपर हुनेछ” भन्ने व्यवस्था छ । यसैगरी दफा ३२ मा कुनै व्यक्ति जीवित छ भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने भारका सम्बन्धमा “कुनै व्यक्ति जीवित छ वा निजको मृत्यु भैसकेको छ भन्ने प्रश्न उठेमा सो व्यक्तिको सम्बन्धमा स्वाभाविक रूपमा जानकारी पाउने व्यक्तिले निजका सम्बन्धामा १२ वर्षदेखि कुनै जानकारी पाएको छैन भन्ने प्रमाणित भएमा निज जीवित छ भन्ने पक्षले नै सो कुरा प्रमाणित गर्नु पर्छ” भन्ने व्यवस्था छ भने दफा ३३ मा कब्जा वा भोग चलनमा रहेको सम्पत्तिको स्वामित्व प्रमाणित गर्ने भारका सम्बन्धमा “कुनै व्यक्तिको कब्जा वा भोग वा चलनमा रहेको सम्पत्ति उपर सो व्यक्तिको स्वामित्व छ वा छैन भन्ने प्रश्न उठेमा सो सम्पत्ति उपर सो व्यक्तिको स्वामित्व छैन भन्ने पक्षले नै सो कुरा प्रमाणित गर्नु पर्छ” भनी देवानी मुद्दामा कब्जा वा भोगचलनमा रहेको सम्पत्तिको स्वामित्व प्रमाणित गर्ने भार सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । यी व्यवस्थाहरूलाई प्रमाणको भार सम्बन्धी विशेष व्यवस्थाका रूपमा लिन सकिन्छ ।

प्रमाण ऐनमा २०७६ सालमा भएको दोस्रो संशोधनले मूल ऐनको दफा २५ मा प्रमाणको भार सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा रहेको “आफ्नो” भन्ने शब्द भिक्की “फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तको कसूर प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार वादीको हुनेछ” भन्ने व्यवस्था कायम रहने गरी र दफा २६ मा “देवानी मुद्दामा आफ्नो दावी प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार वादीको हुने” भन्ने व्यवस्था रहेकोमा “आफ्नो दावी” भन्ने शब्दहरू पछि “वा प्रतिदावी” भन्ने शब्दहरू थपि “देवानी मुद्दामा आफ्नो दावी वा प्रतिदावी प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार वादीको हुने” व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै दफा ३२ मा कुनै व्यक्ति जीवित छ भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने भारका सम्बन्धमा “कुनै व्यक्ति जीवित छ वा निजको मृत्यु भैसकेको छ भन्ने प्रश्न उठेमा सो व्यक्तिको सम्बन्धमा स्वाभाविक रूपमा जानकारी पाउने व्यक्तिले निजका सम्बन्धामा १२ वर्ष देखि कुनै जानकारी पाएको छैन भन्ने प्रमाणित भएमा निज जीवित छ भन्ने पक्षले नै सो कुरा प्रमाणित गर्नु पर्छ” भन्ने व्यवस्था रहेकोमा मूल ऐनको दफा ३२ मा रहेका “१२ वर्ष देखि” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “कानून बमोजिम मृत्यु भएको अनुमान गर्न सक्ने अवधि व्यतित भइसकेपछि पनि” भन्ने शब्दहरू राख्ने गरी “कुनै व्यक्ति जीवित छ वा निजको मृत्यु भैसकेको छ भन्ने प्रश्न उठेमा सो व्यक्तिको सम्बन्धमा

स्वाभाविक रुपमा जानकारी पाउने व्यक्तिले निजका सम्बन्धामा कानून बमोजिम मृत्यु भएको अनुमान गर्न सक्ने अवधि व्यतित भइसकेपछि पनि कुनै जानकारी पाएको छैन भन्ने प्रमाणित भएमा निज जीवित छ भन्ने पक्षले नै सो कुरा प्रमाणित गर्नु पर्छ” भनी संशोधन गरिएको छ ।

नेपालमा विद्यमान प्रचलित फौजदारी कानून मध्ये केही विशेष ऐनमा प्रमाणको भार सम्बन्धी केही विशेष व्यवस्था रहेको छ । लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १२ मा प्रमाणको भार सम्बन्धमा “कुनै व्यक्तिका साथमा कुनै लागू औषध भएको फेला परेमा वा निजले खेती गरेको जग्गामा गाँजा, अफिम वा कोकामो खेती भइरहेको वा सो भएको कुराको प्रमाण फेला परेमा वा कुनै लागू औषधको निर्माण वा उत्पादनको निमित्त चाहिने केही विधि पुगिसकेको कुनै पदार्थ फेला परेमा वा कुनै पदार्थबाट लागू औषध उत्पादन गरिएपछि सो पदार्थको बाँकी रहेको केही कसूर निजको साथमा राखिएको फेला परेमा त्यस्तो पदार्थ निजले सो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम वा जारी गरिएको आदेश बमोजिम प्राप्त गरेको वा राखेको हो भन्ने कुराको प्रमाण निजले पेश गर्नु पर्नेछ । त्यस्तो प्रमाण पेश गर्न नसकेमा र अन्यथा प्रमाणित भएमा बाहेक निजले यस ऐन अन्तर्गत सजाय हुने अपराध गरेको मानिनेछ” भनी प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने व्यवस्था रहेको छ । यसैगरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) मा “प्रचलित कानून बमोजिम सार्वजनिक पद धारण गरेको मानिने राष्ट्र सेवकले प्रचलित कानून बमोजिम पेश गरेको सम्पत्ति विवरण अमिल्दो वा अस्वाभाविक देखिन आएमा वा निजले मनासिव कारण विना अमिल्दोर अस्वभाविक उच्च जीवनस्तर यापन गरेमा वा आफ्नो हैसियत भन्दा बढी कसैलाई दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा वकस दिएको प्रमाणित भएमा त्यस्तो सम्पत्ति के कस्तो स्रोतबाट आर्जन गरेको हो भन्ने कुराको निजले प्रमाणित गर्नु पर्नेछ र नगरेमा त्यस्तो सम्पत्ति गैरकानूनी रुपमा आर्जन गरेको मानिनेछ” भन्ने उल्लेख छ । यसरी यस ऐनमा सार्वजनिक पद धारण गरेको राष्ट्र सेवकमा आफूले आर्जित सम्पतिको स्रोत खुलाई आफ्नो सम्पतिको वैधता पुष्टि गर्न सक्नु पर्ने गरी प्रमाणको भार रहने व्यवस्था छ भने मानव वेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ९ मा “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुराको कसूर गरेको अभियोग लागेकोमा सो कसूर आफूले गरेको छैन भन्ने कुराको प्रमाण निजले नै पुऱ्याउनु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी यस ऐनमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने गरी प्रमाणको भार निर्धारण गरिएको पाइन्छ ।

६. न्यायिक दृष्टिकोण

प्रमाणको भार सम्बन्धमा सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दाको रोहमा प्रतिपादित केही महत्वपूर्ण नजीरहरूलाई तलका प्रकरणहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) **फौजदारी मुद्दामा कसूर प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहने**

रामइस्वर राय यादब समेतवि. नेपाल सरकार भएको^९ कर्तव्य ज्यान मुद्दामा अनुसन्धान तहकिकातको

सिलसिलामा कागज गराइएका व्यक्तिहरू जबसम्म अदालतमा आई आफूले बोलेका कुराहरू खम्बिर हुने गरी बकपत्र गर्दै ननु उक्त प्रमाणहरूलाई ग्राह्य भन्न नसकिने, कुनै पनि हत्याको अपराधिक कार्य प्रमाणित हुनको लागि सो कार्य दुषित मनसाय (*mens rea*) राखी पूर्वयोजना बनाई कार्य (*actus Reus*) गरिएको हुनुपर्दछ । सो कार्यको परिणामको पूर्वजानकारी (*foresightness of consequence*) र परिणाम घटाउने इच्छा (*desire of consequence*) समेत भएको हुनुपर्दछ । कर्तव्य ज्यान मुद्दामा प्रतिवादीहरूद्वारा गरिएको कार्यमा ती चार तत्वहरू रहेका थिए भन्ने कुरा वादी पक्षले नै ती कुरा स्थापित भएको प्रमाणित गर्नुपर्ने । अनुसन्धान तहकिकातको सिलसिलामा कागज गराइएका व्यक्तिहरू जबसम्म अदालतमा आई आफूले बोलेका कुराहरू खम्बिर हुने गरी बकपत्र गर्दै ननु उक्त प्रमाणहरूलाई ग्राह्य भन्न नसकिने” भनी व्याख्या भएको छ ।

बमबहादुर कार्की समेत वि. नेपाल सरकार भएको अर्को^{१०}कर्तव्य ज्यान मुद्दामा “निःसन्देह फौजदारी मुद्दामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले प्रमाणको भार वादीमा रहने कुरा हो, प्रतिवादीहरूलाई आफु विरुद्धको कारवाहीमा चुपचाप बस्ने हक अवश्य छ, तर, चुप नबसी आफ्नो सफाईमा तथ्य व्यक्त गर्ने व्यक्तिका दायित्व पनि सोही प्रमाण ऐनको दफा २७(१) द्वारा अभिनिश्चित छन्, अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्षको कथनलाई इन्कार गरिएको अवस्थामा त्यसका आधार र कारण पनि व्यक्त गर्नु पर्दैन भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ को मनसाय होइन” भनी व्याख्या भएको छ ।

श्री ५ को सरकार वि.मंजु श्रेष्ठ समेत भएको अर्को कर्तव्य ज्यान मुद्दामा समेत^{११}“शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ भन्ने सर्वमान्य फौजदारी न्यायको सिद्धान्त हो, यस सिद्धान्त अनुसार शंकाविहिन तरीकाबाट कसूर प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहन जान्छ, त्यस्तो प्रमाणको भार पुऱ्याउन नसके प्रतिवादीलाई कसूर र स्थितिको लाभ पुग्छ भन्ने हो, प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले मट्टीतेलको सिसिले हानी मट्टीतेल पोखिन गई आगोलाग्न गई मृतकको मृत्यु हुन गएको हो या जाडोको याममा रातको वखत हिटर ताप्दा आगो लाग्न गई मृत्यु हुन गएको हो भन्ने दुवै अवस्था संलग्न प्रमाण परिवन्धबाट संभव हुन सक्ने देखिएको छ, यस्तो द्विविधात्मक स्थितिमा नै शंकाको सुविधाको प्रश्न उठ्ने हुँदा यस मुद्दामा शंकाको सुविधाको आधारमा सफाई दिएको फैसला मनासिव छ” भनी व्याख्या भएको पाइन्छ ।

(ख) एलिबीको जिकिर सम्बन्धमा

एलिविको जिकिर लिने व्यक्तिमा आफ्नो जिकिर पुष्टि गर्नुपर्ने प्रमाणको भार रहन्छ । प्रमाणको भार सम्बन्धी यो महत्वपूर्ण मान्यता हो । यस सम्बन्धमा पनि नेपालको न्यायिक अभ्यासमा सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाहरूका रोहमा महत्वपूर्ण व्याख्या गरेको छ ।

वसन्त परियार समेत वि.नेपाल सरकार भएको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार^{१२} मुद्दामा “प्रतिवादीले वारदातको समयमा आफु घटनास्थलमा नभई अन्यत्र छु भनी *Alibi*को जिकिर लिन्छ भने सो

१० ने.का.प.२०७० अंक ६ नि.नं. ९०२२

११ ने.का.प.२०५७ अंक ८-९ नि.नं. ६९३२

१२ ने.का.प.२०५७ अंक ८-९ नि.नं. ६९३२

जिकिरलाई प्रमाणित गर्ने भार पनि निज अभियुक्त उपर नै रहन्छ, त्यस्तो *Alibi* को जिकिर तथ्यपरक, निश्चयात्मक तथा लिखत प्रमाणबाट समर्थित हुन सके मात्र सो जिकिर लिने व्यक्तिको पक्षमा प्रमाण योग्य हुन सक्ने हुन्छ, सो जिकिर यस्तो निर्विवाद र तथ्यपरक प्रमाणबाट स्थापित हुन नसके त्यस्तो जिकिर लिने व्यक्तिको विरुद्धमा नै प्रमाण लाग्न सक्ने” भनी बोलेको पाइन्छ ।

यसै गरी **दिपक घिमिरे वि.नेपाल सरकार भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दा**^{१३}मा “अन्यत्र स्थलमा रहेको (*Alibi*) जिकिर स्वतन्त्र र तथ्यपूर्ण प्रमाणबाट समर्थित भएमा मात्र प्रमाणको लागि ग्राह्य हुनसक्ने, वारदातको दिन र समयमा आफू घटनास्थलमा उपस्थित नरही अन्यस्थलमा रहेको भनी अन्यत्र स्थल (*Alibi*) को जिकिर लिने व्यक्तिले घटना हुँदाका बखत आफू उपस्थित रहेको भनिएको स्थानबाट घटना भएको स्थानको दूरी (*Distance*) यति धेरै छकिक घटना भएको समयमा घटनास्थलमा उपस्थित हुन असम्भव छ भनी अकाट्य र विवादरहित प्रमाणबाट प्रमाणित गर्नुपर्ने, एकै समयमा एक व्यक्ति दुई ठाउँमा उपस्थित हुन असम्भव छ भनी अभियुक्तले प्रमाणबाट स्थापित गर्न सक्नुपर्ने । अन्यत्र स्थल (*Alibi*) को जिकिर अकाट्य र निर्विवाद प्रमाणबाट स्थापित र प्रमाणित हुन नसकेमा सो जिकिर निजैका विरुद्ध प्रमाण लाग्ने हुन्छ, प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम सजायमा कमी वा छुट हुने वा सजायबाट रिहाई पाउने कुनै कुराको जिकिर प्रतिवादीले लिएमा सो कुराको प्रमाण पुऱ्याउने भार प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २७(१) बमोजिम निज प्रतिवादीको हुने”भनी व्याख्या भएको छ ।

श्री ५ को सरकार वि.ताहिद मिया अंसारी समेत भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा^{१४}“अदालतमा इन्कार रहँदा केही प्रतिवादीहरूले वारदातमा सम्मिलित नरही उक्त समयमा आफु अन्यत्र उपचार गराइ रहेको भनी एलिवि लिएको देखिन्छ, एलिवि लिनेले आफ्नो आधार प्रमाण शंका रहित तवरले खम्वर गराउन सक्नु पर्दछ । एलिवि लिएकै भरले आरोपित कसूरबाट उन्मुक्ति हुने हुँदा, प्रतिवादीहरूले हेल्थ पोष्टमा उपचार गराइ रहेको भनी प्रमाण पेश गरेको देखिन्छ, हेल्थ पोष्टमा सामान्य उपचार सम्म हुने हो, सरकारी अस्पताल सरह शैया सहित उपचार हुने व्यवस्था रहेको प्रमाणित हुनु पर्ने भनी एलिविको जिकीर प्रमाणबाट पुष्टि भएमा माग प्रमाणमा लाग्ने र त्यस्तो जिकिर सहि छ भन्ने पुष्टी गर्ने प्रमाणको भार जिकिर लिने व्यक्तिको नै रहने” भनी प्रस्ट व्याख्या भएको छ ।

(ग) प्रतिवादीमा प्रमाणको भार सम्बन्धी न्यायिक व्याख्या :

“केही खास प्रकृतिका मुद्दाहरूमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने कानूनी व्याख्या रहेता पनि उक्त कानूनी व्यवस्थाको निरपेक्ष र यान्त्रिक व्याख्या गरी त्यस्ता मुद्दाहरूमा पनि प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने व्यवस्था हुँदा वादीले आफ्नो अभियोजन समर्थन गर्ने आधारभूत प्रमाण पेश गर्न नपर्ने भन्ने अर्थ लगाउन नहुने भन्ने न्यायिक दृष्टिकोण विभिन्न मुद्दाको रोहमा सर्वोच्च अदालतबाट व्यक्त भएको पाइन्छ ।

१३ ने.का.प.२०७६ अंक ४ नि.नं. १०२४२

१४ ने.का.प.२०५५ अंक ५ नि.नं. ६५४४

यसै सन्दर्भमा रामबहादुर थापा वि.प्रहरी प्रतिवेदनलेत्री ५ को सरकार^{१५} भएको लागू औषध सम्बन्धी मुद्दामा “प्रत्यक्ष वा परिस्थितिक अर्थात् *Direltur or circumstantial evidence* बाट आफूले लगाएको अभियोगको प्रमाणित गर्ने कानूनी कर्तव्य वादीको हो, लागू औषध सम्बन्धी अपराधमा प्रमाणको भार अभियुक्तमा सारिएको छ भन्दैमा हर अवस्थामा हरेक मुद्दामा वादी आफूले चाँहि केही प्रमाण नजुटाउने केवल आफू समक्षको साविती वयानको भरमा लगाएको अभियोगमा प्रतिवादीले आफू निर्दोष छु भन्ने प्रमाण पुऱ्याउन नसकेकोले दोषी करार हुन्छ भन्ने ऐनको व्यवस्था होइन यस्तो अर्थ हाम्रो फौजदारी न्याय मान्य सिद्धान्त तथा हाम्रो संवैधानिक व्यवस्था एवं मौलिक अधिकार समेतको विपरीत हुने” भनी व्याख्या भएको छ ।

नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङ वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा^{१६} “वादीले लिएको दावीमा नै कानूनले अपराध हुनको लागी अनिवार्य रूपमा चाहिने आवश्यक तत्व (*mandatory constituent elements of crime*) भनी उल्लेख गरेका तत्वहरूको आधार प्रमाणसहित उल्लेख नगरी ती तत्वहरूलाई स्थापित नगरी केवल कसूर गरिएकोले सजाय गरिपाउँ भन्नेसमेत दावी लिएको र अपराधका सम्पूर्ण आवश्यक तत्वहरूको संयोजनात्मक उपस्थिति (*concurrent presence*) नभएको अवस्थामा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहेको भन्ने कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वादीको पूरा नगरेको दायित्व प्रतिवादीले पूरा गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्न नमिल्ने” भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।

यसैगरी **नेपाल सरकार वि.सोनिया भन्ने सानुमाया राई (श्रेष्ठ) भएको मानव बेचिबखन तथा ओसार पसार^{१७}** मुद्दामा “कतिपय विशेष अवस्थामा फौजदारी मुद्दामा पनि प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सार्न सकिने वा प्रतिवादीमा रहने (*shifting of burden of proof to the accused person*) गरी विधायिकी कानून बन्न सक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको पाइन्छ, खासगरी आफूसँग कब्जा (*possession*) मा रहेको वस्तुको वैधता यौनजन्य लगायतका अन्य अपराधमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने गरी कानून निर्माण हुनसक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको पाइने, के कस्तो कार्यबाट के कस्तो कानूनको उल्लङ्घन भई अपराध जनित कार्य भयो र त्यस्तो कार्यमा को कसको के कसरी संलग्नता रहेको छ भन्ने कुरा पनि अभियोजन पक्षले नै शंकारहित तवरले पुष्टि गरेको हुनुपर्छ, विधायिकी कानूनले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा सारेको कारणले अभियोजन पक्षको उक्त दायित्व सीमित वा समाप्त नहुने, आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने काम प्रतिवादीको हुने भए पनि वादी पक्षले आफ्नो अभियुक्त यकिन गर्ने र अनुसन्धानको आधारमा आफूले तयार पारी दायर गरेको अभियोग पत्रमा प्रतिवादीको के कुन कार्य कुन कानूनले निषेध गरेको आपराधिक कार्य हो भनी विधायिकी कानूनले त्यस्तो कसूर स्थापित हुन चाहिने भनी निर्धारण गरेका अपराधका तत्वहरू (*constituent elements of crime*) को विद्यमानता र आवश्यक छ भने तिनीहरूको संयोजनात्मकता (*concurrency*) अनिवार्यरूपमा उल्लेख गरेको हुनुपर्ने । अभियोजन पक्षले प्रतिवादी नै प्रमाणित गर्न

१५ ने.का.प.२०६४ पृ. ३७९ नि.नं. ७८२९

१६ ने.का.प.२०७५ अंक १० नि.नं. १०११८

१७ ने.का.प.२०७५ अंक १ नि.नं. ९५३५

नसकेको अवस्थामा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहेको वा सरेको भन्ने कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वादीले पूरा नगरेको दायित्व प्रतिवादीले पूरा गर्नुपर्ने भन्ने हुन नसक्ने भन्ने व्याख्या भएबाट पनि प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने कानूनी व्यवस्था रहेको आधारमा वादीले आफ्नो अभियोजनको सम्पुष्टि गर्ने दायित्वबाट पन्छिन नमिल्ने” भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादित भएको छ ।

नेपाल सरकार वि. देवेन्द्र डंगोल समेत भएको भ्रष्टाचार मुद्दामा^{१८} “गैर कानूनी सम्पत्ति आर्जनको मुद्दामा अभियोजन पक्षले अभियुक्त (क) सार्वजनिक पद धारणा गरेको मानिने राष्ट्र सेवक हो र (ख) निजसँग निजको वैध आय श्रोतसँग अमिल्दो वा अस्वभाविक सम्पत्ति छ भने मुद्दा हेर्ने निकायलाई देखाउनुपर्छ, अभियोजन पक्षले त्यति गरेको स्तिथिमा निर्दोषिताको प्रमाण प्रतिवादी पक्षले गुजार्नु पर्दछ, अर्थात् उसले अदालतलाई आफूसँग रहे भएको सम्पत्तिको वैधता तर्कसङ्गत रूपमा स्थापित गर्नु पर्ने । गैरकानूनी सम्पत्तिको आर्जनको मुद्दामा घटना विशेषमा आधारित भ्रष्टाचार मुद्दामा जस्तो अभियोग शंकारहित तवरबाट प्रमाणित हुन आवश्यक हुँदैन, यस्ता मुद्दाहरूमा प्रमाणको प्रचुरता (*preponderance of evidence*) कता छ सो हेरी अदालत निर्णय निष्कर्षमा पुग्दछ, यो नै अस्वभाविक सम्पत्तिको आर्जनको मुद्दाको महत्वपूर्ण आयाम हुने भन्ने” व्यवस्था भएको छ ।

गोमा पांचकोटी वि. नेपाल सरकार भएको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार^{१९} मुद्दामा “कतिपय संगिन प्रकृतिका फौजदारी अपराधमा पीडितले समाजमा व्यहोर्नु पर्ने क्षति, अपराधबाट समाजलाई पुग्न जाने असर तथा अपराधलाई निरुत्साहीत गर्न राज्यले निर्वाह गर्नु पर्ने नियन्त्रणकारी भूमिका समेतलाई मध्यनजर गरी प्रमाणको भार आरोपित पक्षलाई नै सार्ने गरी कठोर कानूनी व्यवस्था गर्नु परेको हो, अपराधमा संलग्न पक्ष पेशेवर हुन सक्ने र अपराध बढो योजनाबद्ध एवं संगठित तरिकाले हुन सक्ने र कतिपय संगठित अपराधिक समूहको संलग्नतामा समेत अपराध हुन सक्ने भएकाले अपराधमा संलग्न पक्ष नै पहिचान गर्न कठिन हुन सक्ने परिस्थितिको आँकलन गरेर विधायीकाले कानूनको निर्माण गरेको हो, प्रमाण संकलनका क्रममा हुनसक्ने कतिपय कमजोरीको फाईदा अपराध गर्ने पक्षलाई नपुगोस् भन्ने नै विधायिकी मनसाय हुने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । यसरी यस नजिरमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ले गरेको प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहने (*reverse burden of proof*) व्यवस्थाको औचित्य बारेमा व्याख्या भएको पाइन्छ ।

७. निष्कर्ष:

प्रमाणको भार सम्बन्धी विषय प्रमाण कानूनको अत्यन्तै महत्वपूर्ण भाग हो । अदालत वा न्याय निरूपण गर्ने निकाय समक्ष प्रस्तुत कुनै विवादसँग सम्बन्धित दावी वा जिक्ति पुष्टि गर्ने प्रमाण पेश गर्ने दायित्व निर्धारणको विषय नै प्रमाणको भार हो । कुनै पनि विवादित विषयका सम्बन्धमा न्यायिक निष्कर्षमा पुग्नको निम्ति प्रमाणको आवश्यकता पर्दछ । प्रमाणको अभावमा न्यायिक निष्कर्षमा पुग्न सकिँदैन सो सन्दर्भमा प्रमाण पेश गर्ने दायित्व कुन पक्षमा रहने भन्ने प्रश्न उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । अभियोजनात्मक

१८ ने.का.प.२०७५ अंक १ नि.नं. ९९३२

१९ ने.का.प.२०७२ अंक १ नि.नं. ९३३३

कानूनी प्रणाली अवलम्बन गरिएको हाम्रो जस्तो मुलुकमा प्रमाणको भार वादीमा रहने अर्थात् वादीले नै आफ्नो दावी पुष्टि गर्नु पर्ने मान्यतालाई प्रमाण कानूनले सामान्य नियमको रूपमा आत्मसात गरेको छ । तथापि विशेष प्रकृतिका केही फौजदारी मुद्दाहरूमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने गरी केही अपवादात्मक व्यवस्थाहरू समेत रहेका छन् । लागू औषध, भ्रष्टाचार, मानव वेचविखन तथा ओसारपसार मुद्दा आदिमा कानूनी व्यवस्था मार्फत नै प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने व्यवस्था गरिएको छ । गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा कसूरदारहरूले शंकाको लाभको गलत फाइदा लिन नपाउनु प्रमाणको बन्धनका आधारमा कसूरदारलाई कसूर बमोजिमको अपराधिक दायित्व बहन गराउने अभिप्रायले प्रमाणको भार प्रतिवादी माथि रहने व्यवस्था गरिएको हो । तथापि उपर्युक्त व्यवस्था रहेकै कारणले त्यस्ता मुद्दाहरूमा वादी अर्थात् अभियोजन पक्षले प्रमाण सम्बन्धी कुनै दायित्व नै बहन गर्न नपर्ने भन्ने यान्त्रिक र निरपेक्ष अर्थ गर्न नमिल्ने र वादी पक्षले अभियोजनको औचित्यता वस्तुनिष्ठ आधार सहित पुष्टि गर्ने दायित्व बहन गर्नु पर्ने भन्ने न्यायिक दृष्टिकोण सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दाको रोहमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । देवानी तथा फौजदारी दुवै प्रकारका प्रमाणको भार दावीकर्तामा रहने प्रमाण कानूनको सामान्य सिद्धान्त रहेता पनि प्रमाणको भारको स्तर सम्बन्धी मान्यता फरक रहेको पाइन्छ । देवानी मुद्दामा प्रमाणको बाहुल्यताको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिन्छ अर्थात् संभावनाको सन्तुलन (Balance of Probabilities) को आधारमा निर्णय गरिन्छ तर फौजदारी मुद्दामा शंकाहीन तवरले (beyond resonable doubt) प्रतिवादी उपरको अभियोग पुष्टि गर्नु पर्दछ । नेपालमा प्रमाण ऐन, २०३१ का अतिरिक्त केही विषयगत विशेष ऐनहरूमा समेत मुद्दामा प्रमाणको भार सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाका रोहमा प्रतिपादन गरेको नजीर तथा कानूनी सिद्धान्तहरू समेतले प्रमाणको भार सम्बन्धी व्यवस्थालाई समृद्ध बनाउन योगदान पुऱ्याएको छ ।

प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण र विशेषज्ञको बकपत्र

संजीवराज रेग्मी ♦
सोमकान्ता भण्डारी ♥

१. विषय प्रवेश

कुनै पनि विवादको निरूपण सो विवादसँग सम्बन्धित प्रमाणका आधारमा गरिन्छ। प्रमाण विवादित तथ्यलाई समर्थन वा खण्डित गर्न प्रस्तुत गरिने तथ्य वा चिज वस्तु हो। प्रमाण भनेको विवादका पक्षहरूले आफुले अदालतबाट स्थापित गर्न चाहेको तथ्यको सत्यता स्थापित गर्न वा सो तथ्य अर्को पक्षले लिएको दावी वा जिकिर भन्दा सम्भाव्यताका हिसाबले श्रेष्ठ छ भन्ने कुरा अदालतलाई मनाउन वा विश्वास दिलाउन प्रस्तुत गर्ने भौतिक चिज वस्तु, विशेषज्ञको राय र साक्षी तथा तर्कसम्मत निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्ने परिस्थिति हो।^१

प्रमाण मौखिक, लिखित वा दशीको रूपमा रहेको हुन्छ। जसले विवादित तथ्य र सम्बद्ध विषयलाई प्रमाणित वा खण्डन गर्नमा सहयोग पुऱ्याउँछ। यसरी प्रमाणले मुद्दाको तथ्यलाई प्रमाणित गर्ने वा खण्डन गर्ने कुरालाई बुझाउँदछ। प्रमाणले निर्णयकर्तालाई ठोस निर्णयमा पुग्न सघाउँदछ। अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकार प्राप्त निकाय समक्ष प्रस्तुत विवादित विषयलाई पुष्टि वा खण्डन गर्नका लागि प्रस्तुत गरिने तथ्य, साक्षी वा चिजवस्तु नै प्रमाण हो। अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष प्रस्तुत विवादित विषय प्रमाणित वा खण्डित गर्न मद्दत गर्ने तथ्य, लिखत, दशी वा साक्षीलाई प्रमाण भनिन्छ।

सबुद र प्रमाणलाई समानार्थी रूपमा प्रयोग गरिन्छ। तर यी प्रमाण कानूनका भिन्दाभिन्दै रूप एवं धारणाहरू हुन्। सबुद भनेको कुनै तथ्यको अस्तित्व वा अनस्तित्वका सम्बन्धमा अदालतलाई सन्तुष्ट पार्ने प्रमाणको मूल्य वा गुण हो। प्रमाण भनेको यसको माध्यम मात्र हो। प्रमाण विना सबुद हुँदैन। तर सबै प्रमाण सबुदमा परिणत हुन्छन् नै भन्न सकिँदैन। प्रमाण तब सबुद बन्दछ जब यसको सत्यतामा प्रश्न उठ्ने अवस्था रहँदैन। प्रमाणको सत्यतामा प्रश्न नउठ्ने अवस्था तब रहन्छ जब यसले वैधता प्राप्त गर्दछ।^२ प्रमाणलाई अदालतमा कानूनतः प्रस्तुत गरिसकेपछि अदालतले अवलम्बन गर्नु पर्ने कार्यविधिगत प्रकृया पूरा भएपछि अब प्रमाण सबुदमा परिणत हुन्छ।^३ कार्यविधिको कठोर परीक्षा पार गरेपछि मात्र प्रमाणहरूले सबुदको रूप धारण गर्दछन्। पक्षहरूले प्रस्तुत गरेका प्रमाणलाई कानूनले निर्धारित गरेको प्रक्रियाबाट परीक्षण गरेपछि ती सबुद बन्दछन्।^४ कुनै घटना वा अवस्था तथ्य हो, यसलाई अदालतसम्म लैजाने माध्यम प्रमाण हो। परीक्षण गरिएको प्रमाण सबुद हो। सबुद न्याय

♦ सहन्यायाधिवक्ता ♥ उपन्यायाधिवक्ता

१ रेवतीराज त्रिपाठी, प्रमाण, सबुद तथा सबुदको भारको सिद्धान्त तथा देवानी र फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार, अभियोजन जर्नल, (२०७६), वर्ष २, अंक १, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पृ. ९५।

२ ऐजन

३ प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक कसीमा तथ्य सबुद र प्रमाण, कानून अंक ७५, असार, २०६६ पृ. १०९

४ त्रिपाठी, पूर्वपाद टिप्पणी नं. १, पृ. ९७

निरूपणको आधार हो । तथ्य विना प्रमाण पेश गर्न सकिँदैन भने प्रमाणको प्रस्तुति विना सबुदको कल्पना समेत गर्न सकिँदैन । सबुदको सत्यता उपर अदालतले प्रश्न उठाउँदैन । यसमा भर गरेर नै निर्णयकर्ताले न्यायिक निर्णय दिन्छन् ।

प्रमाण कुनै तथ्य हो जसले व्यक्तिको मस्तिष्कमा कुनै कुराको अस्तित्वका सम्बन्धमा सकारात्मक वा नकारात्मक छाप पार्दछ । तर सबुदमा तर्कसंगतता, स्पष्टता र उपयुक्तता निहित हुन्छ । जसको आधारमा एउटा तर्कपूर्ण निर्णयमा पुग्न सकिन्छ । सबुद प्रमाणसँग आवद्ध मूल्य हो । विष सेवनबाट मानिसको मृत्यु भएको अपराधमा घटनास्थलमा फेला परेको विषको बोतल, मृतक लाश र सोको शव परीक्षण प्रतिवेदन घटनाका प्रमाणहरू हुन् भने शव परीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लिखित मृतकको रगतमा विष फेला परेको भन्ने कुरा र घटनास्थलमा फेला परेको बोतलमा फेला परेको विषको सम्बन्ध देखाउने कुरा अर्थात् एकै प्रकारको विष हो भन्ने कुरा उक्त घटनाको सबुद हो ।^५

प्रमाण ऐन, २०३१ ले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न हुने व्यवस्था गरेको छ ।^६ प्रमाणमा लिन हुने कुराहरूमा पक्षले व्यक्त गरेका कुरा, घटना देख्ने वा पीडित हुने व्यक्ति वा साक्षीले अदालतका समक्ष बकेका कुराहरू, दशी, विद्युतीय प्रमाण, अनुसन्धानबाट संकलित चीज वस्तु तथा सोको परीक्षण गर्ने विशेषज्ञको प्रतिवेदन तथा निजले दिएको राय र अदालत समक्ष बकेका कुरा मानिन्छन् ।^७ सम्बद्धता, विश्वसनीयता र प्रामाणिक मूल्य गरी प्रमाणका तीन मुख्य विशेषताहरू हुन्छन् । तथ्य आफैमा प्रमाण हुँदैन । यसको लागि सो तथ्य विवादको विषयसँग सम्बन्धित हुनु पर्दछ । यो विश्वसनीय हुनु पर्दछ । यसको विश्वसनीयतामा अदालत सन्तुष्ट हुनु पर्दछ । अर्को महत्वपूर्ण कुरा प्रमाणको प्रामाणिक मूल्य (Probative value) विवादित विषयलाई समर्थन वा खण्डन गर्न कति सबल वा सक्षम छ भन्ने पनि हुन्छ । अपराध अनुसन्धानबाट संकलित प्रमाणमा यी तीन विशेषता हुनु पर्दछ । अर्थात् कुनै पनि प्रमाण विधिपूर्वक र आधिकारिक निकाय वा अधिकारीबाट संकलन भएको हुनु पर्दछ, त्यस्तो प्रमाण विवादको विषयसँग सम्बद्ध र प्रामाणिक मूल्य निहित हुनु पर्दछ ।

देवानी तथा फौजदारी मुद्दाको निरूपणमा प्रमाणको उत्तिकै महत्व रहन्छ । तथापि फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनको लागि सो कसूरसँग सम्बन्धित प्रमाण संकलन तथा प्राप्त र ती प्रमाणहरूको वैज्ञानिक परीक्षण अभै महत्वपूर्ण रहन्छ । किनकी फौजदारी न्याय प्रशासन प्रमुख उद्देश्य समाजमा घटित अपराधहरूको प्रभावकारी अनुसन्धान गरी संकलित सबुद प्रमाणका आधारमा अपराधमा दोषी देखिएका व्यक्ति उपर कानून वमोजिम दण्ड सजाय दिलाउनु तथा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नु हो । फौजदारी न्याय प्रशासनको यो उद्देश्य प्रभावकारी, निष्पक्ष तथा वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट प्राप्त वस्तुनिष्ठ प्रमाणमा आधारित अभियोजन प्रकृयाबाट मात्र हासिल हुन सक्दछ । वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ प्रमाण अनुसन्धानको क्रममा नै संकलन गर्नु पर्दछ । प्रभावकारी तथा वैज्ञानिक अनुसन्धानले भौतिक र

५ डी.एन्.ए. विश्लेषण एवं वैज्ञानिक प्रमाण सम्बन्धी कानूनशास्त्र, (२०७०), सेलर्ड, पृ. ५ ।

६ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ ।

७ प्रमाण ऐन, २०३१ को परिच्छेद ३ ।

वैज्ञानिक प्रमाणमा जोड दिन्छ भने यस्ता प्रमाणमा आधारित अभियोजनबाट नै पीडितले न्याय प्राप्त गर्न र पीडकलाई कानून बमोजिम दण्ड सजाय दिलाउन मद्दत हुन सक्छ। वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनबाट नै शंकारहित रूपमा अभियोग पुष्टि हुनसक्ने र निर्दोष र दोषी व्यक्ति छुट्टयाउन मद्दत पुग्दछ। नेपालको विद्यमान प्रमाण कानून र फौजदारी तथा देवानी कार्यविधि संहिताले विवाद निरूपणमा वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ प्रमाणलाई जोड दिएको छ।

२. वैज्ञानिक प्रमाण र यसको महत्व

विधिपूर्वक संकलन गरी सम्बन्धित विशेषज्ञबाट परीक्षण गरिएका भौतिक वा लिखित प्रमाणहरू वैज्ञानिक प्रमाण हुन्। वैज्ञानिक प्रमाण कसैको पक्ष वा विपक्षमा बोल्ने मौखिक प्रमाणको तुलनामा बढी तटस्थ र निष्पक्ष हुन्छ। यो वैज्ञानिक परीक्षणमा आधारित प्रमाण हो। लागू औषध सम्बन्धी कसूरमा वरामद वस्तु लागू औषध हिरोइन हो भन्ने वैज्ञानिक परीक्षणका आधारमा दिएको विशेषज्ञको राय वैज्ञानिक प्रमाणको उदाहरण हो। वैज्ञानिक प्रमाण कम विवादास्पद हुन्छ र सबैले स्वीकार्य गर्न सकिने हुँदा विश्वसनीय मानिन्छ। अर्थात् यसको वैधतामा प्रश्न उठ्दैन।^{१५} वैज्ञानिक प्रमाणले विवादको निरूपण गर्न मद्दत गर्दछ। वैज्ञानिक प्रमाणका बारेमा विशेषज्ञले दिएको रायका आधारमा विवादको निर्णयमा पुग्न सहज हुन्छ।^{१६} यस्ता प्रमाणको विधिपूर्वक प्राप्ति र परीक्षण, परीक्षणको विश्वसनीय विधि र परीक्षण गर्ने विशेषज्ञको योग्यता र विश्लेषणमा आधारित रायले त्यस्तो प्रमाणको विश्वसनीयता दर्शाउँदछ।

विज्ञानको प्रयोग गरी प्राप्त गरिएका र अदालतमा विवाद निरूपणका लागि मान्य हुने प्रमाण वैज्ञानिक प्रमाण हुन्। यी प्रमाणहरू वैज्ञानिक वा विशेषज्ञबाट परीक्षण गरिन्छन् र सामान्यतया: सबै वैज्ञानिक समुदायमा स्वीकार्य हुन्छन्। वैज्ञानिक प्रमाणको उदाहरणका रूपमा डी.एन.ए. विश्लेषण, रौं तथा फाइबर तुलना, औँठाछाप, रगत परीक्षण, लागू औषध परीक्षण, उमेर परीक्षण, आवाज पहिचान आदिलाई लिन सकिन्छ। (Scientific evidence is a evidence obtained by scientific methods and used in court of law. These evidences has been tested by scientists or experts and generally accepted within the relevant scientific community. Common examples of scientific evidence are, DNA analysis, hair and fiber comparisons, fingerprints, blood test, drug test, age estimation and voice identification etc.)

मुद्दामा केवल सम्बद्ध प्रमाण मात्र पेश गर्न सकिन्छ वा स्वीकार्य हुन्छ भन्ने प्रमाण कानूनको पहिलो सिद्धान्त हो। तर कुन प्रमाण सम्बद्ध हो र कुन होइन भन्ने कुरा कानूनको विषय नभएर तर्क (logic) को विषय हो। सर्वोत्तम प्रमाण पेश गर्नु पर्दछ भन्ने दोस्रो सिद्धान्त छ। तर सर्वोत्तम प्रमाण के हो भन्ने कुरा मुद्दा हेर्ने अधिकारिले निर्णय गर्ने विषय हो। यद्यपि मौखिक प्रमाण भन्दा लिखित र भौतिक प्रमाणलाई मुद्दामा ग्राह्य मानिन्छ। मौखिक प्रमाण भनेको पीडित वा साक्षीहरूको भनाई वा उनीहरूले

८ <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2778&context=flr>. (scientific evidence derived from noncontroversial, well-accepted reasoning, a pure reliability rule would suffice, and there would be no question about the validity aspect of relevancy)

९ <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2778&context=flr>.

बोलेका शब्दहरू हुन् । अक्षर, अंक तथा चिन्ह मध्ये सबै वा कुनै एकको माध्यमबाट प्रकट गरिएको, लेखिएको, वर्णन गरिएको विषयलाई लिखित प्रमाण हो । भौतिक प्रमाण भनेका वास्तविक प्रमाण हुन् जसमा स्पर्श वा छुन सकिने चिज वस्तु (Tangible articles) पर्दछन् । जस्तै रौं, औंठाछाप, रगत, वीर्य र शारीरिक पदार्थहरू । यस्ता वस्तुहरू आफैमा प्रमाण हुँदैनन् । तिनीहरूको विधिपूर्वक संकलन गरी वैज्ञानिकबाट परीक्षणबाट अपराध र अभियुक्तसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न सकिनेमा मात्र प्रामाणिक महत्व राख्दछन् ।

३. वैज्ञानिक प्रमाण संकलनको आधार र मान्यता

Locard को Exchange principle अनुसार कुनै पनि व्यक्ति कुनै वातावरणमा प्रवेश गर्दछ भने उसले केही चिज त्यहाँ छोड्छ र केही चिज त्यहाँबाट उसमा समेत सर्दछ । यही सिद्धान्त अनुसार अपराध भएको घटनास्थलमा केही न केही भौतिक प्रमाण विद्यमान हुन्छ र त्यसले अपराधको अनुसन्धान गर्न र अपराध गर्ने व्यक्तिसम्म पुग्न मद्दत गर्दछ भन्ने कुराको ज्ञान वा जानकारी अनुसन्धानकर्तामा हुन्छ भन्ने मानिन्छ । तर त्यस्तो भौतिक प्रमाणको मात्रा र प्रकृति अपराधको परिस्थिति वा परिवेशमा भर पर्दछ । भौतिक प्रमाण भित्र निम्न कुराहरू पर्दछन् :

- रगत, वीर्य खकार वा न्याल जस्ता शरीरबाट निस्केका पदार्थहरू (Biological materials - blood, semen or saliva),
- रेशाहरू (Fibers)
- रंगका अंशहरू (Paint chips)
- सिसा (Glass)
- माटो र विरुवाहरू (Soil and vegetation)
- बल्ले पदार्थ (Accelerants)
- औंठाछापहरू (Fingerprints)
- कपाल वा रौं (Hair)
- डाम वा दवावको चिन्ह (Impression evidence – shoe prints, tire tracks, foot marks or tool marks) आदि ।

कुनै पनि घटनाको बारेमा व्यक्तिको बुझाई र स्मरण अपूर्ण र गलत पनि हुन सक्छ । तर घटनास्थलमा फेला परेको भौतिक प्रमाण वस्तुगत हुन्छ । त्यस्तो प्रमाणको संकलन र त्यसको वैज्ञानिक परीक्षणले अपराध गर्ने व्यक्ति पहिचान गर्न र निजसँग घटित अपराधको सम्बन्ध स्थापित गर्न ठोस आधार तयार गर्दछ । भनिन्छ Physical evidence is objective and when documented, collected and preserved properly may be the only way to reliably place or link someone with a crime scene. तसर्थ

प्रमाणयोग्य चिज वस्तुको पहिचान गर्न, ती चिजवस्तुको संकलन पूर्व र पछि पनि कानूनको उचित प्रक्रिया अवलम्बन गरी ती प्रमाणको संकलन गर्ने, संरक्षण गर्ने र ती प्रमाणलाई समयमै परीक्षणका लागि पठाउने जिम्मेवारी अनुसन्धानकर्ता र यसको लागि उचित निर्देशन गर्ने कार्य अभियोजनकर्ताको हो ।

यस्ता प्रमाणहरू संकलन र संरक्षण गर्दा कानूनले निर्धारण गरेको विधि र प्रकृया अवलम्बन गर्नु पर्दछ । अन्यथा त्यस्तो प्रमाणले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न र प्रमाणको रूप धारण गर्न सक्दैन । साविक सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ७ ले अपराध भएको ठाउँको विवरण, वस्तुस्थिति तथा अपराध वा अपराधीसँग त्यसको सम्बन्ध, अपराध भएको ठाउँ वा त्यसको वरपर लेखिएको वा पाइएको अन्य उल्लेखनीय कुरा खुलाई मुचुल्का तयार गर्ने, अपराध भएको स्थानको, सो ठाउँमा पाइएको औंला, खुट्टाको पाइला वा अन्य महत्वपूर्ण कुराको फोटो लिँदा वा अपराधसँग सम्बन्धित कागजात वा वस्तु फेला पारेमा कब्जा गर्दा वा अपराधसँग सम्बन्धित कुनै पनि घटनास्थल, वरामदी, खानतलासी, लाशजाँच, वस्तुस्थिति वा अपराधसँग सम्बन्धित दशी, वस्तु वा चीज कब्जा गर्दा वा परीक्षणका लागि नमुना लिँदा कम्तीमा दुई जना व्यक्ति र गाउँ विकास समिति/नगरपालिकाको एक जना सदस्य र त्यस्तो सदस्य नभए सरकारी कार्यालयको कर्मचारी, संभव भएसम्म अभियुक्तलाई रोहवरमा राख्नु पर्ने व्यवस्था गरेको थियो ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले घटनास्थलमा देखिएको वा पाइएको हत्केला वा औंला वा पैतालाको चिन्ह, निशाना वा दशीको फोटो लिन सकिने, कसूरको प्रकृतिबाट सम्बन्धित व्यक्तिको रगत, वीर्य, रौं वा अन्य कुनै चीजवस्तु वा डी.एन.ए. वा अन्य कुनै कुरा परीक्षण गर्दा कसूर सम्बन्धी प्रमाण उपलब्ध हुन सक्छ भन्ने लागेमा प्रयोगशाला वा चिकित्सकबाट परीक्षण गराउन सकिने, त्यस्तो वस्तुको नमुना सम्बन्धित व्यक्तिले उपलब्ध गराउनु पर्ने, शव परीक्षण वा लाश जाँच वा अन्य सबुद संकलन गर्दा विशेषज्ञ साथ लिई जान सकिने, विशेषज्ञको टोलीबाट शव परीक्षण गर्न सकिने, अनुसन्धानका सन्दर्भमा आवश्यक देखेमा विशेषज्ञको राय लिन सकिने व्यवस्था गरेको छ ।^{१०}

यसको साथै त्यस्ता प्रमाण संकलन गर्दा तोकिएको अनुसन्धानकर्ताले नै मात्र कानूनले निर्धारण गरेको विधि र प्रकृया अवलम्बन गरेको हुनु पर्दछ । साथै संकलित भौतिक प्रमाणहरू परीक्षण गर्न पठाउँदा अनुसन्धानकर्ताले रितपूर्वक सम्बन्धित विशेषज्ञबाट परीक्षण गर्न पठाउने र प्राप्त राय सहितको प्रतिवेदन संलग्न गरी अभियोजनकर्तालाई उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

५. कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनमा वैज्ञानिक प्रमाण र अभियोजनकर्ताको जिम्मेवारी

कसूरको अनुसन्धान भनेको कुनै पनि अवस्था, वस्तुस्थिति र घटना सम्बन्धमा गरिने व्यवस्थित र वैज्ञानिक अध्ययन वा परीक्षण हो जसको उद्देश्य सत्य तथ्य पत्ता लगाउनु हो । अपराध अनुसन्धानको उद्देश्य भनेको भइसकेको वा भइरहेको वा हुन लागेको अपराधसँग सम्बन्धित प्रमाणहरू संकलन गर्नु

हो र यस अन्तर्गत अपराध, यसको प्रकृति र त्यसमा सम्लग्न अपराधीहरू पत्ता लगाउने उद्देश्यले अपराधसँग सम्बन्धित तथ्यहरूको संकलन, संरक्षण, परीक्षण र विश्लेषण जस्ता कार्यहरू गरिन्छन् । कसूर भएको घटनास्थलको संरक्षण, सो स्थानमा फेला परेका सम्बद्ध चिजहरू कब्जा र वरामद गर्ने र तिनको वैज्ञानिक परीक्षण गर्ने कार्य यसमा समावेश हुन्छन् । वैज्ञानिक प्रमाणको संकलन र परीक्षण तथा ती प्रमाणको कसूरसँगको सम्बद्धताका आधारमा गरिने अभियोजनले मात्र अदालतमा अभियुक्त उपरको अभियोग शंकारहित रूपमा प्रमाणित हुन सक्छ । किनकी फौजदारी मुद्दामा दोषी प्रमाणित गर्ने भार अभियोजनकर्तामा निहित रहने र अभियुक्त उपरको अभियोग शंकारहित तवरबाट प्रमाणित गर्नु पर्ने सर्वमान्य सिद्धान्त रहेको छ । नेपालको फौजदारी तथा प्रमाण कानूनले यी सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको छ । तसर्थ फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान तथा अभियोजन र न्यायिक कारवाहीमा विज्ञानको प्रयोग गरी प्रमाणहरूको संकलन र परीक्षणबाट नै शंकारहित तवरबाट अभियुक्त उपरको अभियोग प्रमाणित गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यताका आधारमा वैज्ञानिक प्रमाणलाई प्रमाण कानूनले मान्यता दिएको हो ।

अपराधको प्रभावकारी र वैज्ञानिक अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन गर्ने, अनुसन्धानबाट संकलित प्रमाणको विश्लेषण गरी फौजदारी मुद्दाको अभियोजन गर्नु र अदालतमा त्यस्ता प्रमाणको परीक्षण गराई मुद्दा प्रतिरक्षा गर्ने जिम्मेवारी अभियोजनकर्तामा हुने हुँदा सफल अभियोजनको लागि आवश्यक भौतिक प्रमाण माग गर्नु अभियोजनकर्ताको जिम्मेवारीको विषय हो । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ तथा प्रमाण ऐन, २०३१ ले गरेको व्यवस्थाको आधारमा सरकारी वकीलको भूमिका निम्न हुने देखिन्छ ।

५.१ सवुद प्रमाण संकलनमा अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन गर्ने

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले अनुसन्धानकर्ताबाट प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले अपराधको अनुसन्धानको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।^{११} यस व्यवस्था अनुसार सरकारी वकीलले प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि अनुसन्धानकर्तासँग आवश्यक परामर्श गरी अपराध अनुसन्धानको कानूनी कार्यविधि र संकलन गर्नु पर्ने प्रमाणको वैधता र संकलन गर्नुपर्ने आवश्यक भौतिक प्रमाण र तिनीहरूको वैज्ञानिक परीक्षण लगायतका विषयमा निर्देशन गर्नु आवश्यक हुन्छ । भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणले मात्र अपराध भएको र सो अपराधमा संलग्न व्यक्तिको कसूर पुष्टि गर्न अभियोजनकर्तालाई मद्दत गर्दछ । तसर्थ भौतिक प्रमाणको रितपूर्वक संकलन गर्ने र विशेषज्ञबाट वैज्ञानिक परीक्षण गर्न लगाउने, शव परीक्षण, भिषेरा जाँच, डिएनए परीक्षण, रगत, वीर्य, हस्ताक्षर लगायत अपराधको प्रकृति अनुसार आवश्यक पर्ने प्रमाण र नमुना संकलन गर्ने कुरामा अभियोजनकर्ताले ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ भने तहकिकात गर्दा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले कुनै विषयमा अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको

राय सल्लाह मागेमा त्यस्तो राय सल्लाह दिनु सरकारी वकीलको कर्तव्य हुन्छ ।^{१२}

यसको उद्देश्य प्रभावकारी रूपमा फौजदारी कसूरको अनुसन्धान गर्न अनुसन्धानकर्तालाई आवश्यक सहयोग, सल्लाह र परामर्श अभियोजनकर्ताबाट प्राप्त हुन सकोस् भन्ने हो । किनकी अभियोजनकर्तालाई प्रमाण संकलन गर्दा के कस्तो कानूनी प्रक्रिया अपनाउनु पर्दछ ? वा कस्तो प्रक्रिया पूरा गरी संकलन गरिएका प्रमाणहरू अदालतमा ग्राह्य हुन्छन् ? अर्थात् प्रमाणको ग्राह्यता र वैज्ञानिक प्रमाणको प्रामाणिक मूल्यका सम्बन्धमा अदालतको दृष्टिकोण के छ भन्ने कुराको जानकारी रहन्छ । साथै भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणको प्रामाणिक महत्व र ग्राह्यता, विशेषज्ञको रायको प्रामाणिक महत्व जस्ता विषयमा अभियोजनकर्तालाई जानकारी रहन्छ । साथै शंकारहित तवरले अभियोग पुष्टि गर्ने प्रमाण अभियोजनकर्ताको लागि आवश्यक पर्दछ । अनुसन्धानकर्ताले पीडित, पीडितको परिवारका सदस्यहरू घटनास्थल वरपरका व्यक्तिहरूसँग आवश्यक सूचना संकलन र घटनास्थल तथा यसको वरपर प्राप्त दशी तथा तथ्यहरूको संकलन र परीक्षण तथा यिनका बीचको तार्किक सम्बन्ध स्थापनाबाट अभियोजनमा सहजता हुन्छ । यी प्रमाण संकलनमा कानूनी प्रक्रियागत त्रुटि नहोस्, के कस्ता प्रमाणहरू आवश्यक छन् भन्ने कुरा यकिन गर्नका लागि तथा पनि सरकारी वकीलको निर्देशन आवश्यक हुन्छ ।

५२ वैज्ञानिक प्रमाण संकलनमा निर्देशनको क्षेत्र

वैज्ञानिक प्रमाण संकलन र परीक्षणका सम्बन्धमा सरकारी वकीलले दिने निर्देशनको क्षेत्र अपराधको प्रकृति, स्थान, यसको गंभीरता, संलग्न व्यक्तिहरू, अपराधको सञ्जाल र कार्यशैली जस्ता कुरामा निर्भर हुन्छ । तथापि निर्देशनले निम्न कुराहरूलाई समेट्नु सान्दर्भिक हुन्छ :

१. घटनास्थलको स्पष्ट चित्रण, घटनास्थल र सो को वरिपरि फेला पर्न सक्ने भौतिक प्रमाणको संकलन र संरक्षणमा ध्यान दिनु पर्ने कुरा,
२. फेला पर्नसक्ने र परेका भौतिक र वस्तुगत प्रमाणको ग्राह्यताका लागि समयमा नै विशेषज्ञबाट परीक्षण गर्न पठाउने र प्राप्त गर्ने कुरा,
३. साक्षी तथा विशेषज्ञ बुझ्ने प्रक्रिया र कुन कुन विषयमा के कुरा सोधपुछ गर्ने र त्यसको प्रामाणिकता स्थापित गर्ने विषय,
४. भौतिक प्रमाणका आधारमा शक्ति व्यक्तिसँग सोधपुछ गर्ने विषय,
५. मानव बेचबिखन, जवरजस्ती करणी, अपहरण तथा शरीरबन्धक जस्ता पीडित नै अपराधको प्रत्यक्ष प्रमाण हुने मुद्दामा पीडितबाट अपराधको सम्बन्धमा सूचना प्राप्त गर्ने कुरा यस अन्तर्गत विदेश लैजाने ल्याउने टिकट, राहादानी, भिषा सम्बन्धी कागजात प्राप्त र परीक्षण गर्ने कुरा,
६. अभियुक्तको वैयक्तिक विवरण, शारीरिक, मानसिक अवस्था, आर्थिक हैसियत र सम्पत्तिको

विवरण, पटके अपराधी भए नभएको र पटक खुल्ने आधारहरू, ठेगाना, टेलिफोन नम्बर, नागरिकता, फोटो, इमेल आदि विवरणको संकलन गर्ने विषय,

७. मुद्दाको प्रकृति अनुसार आवश्यक अन्य कुराहरू,

सिद्धान्ततः अभियोजनकर्तालाई अनुसन्धानबाट संकलित अभियोजनलाई मद्दत गर्ने प्रमाण मात्र अदालतमा पेश गर्ने र नगर्ने भन्ने अधिकार रहन्छ। तर हाम्रो अदालती दृष्टिकोण अनुसार अभियोजनकर्तालाई यो छनौटको अधिकार छैन। सर्वोच्च अदालतबाट पु.स.व.का. नेपालगंज वि. राजु थापा भएको परमादेशको रिट निवेदनमा सरकारी वकीलले आफु समक्ष प्रहरी कार्यालयबाट पेश गरेका मिसिल कागजात मध्ये कुनै कागज मिसिलमा राख्नु नपर्ने देखिएको भनी सम्बन्धित मिसिलबाट त्यस्तो कागज निकाल्न वा मिसिल संलग्न नगर्ने गरी त्यस्तो कुनै तजविजी अधिकार कानूनी व्यवस्थाबाट प्रदान गरेको नदेखिको भन्ने व्याख्या भएको छ।^{१३} तर मुद्दामा असम्बद्ध र प्रतिकूल प्रमाण संकलन भएमा सरकारी वकीलले त्यस्तो कागज वा प्रमाणलाई मिसिलमा संलग्न गरे पनि आफ्नो प्रमाणको रूपमा पेश नगर्न भने सक्दछ।

सरकारी वकीलले प्रमाण संकलनमा निर्देशन गर्नसक्ने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकार वि. धौलिदेवी विष्ट भएको जिउंदो बालक फालेको मुद्दामा अनुसन्धानको क्रममा निर्देशन दिनु अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको कर्तव्य हुने भन्दै अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन निर्देशन आवश्यक भएको कुरामा जोड दिइएको छ।^{१४} उक्त मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले वारदातको प्रकृति अनुसार के कसरी अनुसन्धान गर्नुपर्ने भन्नेतर्फ मार्गदर्शन गर्नु सरकारी वकीलको कर्तव्य हुन आउँछ। कानूनी व्यवस्थामा बाध्यात्मक रूपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए पनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी प्रावधानलाई निष्क्रियताको रूपमा लिन मिल्ने हुँदैन। सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विर्सनु हुँदैन भनेको छ।

५.३ अभियुक्तको बयान लिने

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १६ मा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष सम्बन्धित अभियुक्तको बयान लिने व्यवस्था गरेको छ। अभियुक्तसँग लिइने बयानले अपराध अनुसन्धानका थुप्रै तथ्यहरू स्पष्ट हुन सक्दछन्। फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तले अदालत बाहिर कसूर गरेको स्वीकार गरी गरेको बयानलाई स्वेच्छाले स्वीकारेको र कुनै पनि किसिमको डर, धाक, धम्की विना दिएको भन्ने देखिएको अवस्थामा प्रमाण योग्य हुन्छ।^{१५} अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष गरेको बयान अन्य भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणले समर्थन गरेको भएमा मात्र प्रमाणमा लिन सकिने सिद्धान्त सर्वोच्च अदालतले प्रतिपादन गरेको हुँदा अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष गरेको बयानलाई अन्य

१३ पु.स.व.का. नेपालगंज वि. राजु थापा, मुद्दा: परमादेश, स.अ.वु २०५७, अंक ३, पृ. ९।

१४ ने.का.प. २०६८, अंक ८, निर्णय नं. ८६६८।

१५ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९।

भौतिक तथा वैज्ञानिक प्रमाणले समर्थन गरेकोमा अभियोजनकर्ताले त्यसलाई अभियोग लगाउने आधारका साथै कसूरमा निजको संलग्नता पुष्टि गर्ने प्रमाणको रूपमा अदालतमा प्रस्तुत गर्न सक्दछ। तसर्थ अभियुक्तको बयान लिँदा संकलित प्रमाणसँगको सम्बद्धता र त्यसलाई समर्थन गर्न सक्ने भौतिक प्रमाणका कुरामा विचार गर्नु पर्दछ। त्यस्ता भौतिक प्रमाणहरू कसूरको प्रकृति अनुसार फरक फरक हुन सक्दछन्। तथापि घटनास्थलमा फेला परेका वस्तु तथा घटनास्थलको वस्तुस्थिति, तस्वीर, बरामद दशी वा अन्य वस्तु, औंठाछाप, लाश जाँच, शव परीक्षणमा व्यक्त राय, परीक्षण गरेको वस्तुका सम्बन्धमा दिएको विशेषज्ञको राय लगायतका भौतिक प्रमाण र देख्ने व्यक्तिको कथन आदि हुन सक्दछन्। साथै एक पटक अभियुक्तको बयान लिई सकेपछि संकलन भएका वा परीक्षण भई आएका प्रमाणबाट अभियुक्तको पूर्व बयानबारे पुनः सोधपुछ गर्न र पछि प्राप्त प्रमाणको सन्दर्भमा पनि अभियुक्तसँग बयान लिन सकिन्छ।

५.४ अनुसन्धान प्रतिवेदन सहित प्राप्त प्रमाणको विश्लेषण

संकलित प्रमाणहरूको अध्ययन गरी निश्चित निष्कर्षमा पुग्ने कार्य नै प्रमाणको विश्लेषण हो। अभियोजनकर्ताले अनुसन्धान पछि प्राप्त मिसिल तथा प्रमाण अध्ययन गरी सो आधारमा अपराधका सम्बन्धमा अवधारणा निर्माण गर्दछ। अनुसन्धानकर्ताबाट अनुसन्धान प्रतिवेदन सहित प्राप्त मिसिल अध्ययन गरी सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने सिलसिलामा आवश्यक देखिएमा थप प्रमाण संकलन गर्न अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन गर्न सक्दछ। थप प्रमाण अन्तर्गत अभियोजन गर्न आवश्यक पर्ने र संकलन हुन वा परीक्षण गर्न छुटेका सम्बद्ध प्रमाण प्राप्त गर्ने भन्ने अभिप्राय रहेको देखिन्छ। यसैगरी बरामद गर्नुपर्ने वस्तु बरामद नभएको, परीक्षण गरिनुपर्ने भौतिक प्रमाण परीक्षण नगरिएको वा परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त नभएको वा अभियोजनकर्ताले अनुसन्धानको प्रारम्भमा वा अनुसन्धानको दौरानमा दिएको निर्देशनको पालना नभएको भए सो पालना गर्ने सम्बन्धमा अभियोजनकर्ताले थप निर्देशन दिन सक्दछ। वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाण वेगरको अनुमानमा आधारित अनुसन्धानलाई प्रमाण कानूनले मान्यता दिँदैन र त्यसका आधारमा गरिने अभियोजन दरिलो हुन पनि सक्दैन। अपराधको सत्यता र अपराध गर्ने व्यक्तिको संलग्नता विज्ञानको प्रयोगमा आधारित प्रमाण संकलनबाट धेरै हदसम्म पुष्टि हुन सक्ने हुँदा त्यसका आधारमा गरिने अभियोजन प्रभावकारी बन्न सक्दछ। अभियोजनात्मक पद्धतिमा संकलित प्रमाणमा शंका देखिएमा पनि प्रामाणिकता कमजोर हुने मान्यता रहेको छ। तसर्थ शंकाको गुञ्जायस नरहने गरी प्रमाणको संकलन र त्यसको अभियोजनकर्ताबाट विश्लेषण गर्नु पर्छ। वैधानिक र वैज्ञानिक विधिको प्रयोग गरी संकलित प्रमाणले शंका उब्जाउने सम्भावना कम रहन्छ। तथापि वैज्ञानिक प्रमाण संकलन र परीक्षण यथोचित गर्न सकिएको छैन। अनुसन्धानको क्रममा अपेक्षित रूपमा वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ प्रमाण संकलन हुन सकेको छैन। संकलन भएका प्रमाण पनि कानूनी कार्यविधि र प्रक्रिया पूरा गरी हुन सकेको छैन। साथै प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण हुन नसक्दा अभियोजन पक्षको दावी स्थापित हुन नसकेको अवस्था छ।^{१६}

५.५ विशेषज्ञको रायको विश्लेषण

फौजदारी कसूरमा भौतिक सबुद प्रमाण वा अन्य सम्बद्ध चीजवस्तुको चिकित्सकीय वा विशेषज्ञको परीक्षण र राय प्रतिवेदन फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा महत्वपूर्ण प्रमाण हो । संकलित भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणहरू जस्तो घाजाँच, शव परीक्षण, भिषेरा परीक्षण, डी.एन.ए, रगत, वीर्य, थुक, खकार, वान्ता, लागू औषध, विष, हस्ताक्षर, ल्याप्चे, विवादास्पद लिखत, रौं, खकार, पाइतालाको डाम, कपडा, दिसा पिसाव जस्ता वस्तुको वैज्ञानिक परीक्षण गरी प्राप्त प्रतिवेदनले अभियोजनकर्तालाई सही अभियोजन गर्न तथा अदालतलाई न्याय निरोपण गर्न महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँछ ।

अनुसन्धानको क्रममा संकलित वस्तुहरू वैज्ञानिक परीक्षण विना प्रमाणयोग्य मानिँदैनन् । त्यस्ता वस्तु वा चीजहरूको संकलन, संरक्षण, प्याकिङ, आधिकारिक प्रयोगशालामा परीक्षण गर्ने कुरामा सजगता अपनाउन सकिएको अवस्थामा मात्र त्यसले प्रामाणिक महत्व राख्दछ । दशी प्रमाण, वैज्ञानिक परीक्षण प्रतिवेदन, विशेषज्ञको राय, विद्युतीय प्रमाणलाई विवाद नदेखिएसम्म पुनः परीक्षण नगरी प्रमाणमा लिन सकिने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।^{१७}

५.६ अभियोगपत्रमा वैज्ञानिक प्रमाणको प्रस्तुती

अभियोगपत्रमा अभियोग, अभियोग पुष्टि गर्न पेश गरिने सबुद प्रमाणहरू, साक्षी, विशेषज्ञ, भौतिक चीजवस्तुहरू, दशी प्रमाणहरू र लिखत प्रमाणहरूको प्रष्ट उल्लेखन अभियोजनकर्ताले उल्लेख गर्नु पर्छ । वस्तुनिष्ठ र वैज्ञानिक प्रमाणका आधारमा अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्नु पर्दछ । तिनै प्रमाणको परीक्षण र प्रामाणिकताका आधारमा अदालतले दावी पुष्टि हुने वा नहुने निर्णय गर्दछ । सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा वादी पक्षको साक्षी तथा प्रमाण पेश गर्ने र परीक्षण गर्ने काम सरकारी वकीलले गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।^{१८}

६. वैज्ञानिक प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २१ ले कसूरको प्रकृतिबाट सम्बन्धित व्यक्तिको रगत, वीर्य वा शरीरको कुनै अङ्ग वा अन्य कुनै कुराको जाँच परीक्षण गरिएमा कसूर सम्बन्धी प्रमाण उपलब्ध हुन सक्ने आधार भएमा सरकारी चिकित्सक वा मान्यता प्राप्त प्रयोगशालामा त्यस्तो रगत, वीर्य, डी.एन.ए. वा विद्युतीय सामाग्री अन्य कुनै भौतिक प्रमाण परीक्षण गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । सोही संहिताको दफा २३ ले अपराधसँग सम्बन्धित विषयमा विशेषज्ञको राय लिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । प्रमाण ऐनमा २०७७/०२/२० मा भएको संशोधनले डिजिटल वा विद्युतीय कारोबार तथा विद्युतीय अभिलेखलाई प्रमाणमा लिन सकिने व्यवस्था गरेको छ । साथै सो ऐनको दफा २३ को उपदफा (१) मा विशेषज्ञको राय प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरेको छ । विशेषज्ञको राय वैज्ञानिक तथ्य र विश्लेषणमा आधारित हुने मान्यता र सिद्धान्त अनुसार महत्वपूर्ण प्रमाण मानिन्छ । साविक सरकारी

१७ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ (ख) ।

१८ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को परिच्छेद ११ ।

मुद्दा सम्बन्धी ऐनले डी.एन.ए.परीक्षण गर्ने सम्बन्धमा प्रष्ट कानूनी व्यवस्था गरेको थिएन। डी.एन.ए. का लागि नमुना लिने, डी.एन.ए. बैकको स्थापना, डी.एन.ए. Storage, Disposal, गोप्यता, प्रामाणिक महत्व सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था आवश्यक रहेको सर्वोच्च अदालतले समेत एक फैसलामा उल्लेख गरेको थियो।^{१९} विद्यमान कार्यविधि संहिताले डी.एन.ए. को प्रमाणिकता बारेमा प्रष्ट कानूनी व्यवस्था गरेको छ।

अपराध अनुसन्धानमा यस्ता प्रमाणको संकलन र परीक्षण गर्नुपर्ने कुरामा विवाद छैन। विद्यमान कानूनी संरचनाले पनि यस्तो प्रमाण संकलनमा निषेध गरेको देखिँदैन। गोपनीयताको हक र आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने अभियुक्तको संवैधानिक हक अर्न्तगत आफ्नो विरुद्ध प्रमाण लाग्न सक्ने वस्तु वा पदार्थ अनुसन्धानका लागि परीक्षण गर्न दिन शक्ति व्यक्ति बाध्य हुने वा नहुने भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ। यस सम्बन्धमा भारतमा अपराधको अनुसन्धानमा अभियुक्तको औँठाछाप, रगत, हस्ताक्षर र शरीरको कुनै भाग परीक्षण गर्न सकिने र त्यसले संविधानद्वारा प्रदत्त आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने हकको उल्लंघन नहुने भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको^{२०} पाइन्छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा २१ को उपदफा (२) ले रगत, वीर्य, रौं लगायत वस्तुको नमुना उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित व्यक्तिको कर्तव्य हुने व्यवस्था गरेको हुँदा अपराधको अनुसन्धानमा शक्ति व्यक्तिको रगत लगायतका नमुना सो अपराधको अनुसन्धानको प्रयोजनका लागि अनुसन्धानकर्ताले लिन सक्ने र परीक्षण गराउन सक्ने देखिन्छ।

७. विशेषज्ञ र विशेषज्ञको बकपत्र

सामान्यतया कुनै निश्चित विषयमा औपचारिक शिक्षा, तालिम, सीप, अनुभव र ज्ञान प्राप्त भएको व्यक्तिलाई विशेषज्ञ भन्न सकिन्छ।^{२१} जस्तो: मृतक लाश परीक्षण गर्ने चिकित्सक, विवादित लिखत परीक्षण गर्ने व्यक्ति, औँठाछाप परीक्षण गर्ने व्यक्ति विशेषज्ञ हो। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २३ को उपदफा (१) ले विदेशी कानून, विज्ञान, कला, हस्ताक्षर वा ल्याप्चेका सम्बन्धमा राय यकिन गर्नु परेमा सो सम्बन्धी विशेषज्ञको राय प्रमाणमा लिन मिल्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ। यस अनुसार विशेषज्ञको राय अदालतले प्रमाणमा लिन सक्छ। सोही दफाको स्पष्टीकरणले विशेष अध्ययन, तालिम वा अनुभवबाट कुनै विषयमा विशेष ज्ञान प्राप्त गरेको व्यक्तिलाई विशेषज्ञ मानेको छ। विशेषज्ञले व्यक्त गरेको कुरा वा राय विवादित तथ्य पत्ता लगाउन प्रमाणमा लिन सकिन्छ। विशेषज्ञको राय अदालतले बकपत्र गरी परीक्षण गर्दछ। विशेषज्ञले दिएको रायले अदालतलाई स्वतन्त्रपूर्वक फैसला गर्न सहयोग गर्दछ।^{२२}

विशेषज्ञको राय लिने कुरा सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा अपराध अनुसन्धानको चरण देखि नै रहन्छ। विशेषज्ञलाई कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा आवश्यक ठानेमा अनुसन्धान अधिकारीले साथमा

१९ ने.का.प. २०६८ अकं ३ नि.नं. ८५७८।

२० *Kalu kathi oghad v. state of Bombay* AIR 1961.

२१ <https://www.judges.org/wp-content/uploads/Chapter3-SBBR.pdf>

२२ <https://www.judges.org/wp-content/uploads/Chapter3-SBBR.pdf>

लैजान वा अपराधसँग सम्बन्धित कुनै कुराको सम्बन्धमा राय लिन सक्ने^{२३} तथा मुद्दाको संवेदनशिलता र जटिलताका आधारमा अनुसन्धान अधिकारीले मेडिकल वा अन्य विशेषज्ञहरूको बोर्डबाट राय लिन उपयुक्त ठानी सिफारिस गरेमा नेपाल सरकारले त्यस्तो बोर्ड गठन गर्न सक्ने र सो बोर्डले राय दिनुपर्ने^{२४} कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । यस कानूनी व्यवस्थाले घटनास्थलमा समेत तत्काल विशेषज्ञ जान पाउने र राय दिन सक्ने तथा विशेषज्ञ बोर्डबाट अनुसन्धानमा राय लिन सक्ने देखिन्छ ।

मूलतः विशेषज्ञ मुद्दाका कुनै पक्षका साक्षी होइन् । विवादित घटनाका सम्बन्धमा संकलित प्रमाणका बारेमा आफ्नो विज्ञता सहित राय व्यक्त गर्ने विज्ञ हुन् । विशेषज्ञ भौतिक सबुद प्रमाण वैज्ञानिक रूपमा परीक्षण गर्न विशेष योग्यता, विशेषज्ञता भएका व्यक्ति हुन् । विशेषज्ञको रूपमा राय दिएको विशेषज्ञलाई साक्षी सरह अदालतमा बकपत्र गराइन्छ । विशेष परिस्थिति परी राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञ बाहेक अरु विशेषज्ञलाई बकपत्र गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था समेत गरिएको छ । विशेषज्ञले ज्ञान, विशेषज्ञता र परीक्षणका आधारमा कुनै पनि विषयमा राय दिने भएकाले समान विषयमा अर्को विशेषज्ञबाट राय दिँदा पनि फरक नपर्ने भएकाले यो व्यवस्था राखिएको हो ।^{२५} नेपाल सरकार वादी भएको जघन्य वा गम्भीर कसूर सम्बन्धी कुनै मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा निज लामो अवधि विदेशमा बसी नेपाल आउन नसक्ने भएमा वा अन्य कारणले निजलाई बुझ्न असम्भव भएमा त्यस्तो विशेषज्ञ साक्षी सरहको वा सोभन्दा माथिको समान विषयको विशेषज्ञबाट विशेषज्ञ राय लिन सकिने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।^{२६}

विशेषज्ञको राय प्रमाण योग्य हुनका लागि केही आधारभूत विषयवस्तु हुन आवश्यक छ । सम्बन्धित विषयमा विशेषज्ञता हासिल गरेको र राय दिने कार्य वैज्ञानिक तरिकामा आधारित हुनुपर्ने मान्यता रहेको छ । नेपालको सर्वोच्च अदालतले विशेषज्ञको राय निश्चित, ठोस तथा वैज्ञानिक र रासायनिक परीक्षणबाट निकालिएको निष्कर्षमा आधारित हसनसका अतिरिक्त अदालतमा आई परीक्षण प्रकृत्यामा सामेल भई द्विविधा रहित तरिकाले बकपत्र गरेकोमा प्रमाणमा लिनुपर्ने नजिर प्रतिपादन गरेको छ ।^{२७}

Makita v.Sparawls (२००१) को मुद्दामा अष्ट्रेलियाको New South wales को कोर्ट अफ अपिलले विशेषज्ञको रायमा निम्न तत्वहरू हुनुपर्ने भनेको छ :

- It must be agreed or demonstrated that there is a field of "specialized knowledge."
- The witness demonstrates that by reason of specialized training, study or experience, the witness has become an expert.
- The opinion must be wholly or substantially based on the witness expert knowledge.

२३ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २३ को उपदफा (१) ।

२४ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २३ को उपदफा (५) र (६) ।

२५ रा.न्या.प्र. (२०७०), फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७, दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणी, हरिहरभवन, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. १८० ।

२६ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०२ ।

२७ ने.का.प २०६७, अंक ११, नि.नं. ८५०१ ।

- So far as the opinion is based on the fact 'observed' by the expert, they must be identified admissibly proved by the expert.
- It must be established that the fact on which the opinion is based from a proper foundation for it.
- The opinion of an expert required examination of the scientific or other intellectual basis of the conclusion reached.

फौजदारी मुद्दामा अभियोगपत्र साथ अदालतमा पेश भएका साक्षी, प्रमाण तथा विशेषज्ञको राय लगायतका प्रमाणहरूको अदालतमा परीक्षण नभई प्रमाणयोग्य मानिँदैन। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ ले तहकिकातको क्रममा तयार भएका लिखतमा उल्लेख भएका कुनै कुरा सो कुरा व्यक्त गर्ने व्यक्ति साक्षीको रूपमा अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरेमा प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरेको छ। साथै सोही ऐनको दफा २३ को उपदफा (७) ले विशेषज्ञले व्यक्त गरेको कुनै राय सो विशेषज्ञ साक्षीको रूपमा आफै अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरेमा प्रमाणमा लिन हुन्छ, भन्ने व्यवस्था गरेको छ। तसर्थ अभियोगपत्र साथ अदालतमा पेश भएका साक्षी, विशेषज्ञ र अन्य प्रमाणहरू बकपत्रका माध्यमबाट परीक्षण गरिन्छ। त्यस्ता साक्षीको कथन तथा विशेषज्ञको राय सम्बन्धमा अभियुक्त वा निजको कानून व्यवसायीले जिरह समेत गर्न पाउँछ। यसरी बकपत्र गरी परीक्षण भएपछि मात्र प्रमाणमा ग्राह्य हुनसक्ने अवस्था रहन्छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५२ मा हस्ताक्षर, ल्याप्चे, विदेशी कानून, विज्ञान, रीति रिवाज, कला, वैज्ञानिक वा प्राविधिक रूपमा परीक्षण हुनु पर्ने विषय वा अन्य यस्तै विषय सम्बन्धी कुरा यकिन गर्नुपर्ने हुन आएमा अदालतले त्यस सम्बन्धमा विशेष दक्षता, अनुभव वा तालीम प्राप्त व्यक्तिलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बकाउनु हुने व्यवस्था रहेको छ।

विशेषज्ञको बकपत्र गर्दा अन्य साक्षी बकपत्र गराउँदाको कार्यविधि नै अपनाइन्छ। अभियोजनकर्ताले विशेषज्ञको अदालतले खोजेका दिन प्रस्तुत गरी बकपत्र गराउनु पर्छ। बकपत्रको लागि तोकिएको दिन बकपत्र गर्न विशेषज्ञ उपस्थित हुन नसक्ने व्यहोरा अदालतलाई लिखित जानकारी दिएमा अदालतले उपयुक्त समयमा बकपत्रको लागि उपस्थित हुन आदेश गर्न सक्दछ। साथै नेपाल सरकार वादी भएको जघन्य वा गम्भीर फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा अन्य कुनै कारणले निजलाई बुझ्न सक्ने अवस्था नभएमा र विशेषज्ञलाई नबुझी नहुने भएमा सोही विषयको अर्को विशेषज्ञबाट राय बुझ्न सकिन्छ।^{२८} यसैगरी नेपाल सरकार वादी भएको जघन्य वा गम्भीर कसूर सम्बन्धी कुनै मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा निज लामो अवधि विदेशमा बसी नेपाल आउन नसक्ने भएमा वा अन्य कारणले निजलाई बुझ्न असम्भव भएमा त्यस्तो विशेषज्ञ साक्षी सरहको वा सोभन्दा माथिको समान विषयको विशेषज्ञबाट विशेषज्ञ राय लिन सकिने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ।^{२९}

बकपत्र गराउन अदालतमा प्रस्तुत गर्नु पूर्व विशेषज्ञसँग अभियोजनकर्ताले निजले व्यक्त गरेको रायको

२८ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५२क।

२९ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०२।

बारेमा जानकारी गराउने तथा विशेषज्ञ साक्षीसँग व्यक्त रायका बारेमा प्रष्ट हुने, अदालतमा बकपत्र गर्ने तरिका, संभावित प्रश्न समेतका बारेमा जानकारी दिने र राय व्यक्त गरेको आधार, परीक्षण विधि र सोको विश्वसनीयता बारेमा जानकारी लिन सकेमा बकपत्र गर्न सजिलो हुन्छ। अदालतमा बकपत्र गर्ने दिनको जानकारी पहिले नै विशेषज्ञलाई दिई उपस्थित हुने सूचना गर्नुपर्छ। बकपत्र गराउँदा मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुरामा ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ।

विशेषज्ञको बकपत्र गराउने कुरामा परम्परागत सोचले काम गर्ने गरेको पाइन्छ। सकभर बकपत्रमा नबोलाउने, बोलाए पनि परीक्षण गर्दा सामान्य साक्षी सरह सोधपुछ गर्ने, रायबारे विस्तृत जानकारी नलिने अभ्यास अदालत, अभियोजन र प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीको रहेको छ। यसैगरी विशेषज्ञले अदालतमा बकपत्र गर्न उपस्थित हुने विषयलाई महत्व नदिने, प्रहरी, अदालत र सरकारी वकीलमा विशेषज्ञलाई समयमा अदालतमा उपस्थित हुन जानकारी नगराउने, साक्षी सरह व्यवहार गर्ने जस्तो प्रवृत्ति रहने गरेको छ। यसले एकातिर विशेषज्ञको रायलाई महत्वपूर्ण नठानिएको र वैज्ञानिक प्रमाणलाई मुद्दाको निर्णय गर्ने कुरामा कम महत्व दिने गरेको अवस्था पुष्टि गर्दछ।

विशेषज्ञको राय मात्र मुद्दाको निर्णायक प्रमाण हुन सक्दैन र यसलाई मुद्दाको अन्य तथ्यसँगको सम्बन्धका आधारमा हेर्नुपर्ने हुन्छ। अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताले अपराधको अनुसन्धानमा वैज्ञानिक प्रमाणको संकलन र परीक्षणमा जोड दिन पर्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन। तर वैज्ञानिक प्रमाणको संकलन गर्ने, संरक्षण गर्ने, परीक्षण गर्न पठाउने कुरामा निश्चित विधि र प्रकृया अवलम्बन गर्न भने जरुरी हुन्छ। विशेषज्ञले पनि ठोस, वस्तुगत र वैज्ञानिक आधारमा आधारित रही वैज्ञानिक विश्लेषणका आधारमा राय व्यक्त गर्नुपर्छ। त्यस्तो राय विज्ञानका सिद्धान्तमा आधारित हुनु जरुरी हुन्छ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दामा नेपाल सरकारका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भएका विशेषज्ञ साक्षीलाई राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणीको सरकारी कर्मचारीले कानून बमोजिम पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ।^{३०}

८. वैज्ञानिक प्रमाणको ग्राह्यता

नेपाल कानूनमा वैज्ञानिक प्रमाणलाई फौजदारी तथा देवानी मुद्दामा प्रमाणयोग्य मानिएको छ। तर वैज्ञानिक प्रमाण विवादित विषयवस्तुसँग सम्बद्ध हुनु पर्दछ भने राय दिने विशेषज्ञको योग्यता, ज्ञान, सीप र निजले परीक्षणमा अवलम्बन गरेको विधि वा प्रकृयाको भने महत्व रहन्छ। अदालतले विशेषज्ञको राय प्रमाणमा लिँदा त्यसको भरपर्दो आधारका अलावा मुद्दाको तथ्य र विषयवस्तुसँग सम्बन्धित छ, छैन भनेर विचार गर्नु पर्दछ।

नेपाल सरकार वि.मालती देवी कलवार समेत^{३१} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले शव परीक्षण गर्ने

३० मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ११३।

३१ ने.का.प. २०६४, अंक १२, नि.नं. ७९०८।

विशेषज्ञले मृत्युको कारणमा Asphyxia due to hanging भन्ने राय दिएको अवस्थामा मृतक भुण्डी मरेको भन्ने परिस्थिति बाहेक अन्य स्थितिको कल्पना गरी दोषी ठहर गर्नु प्रमाण सम्बन्धी कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त प्रतिकूल हुन जाने भन्दै विशेषज्ञको शव परीक्षण प्रतिवेदनमा दिएको राय प्रमाण ग्राह्य हुने भनेको छ । यसैगरी नेपाल सरकार वि. केशवप्रसाद घिमिरेको मुद्दामा^{३२} विशेषज्ञलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बुझी निजसँग जिरह गर्ने प्रतिवादीलाई मौका नदिएको अवस्थामा उक्त रायलाई प्रमाणमा लिन नसकिने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

मानिसको मृत्युको सम्बन्धमा सो सम्बन्धी विषयगत विशेषज्ञता हासिल गरेका विशेषज्ञहरूद्वारा गरिएको परीक्षण र त्यसका आधारमा प्रस्तुत गरिएको रायले प्रामाणिक महत्व राख्ने भन्ने व्याख्या नेपाल सरकार वि. मिनबहादुर दर्जीको मुद्दामा^{३३} सर्वोच्च अदालतले गरेको छ । यसैगरी नेपाल सरकार वि. रामबहादुर बस्नेतको मुद्दामा^{३४} प्राविधिक कुरामा सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञको विज्ञतालाई सहजै इन्कार गरिदैन भन्दै विशेषज्ञको राय मिसिल संलग्न प्रमाण वा वस्तुस्थितिसँग मेल नखाने र वारदातबाट स्थापित तथ्य भन्दा पृथक भई शंकास्पद देखिन्छ भने प्रमाण ग्राह्य नहुने भनेको छ । नेपाल सरकार वि. विनय मानन्धर भएको मुद्दामा^{३५} विशेषज्ञको राय प्रतिवेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्त वा अस्पष्ट नभई फटिक भैँ स्वच्छ र अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ भने शंका उपशंका उठाउनु समेत न्यायोचित नहुने व्याख्या भएको छ । बमबहादुर बस्नेत समेत वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा^{३६} विशेषज्ञको राय कुनै पनि प्रमाणले पुष्टि नगरेको अवस्थामा विचारयोग्य नहुने भन्दै विशेषज्ञको राय प्रमाण योग्य हुन संकलित प्रमाण परीक्षण गर्न एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा के कसरी पठाइयो, परीक्षण विधि के कस्तो रह्यो र लासका भीषेरा नमुना समेत सुरक्षित राख्न तथा यो नमुना परिवर्तन नहुने व्यवस्था गर्न के कस्ता प्रक्रिया अपनाइयो भन्ने समेतका आधार खुलाइएको देखिनु पर्ने व्याख्या गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतको न्यायिक व्याख्याका आधारमा विशेषज्ञको राय प्रमाणयोग्य हुन राय दिने विशेषज्ञ योग्य हुनुपर्ने, विशेषज्ञको राय स्पष्ट हुनुपर्ने, बकपत्र गराई अर्को पक्षले जिरह गर्ने अवसर दिएको हुनुपर्ने, प्रमाण वा वस्तुस्थितिसँग मेल नखाने वा वारदातबाट स्थापित तथ्य भन्दा पृथक भई शंकास्पद हुन नहुने जस्ता कुरा महत्वपूर्ण रहने देखिन्छ भने परीक्षणका लागि पठाउने कुरा र परीक्षण गर्दा के कस्तो विधि र प्रकृया अवलम्बन गरियो भन्ने कुरा पनि ग्राह्यताका लागि आवश्यक हुने देखिन्छ ।

९. वैज्ञानिक प्रमाण र विशेषज्ञको बकपत्र सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण

फौजदारी न्याय प्रणालीमा वैज्ञानिक प्रमाणको संकलन हुन सकेमा न्याय सम्पादन कार्य सरल र सहज बन्न सक्छ । निष्पक्ष र प्रभावकारी न्याय संपादनका लागि वैज्ञानिक प्रमाण र सो प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण गरी प्रतिवेदन दिने विशेषज्ञको रायको सहयोग अपरिहार्य हुन्छ । तर विशेषज्ञको

३२ ने.का.प. २०३६, नि.नं. १२५५, पृ.१०८ ।

३३ ने.का.प. २०६५, अंक २, नि.नं. ७९२८ ।

३४ ने.का.प. २०६५, अंक ७ नि.नं. ७९८५ ।

३५ ने.का.प. २०६७, अंक २, नि.नं. ८३११ ।

३६ ने.का.प. २०७० अंक ६, नि.नं. ९०२२ ।

राय Unbiased, Objective..र Infallible हुनुपर्छ भन्ने न्यायिक मान्यता रहेको छ । अदालतले मुद्दाको निर्णय गर्दा विशेषज्ञको राय लिने क्षेत्र विस्तार भएको छ । नाता कायम सम्बन्धी विवादमा विवादित वाबु, आमा र बच्चाको DNA परीक्षणले जैविक सम्बन्धबारे निर्णय गर्न मद्दत गर्दछ । जस्तै: ज्यान मारेको विवादमा कर्तव्यबाट मृत्यु भएको हो होइन भन्ने निक्यौल गर्न शव परीक्षण गर्ने चिकित्सकको राय महत्वपूर्ण हुन सक्छ । ल्याप्चे सहिछाप जाँचबाट सम्बन्धित व्यक्तिको ल्याप्चे हो होइन भन्ने पत्ता लगाउन, नक्कली मुद्रा हो होइन भन्ने यकिन गर्न विशेषज्ञको राय अदालतका लागि मात्र नभई अभियोजन गर्न पनि महत्वपूर्ण हुन्छ ।

विशेषज्ञको रायको प्रामाणिकताका लागि त्यस्तो व्यक्ति विशेषज्ञ हो भन्ने कानूनले निर्धारित गरेको हुनु पर्छ । विशेषज्ञता सम्बन्धी ज्ञान र वैज्ञानिक परीक्षणमा विशेषज्ञको राय आधारित हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण अन्य देशका अदालतले पनि राखेको पाइन्छ (Makita v. Sprawls Australia) । नेपालको सर्वोच्च अदालतले वैज्ञानिक प्रमाण र विशेषज्ञको रायलाई प्रमाणमा लिने सम्बन्धमा केही मुद्दामा राखेको दृष्टिकोणलाई यस प्रकार रहेका छन् :

१. **रेशमलाल वि. प्यारेलाल, (ने.का.प. २०१७ पृ. ३९)**

- हत्या, बलात्कार र विष सम्बन्धी मुद्दामा चिकित्सकीय प्रतिवेदनको कानूनी महत्व रहने । लाशजाँच गर्दा पेटमा पाइएको पदार्थहरू रासायनिक जाँचको लागि बचाएर राख्नुपर्ने ।

२. **श्री ५ को सरकार वि. रेशमी मलाहिनी समेत (ने.का.प.२०३५, अंक १ नि.नं.१२११)**

- घर पछाडि हत्या गर्न प्रयोग गरेको भनिएको रगत लागेको बसिल्ला फेला परेको भन्ने हकमा रगत कहिले लागेको हो र के को रगत हो भन्ने जाँच समेत भएको देखिदैन, यस स्थितिमा प्रहरीका समक्ष गरेको सावित्री बयानको आधारमा मात्र कसूरदार ठहर्‍याउन न्यायोचित नहुने ।

३. **श्री ५ को सरकार वि. केशवप्रसाद घिमिरे, (ने.का.प. २०३६, नि.नं. १२५५, पृ.१०८)**

- विशेषज्ञ भनिएको व्यक्तिलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बुझिएको वा निजसँग जिरह गर्ने प्रतिवादीलाई मौका नदिएको अवस्थामा उक्त रायलाई प्रमाणमा लिनु प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २३ (७) को प्रतिकूल हुने ।

४. **श्री ५ को सरकार वि. विष्णुबहादुर राई, (ने.का.प. २०४६ नि.नं.४००१, पृ.११५८)**

- कृपणमा भएका हस्ताक्षर जाँच गर्ने विशेषज्ञको रायलाई तर्कसंगत रूपमा खण्डन नभएसम्म सो राय प्रमाणमा लिनुपर्ने ।

५. **श्री ५ को सरकार वि. कृष्णहरी खत्री (ने.का.प. २०५६ अंक २ नि.न. ६६७४)**

- वारदातमा प्रयोग भएको कुरोमा पाईएको रौं विधिविज्ञान प्रयोगशालाबाट परीक्षण हुँदा प्रतिवादी कृष्णहरी खत्रीको रौंसँग मिल्नसक्ने भन्ने विशेषज्ञको राय भएतापनि विशेषज्ञले

गरेको बकपत्रमा रौं मा फरक देखिएकोमा प्रष्ट रुपमा फरक भन्न सकिने तर समानता भने किटानी भन्न नसकिने भन्ने उल्लेख भएको र अन्य प्रमाणबाट विशेषज्ञको राय समर्थित नहुँदा सो रायलाई मात्र आधार मानी कसूर ठहर गर्न नसकिने ।

६. श्री ५ को सरकार वि. भिमकला बलाल, (नेकाप २०६० अंक ५.६, नि.नं. ७२२५)

- लाश जाँच मुचुल्कामा घाँटीमा कपडाको रस्सी बाँधिएको उल्लेख भएको र शव परीक्षण प्रतिवेदनमा डाक्टरको रायमा घाँटी कसी (Strangulation) मारिएको भन्ने उल्लेख हुँदा पुनरावेदिका बाहेक अरु कुनै व्यक्तिले नवजात शिशुको घाँटी कसी मार्नुपर्ने स्थिति प्रमाण परिवन्धबाट देखिन नआएको समेत हुँदा अभियोग दावीको कसूरदार ठहर्ने ।

७. नेपाल सरकार वि. मालती देवी कलवार समेत, (ने.का.प. २०६४, अंक १२, नि.नं. ७९०८)

- Viscera को रिपोर्ट समेत लिई सम्बन्धित चिकित्सकद्वारा मृत्युको कारण पहिचान गरिएको विषयलाई शव परीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको प्रारम्भिक विवरणात्मक प्रस्तुतीले अन्यथा गर्न सक्ने अवस्था नहुने ।
- शव परीक्षण प्रतिवेदन (Autopsy Report) स्वयं पूर्ण नरहेको र निष्कर्षमा पुग्नका लागि Viscera परीक्षण अनिवार्य रहेको कुरा मिसिल संलग्न Autopsy Report को अध्ययनबाट देखिन्छ । त्यस्तो अपूर्ण Autopsy Report मा रहेका केही विवरणहरूलाई नै मृत्युको कारणका रूपमा लिन मिल्ने अवस्था हुँदैन र यस्ता नितान्त प्राविधिक विषयमा मनोगत रूपमा भन्दा विशेषज्ञको रायका आधारमा निष्कर्षमा पुगनुपर्ने ।
- शव परीक्षण गर्ने विशेषज्ञले मृत्युको कारणमा Asphyxia due to hanging भन्ने राय दिएको अवस्थामा मृतक भुण्डी मरेको भन्ने परिस्थिति बाहेक अन्य स्थितिको कल्पना गरी कुनै प्रत्यक्ष र अकाट्य प्रमाणको अभावमा दोषी ठहर गर्न प्रमाण सम्बन्धी कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त प्रतिकूल हुन जाने ।

८. नेपाल सरकार वि. मिनबहादुर दर्जी, (नेकाप २०६५, अंक २, नि.नं. ७९२८, पृ. १५८)

- मानिसको मृत्युको सम्बन्धमा सो सम्बन्धी विषयगत विशेषज्ञता हासिल गरेका विशेषज्ञहरूद्वारा गरिएको परीक्षण र त्यसका आधारमा प्रस्तुत गरिएको रायको प्रामाणिक महत्व रहने ।

९. नेपाल सरकार वि. रामबहादुर बस्नेत, (नेकाप २०६५, अंक ७ नि.नं. ७९८५ पूर्ण इजलाश)

- मिसिल संलग्न प्रमाण वा वस्तुस्थितिसँग मेल नखाने विशेषज्ञको राय प्रमाणमा लिन नमिल्ने,
- प्राविधिक कुरामा सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञको विज्ञतालाई सहजै इन्कार गरिँदैन । तर विशेषज्ञको राय मिसिल संलग्न प्रमाण वा वस्तुस्थितिसँग मेल नखाने र वारदातबाट

स्थापित तथ्य भन्दा पृथक भई शंकास्पद देखिन्छ भने अस्विकार गर्न सकिने ।

१०. मगरे खाँ वि. नेपाल सरकार, (ने.का.प. २०६६ अंक १० नि.नं. ८२४३, पृ. १६६७)

- प्रतिवादी मगरे खाँको साथबाट एक पुडिया १०० मि.ग्रा. लागू औषध ब्राउन सुगर बरामद भएकोमा सो बरामद वस्तुको परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त हुनुपूर्व अभियोगपत्र दायर भएकोमा पछि विशेषज्ञको प्रतिवेदन प्राप्त हुँदा बरामद वस्तुमा लागू औषध हिरोईन नभएको भन्ने विशेषज्ञको राय व्यक्त भएको । अदालतले प्रतिवादी मगरे खाँलाई लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १४ (१)(छ)(१) बमोजिम सजाय गर्न नमिल्ने भनी ऐ. ऐनको दफा १७क. बमोजिम अन्य पदार्थको कारोबार गरेको भन्ने आधारमा सजाय ठहर गरेको । फौजदारी मुद्दामा दोषी प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षमा निहित रहेको र वादी पक्षले corpus delecti प्रमाणित गर्नु पर्दछ । फौजदारी मुद्दामा ठोस र शंकारहित प्रमाण पेश गर्नु पर्छ ।

११. अक्षेवर अहिरको मु. स. गर्ने बुद्ध अहिर समेत वि. कुल्लुर अहिर भन्ने जंगबहादुर अहिर, (नेकाप २०६६, अंक १० नि.नं. ८२५०, पृ. १७२७)

- प्रमाणहरूको श्रृंखलामा एउटा प्रमाण डी.एन.ए. परीक्षण पनि हुन सक्छ । तर अन्य प्रमाणहरूकै आधारमा पितृत्वको विषय यकिन गर्न सकिन्छ भने यो परीक्षण गराउन पर्ने बाध्यता अदालतलाई नहुन पनि सक्ने ।
- पक्षले माग गर्दैमा डी.एन.ए.परीक्षण गराउने आदेश दिन अदालत बाध्य हुँदैन । यो परीक्षण माग गर्ने पक्षको भनाई प्रतिकूल राय आयो भने पनि उसले दण्ड जरिवाना समेतका कुनै दायित्व व्यहोर्न नपर्ने हुनाले नाता होइन भन्ने पक्षले मनोविनोद गर्न वा कसैप्रतिको ईवी साँध्न वा महिलाको मानमर्दन गर्न वा सामाजिक तथा पारिवारिक संरचना खलबल्याउनका लागि डी.एन.ए. परीक्षण गर्ने आदेश सहायक नहोस् भन्ने कुरामा अदालत सधैँ सर्तक रहनु पर्ने ।
- विशेषज्ञको रायको महत्व राख्ने डी.एन.ए. परीक्षण प्रतिवेदनले निश्चयात्मक सबुद (Conclusive Proof) को स्थान ग्रहण गर्न भने नसक्ने पनि हुन सक्छ । विशेषज्ञको राय न्यायकर्तालाई न्यायिक निष्कर्ष निकाल्न सघाउ पुऱ्याउने एउटा माध्यम मात्र हो । अन्य प्रत्यक्ष तथा विश्वास गर्न लायक प्रमाणहरूको श्रृंखलाले डी.एन.ए. परीक्षण प्रतिवेदनको प्रतिकूल निष्कर्ष निकाल्दछन् भने न्यायकर्ताले यी प्रमाणहरूको श्रृंखलाका आधारमा उपयुक्त अवधारणा बनाउन सक्ने ।
- संसारमा कुनै पनि कुरा निरपेक्ष हुँदैन भने डी.एन.ए. परीक्षण प्रतिवेदन शत प्रतिशत सत्य हुन्छ भनेर मान्न नसकिने पनि हुन सक्छ । परीक्षण गर्ने संयन्त्र, वातावरण, समय र साधनले सो परीक्षणलाई प्रभाव पार्दै पार्दैनन् भन्ने ठान्नु पनि उचित नहुने ।

१२. नेपाल सरकार वि. विनय मानन्धर, (नेकाप २०६७, अंक २, नि.नं. ८३११, पृ. २००)

- विशेषज्ञको राय प्रतिवेदन यो यति कारणबाट शंकास्पद वा विरोधाभाषयुक्त छ भनी इजलास समक्ष प्रष्टयाउनु पर्ने सम्बन्धित पक्षको दायित्व हुने,
- विशेषज्ञले दिएको प्रतिवेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्त वा अस्पष्ट नभई फटिक भैं स्वच्छ (Crystal Clear) र अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ भने शंका उपशंका उठाउनु समेत न्यायोचित नहुने,
- अपराधलाई प्रमाणित गर्न अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाणका रूपमा अभिन्न अङ्ग मानिने प्रतिवेदनलाई अस्वीकार गर्न अदालतलाई त्यति नै स्पष्ट आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने ।

१३. सितादेवी ठाकुर वि. बुधनी ठाकुर, (ने.का.प. २०६७ अंक ११ नि.न. ८५०१)

- विशेषज्ञको राय वा प्रतिवेदन कुनै कुरा तथ्य वा घटना प्रमाणित गर्न एकलो निर्णायक प्रमाण नभएपनि त्यो महत्वपूर्ण प्रमाण हो । अन्य प्रमाणसँग मिलेमा, साक्षी बकपत्र वा पक्षको भनाईसँग मिल्न भिड्न आएमा विशेषज्ञको प्रतिवेदनले ठोस र निर्णायक प्रमाणको रूप ग्रहण गर्ने ।
- विशेषज्ञको विशेषज्ञता र दक्षता विवादरहित हुनका साथै निजले ठीक, निश्चित, असदिग्ध वा द्विविधाविहिन ढंगले अदालतमा आई बकपत्र पनि गरेको हुनुपर्ने ।

१४. नेपाल सरकार वि. पदमराज खरेल, (स.अ. बुलेटिन २०६७, मंसिर १, पूर्णांक ४४१, पृ. ६)

- मनिसको वयस्कता वा उमेर जाँचको लागि विज्ञानको सहायता लिनपर्ने, उमेर थाहा पाउन निजको शारीरिक विकास, दाँतको विकास, हड्डीको विकास र लक्षण महत्वपूर्ण हुने ।

१५. पदमबहादुर जुगलाली वि. नेपाल सरकार, (ने.का.प. २०६८ अंक २ नि.न. ८५६८)

- मृत शरिर नै सडी गली सकेको र लाश जाँच मुचल्काले मृत्युको कारण भनी विशेषज्ञले उल्लेख गरेको Asphyxia due to strangulation भन्ने शव परीक्षण प्रतिवेदनको रायलाई समर्थन नगरेको, सडेगलेको लाशको भिषेरा परीक्षण समेत गर्नपर्नेमा सो कार्य पूरा नगरी व्यक्त विशेषज्ञको रायमा भर गर्न नसकिने ।
- फौजदारी मुद्दामा दोषी प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षमा निहित रहेको र कसूर शंकारहित तवरबाट पुष्टि प्रमाणित गर्नुपर्ने फौजदारी न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त हो ।

१६. राजीव गुरुड वि. नीता गुरुड, (ने.का.प. २०६८ अंक ३ नि.नं. ८५७८)

- DNA लाई अपराध अनुसन्धान र Paternity test मा विश्वसनीय प्रमाण मान्नु पर्ने ।

- DNA बैंकको स्थापना, DNA Storage, Disposal, गोप्यता, प्रामाणिक महत्व सम्बन्धी कानूनको निर्माण आवश्यक रहेको ।
- DNA को Sample निकाल्ने, Preserve गर्ने, परीक्षण गर्ने र प्रामाणिक महत्व सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

१७. नेपाल सरकार वि. मनकुमारी नेपाली समेत, (ने.का.प.२०६८, अंक १२, नि.नं. ८७२६, पृ. १९६५)

- कर्तव्य ज्यान जस्तो गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी अभियोगमा वैज्ञानिक परीक्षणले स्थापित गरेको तथ्यभन्दा बाहिर गएर मौखिक कथनका भरमा कसैलाई दोषी किटान गर्न नमिल्ने ।
- कसैले कसैलाई हत्या गरेको भनिएको अवस्थामा हत्या भएको भनिएका व्यक्तिको शव नै सबैभन्दा ठूलो प्रमाणका रूपमा रहन्छ । शव फेला परेको अवस्थामा मृत्यु अघि (Antemortem) र मृत्यु पछि (Postmortem) का घाउँचोटहरू र अवस्था समेतको परीक्षण गर्न सकिने र त्यसले मृतकको मृत्युको कारणका बारेमा यथार्थ जानकारी प्राप्त हुने अवस्था रहन्छ । शव फेला पर्न नसकेको अवस्थामा हत्याको अभियोग लागेका व्यक्तिले के कसरी र कहिले हत्या गरेको हो भन्ने तथ्य अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि गर्ने दायित्व वादी पक्षले वहन गर्नुपर्ने ।
- कुनै व्यक्ति विशेषको अप्रमाणित कथनलाई नै सर्वोत्तम प्रमाण मानेर अनुसन्धान कार्यलाई त्यत्तिमै सीमित राख्ने हो भने सत्य कहिल्यै उद्घाटित नहुने अवस्थाको सिर्जना हुन जाने । सुनी थाहा पाएको भन्ने जस्ता अत्यन्त कमजोर प्रमाणलाई आधार बनाएर अन्य प्रमाणको खोजी नगर्ने हो भने अनुसन्धानको कुनै अर्थ रहँदैन र त्यसले अपराध र अपराधीका बारेमा सत्य तथ्यको खुलासा गर्न पनि नसकिने ।

१८. जीवन रिजाल वि. नेपाल सरकार (नेकाप २०६८, अंक ९, नि.नं. ८६९१,)

- चिकित्सकले लेखिदिने उमेर सम्बन्धी प्रतिवेदनलाई विशेषज्ञको रायका रूपमा प्रमाणको वर्गमा राख्न सकिन्छ । अनुमानका आधारमा निकालिने निष्कर्षको वैज्ञानिक परीक्षणबाट पुष्टि हुन आवश्यक हुन्छ । परीक्षण गर्ने चिकित्सकको बकपत्रबाट निजको निष्कर्षमा वैज्ञानिक परीक्षणका आधार देखिदैनन् । अन्य प्रमाणले देखाएको वस्तुस्थिति प्रतिकूलको विशेषज्ञको राय निश्चयात्मक प्रमाण हुन सक्तैन ।

१९. बमबहादुर बस्नेत समेत वि. नेपाल सरकार, (ने.का.प. २०७० अंक ६, नि.नं. ९०२२, पृ. ७७७)

- कुनै पनि प्रमाणले पुष्टि नगर्ने विशेषज्ञको राय विचारयोग्य हुँदैन । विशेषज्ञको राय अदालतको सन्तुष्टिका लागि हो । मिसिल संलग्न प्रत्यक्षदर्शीको कथन, लाशका फोटोहरू, घटनास्थल मुचुल्का तथा स्वयम् प्रतिवादीहरूको कथन समेतका प्रमाणले सिधै इन्कार

गर्ने भीषेरा परीक्षण प्रतिवेदनबाट अदालत भ्रमित हुनुपर्ने अवस्था नहुने ।

- कुनै पनि कुराको परीक्षण गर्न एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पठाइँदा सो परीक्षण गर्न के कसरी पठाइयो, परीक्षण विधि के कस्तो रह्यो र लासका भीषेरा नमुना समेत सुरक्षित राख्न तथा यो नमुना परिवर्तन नहुने व्यवस्था गर्न के कस्ता प्रक्रिया अपनाइयो भन्ने समेतका आधार खुलाइएको देखिनु पर्ने ।
- कुनै पनि राय निरापद हुन सक्तैन । विना आधारको राय अदालतको विचारवस्तु बन्दैन । प्रस्तुत विवादमा मृतकको भीषेरा परीक्षणका विषयमा यस्ता कुनै कुरा खुलाइएको नपाइँदा विशेषज्ञ भनिएको व्यक्तिको फगत रायमा न्यायकर्ता रुमलिन आवश्यक नहुने ।

२०. नेपाल सरकार वि. सनमान नेपाली र काले दमाई, (ने.का.प.२०७०, अंक १०, नि.नं. १०६४)

- घटनाबाट पीडित व्यक्तिले घटनाको तत्कालपछि व्यक्त गरेको कुरा अदालतले प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने,
- आफुलाई बिक्री गरेको ठाउँबाट भागी काठमाडौं आई प्रहरी समक्ष व्यक्त गरेको कुरा अदालतमा सनाखत गरी दिएको र पछि साक्षी सरह अदालतमा उपस्थित भई सोही बमोजिम बकपत्र गरी दिएकोमा निजको सो कथन प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रमाणमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

२१. केदारप्रसाद अर्याल वि. नेपाल सरकार (ने.का.प.२०७४, अंक ९, नि.नं. ९८८०)

- प्रस्तुत मुद्दामा प्रमाणको रूपमा पेश गरिएको सि.डी.बाट देखिएको अन्य दृष्यबाट रिसवत् लिने दिने कार्य भएको तथ्य खुल्न आएको छ । आरोपित कसूर गरेको तथ्य समर्थित हुने व्यहोरा सि.डी. मा रहेको देखिएकाले यसलाई सम्बद्ध प्रमाण होइन भन्न नमिल्ने ।
- सि.डी. लगायत विद्युतीय माध्यमबाट संकलित प्रमाणलाई मुद्दामा प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दैन भन्ने अवश्य होइन । विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको अभूतपूर्व विकास र थपिएका अनेकौ नवीनतम् आयामहरूलाई न्याय निरूपणका सन्दर्भमा अदालतले अनदेखा गर्न नहुने ।

२२. केशव भट्टराई वि.पु.वे.अ. हेटौडा समेत (नेकाप २०७३ अंक ७ नि.नं. १६४१)

- DNA परीक्षण प्रमाण बुझ्ने प्रक्रियाको एउटा क्रम भएको र मुद्दाको विवादको निराकरण गर्नका लागि DNA लगायतका प्रमाण बुझ्न जिल्ला अदालत स्वतन्त्र रहन्छ त्यसमा माथिल्लो अदालतबाट नियन्त्रण गर्ने, बन्देज लगाउने वा त्यस्तो स्वतन्त्रतामा हस्तक्षेप गर्न पनि मिल्दैन । कानून अनुसार कुन प्रमाण बुझ्नु पर्ने वा कुन प्रमाण नबुझ्नु पर्ने भनेर जिल्ला अदालतमा विचाराधिन मुद्दामा नै असर पर्ने गरी रिट क्षेत्रबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन । DNA परीक्षण मुद्दाको सत्यतथ्य पत्ता लगाउने एउटा विधि भई सोको

प्रयोजनका लागि गरिने हुँदा त्यस्तो परीक्षणबाट निवेदक कै विरुद्ध नै प्रमाण हुन जान्छ भनी अनुमान गर्न पनि नमिल्ने हुँदा तायदाती फाँटवारी माग गर्ने आदेश भइसकेको भन्ने एकमात्र आधारमा DNA परीक्षण गर्ने आदेश जिल्ला अदालतबाट गर्ने मिल्दैन भन्ने रिट निवेदन जिकिर कानून सम्मत नदेखिने ।

२३. लक्ष्मी कुमारी वि. मखमलि मिश्र, (नेकाप २०७३ अंक १२ नि.नं. १७२३, पूर्ण इजलास)

- DNA परीक्षण सक्षम विशेषज्ञले गरी वास्तविक व्यक्तिको रगतको नमुना संकलन गरी कुनै प्रकारको मिसावट (Contamination) नभएको रगतको नमुना निकालिएदेखि प्रयोगशालासम्म शंकारहित तवरले Chain of custody सुनिश्चित गरी वा प्राप्त गरी कुनै त्रुटि नगरी परीक्षण र निष्कर्ष निकालेमा यस्तो परीक्षणको निष्कर्ष विश्वसनीय र स्वीकार्य हुनेमा कुनै सन्देह गर्ने ठाउँ रहँदैन र यस्तो परीक्षणलाई अदालतले पनि प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नु नै पर्ने ।
- DNA परीक्षणको वैज्ञानिक पद्धतिले विभिन्न मुद्दाको निराकरणको लागि ठूलो सहयोग गरेको अवस्था पनि छ र यो पद्धतिको उपयोग अदालतले गर्नु पनि पर्दछ तर DNA परीक्षणको आदेश गर्नुपूर्व अदालत अत्यन्त संवेदनशील हुनु पर्दछ । यदि मिसिल संलग्न अन्य ग्राह्य प्रमाणहरूले विवादित नाताको सन्देहरहित निष्कर्षमा पुग्न सकिने अवस्था छ वा प्रमाणमा पेश भएका अन्य मिसिलबाट प्रस्तुत मुद्दाको नाता सम्बन्धी विवाद निराकरण भई अन्तिम भएर बसेको देखिन्छ वा नातामा विवाद उठाउने पक्ष आफ्नो विगतको कार्य वा आचरणले त्यस्तो विवाद उठाउन नपाउने गरी विवन्धित छ भने पक्षले DNA परीक्षणको माग गरेकै आधारमा DNA परीक्षण गर्ने आदेश गर्नु उपयुक्त हुँदैन । यस्तो अवस्थामा DNA परीक्षणको आदेश नदिएँदा DNA को वैज्ञानिकतामा सन्देह गरेको मान्नु पर्ने भन्न पनि नमिल्ने ।
- मुद्दामा DNA को आदेश गर्नुपर्ने हो वा होइन भन्ने कुरा पक्षको अधिकारभन्दा पनि न्याय निरूपण गर्ने प्रयोजनका लागि अदालतको तजविजी विषय हो । यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्दा अदालतले समाजमा पर्न सक्ने सम्भावित असर र प्रभावलाई नजरअन्दाज गर्न नमिल्ने ।
- आफुले सानैदेखि पालनपोषण गरी हुर्काई बढाएको विवाद नपरेसम्म बीसौं वर्षदेखि आफ्नो सन्तानको रूपमा स्वीकार गरी आएको प्रतिवादीलाई अंशबाट वञ्चित गर्ने र आफुलाई फाइदा हुन्छ भन्ने उद्देश्यले सन्तानको रूपमा अस्वीकार गरेकै आधारमा अदालतले यथेष्ट औचित्य भएमा मात्र गर्नुपर्ने DNA परीक्षणको आदेश सहजै गरिदिने हो भने यसले लामो समयदेखि समाज र परिवारमा चली आएको स्वाभाविक, सामान्य र अपेक्षित व्यवहारमा उथलपुथल र विशृङ्खलता आई व्यक्तिको सामाजिक पहिचान नै गुम्न सक्ने स्थिति आउने पनि हुन सक्ने ।

- आफ्नो जैविक बाबु आमाको बारेमा जानकारीसम्म नहुने सानो उमेरदेखि आफुले छोर।सरह पाली राखी, बढाएको र हुर्काएको मानिसलाई निज वयस्क भएपछि आफुले पनि सन्तानको रूपमा नस्वीकार्ने र कसको सन्तान हो भनी पहिचान पनि नगरी दिने हो भने यस्ता सन्तान पहिचान विहीन, सहारा विहीन र परित्यक्त पनि हुन जान सक्छन्। यस्तो अवस्थामा अदालत अग्रसर भई DNA परीक्षणको आदेश गर्न नमिल्ने।
- वस्तुतः मिसिल संलग्न मतदाता परिचयपत्र, मतदाता नामावलीमा भएको पारिवारिक विवरण, सवारी चालक अनुमतिपत्र र विद्यालयको Examination Report Card लगायतका प्रमाणहरूको पृष्ठभूमिमा प्रतिवादी असर्फीलाल मिश्र प्रतिवादी रविशंकर मिश्रको पिता भएको देखिएकोमा सो कुरा होइन भनी जिकिर लिन निज प्रतिवादीहरू विवन्धित रहेको देखिएको छ। त्यसका अतिरिक्त निजहरूको बाबु छोराको जैविक सम्बन्ध पत्ता लगाउन DNA परीक्षणको माग प्रतिउत्तरपत्रमा नउठाई केवल पुनरावेदन तहमा मात्र माग दावी लिइएको पाइन्छ। यस तथ्यगत अवस्थाको सेरोफेरोमा हेर्दा प्रतिवादीहरू वादीको अंश हक मेट्ने दुरासयले अभिप्रेरित भएको देखिन्छ भने सो मागबमोजिम DNA परीक्षणको आदेश गर्न आवश्यक नै नरहेको अवस्थामा DNA परीक्षणको आदेश भएको देखिन्छ। यस अवस्थामा मिसिल संलग्न अन्य प्रमाणहरूको विपरीत निजहरूको बाबु छोराको जैविक सम्बन्ध नरहेको भन्ने प्रतिवेदनको आधारमा सुरु र पुनरावेदन तहबाट भएको फैसलालाई केही उल्टी गरी प्रतिवादी रविशंकर मिश्रको नाममा सम्पत्ति देखिए निजबाट मात्र यी वादीले अंश पाउने र पुनरावेदक प्रतिवादी असर्फी लाल मिश्र भन्ने केदार मिश्र र मखमली मिश्रको सम्पत्तिबाट अंश नपाउने ठहर गरेको यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६७।१।२९ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उक्त फैसलासँग सो हदसम्म सहमत हुन सक्ने अवस्था नरहने।

२४. सुब्बागाँउ ३ वि. नेपाल सरकार, (नेकाप २०७४ अंक ५ नि.न. ९८११)

- प्रतिवादीको मोवाइलमा रेकर्ड भएको शंकास्पद आवाज र नमुना लिएको आवाजको रेकर्डलाई Voice spectrum analysis मा राखी तुलना गरी परीक्षण गर्दा ५९.३ प्रतिशत, ६२.४ प्रतिशत र ६१.९ प्रतिशत भन्दा बढी Voice मिल्न गएको र ५० प्रतिशत भन्दा माथि मिलेकोलाई सही मानिने सिद्धान्त रहेको हुँदा सो Voice spectrum analysis को विशेषज्ञको राय प्रमाणयोग्य हुने व्याख्या भएको। यसै मुद्दामा पीडितको शारिरिक परीक्षण हुदाँ कन्याजाली च्यातिएको भन्ने देखिएकाले विशेषज्ञको भनाई प्रमाणयोग्य हुने फैसला भएको। वैज्ञानिक सिद्धान्तमा आधारित विशेषज्ञको राय प्रमाणयोग्य हुने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ।

२५. भाग्यनारायण बैठा वि. नेपाल सरकार, (नेकाप २०७५, अंक ३, नि.न. ९९८०)

- पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्केको निष्कर्ष (Finding) लाई अनुसन्धान, तहकिकातको क्रममा संकलित अन्य प्रमाणबाट समर्थित गरेको अवस्थामा त्यस्तो

पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्केको निष्कर्ष एवं रायलाई प्रमाणको रूपमा ग्राह्य गर्न सकिने ।

२६. दिवश ढकाल वि. नेपाल सरकार, (नेकाप २०७५, अंक १२, नि. नं. १०१४६)

- शव परीक्षण गर्दा “घाँटीको भित्री भागको जाँच गर्न टाउको खोली गिदी बाहिर निकाल्ने र छाती खोली सबै अङ्ग बाहिर निकाल्ने पर्ने मुख्य पूर्वसर्त हुन् । यसरी गर्नुको कारण घाँटीको भित्री नरम तन्तु तथा हड्डी वा कुरकुरे हड्डीमा भएका चोट जिउँदै भएका हुन् वा होइनन् भनी निक्यौल गर्न सकिने ।

२७. सन्दीप नेपाली वि. नेपाल सरकार, (नेकाप २०७५, अंक १२, नि.नं. १०१४८)

- पीडितको सुरुवालमा मानव वीर्य देखिएकोमा परीक्षण गरी प्रतिवादीको हो होइन यकिन गर्नुपर्ने ।

२८. श्याम अधिकारी वि. नेपाल सरकार, (नेकाप २०७६, अंक ८, नि.नं. १०३२३)

- रेकर्ड गरिएको बोली प्रतिवादीकै को भनी निश्चित भएको हुनु पर्दछ । रेकर्डलाई कुनै परिवर्तन (Tampering) गरिएको हुनु हुँदैन । यस्तो रेकर्डलाई कुनै परिवर्तन गरिएको शंका वा संभावना भएमा आवाज पुनः निश्चित गर्नु पर्दछ । कुनै पनि किसिमबाट आवाज परिवर्तन (Tampering) भएको हुनु हुँदैन । कुनै किसिमबाट गरिएको रेकर्डलाई परिवर्तन गर्ने संभावना भएमा वा निश्चित नभएमा वैज्ञानिक परीक्षण हुनु पर्ने ।

उल्लिखित फैसलाहरूको आधारमा हेर्दा फौजदारी मुद्दामा वैज्ञानिक प्रमाण महत्वपूर्ण प्रमाण हो भन्ने देखिन्छ । विज्ञान आफैमा सत्य विषय हो । विज्ञानमा आधारित प्रमाण निष्पक्ष र तटस्थ हुन्छ, भन्ने मान्यताका आधारमा नै प्रमाणमा ग्रहण गरिन्छ, भन्ने दृष्टिकोण अदालतले राखेको पाइन्छ । यस्तो वैज्ञानिक प्रमाण सबै अवस्थामा निर्णायक प्रमाण भन्ने मान्नु हुँदैन । विश्वसनियता र प्रमाणिकता हुनुपर्दछ । अन्य प्रमाणबाट वैज्ञानिक प्रमाण समर्थित र मुद्दाको तथ्यले पुष्टि गरेमा प्रमाणमा लिनुपर्ने मान्यता अदालतले राखेको देखिन्छ । अन्य तथ्य भन्दा फरक वैज्ञानिक प्रमाणलाई अदालतले प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न नसक्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । यसका अलावा विशेषज्ञको राय वा वैज्ञानिक प्रमाणलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्न यसको संकलन, संरक्षण, परीक्षणमा पठाउने विधि र प्रक्रियाको अवलम्बन पालना गरिएको हुनु पर्दछ । विशेषज्ञको राय आफैमा निर्णायक नभई अदालतलाई विवादको गहिराई पत्ता लगाउन सहयोग गर्ने माध्यम हो । विशेषज्ञको राय वा प्रतिवेदन अन्य प्रमाणसँग मिलेमा, साक्षी बकपत्र वा पक्षको भनाइसँग मिल्न भिड्न आएमा ठोस र निर्णायक प्रमाणको रूप ग्रहण गर्न सकिन्छ । विशेषज्ञ साक्षी सरह उपस्थित गराई नबुभिएको वा निजसँग जिरह गर्ने प्रतिवादीलाई मौका नदिएको तथा अन्य प्रमाणले समर्थन नगरेको अवस्थामा विशेषज्ञको रायलाई प्रमाणमा नलिइने भन्ने दृष्टिकोण राखेको देखिन्छ ।

९. अभियोजनको विद्यमान अवस्था र वैज्ञानिक प्रमाणको प्रयोग

नेपाल सरकार वादी भई दायर हुने फौजदारी मुद्दाको अभियोजनको अवस्था हेर्दा आ.व. ०७२.७३ मा ८० थान (०.३३९ प्रतिशत), ०७३.०७४ मा ९२ थान अर्थात् ०.३५८ प्रतिशत र आ.व. ०७४.७५ मा ६४ थान अर्थात् ०.२० प्रतिशत र आ.व. ०७५.०७६ मा १०६ थान अर्थात् ०.३२ प्रतिशत मुद्दा नचलाउने अर्थात् अभियोजन नगर्ने निर्णय भएको महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनबाट देखिन्छ । आ.व.०७३.०७४ मा २५,५५७ थान मुद्दा अभियोजन भएको देखिन्छ भने आ.व. ०७४.०७५ मा २९,९५७ थान मुद्दा अभियोजन भएको छ । आ.व.०७५.०७६ मा ३२,८५६ थान मुद्दामा अभियोजन भएको छ । समग्रमा हेर्दा १ प्रतिशत भन्दा कम मुद्दामा मात्र मुद्दा नचलाउने निर्णय भएको अवस्था रहेको छ । अभियोजन गरिएका मुद्दामा आ.व. ०७१.७२ मा ६७.६५, आ.व.०७२.७३ मा ७३.०५ प्रतिशत, आ.व. ०७३.०७४ मा ७०.८० प्रतिशत र आ.व. ०७४.०७५ मा ७४.९१ प्रतिशत, आ.व. ०७५.०७६ मा ६९.७० मुद्दामा अभियोग अनुसार कसूर कायम भएको तथ्यांकबाट देखिएको छ भने बाँकी मुद्दामा कसूरबाट सफाई भएको अवस्था छ ।

अभियोजन गरिएका लगभग २६ देखि ३२ प्रतिशत मुद्दामा अभियोजन पूर्णत असफल रहेको देखिन्छ । यो अवस्थाले अनुसन्धानमा यथेष्ट प्रमाण संकलन नहुने र पर्याप्त प्रमाणको अभावमा पनि अभियोजन गरिने गरेको यथार्थता देखिन्छ । यसका अलावा यो तथ्यांकले अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा वैज्ञानिक प्रमाणको प्रयोग हुन नसकेको अवस्थालाई चित्रित गर्दछ । हाम्रो परम्परागत अनुसन्धान प्रकृयाका कारण अपराधमा भौतिक प्रमाण संकलन गर्ने, त्यस्ता प्रमाण संरक्षण गरी विशेषज्ञबाट परीक्षण गर्ने कार्य अत्यन्त कमजोर रहेको छ । अधिकांश कसूरका घटनामा डी.एन.ए., फिंगरप्रिन्ट, पाइतालाको डाम, रगत, वीर्य संकलन गर्ने, परीक्षण गर्ने र सो प्रमाणको आधारमा अभियुक्तको संलग्नता कसूरमा स्थापित गर्ने किसिमबाट अनुसन्धान एवं अभियोजन हुने अभ्यास भएको पाइँदैन । साक्षी, पीडित, जाहेरवाला, अभियुक्तले भनेका भनाईलाई नै अनुसन्धान र अभियोजनको आधार बनाउने अभ्यास रहेको देखिन्छ । अभियुक्तको सावित्री बयानलाई अभियोजनको आधार मान्ने अभ्यास पनि असफलताको कारण रहेको छ । सर्वोच्च अदालतले अभियुक्तको सावित्री बयानलाई वैज्ञानिक तथा भौतिक प्रमाणले समर्थन वा प्रमाणित गरेको अवस्थामा प्रमाणमा लिन सकिने व्याख्या थुप्रै मुद्दामा गरेको सन्दर्भमा पनि वैज्ञानिक प्रमाणको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने अवस्था देखिन्छ ।

सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा यथोचित सफलता प्राप्त हुन नसक्नुका मुख्य कारणमा भौतिक सबुद प्रमाणको संकलन र परीक्षण गरी वैज्ञानिक प्रमाण प्राप्त गर्न नसक्नु पनि एक हो । कतिपय कसूरमा परीक्षण प्रतिवेदन विना नै अभियोजन गर्नुपरेको अवस्था रहेको छ । संकलित भौतिक प्रमाणको परीक्षण गर्न पर्याप्त विधिविज्ञान प्रयोगशाला र विशेषज्ञको अभाव पनि अर्को समस्याको रूपमा रहेको छ । त्यसकारण अपराध अनुसन्धानमा भौतिक सबुद प्रमाणको संकलन र वैज्ञानिक परीक्षण गर्ने कुरामा ध्यान जान आवश्यक छ भने परीक्षणका लागि पर्याप्त संख्यामा प्रयोगशालाको व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ ।

१०. भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणको प्रयोगमा रहेका समस्या

- कसूरसँग सम्बन्धित भौतिक प्रमाणको संकलन, परीक्षण र त्यसको अभियुक्तसँगको सम्बन्धका आधारमा विश्लेषण गर्ने र प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्ने परिपाटिको अभाव रहेको ।
- व्यक्ति वा साक्षीले भनेको कथन र अभियुक्तको बयान तथा संकलित दशी प्रमाणका आधारमा अभियोजन हुने र त्यसैका आधारमा फैसला हुने गरेको कारण अभियुक्त उपरको दावी शंकारहित तरिकाबाट प्रमाणित गर्नुपर्ने सिद्धान्तको पालनामा कमजोरी रहेको छ ।
- भौतिक सबुद प्रमाण र त्यसको वैज्ञानिक परीक्षण गर्ने अभ्यासको प्रयोग न्युन रहेको छ । यस्ता प्रमाण संकलन गर्ने जनशक्ति र स्रोत साधन तथा साधन सम्पन्न प्रयोगशालाको समेत अपर्याप्तता रहेको छ । केन्द्रीय प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशाला र राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशालाको सेवा प्रादेशिक स्तरमा विस्तार हुन सकेको छैन । यसका कारण परीक्षण गर्ने कार्यमा सहजता र छिटोछरितो हुन नसकेको अवस्था छ ।
- डी.एन.ए संकलन गर्ने, संरक्षण गर्ने विधि र मापदण्ड, डी.एन.ए बैकको स्थापना, डी.एन.ए Storage र Disposal, डी.एन.ए को गोपनीयता सम्बन्धी कानूनको अभाव रहेको छ भने डी.एन.ए. संकलन र परीक्षण गरी फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने अभ्यास हुन सकेको छैन ।
- घटनास्थल विज्ञ (Scene of Crime Officer) हरूको प्रयोग हुन सकेको छैन भने अर्कोतर्फ ज्ञान तथा सचेतताको अभावका कारण घटनास्थलको संरक्षण गर्ने र भौतिक प्रमाण वा सबुद संकलन गर्ने कार्य प्रभावकारी बन्न सकेको छैन ।
- विशेषज्ञको रायको विश्लेषण गरी अनुसन्धान तथा अभियोजनमा तिनको सही प्रयोग प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।
- विशेषज्ञबाट परीक्षण रिपोर्ट समयमा प्राप्त नहुने कारणले परीक्षण प्रतिवेदन वेगर नै अभियोजन गर्नुपर्ने र अभियोगपत्र दायर भएपछि प्राप्त हुने प्रतिवेदनले अभियोगलाई समर्थन नगर्ने अवस्था समेत रहने गरेको पाइन्छ ।
- विशेषज्ञलाई साक्षी सरह बकपत्र गर्न अदालतमा उपस्थित हुनुपर्छ । अदालतमा बकपत्र गर्न लाग्ने समय र बकपत्रको परम्परागत पद्धतिका कारण विशेषज्ञलाई कठिनाई महसुस हुने गर्दछ । साथै राय प्रतिवेदन दिएको धेरै समयपछि बकपत्रका लागि अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने हुँदा र समयमा प्रहरी र सरकारी वकीलबाट बकपत्र सम्बन्धी कार्यमा सहजीकरण नहुँदा उपस्थितिको जानकारी नपाउने र रायबारे समेत अध्ययन गर्न नपाउने अवस्था पर्न जान्छ ।
- मेडिको लिगल परीक्षण सम्बन्धी कुनै अभिमुखीकरण र तालीम नदिई शव परीक्षण, शारीरिक जाँच लगायतका काममा चिकित्सकलाई खटाइने परिपाटिले चिकित्सकहरू यस्तो राय दिन

हिचिकचाउने वा उदासिन रहने गरेको पाइन्छ। पर्याप्त ज्ञान, सीप वा अभिरुची विना वुझाइने परीक्षण प्रतिवेदनमा पर्याप्त कुरा नखुल्नुको साथै त्यसमा हुन जाने त्रुटिले फौजदारी प्रकृत्यामा नकारात्मक असर पुग्न जान्छ।

- विशेषज्ञसँग अनुसन्धान र अभियोजन पक्षको उचित समन्वय नहुने कारण विशेषज्ञको सहयोग लिने परिपाटि ज्यादै कम रहेको छ। प्रतिवेदनमा आएका तथ्यहरूको व्याख्या गर्ने ज्ञानको सीमितता अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता, न्यायाधीश वा प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीमा रहेको हुन्छ। यसको लागि अनुसन्धान, अभियोजन र चिकित्सकहरू बीच पर्याप्त समन्वय हुनुपर्ने देखिन्छ।
- वैज्ञानिक प्रमाण सम्बन्धी अवधारणा, यसका प्राविधिक र वैज्ञानिक पक्ष, परीक्षण प्रकृत्या विधि, विश्वसनीयता सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकृत तथा अभियोजन पक्षमा प्रष्टता नभएको देखिन्छ। वैज्ञानिक परीक्षणबाट प्राप्त प्रमाण अपराध र अपराधीको सम्बन्ध स्थापना गर्न महत्वपूर्ण प्रमाण हो। तर यस्तो प्रमाण मिसिल संलग्न कागजातहरूबाट समर्थित हुनु पर्दछ। तसर्थ वैज्ञानिक परीक्षणका रायको विश्लेषण गरी अनुसन्धान कार्यलाई अगाडि बढाउन संभव भएको अवस्थामा सो अनुरूप अनुसन्धान भएमा मात्र यसले अनुसन्धान र अभियोजनलाई सहयोग गर्दछ।

११. निष्कर्ष

फौजदारी मुद्दामा वैज्ञानिक प्रमाणको अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। व्यक्तिले भुगो बोल्न सक्दछ र तर वैज्ञानिक प्रमाणले घटनाका सम्बन्धमा सत्यता र यथार्थता बोकेका हुन्छन्। यस्ता प्रमाणहरू घटनास्थल र सोको सम्बन्ध देखाउने स्थानमा प्राप्त हुन सक्दछन् भने कतिपय कुराहरू कसूरको प्रकृति, पीडित र अभियुक्तको शारीरिक परीक्षण, दशी वा कुनै वस्तुमा प्राप्त हुन सक्छन्। करणी सम्बन्धी कसूरमा पीडित वा अभियुक्तको शारीरिक परीक्षणबाट प्रमाण प्राप्त हुन सक्छ भने हत्याको कसूरमा मृतक शव वा हत्या गर्न प्रयोग भएको वस्तु, हतियार वा विषको परीक्षणबाट वैज्ञानिक प्रमाण प्राप्त हुनसक्दछ। कुनै पनि व्यक्तिको घटनास्थलमा उपस्थिति र संलग्नता पुष्टि गर्न वैज्ञानिक प्रमाणले सहयोग पुग्छ। प्राय हरेक देशको प्रमाण कानूनले दशी, कसूरसँग सम्बन्धित वस्तु वा प्रमाण परीक्षण गर्ने विशेषज्ञको रायलाई प्रमाणको रूपमा मान्यता दिएको छ। विज्ञानमा आधारित राय वा प्रतिवेदन विवाद निरुपण गर्न बढी विश्वसनीय हुने हुँदा यस्ता प्रमाणलाई प्रत्यक्ष प्रमाण मानिएको हो। किनकी यस्ता प्रमाणको संकलन, परीक्षण र त्यसको वारदातसँगको सम्बन्धले मात्र कसूर भए वा नभएको स्थापित गर्न सकिन्छ भने कसूरमा निर्दोष वा दोषी पहिचान गर्न सहज बनाउँदछ।

कसूरसँग सम्बन्धित भौतिक प्रमाणको संकलन, संरक्षण गर्न र संकलित प्रमाणको प्रयोगशालाबाट परीक्षणको व्यवस्था गर्नु अपरिहार्य छ। समयमै परीक्षण प्रतिवेदन नआउँदा प्रतिवेदन विना अभियोजन गर्दा सो अभियोजन वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित हुन सक्दैन। वैज्ञानिक प्रमाण संकलनका लागि अनुसन्धानकर्तालाई तालीमको व्यवस्था र संकलित प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण गर्न आवश्यक जनशक्ति

र स्रोत साधन सम्पन्न प्रयोगशालाको विस्तार गरी वस्तुनिष्ठ र प्रभावकारी अभियोजन गर्नु पर्दछ । यसकारण अपराध अनुसन्धानको समय देखि नै वैज्ञानिक प्रमाणको संकलन, संरक्षण र परीक्षण गरी अभियोग दावी पुष्टि गर्न प्रयत्नशील हुनु पर्दछ । वस्तुनिष्ठ अनुसन्धान र प्रभावकारी अभियोजनका लागि वैज्ञानिक प्रमाण अत्यावश्यक हुन्छ । वैज्ञानिक प्रमाणको संकलन, प्रस्तुती, परीक्षण, विश्लेषण समेतका व्यवस्थालाई समयानुकूल, स्पष्ट र एकरूपता कायम गरी फौजदारी न्याय प्रशासन संचालन गरिनु अत्यावश्यक देखिन्छ । आधुनिक समयमा भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणको संकलन र प्रयोग गरी अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने पद्धतिको विकास गर्नु अपरिहार्य रहेको छ । यसले फौजदारी न्याय प्रणाली बलियो र विश्वसनीय बन्न सक्छ । पीडितले न्याय प्राप्त गरेको अनुभूति र पीडकले सजाय पाउने अवस्था हुन्छ । यसले दण्डहीनताको अन्त्य गर्न र कानूनी शासन कायम राख्न समेत मद्दत गर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक कसीमा तथ्य सबुद र प्रमाण, कानुन अंक ७५, असार, २०६६ ।
२. प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, (२०७६), प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., काठमाडौं ।
३. रेवतीराज त्रिपाठी, प्रमाण, सबुद तथा सबुदको भारको सिद्धान्त तथा देवानी र फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार, अभियोजन जर्नल, (२०७६), वर्ष २, अंक १, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय ।
४. महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन, आर्थिक वर्ष २०७२/२०७३ देखि २०७५/०७६, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, काठमाडौं ।
५. रा.न्या.प्र. (२०७०), फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७, दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणी, हरिहरभवन, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान ।
६. सेलर्ड, डि.एन.ए. विश्लेषण एवं वैज्ञानिक प्रमाण सम्बन्धी कानूनशास्त्र, (२०७०), काठमाडौं ।
७. एन.जे.ए. ल जर्नल, (२०७१), राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, ललितपुर ।
८. प्रमाण ऐन, २०३१ ।
९. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ।
१०. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ।
११. सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, विभिन्न अंकहरू ।
१२. नेपाल कानून पत्रिका, विभिन्न अंकहरू ।

<https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2778&context=flr>

<https://www.judges.org/wp-content/uploads/Chapter3-SBBBr.pdf>

मृत्युकालीन घोषणा अवधारणागत पक्ष एवं कानूनी व्यवस्था

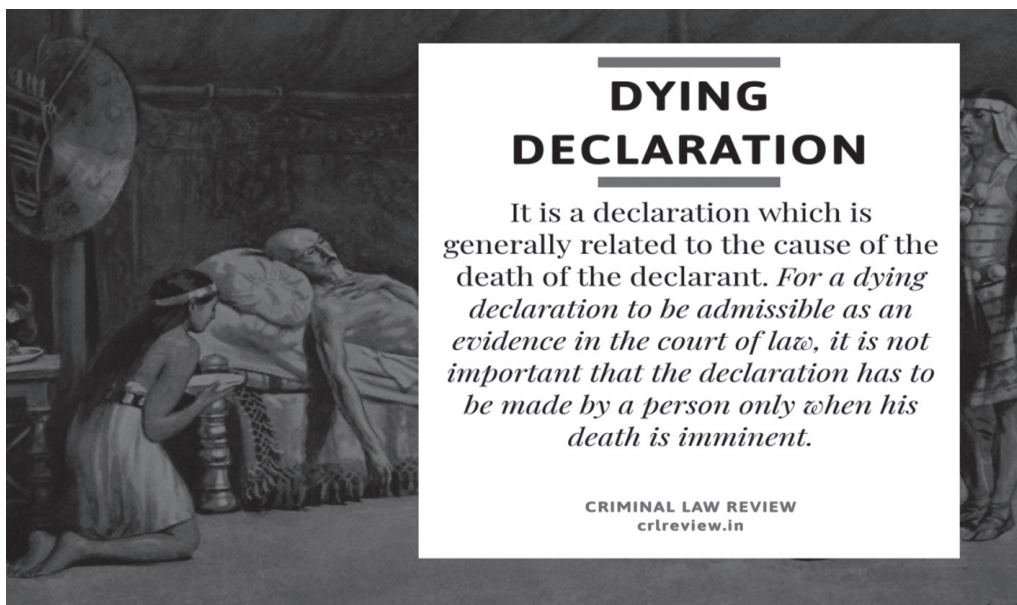
लोकराज पराजुली •

ज्ञानप्रसाद भुसाल •

*The calls of a dying bird are mournful;
The words of a dying man are good.*

- Confucius

१. मृत्युकालीन घोषणाको अर्थ र अवधारणा (Meaning and concept of Dying Declaration):

स्रोत:^१

“केराबारीको भक्तेले मलाई काट्यो मेरा घरमा सुनाई दिनु र मलाई अस्पतालमा लैजाउ” मृतक बालजंग राईले मर्नु अघि आफ्नो हातले कपिमा लेखी दिएको अंश । ने.का.प.२०५५,अंक ११, नि.नं. ६६३६, पृष्ठ ६७३ ।

जन्मैले मानिस मरणशील छ । तर मर्ने कारणहरू फरक फरक हुन्छन् । कसैको स्वभाविक रूपमा, कसैको वृद्ध भएको कारण, कसैको रोगव्याधीको कारण त कसैको दोस्रो व्यक्तिको हस्तक्षेपको कारण मृत्यु भएको हुनसक्छ । कसैले स्वयंलाई मृत्युको मुखमा पुऱ्याएको देखिन्छ । जे भए पनि कुनै व्यक्तिको

◆ सहन्यायाधिकार

१ https://www.google.com/search?source=univ&tbn=isch&q=Pictures+of+dying+declaration&sa=X&ved=2a-hUKEwjR4v3biPDpAhWhILcAHQ2AB4IQ420oCnoECAkQJQ&biw=1366&bih=657#imgcr=8OZmfjidwhBtFM_

मृत्युको कारणमा विवादको प्रश्न सृजना भए वा त्यो विवाद नै ठहर गर्नु पर्ने विषय भएमा त्यस अवस्थामा मर्ने व्यक्तिको आसन्न मृत्यु अगाडि भएको मन्तव्य हेरिने गरिन्छ। माथि उल्लेखित मुद्दामा व्यक्त भएको वाक्यांशले पनि मृतकको मृत्युको कारण उजागर गर्दछ। उक्त वाक्यांशलाई प्रमाण कानूनले प्रमाणको रूपमा ग्राह्य मानेको छ, छैन भन्ने विषय भने महत्वका साथ निक्यौल गरिन्छ।

मृत्युकालीन घोषणाका सन्दर्भमा आसन्न मृत्युको कथन, मृत्युकालीन उद्घोषण, मृत्युकालीन अभिव्यक्ति, मरणासन्न वक्तव्य तथा मरेको व्यक्तिले होस छँदै व्यक्त गरेको कुरा भन्ने शब्दावलीहरू पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। जे जुन शब्द तथा शब्दावली प्रयोग भएतापनि ती शब्दावलीहरूले मर्ने मानिसको मृत्युको कारणको सम्बन्धमा बोलेका हुन्छन्। मृत्युकालीन घोषणालाई मर्नु अगाडिको शब्द (Latent Mortem) पनि भनिएको छ। यो “*nemo moriturus praesumitur mentiri*” को रोमन सुत्रवाक्यमा आधारित छ। यसको अर्थ a man will not meet his maker with a lie in his mouth अर्थात् झुठ बोलेर मर्न चाहदैन भन्ने हो। Truth sits upon the lips of a dying person भन्ने अंग्रेजी उखान रहेको छ। भनिन्छ A person who is about to die would not lie, as truth sits on the lips of a person who is about to die...., त्यसैले मृत्युकालीन घोषणा कुनै व्यक्तिले आफ्नो मृत्युको कारण वा परिस्थितिजन्य गतिविधिका सम्बन्धमा दिएको कथन हो। उक्त कथन पश्चात उसको मृत्यु भएको हुन्छ। मृत्यु भएको व्यक्तिले मर्ने अवस्थाको महशुश भई आफ्नो मृत्युको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कथन मृत्युकालीन घोषणा हो। मर्नु भन्दा तत्काल अगाडि दिएको कथनलाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा बुझिने गरिन्छ। उक्त कथन मौखिक, लिखित वा आचरणद्वारा पनि प्रकट गरिएको हुन्छ।

एस आर्नोल्डले मर्न लागेको व्यक्तिको ओठमा सत्यको वास हुन्छ भनेका छन्। शेक्सपियरले समेत अत्यन्त कठिनाइमा बोलेले साँचो बोल्छ भनेका छन्। न्यायाधीश लशले कुनै व्यक्ति जो चाडै नै आफ्नो सृष्टिकर्ता परमेश्वरको समक्ष जाँदैछ भने निजले आफ्नो बोलीमा असत्य कुरा लिएर जाँदैन। मृत्यु हुन लागेको स्थितिमा साँचो बोल्न प्रेरित गर्दछ। त्यसैले मरणासन्न व्यक्तिले झुठो बोल्दैन, सत्य बोल्छ भनेका छन्।^२ न्यायाधीश मोनिरले कुनै व्यक्तिले मौखिक वा लेख्य रूपमा मृत्युको कारण वा आफ्नो मृत्यु हुने किसिमका परिस्थितिजन्य कार्यका सम्बन्धमा मौखिक वा लिखित रूपमा तयार गरेको कथन मृत्युकालीन घोषणा हो भनेका छन्।^३

२. मृत्युकालीन घोषणाको अवधारणाको विकास (Development of the concept of dying declaration):

मर्ने अवस्थाको मानिसमा लोभ, इर्ष्या, द्वेष केही नहुने भएकाले त्यस्तो व्यक्तिले झुठो कुरा गर्दैन भन्ने कुरा प्राचिनतम धारणा हो। *The calls of a dying bird are mournful; The words of a dying man are good* भनेर २००० वर्ष अगाडिका कन्फ्युसियसले भनेको वाक्यांशमा देख्न सकिन्छ।^४ King John भन्ने पुस्तकमा शेक्सपियरले मृत्युकालीन शब्दको किन विश्वास नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा व्याख्या

२ झाइन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, ऐन सग्रह भाग १, पृष्ठ १००, पैरवी प्रकाशन (२०६८)।

३ Monir: The Statements oral or documentary made by a person as to the causes of death or as to the circumstances of the transaction resulting in his/her death.

४ Timothy T. Lau, *Reliability of Dying Declaration Hearsay Evidence*, American Criminal Law Review, Vol.55:373, p-375 (2018).

गरेको पाइन्छ । उनको Richard II भन्ने पुस्तकमा पनि सोही किसिमले व्यक्त गरेको पाइन्छ ।^५ हिन्दु धर्मशास्त्रमा समेत साक्षीको योग्यता र परीक्षण गर्ने विधिहरू उल्लेख भएको पाइन्छ । देशाचार विरुद्ध नभएको, कानून बमोजिम लेखिएको, शंका गर्न नसकिने तथा अर्थयुक्त शब्दमा लेखिएको लिखतलाई नारद, विष्णु र कात्यायनले असंख्य वा प्रमाणित मानेका छन् । साक्षी, जाँड रक्सी खाने पिउने, अपराधी, स्त्री, नाबालिग वा विरामी वा पागल भएमा वा लिखत जबरजस्ती लेखिएको भए प्रमाण योग्य मानिदैन थियो ।^६ साक्षी सुनि सुनाई होइन साक्षात हुनुपर्ने धर्मशास्त्रीय वचन छ । व्यासले ज्यान, खुन, डाँका आदि मुद्दामा धर्मात्मा, क्रियावान, धार्मिक एवं सत्यवादी एकजना साक्षी हुन सक्छ^७ भन्ने साहित्यहरूमा उल्लेख भएको पाइँदा मृत्युकालीन घोषणालाई स्पष्ट उल्लेख गरेको नभेटिए पनि साक्षीको योग्यतामा बोलेको पाइन्छ ।

सर्वप्रथम मृत्युकालीन घोषणाको सन्दर्भ लिइएको मुद्दा *R v. Reason and Tranter* (1722) हो । *State v. Moody* (1798)^८ को नर्थ क्यारोलाइनाको मुद्दामा बोलिएको थियो । घोषणाकर्ताको मनसिब अपेक्षा र जिवनको आशा रहेसम्म त्यस्तो घोषणालाई ग्रहण गर्न हुँदैन किनकि निजसँग बदला र क्रुद्ध भावना हुन सक्छ भन्ने यो मुद्दामा बोलिएको पाइन्छ । यो भन्दा अगाडि *Rex v. Woodcock* (1789) को मुद्दामा मर्न लागेको व्यक्ति “when every motive to falsehood is silenced and the mind is induced by the most powerful consideration to speak the truth” को अवस्थामा पुग्ने हुँदा निजमा लोभ, इर्ष्या, द्वेष केही पनि नहुने भएकोले सत्य उजागर हुन्छ भन्दै मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणमा लिने गरी स्पष्ट रूपमा बोलिएको थियो । यो मुद्दामा *R v. Reason and Tranter* (1722) को मुद्दालाई समेत सन्दर्भ लिइएको थियो । सन् १७६५ सम्मका मुद्दाका सन्दर्भलाई हेर्दा मृतकले आफ्नो जिवनको आशा भएको अवस्थामा व्यक्त गरेको कुरालाई पनि प्रमाणका रूपमा ग्रहण गरिएको देखिन्छ ।^९

३. मृत्युकालीन घोषणा र सुनीजान्ने सिद्धान्त (Dying declaration and hearsay principle):

सुनीजान्ने प्रमाण साक्षीको व्यक्तिगत ज्ञानबाट निसृत नभएको तर अन्यले भनेको कुरा सुनी पुनरावृत्त गरेको प्रमाण हो । साक्षीले दिएको भनाईबाट मात्र यसले ग्रहणसिलता प्राप्त गरेको हुँदैन तर अन्य व्यक्तिको सत्यता र सक्षमतामा निर्भर रहेको हुन्छ । यो प्रमाणको वास्तविक प्रकृति भनेको यसको कमजोरी हो तर विशिष्ट विवादहरूमा आवश्यकताबाट यसलाई स्विकारिन्छ ।^{१०} कुनैपनि विवादमा समावेश भएका तथ्यहरू प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा पुष्टि हुनुपर्दछ । लिखत नै पेश गर्नु पर्ने अवस्थामा बाहेक मौखिक प्रमाणद्वारा प्रमाणित गर्न हुन्छ तर त्यस्तो प्रमाण प्रत्यक्ष हुनु पर्छ । अर्थात् प्रत्यक्ष देख्ने, सुन्ने

५ ऐ. ऐ. ।

६ ज्ञान्द्र बहादुर श्रेष्ठ, हिन्दु विधिशास्त्र र नेपालको कानूनी व्यवस्था, पृष्ठ ७७ र ७८, पैरवी प्रकाशन, (२०५४) ।

७ ऐ. ऐ. ।

८ Aviva A. Orenstein, *Her Last Words: Dying Declarations and Modern Confrontation Jurisprudence*, 3 N.C. (2Hayw.) 50 (1798).

९ SREE LEKHA.V and K.R.OJA, *A CRITICAL ANALYSIS ON DYING DECLARATION BY RAPE VICTIMS*, International Journal of pure and applied mathematics, Volume-120, No.-5 (2018), p-1098,

१० HENRY CAMPBELL Black, *BLACK'S LAW DICTIONARY*, P-852REVISED FOURTH EDITION, WEST PUBLISHING CO., (1968).

वा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस सम्बन्धमा मौखिक प्रमाण दिएको हुनु पर्छ ।^{११}

प्रमाण कानूनमा सुनीजान्ने प्रमाण प्रमाण होइन अथवा Hearsay evidence is no evidence भन्ने अंग्रेजी उक्ति प्रचलनमा छ । कुनै पनि विषयको विद्यमानतालाई पुष्टि गर्न प्रत्यक्ष तथा भौतिक प्रमाणको आवश्यकता पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । कुनै घटनाको विद्यमानता वा उपस्थितिलाई सुनेको आधारमा नभई देखेको वा भौतिक आधारमा प्रमाणित गर्नु पर्दछ । सुनीजान्ने प्रमाणको तह, परीक्षणमा लाग्ने समय तथा त्यसमा हुने परिवर्तनले त्यसको आधिकारिकता तथा मूल्यमा हास हुन गएको हुन्छ । साथै, वक्ताको उपस्थिति समेत नहुँदा जिरह गर्न समेत नसकिने हुन्छ । तसर्थ, अपवादमा बाहेक सुनीजान्ने प्रमाणको प्रमाणिक मूल्य हुदैन ।

मृत्युकालीन घोषणा सुनीजान्ने प्रमाणको एक प्रकार हो । तथापि भिन्न सुनी सुनाई कथन भन्दा मृत्युकालीन घोषणा अदालतमा ग्राह्य हुन्छ । तसर्थ, मृत्युकालीन घोषणा सुनीजान्ने नियमको प्रभावशाली अपवाद हो । Mc Cormick ले Law of Evidence (1954) मा यस सन्दर्भमा "most mystical in its theory and the most arbitrary in its limitations" भन्ने वाक्यांश उल्लेख गरेका छन् ।^{१२}

मृत्युकालीन घोषणा देवानी तथा फौजदारी विवादहरूमा प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रायः फौजदारी विवादमा हत्या भएको हो होइन भन्ने विषय यकिन गर्नका लागि अभियोजनकर्ताले यसको प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ ।

३. मृत्युकालीन घोषणाको उपादेयता (Rationale of dying declaration) :

मृत्युकालीन घोषणा सुनीजान्ने प्रमाणको एक अपवादका रूपमा रहे पनि यसको उपादेयता देहाय बमोजिम स्वीकार गरिएको छ ।

- सामान्यतः अपराधको परिस्थिति एकान्त तथा एकलो अवस्थामा र सूचनाको अपर्याप्ततामा घटेको हुन्छ । आफू वा अन्य समकक्षी मर्नुको कारणको उद्घोष गर्ने एकामात्र साक्षी मृतक आफै हुन्छ ।
- मृत्युकालीन घोषणा गर्ने व्यक्तिको लोभपाप, मोह तथा रागद्वेष नहुने भएकाले मर्नु अघि सत्य वचन बोल्दछ र उक्त वचनमा सत्यता प्रकट हुन्छ । आफू मर्न लागेको विश्वास लागेको अवस्थामा झुठो बोल्ने आशयलाई विर्सि सत्य बोलेको हुन्छ ।
- आवश्यकताको सिद्धान्तले साक्षी प्रमाणको विद्यमानता खोजी रहेको अवस्थामा स्वयं मृतकको घोषणालाई सुनीजान्ने सिद्धान्तको अपवादका रूपमा प्रमाणमा लिनु पर्ने हुन्छ ।
- मर्न लागेको मानिसको मुखमा सत्यको वास हुन्छ (Truth sits upon the lips of dying person) भनी Mathew Arnold ले भनेका छन् । यसैगरी Nemo moriturus praesumitur mentire भन्ने रोमन भनाई पनि रहेको छ, जसको अर्थ सृष्टिकर्तासँग भेट गर्न जाँदा झुठो

११ प्रमाण ऐन, २०३१, दफा ३७ ।

१२ <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2018&context=fir>.

बोलेर जादैन भन्ने गरिएको छ । यो भनाई ऐतिहासिक धारणामा आधारित छ ।

- आफु वा आफ्नो समकक्षीको मृत्युको कारणको सम्बन्धमा राम्रो जानकारी राख्ने अन्य कोही नहुने अवस्था हुँदा मृत्यु उद्घोष गर्ने व्यक्तिको घोषणालाई प्रमाणिक महत्वको रूपमा लिइन्छ ।
- मृत्युको अवधारणाले एक मानसिक अवस्था सृजना गरेको हुन्छ, जसमा मर्दै गरेको मान्छेको कथन सबै सामान्य आशयबाट मुक्त भएको अवस्थामा लिएको हुन्छ ।

४. मृत्युकालीन घोषणा प्रमाणका लागि ग्राह्य हुने पूर्वशर्तहरू (Preconditions for admissibility of dying declaration):

४.१ आधारभूत पूर्वशर्त:

- घोषणा गर्ने व्यक्ति सक्षम, पूर्ण मानसिक अवस्थाको तथा साक्षी हुन योग्य हुनुपर्दछ,
- घोषणाकर्तालाई मृत्युको आभास हुनुपर्ने र मृत्यु भएको हुनु पर्दछ,
- यस्तो घोषणा पूर्ण हुनु पर्दछ,
- यस्तो घोषणा गर्ने व्यक्तिको भनाई यथाशिघ्र लिइनुपर्दछ,
- घोषणा घोषणाकर्ताको वास्तविक ज्ञान (Actual Knowledge) मा आधारित हुनु पर्दछ,
- यो स्वेच्छिक र अप्रभावित हुनु पर्दछ,
- घोषणामा यथार्थता र शुद्धता हुनुपर्दछ,
- एकरूपता हुनुपर्दछ,
- साक्षी हुन योग्य व्यक्तिले यस किसिमको घोषणा गरेको हुनु पर्दछ,
- घोषणाकर्ताले मृत्युको कारण वा कम्तिमा पनि परिस्थितिहरूको व्याख्या गरेको हुनुपर्दछ जसको परिणाम स्वरूप उसको मृत्यु हुन पुगेको हुन्छ,
- मृत्युकालीन घोषणा गर्ने घोषणाकर्ता सचेत (Conscious) र सामञ्जस्यपूर्ण (Coherent) हुनु पर्दछ,
- घोषणाकर्ताको मृत्युको कारणमा प्रश्न उठेको हुनु पर्दछ ।

मृत्युकालीन घोषणा प्रमाणमा ग्राह्य हुनको निमित्त निश्चित शर्तहरू पूरा भएको हुनु पर्ने भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट एक मुद्दामा देहायका अन्तरवस्तुहरू उल्लेख गरिएको छ ^{१३} :

- (क) मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणको रूपमा पेश गर्दाको अवस्थासम्ममा सो घोषणा गर्ने व्यक्तिको मृत्यु भई सकेको हुनुपर्ने,
- (ख) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफ्नो मृत्युपूर्व घोषणा गरेको हुनुपर्ने,

१३ जीतवहादुर भन्ने जितेन्द्र कार्की विरुद्ध टेक बहादुर तामाङको जाहेरीले नेपाल सरकार, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, ने.का.प. २०७६, अंक ७, नि.नं. १०२१२, पृष्ठ १४७२ ।

- (ग) घोषणा आफ्नो मृत्युको कारण वा परिस्थितिसँग सम्बन्धित हुनुपर्ने,
- (घ) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफु बाँच्न सक्छु कि भन्ने आशा त्यागिसकेको हुनुपर्ने,
- (ङ) मर्ने व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक ज्ञानको आधारमा स्वेच्छिक रुपमा गरिएको घोषणा हुनुपर्ने,
- (च) मर्ने व्यक्तिले आफु होसमा हुँदा नै सो घोषणा गरेको हुनुपर्ने,
- (छ) घोषणा गर्ने व्यक्ति मानसिक रुपमा सबल रहेको हुनुपर्ने,
- (ज) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफ्नो मृत्युको कारणको बारेमा एकभन्दा बढी फरक फरक घोषणा गरेको हुन नहुने,
- (झ) मृत्युकालीन घोषणा सुन्ने व्यक्ति अदालतमा साक्षीको रुपमा उपस्थित हुनको निमित्त योग्य हुनुपर्ने, र
- ब) मृत्युकालीन घोषणा मौकामा व्यक्त भई अदालतमा आएर पुष्टि गरिएको हुनुपर्ने,

सर्वोच्च अदालतबाट मृत्युकालीन घोषणामा हुनु पर्ने अन्तरवस्तुहरू स्पष्ट रुपमा उल्लेख भएबाट मृत्युको कारण के हो ? भन्ने प्रश्न रहेको कुनै ज्यान मुद्दामा अनुसन्धान, अभियोजन र प्रमाण परीक्षण तथा विश्लेषणमा समेत मार्गदर्शन हुने देखिन्छ ।

४.२ मृत्युकालीन घोषणाको अभिलेखीकरण (Record of dying declaration):

मृत्यु भएको व्यक्तिले मृत्यु हुन लागेको अवस्थामा मृत्यु हुनुको कारण सम्बन्धमा दिइएको मन्तव्य नै मृत्युकालीन घोषणा हो । यो बोलेर, लेखेर वा इशाराद्वारा व्यक्त गरिएको हुन्छ । घोषणा प्रमाण ग्राह्य हुनको लागि को व्यक्ति समक्ष ? कसरी ? र कुन प्रकृत्याद्वारा ? घोषणालाई अभिलेखीकरण गरिएको छ भन्ने विषय महत्वपूर्ण हुन्छ । यस सम्बन्धमा निम्न कुराहरूमा विशेष ध्यान दिइनु पर्दछ :

४.२.१ मृत्युकालीन घोषणा अभिलेख गर्ने सक्षमता (Competency to be record):

मृत्युकालीन घोषणा अभिलेख गर्ने सक्षमताले को व्यक्ति वा अधिकारी भन्नेतर्फ इंगित गर्दछ । यसको अर्थ निश्चित व्यक्ति वा अधिकारी हुनु आवश्यक मानिएको छ । हुनत यस किसिमको घोषणा गर्ने व्यक्ति आसन्न मृत्युको अवस्थामा कुन स्थान र अवस्थामा रहेको छ भन्ने कुराले यकिन गर्दछ । यो घोषणा घरमा, घर बाहिर, अस्पताल वा कुनै अधिकारी समक्ष पनि भएको हुनसक्छ । यस आधारमा घरका परिवार वा अन्य व्यक्ति वा अधिकारी सो घोषणा गरेको देख्ने, सुन्ने, थाहा पाउने व्यक्ति हुन सक्दछन् । जस्तै: घरमा भए घर परिवारका व्यक्ति, अस्पतालमा भए स्वास्थ्य स्वयं सेविका, अस्पताल प्रशासनका अधिकारी तथा चिकित्सक समेतको उपस्थिति हुन सक्दछ । नेपाल सरकारका कुनै अधिकारी भए सो अधिकारी र निजलाई सहयोग गर्ने अन्य कर्मचारी हुनसक्दछन् । घटना वारदात पश्चात सो को सूचना, उजुरी तथा अनुसन्धान प्रयोजनका लागि प्रहरीको समेत उपस्थिति भएको हुनसक्दछ । व्यवहारिक रुपमा सो बमोजिम हुने भए पनि कानूनले यो व्यक्ति समक्ष हुनुपर्ने भनी तोकी व्यवस्था गरेको पाइदैन । यस अर्थमा जो सुकै व्यक्ति समक्ष यस किसिमको घोषणा भए पनि हुने देखिन्छ । मृतकले आफु मर्नुको कारण आफु समक्ष उपस्थित मानिस समक्ष व्यक्त गर्नु स्वाभाविक प्रकृत्या हो ।

मृतकले आफ्नो मृत्यु सम्बन्धमा कुन समयमा के कुरा व्यक्त गर्दछ सो समयमा त्यहाँ जुन व्यक्ति उपस्थित हुन्छन् ती व्यक्तिहरूले नै ती कुरा सुन्ने र टिप्ने हुँदा कानूनले सो सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नगरेको अवस्थामा उपस्थित व्यक्तिले सुनेको र टिपेको कुरालाई प्रमाणयोग्य नमान्ने भन्न उपयुक्त देखिदैन।^{१४} साक्षी हुन योग्य व्यक्ति नै मृत्युकालीन घोषणा अभिलेख गर्न सक्षम व्यक्ति मानिन्छ। यस किसिमको घोषणा सुन्ने व्यक्ति अदालतमा साक्षीको रूपमा उपस्थित हुनको निमित्त योग्य हुनु पर्ने र मौकामा व्यक्त भई अदालतमा आएर पुष्टि गरिएको हुनुपर्ने हुन्छ।^{१५} एक अर्को मुद्दामा मृत्युकालिन घोषणाका आवश्यक शर्तहरू पूरा हुनुपर्ने तर्फ इंगित गर्दै डाक्टर वा नर्स समक्ष तथा मृतकका परिवार (दाजु) समक्ष व्यक्त गरेको कुरा पनि अदालतमा बकपत्रद्वारा पुष्टि भएमा प्रमाणमा लिन मिल्ने भनी व्याख्या भएको देखिन्छ।^{१६} अस्पतालको वेडमा घरधनीको रोहवरमा प्रहरी कर्मचारीले टिपोट गरेकोमा प्रहरी कर्मचारी अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरेको अवस्थामा^{१७} प्रमाण ग्राह्य मानिएको छ। यस आधारमा प्रहरी कर्मचारी, चिकित्सक, नर्स, मृतकको परिवारका सदस्य वा साथी मृतकको भनाई टिप्न वा अभिलेखीकरण गर्न सक्षम देखिन्छन्।^{१८}

४.२.२ मृत्युकालीन कथन अभिलेखीकरणको तरिका र प्रकृया (Methods and procedure of record):

मृत्युकालीन घोषणा अभिलेखीकरण गर्ने कुनै विशेष तरिका तथा स्तर निर्धारण गरिएको पाइदैन। मृतकको शारीरिक अवस्था, स्थान, अभिलेख गर्ने व्यक्तिको उपस्थिति तथा अभिलेख गर्ने साधनको उपलब्धताको सिमितता हुने भएकाले यो सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था नगरिएको हुन सक्छ। त्यसैले यो मौखिक पनि हुन सक्दछ। अवस्था अनुसार लेख्य रूपमा पनि अभिलेखीकरण गर्न सकिन्छ। हाडभाउ र संकेतलाई पनि अभिलेखीकरण गर्नु पर्ने अवस्था हुन्छ। औंठा छाप लिएर पनि कुनै तथ्यमा स्वीकृति लिन सकिन्छ। यस्तो घोषणा लेखबद्ध गर्दा प्रश्नोत्तरको स्वरूपमा लिन पनि सकिन्छ। भारत लगायतका अन्य देशमा मजिस्ट्रेटले समेत प्रश्नोत्तरको रूपमा लेखबद्ध गरेको देखिन्छ। संचारको कुनै पनि माध्यम, चिन्ह, टाउको घुमाएर वा तल माथि गरेर वा आँखाको चालले कुनै स्पष्ट अर्थ लाग्ने गरी व्यक्त हुन सक्दछ। यसरी अभिलेख गर्दा भाषा, आवाज, रोकावट, स्वराघात, बलाघात, शरीरको अभिव्यक्ति, शारीरिक गति जस्ता अभिव्यक्तिलाई स्पष्ट पार्ने पक्षहरूको बारेमा सावधान रहनु आवश्यक हुन्छ। अपराधिक कार्यलाई संकेत गर्ने अभियुक्तको कार्य, उसको प्रतिक्रिया, वारदातको परिस्थितिको वर्णन गर्ने सन्दर्भमा प्रयोग भएका प्राविधिक तथा स्थानीय भाषाका शब्दहरूलाई ध्यान दिनुपर्दछ।^{१९}

१४ नेपाल सरकार विरुद्ध अम्बर बहादुर आले मगर, ने.का.प. २०६४, अंक ११ नि.नं. ७८९८, पृष्ठ १४४३।

१५ पूर्व पादटिप्पणी नं. १३।

१६ विती भन्ने कलावती यादव विरुद्ध नेपाल सरकार, ने.का.प. २०६३, अंक ३, नि.नं. ७६६३, पृष्ठ ३२१।

१७ पूर्व पादटिप्पणी नं. १४।

१८ उपेति, डा. श्रीप्रकाश, फौजदारी न्याय : सिद्धान्त र प्रयोग, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि.काठमाडौं, पृष्ठ १६१, (प्रथम संस्करण २०७७, साउन)

१९ ऐ.ऐ.।

४.२.३ संकेत तथा हाउभाउ अभिलेख गर्ने (Sign and gesture):

चेतना भएको तर बोल्न नसक्ने अवस्थामा वारदात घटाउनमा संलग्न संभावित व्यक्तिहरूको एक एक गरी नाम सोधिएमा पीडितले हात अगाडि र पछाडि हल्लाउने तथा सकारात्मक र नकारात्मक हाउभाउ तथा संकेत दिन सक्छ। पीडकको नाम देखाउँदा सकारात्मक हाउभाउ र संकेत देखाएमा सो कुरा तथा तथ्य उपस्थित अधिकारीले अभिलेख गर्दछन्। यस्तै प्रकृया भारतको एक मुद्दामा अब्दुल्लाहको नाम र रेजर ब्लेड देखाई सोधदा पीडित दुलारीले सकारात्मक हाउभाउ व्यक्त गरेकोमा सोलाई मजिस्ट्रेटले अभिलेख राखेका थिए। उक्त हाउभाउ तथा संकेतलाई अदालतले मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा स्वीकार गरेको थियो।^{२०} यस्तै गरी निर्भया जबरजस्ती करणी तथा ज्यान मुद्दामा पीडित नाम परिवर्तित निर्भयाको संकेत र हाउभाउ लिई मृत्युकालीन घोषणा अभिलेखीकरण गरिएको देखिन्छ। पहिलो घोषणा अस्पतालका चिकित्सकद्वारा डिसेम्बर १६, २०१२ मा लिइएको थियो भने दोस्रो घोषणा डिसेम्बर २१ मा सब डिभिजनल मजिस्ट्रेटद्वारा दुर्व्यवहारको वास्तविक विवरण लिइएको थियो। तेस्रो घोषणा डिसेम्बर २५ मा नगरका मजिस्ट्रेटद्वारा लिइएको पाइन्छ।^{२१}

४.२.४ मौखिक वा लिखित रूपमा लिने (Verbal and written):

कुनै कुरा प्रमाणित गर्न लिखत नै पेश गर्नु पर्ने बाहेक मौखिक प्रमाणद्वारा प्रमाणित गर्न हुन्छ। मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनु पर्दछ। यसको अर्थ देख्न, सुन्न वा कुनै इन्द्रियको सहायताले थाहा पाउन सकिने कुनै कुरा भए प्रत्यक्ष देख्ने, सुन्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले मौखिक प्रमाण दिएको हुनुपर्दछ।^{२२} त्यसैले मौखिक प्रमाण प्रस्तुत गर्न खोजिएको भए उक्त प्रमाण अन्य प्रमाणद्वारा समर्थित भएको हुनु पर्दछ। लेखबद्ध नभएको मौखिक भनाईलाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा प्रमाणमा लिन नमिल्ने भनी एक मुद्दामा बोलिएको छ।^{२३} अपवादमा बाहेक कुनै लिखत वा लिखतमा उल्लेख भएको कुरा सो लिखत नै पेश गरी प्रमाणित गर्नुपर्छ। नेपाल सरकारबाट भएका निर्णय वा आदेश प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम सम्बन्धित अधिकृतद्वारा प्रमाणित गरिएको लिखत पेश गरी प्रमाणित गर्न हुन्छ।^{२४} कसैले कुनै व्यक्ति समक्ष ज्यान लिने व्यक्तिको नाम भनी लेखिदिन्छ त्यो मृत्युकालीन घोषणासँग सम्बन्धित रहन्छ।

४.२.५ पूर्ण रूपको मृत्युकालीन घोषणा (Completeness):

अपूर्ण मृत्युकालीन घोषणा प्रमाण ग्राह्य हुदैन। यस्तो घोषणा व्यक्त गरिरहेको व्यक्ति सो कुरा व्यक्त गर्दा-गर्दै आफ्नो कथन पूरा हुन नपाउँदै मर्दछ भने निजले त्यसपछि के कुरा भन्न खोजेको हो सो कसैले पनि भन्न सक्दैन भनी भारतीय अदालतहरूले बोलेको पाइन्छ। कुनै भागलाई मात्र प्रमाण ग्राह्य गर्नु ज्यादै खतरापूर्ण मानिन्छ।^{२५} तर अपूर्ण भए पनि घोषणाकर्ताले सबै आवश्यक जानकारी वा

२० *Queen-Empress v. Abdullah*, (1885) ILR 7 ALL 385.

२१ Akash R. Goswami, *Analysis and Overview on Dying Declaration in India*, Paper submitted for Aligarh Muslim University, p: 4-5.

२२ पूर्व पादटिप्पणी नं. ११।

२३ शिवपुजन महतो चाई विरुद्ध तत्कालिन श्री ५ को सरकार, ने.का.प. २०४६, अंक १०, नि.नं. ३९६५।

२४ प्रमाण ऐन, २०३१, दफा ३५।

२५ प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, पृष्ठ ६४, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि.(२०७६)

निश्चित तथ्यहरूको सन्दर्भमा पूर्ण रहेको र के भन्न खोजेको सो कुरा सम्प्रेषण गर्दछन् भने अपूर्णको नाममा वाह्य गर्न हुदैन।^{२६} अपूर्ण मृत्युकालीन घोषणाको प्रश्न उठेको एक मुद्दामा मृतकले उल्लेख गरेको "I was going home when I came near the house of Abdul Majid, Sohail shot me from the bush. He ran away. I saw" भन्ने वाक्यांश पछि मृतकले जवाफ दिन सकेका थिएनन्। यो वाक्यलाई अपूर्णताको प्रश्न विद्यमान नभएको भन्ने व्याख्या भएको थियो।^{२७} अर्को एक मुद्दामा मृतकले "Sir, This day 24th January, 1960, in the noon at 12.30 Muniappan, son of Kola Goundan of Kannankurichi stabbed me in my body with knife." भन्ने उल्लेख गरेका थिए। उक्त भनाइलाई Muniappan विरुद्ध प्रमाणका रूपमा लिइएको र पूर्ण र प्रमाण ग्राह्य मानिएको थियो।^{२८}

४.२.६ प्रश्न उत्तर स्वरूप (Question and answer form):

मृत्युकालीन घोषणा प्रश्नोत्तरका रूपमा पनि लिन सकिन्छ। संभव भएसम्म यही स्वरूपमा घोषणा लेखबद्ध गरिन्छ। तर प्रश्नोत्तर स्वरूपमा मृत्युकालीन घोषणालाई लेखबद्ध नगरिएको आधारमा मात्र प्रमाण इन्कार गरिदैन। यो स्वरूपमा लिएको घोषणाले आफुले खोजिएको जवाफ प्राप्त गर्ने भए पनि वर्णनात्मक रूपमा गरिएको घोषणा बढी स्वभाविक तथा प्राकृत हुने र यसले घटना सम्बन्धमा पीडितको धारणा प्राप्त हुने अवस्था हुन्छ।

४.२.७ भाषा (Language):

औपचारिक भाषा भन्दा मृतकले शुद्ध रूपमा बोल्न सक्ने र निजलाई सम्भव भएको भाषा नै मृत्युकालीन घोषणा अभिलेख गर्न सहज हुन्छ। औपचारिक भाषा वाहेक अन्य भाषामा लेखबद्ध वा अभिलेख भएको हुँदा त्यसलाई ईन्कार गर्न सकिदैन। फरक भाषामा अभिलेख भएका दुई घोषणा भए पनि मृतकलाई दुवै भाषाको जानकारी भएमा पनि प्रमाणका रूपमा ग्राह्य हुन्छ। भारतीय अदालतबाट समेत मृतकले आफ्नो भाषामा दिएको मन्तव्यलाई कम मूल्यका रूपमा ग्रहण गर्ने भन्ने हुदैन भनी व्याख्या गरिएको छ।^{२९}

४.२.८ प्रथम अवसरको नियम (First opportunity rule):

मृत्युकालीन घोषणा प्रथम अवसरमा नै अभिलेखीकरण गर्नु पर्ने हुन्छ। मृतकको मष्तिष्क तथा बोलाईमा अदृश्य घटना तथा मानिसको हस्तक्षेपका कारण उक्त घोषणाले सत्यता र विश्वसनीयता गुमाउन सक्दछ। त्यसकारण प्रारम्भमा नै घोषणा प्राप्त गर्ने तथा अभिलेखीकरण गरेमा मृत्युकालीन घोषणा प्रमाणका निम्ति योग्य हुन सक्छ। यस नियमले घोषणालाई अभिलेखीकरण गर्न ढिलाई गर्न नहुने तर्फ समेत सजग गराएको छ।

^{२६} पूर्व पादटिप्पणी नं. २९, पृष्ठ ६।

^{२७} ऐ. ऐ.।

^{२८} *Muniappan vs State Of Madras*, AIR (1961), 1962 SC 1252

^{२९} *Biju Joseph v. State of Kerala*, A.I.R., 2012

४.२.९ यथार्थता र शुद्धताको नियम (Precision and clarity rule) :

घोषणा अभिलेखीकरण गर्दा यथार्थता र शुद्धतामा समेत ख्याल गर्नु पर्ने हुन्छ। घोषणा छोटो वा लामो भयो भन्ने विषयले महत्व राख्दैन तर यथार्थता, शुद्धता, पूर्ण र विशिष्ट रूपमा अभिलेखीकरण गरिएको हुनुपर्दछ।

४.२.१० एकरूपता तथा असंगतिको नियम (Consistency vis-à-vis- inconsistency rule):

एक भन्दा बढी मृत्युकालीन घोषणा हुन सक्दछन्। यस्तो अवस्थामा एक घोषणालाई प्राथमिकता दिन सक्छौं। तर बहुमतीय घोषणा नै पेश गर्न सकिने र विश्वासयोग्य भए स्वीकार गर्न सकिन्छ। यदि केही असंगति भएमा अदालतले त्यसलाई परीक्षण गर्दछ। आपसमा बाँझिएमा कुन उपयुक्त हो अदालतले परीक्षण गरी अवलम्बन गर्न सक्दछ। सामान्य हेरफेरले सारवान रूपमा असर नपार्ने हुँदा त्यसले असंगति ल्याउदैन। तर मृत्युकालीन घोषणाको सुन्दरता र परिणामगत आधार गुमाउने प्रकृतिको हुनुहुदैन। त्यसकारण फरक फरक अधिकारी वा ठाँउमा घोषणा अभिलेखीकरण गर्दा सजग हुनु पर्ने हुन्छ।

४.२.११ मर्न लागेको अवस्थाको व्यक्तिलाई मानसिक हस्तक्षेपबाट टाढा राख्ने (Exclusion of intervention in the mind of dying man):

घोषणा अभिलेखीकरण गर्नु भन्दा अगाडि घोषणाकर्तालाई कसैले केही भनिदिए, प्रशिक्षण दिए वा अन्यथा भन्न सिकाएमा घटनाको वास्तविकता प्रकाश हुदैन। त्यस किसिमको घोषणाले फरक रूप लिन्छ। त्यसको परिणाम तथा उपयोग शुन्य हुन सक्दछ। यसको महत्व र उपादेयता रहदैन। त्यसकारण घोषणाकर्तालाई अरु व्यक्तिले हस्तक्षेप गर्नुभन्दा अगावै निजको घोषणा अभिलेखीकरण गर्नु पर्दछ।

४.२.१२ यथार्थता र निश्चित संकेतको नियम (Precision and definite indication rule):

अस्पष्ट, संकिर्ण कथनले के संकेत गरेको भन्ने स्पष्ट हुदैन। अभियुक्त को हो त्यसको पहिचान पूर्ण र स्पष्ट नभएसम्म घोषणा विश्वसनीय हुदैन। घोषणाले घटनास्थलको सम्पूर्ण तथ्य तथा परिस्थिति दिन सक्छ भन्ने हुदैन। तर आवश्यक कुराहरू स्पष्ट र यथार्थ रूपमा उल्लेख तथा संकेत गरेमा त्यसको अर्थ स्पष्ट हुन्छ। कारक र कारणको जानकारी हुन्छ। त्यस अवस्थामा घोषणाले मान्यता पाउँदछ। घोषणा अभिलेखीकरण गर्ने व्यक्तिले यस तर्फ ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ।

४.२.१३ शारीरिक तथा मानसिक रूपमा स्वस्थताको नियम (Fit physical and Mental condition rule):

घोषणाकर्ताको उपलब्धता मात्र प्रयाप्त हुदैन। निजले गरेको घोषणा उपयुक्त छ, छैन भन्ने कुरा निजको शारीरिक तथा मानसिक अवस्थामा भर पर्दछ। घोषणामा विश्वास गर्न निजको शारीरिक तथा मानसिक अवस्था ठीक हुनु पर्दछ। यसको अर्थ वास्तविक तथ्य भन्न सक्ने तथा आफ्नो घोषणा विश्वसनीय छ भन्ने यकिन दिलाउनु पर्दछ। बयान दिन सचेत मानसिक अवस्थामा छ, भनी चिकित्सकले प्रमाणित गरिदिएको हुनु पर्दछ। यसको अभावमा दिएको घोषणाले शंका उत्पन्न हुन्छ र

अवलम्बन गर्न सकिदैन । भारतीय सर्वोच्च अदालतहरूबाट चिकित्सकको प्रमाणपत्र नभए पनि सबै अवस्थामा घोषणालाई अस्वीकार गर्न सकिदैन भन्ने व्याख्या भएको छ ।

५. मृत्युकालीन घोषणा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था (Legal provisions on dying declaration):

५.१ बेलायत:

अंग्रेजी कानूनमा अदालत बाहिर भएका सुनी जान्ने कथनलाई प्रमाणका रूपमा अलग गरिएको छ । तर मृत्यु हुने अवस्थाको व्यक्तिद्वारा गरिएको घोषणालाई मुद्दाको कारवाहीका क्रममा अपवादका रूपमा अदालतको तजविज अनुसार प्रमाणमा ग्राह्य गरेको पाइन्छ । ज्यान सम्बन्धी मुद्दा खासगरी कर्तव्य ज्यान मुद्दामा यस किसिमको प्रमाणलाई ग्राह्य मानिएको पाइन्छ । Criminal Justice Act, 2003 को दफा ११६ ले मरेको व्यक्तिले मर्नु अघि दिएको मन्तव्यलाई अनुपलब्ध साक्षीको समूहमा राखेको छ । उपदफा (२) को (क) ले मरेको व्यक्तिले मर्नु अघि व्यक्त गरेको कथन प्रमाण ग्राह्य हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त ऐनको दफा १२६ ले अदालत बाहिर भएका कथनहरूलाई ग्रहण गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ । Civil Evidence Act, 1995 ले सुनी जान्ने प्रमाण भएकै आधारमा अलग गर्न नसकिने भनी यस किसिमको प्रमाणलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ ।^{३०} जुरी प्रणाली रहेको बेलायतमा मरणासन्न वक्तव्यको तत्व विद्यमानता भए नभएको विषय जुरीले निर्धारण गर्दछ । मृत्युकालीन घोषणा गर्नेले आफ्नो मृत्यु नजिक छ भन्ने जानकारी हुनुपर्ने, तत्पश्चात् निजको मृत्यु भएको हुनुपर्ने, मरणासन्न वक्तव्य गर्ने व्यक्ति अरु सामान्य अवस्थामा साक्षी हुन सक्षम व्यक्ति भएको हुनुपर्ने, अदालतमा सोधिएको प्रश्न बुझ्ने र युक्तियुक्त रूपमा जवाफ दिन सक्ने व्यक्ति हुनु पर्ने, कलिलो उमेर, पागल भएको वा अति वृद्ध अवस्थाले गर्दा साक्षी हुन असमर्थ हुने व्यक्ति रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो मृत्युको कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरालाई मरणासन्न वक्तव्यको रूपमा प्रमाणमा ग्राह्य नगरिने, पूर्ण रूपमा मृत्यु हुने निश्चित आशा गरिसकेको अवस्थामा हुनुपर्ने (Expectation of death), बाँच्ने आशा नै नभएको अवस्थामा (No hope of recovery) वा मृत्यु शंकाहित विश्वास (Undoubt believe of death) भई सकेको अवस्थामा व्यक्त गरेको हुनुपर्ने जस्ता व्यवस्थाहरू रहेको देखिन्छ ।

५.२ संयुक्त राज्य अमेरिका :

अमेरिकामा सुनी सुनाई कथनलाई प्रमाणको रूपमा निषेध गरिएको छ ।^{३१} सुनी जान्ने नियमले विवादको विषयलाई सत्यताले परीक्षण गर्नका लागि जिरहलाई आत्मसाथ गर्ने एङ्लो अमेरिकन पद्धति तर्फ इंगित गर्दछ । साक्षीको रूपमा उपलब्ध नहुने घोषणाकर्ताको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । नियम ८०४ को (क)(४) ले त्यस्तो साक्षी उपलब्ध हुन नसक्ने मापदण्ड अन्तर्गत घोषणाकर्ताको मृत्युको कारण मुद्दाको

^{३०} 1-(1) In civil proceedings evidence shall not be excluded on the ground that it is hearsay. This provision of the Civil Evidence Act, 1995 as mentioned in the book of Steve Uglow, *Evidence: Text and Materials*, Second Edition, Thompson Sweet & Maxwell, South Asian Edition (2016), p- 653.

^{३१} Federal Rules of Evidence, Rule 802. 'Hearsay' is defined as 'a statement that: (1) the declarant does not make while testifying at the current trial or hearing; and (2) a party offers in evidence to prove the truth of the matter asserted in the statements'.

कारवाही र सुनवाईमा उपस्थित हुन नसकेको अवस्थालाई पनि राखेको छ । आसन्न मृत्युको अवस्था अन्तर्गत दिएको भनाईलाई सुनी जान्ने नियमको अपवादका रूपमा हेरिएको छ । कर्तव्य ज्यान तथा देवानी प्रकृतिका मुद्दामा घोषणाकर्ताले आफ्नो आसन्न मृत्युको विश्वासमा मृत्युको कारण र परिस्थिति सम्बन्धमा गरेको घोषणालाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा परिभाषा गरिएको र यस किसिमको घोषणालाई सुनी जान्ने प्रमाणको अपवादको रूपमा हेरिएको छ ।^{३२}

५.३ भारत:

भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ ले साक्षीका रूपमा उल्लेख गर्न नसकिने व्यक्तिद्वारा दिइएको कथनको शिर्षक अन्तर्गत मृत्युकालीन कथनको व्यवस्था छ । यस ऐनमा मृत्युकालीन घोषणा नभनी मरेको व्यक्तिले मर्नु अघि दिएको कथन भनिएको छ । दफा ३२ अनुसार मरेको व्यक्तिले वा पत्ता नलागेको व्यक्तिले वा प्रमाण पेश गर्न असक्षम भएको व्यक्तिले वा अदालत समक्ष पेश भएको मुद्दाको परिस्थितिका आधारमा विना ढिलाई वा खर्चमा निजको उपस्थिति अनुपयुक्त भएको व्यक्तिले आफ्ना कथनहरू दिन सक्छन् जुन सम्बद्ध तथ्यका रूपमा स्विकार गरिएको छ । यसै गरी सोही दफाको उपदफा (१) मा आफ्नो मृत्युको कारणको सम्बन्धमा वा कुनै कामकारवाहीको परिस्थितिको सम्बन्धमा कुनै व्यक्तिले व्यक्त गरेको र त्यसको परिणाम स्वरूप निजको मृत्यु भएमा सो मृत्यु सम्बन्धमा प्रश्न उठेमा उक्त कथन प्रमाणमा लिन सकिने व्यवस्था छ । यस दफा अनुसार मृत्युकालीन घोषणाका पूर्वशर्तहरू निम्न बमोजिम रहेका छन्:

- (क) मृतकले दिएको भनाई मौखिक वा लिखित हुन सक्ने,
- (ख) आफ्नो मृत्युको कारण वा सो को परिस्थितिजन्य अवस्थाको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कथन हुनु पर्ने,
- (ग) जुन कारणले निजको मृत्यु भएको हुनु पर्ने,
- (ग) निज व्यक्तिको मृत्युको कारणमा प्रश्न आएको हुनु पर्ने,
- (घ) मृत्युको अपेक्षा गरेको वा नगरेको भए पनि हुने,
- (ङ) कुनै विवादहरूमा मृतकको अवस्था अनुसार संकेत वा हाउभाउद्वारा पनि गर्न सकिने ।

५.४ नेपाल:

५.४.१ प्रमाण ऐन, २०३१ को दोस्रो संशोधन पूर्वको व्यवस्था :

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ११ मा मरेको व्यक्तिले होस छँदै व्यक्त गरेको कुरा भन्ने शिर्षक अन्तर्गत राखिएको थियो । “**कुनै मरेको व्यक्तिले आफू मर्न लागेको अवस्थामा होस छँदै आफ्नो मृत्युको**

३२ ऐ. ऐ., Rule 804(b) THE EXCEPTIONS. The following are not excluded by the rule against hearsay if the declarant is unavailable as a witness: (1) Former Testimony. Testimony that: (A) was given as a witness at a trial, hearing, or lawful deposition, whether given during the current proceeding or a different one; and (B) is now offered against a party who had—or, in a civil case, whose predecessor in interest had—an opportunity and similar motive to develop it by direct, cross-, or redirect examination. (2) Statement Under the Belief of Imminent Death. In a prosecution for homicide or in a civil case, a statement that the declarant, while believing the declarant's death to be imminent, made about its cause or circumstances. (2) **Statement Under the Belief of Imminent Death. In a prosecution for homicide or in a civil case, a statement that the declarant, while believing the declarant's death to be imminent, made about its cause or circumstances.**

कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ” भनी मृत्युकालीन घोषणा सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको थियो । यो व्यवस्थाको विशेषताहरू देहाय बमोजिम रहेका थिए :

- (क) मर्नु भन्दा अगाडि व्यक्त गरेको हुनु पर्ने,
- (ख) होस छँदै व्यक्त गरेको हुनु पर्ने, यसले साक्षी हुन योग्य भएको अवस्थालाई उल्लेख गरेको छ ।
- (ग) व्यक्त गरिएको हुनु पर्ने भनिएको छ । त्यसर्थ, लिखित वा मौखिक वा संकेत तथा भावद्वारा व्यक्त गरेको हुन सक्ने देखिन्छ ।
- (घ) आफ्नो मृत्युको कारणको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको हुनु पर्ने देखिन्छ ।

५.४.२ प्रमाण ऐन, २०३१ मा भएको दोस्रो संशोधन, २०७७ को संशोधित नयाँ व्यवस्था:

प्रमाण ऐन, २०३१ को दोस्रो संशोधन २०७७ मा भएको छ । उक्त ऐनको संशोधित दफा ११ मा निम्न व्यवस्था गरिएको छ:

“११. मृत्युकालीन घोषणा (डाइङ्ग डिक्लेरेशन) : कुनै व्यक्तिले आफु मर्न लागेको अवस्थामा होस छँदै निजको मृत्युको कारणका सम्बन्धमा मृत्यु हुनु अघि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ”

यस दोस्रो संशोधनका विशेषताहरू देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- मरेको व्यक्तिले होस छँदै व्यक्त गरेका कुरा भन्ने साविकको नामबाट मृत्युकालीन घोषणा भनिएको छ ।
- मृत्युकालीन घोषणालाई प्रष्ट्याउन अंग्रेजी शब्द डाइङ्ग डिक्लेरेशन भन्ने अंग्रेजी शब्दावली प्रयोग भएको र सो शब्द रोमन अक्षरमा लेखिएको छ ।
- मृत्युकालीन घोषणा हुनका लागि उल्लेख गरिएका पूर्व शर्तहरू देहाय बमोजिम देखिन्छन् :
 - कुनै पनि व्यक्तिले व्यक्त गरेको हुन सक्छ,
 - त्यस्तो व्यक्तिको आफु मर्न लागेको अवस्था हुनु पर्दछ,
 - निज व्यक्तिले आफ्नो होस छँदै व्यक्त गरेको हुनु पर्दछ,
 - त्यस्तो व्यक्त गरेको कुरा आफ्नो मृत्युको कारण (Cause of Death) सम्बन्धमा हुनु पर्दछ,
 - त्यस्तो घोषणा व्यक्त रुपमा हुनु पर्दछ ।
 - व्यक्त गरिने तरिका के हो ? उल्लेख गरिएको छैन । लेखेर, बोलेर वा इशाराद्वारा व्यक्त कुरा लेखबद्ध वा ध्वनी अंकन गरेर वा हाउभाउको दृश्य कैद गरेर के हुन सक्छ उल्लेख गरिएको छैन । तथापि उक्त कुनै पनि तरिकाबाट व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा लिन सकिने देखिन्छ ।

६. मृत्युकालीन घोषणा सम्बन्धी न्यायिक अभ्यास (Judicial Practice on dying declaration):

६.१ बेलायत:

- फौजदारी मुद्दामा सुनी जान्ने सिद्धान्तको आधुनिक व्यवस्थापकीय सुधारका रूपमा हाउस अफ लर्डसको १९६५ को *Myers v. DPP*^{३३} मुद्दालाई लिएको पाइन्छ । यस मुद्दामा Austin motor company's को अभिलेखमा रहेको माइक्रो फिल्मलाई आधारित हुने विषय रहेको थियो । उक्त फिल्मलाई उच्च गुणस्तरको मानिए पनि न्यायाधीश रेडले नखुलेका कामदारहरूले अदालत बाहिर दिएको कथन समावेश भएको माइक्रो फिल्मलाई प्रमाण ग्राह्य नहुने भनेका थिए ।
- *Rex v. Woodcock*^{३४} को मुद्दामा Lord Eyre C.B. ले यस किसिमको प्रमाणलाई स्वीकार गरिएको हुन्छ किनकी घोषणाकर्ताले आफ्नो आसन्न मृत्युको अवस्थामा घोषणा गरेको, मृत्यु हुने अवस्थामा पुगेको, सम्पूर्ण सांसारिक आशा समाप्त भएको, सम्पूर्ण असत्यताको आशय प्रकट नगरिएको, सर्व शक्तिशाली अन्तःस्करणले सत्यवचनका लागि चित्तलाई उद्धत गराएको, कुनै प्रकृतिको गंभिर र भयानक स्थिति रहेको अवस्थामा गरेको घोषणालाई अदालतमा शपथ लिएकाको उत्तरदायित्व भए सरह कानूनले मान्यता दिएको हुन्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । मृत्युकालीन घोषणाको विश्वसनियता नै मृतकको सो अवस्था पूर्व आफु मरणशील अवस्थामा रहेको स्मरण गरी आफ्नो सृष्टिकर्तालाई सत्यता तथा असत्यताको समर्थन सम्बन्धमा तत्काल उत्तरदायी हुनु पर्ने जरुरी ठानेको हुन्छ ।^{३५} यसको मूलकारण भनेको भ्रुठा वचनले बोलेर मर्न चाहदैन भन्ने नै हो ।
- *R v. Jenkins* को मुद्दामा एक महिलाको ज्यान लिएको अभियोग लागेका व्यक्तिलाई ती महिलाले "with no hope of recovery" भन्ने वाक्यांश सहित मरणासन्न वक्तव्य दिएकीमा निजले हस्ताक्षर गर्दा at present भन्ने शब्द थप गरेकीमा उक्त वाक्यांशले स्वास्थ्य लाभ हुने केही आशा निजमा रहेको इंगित गरेको भन्ने व्याख्या भएको र परिणामतः उक्त भनाईलाई प्रमाण ग्राह्य मानिएन ।^{३६}
- बेलायतको अदालतले मृत्युकालीन घोषणालाई अवलम्बन गर्ने सम्बन्धमा फौजदारी र देवानी मुद्दामा फरक गरेका छैनन् । भाडावालालाई निष्काशन गरेको एक मुद्दामा न्यायाधीश Mansfield ले मृत्युकालीन घोषणालाई अवलम्बन गरेका थिए ।^{३७}
- मरणासन्न वक्तव्य गर्ने व्यक्ति अरु सामान्य अवस्थामा साक्षी हुन सक्षम व्यक्ति भएको हुनुपर्छ । निज अरु अवस्थामा अदालतमा सोधिएको प्रश्न बुझ्ने र युक्तियुक्त रूपमा जवाफ

३३ (1965) A.C. 1001. p-615, पूर्वपादटिप्पणी नं. ३० ।

३४ पूर्व पादटिप्पणी नं. ४, पृष्ठ ३७६, mentioned the reference as (1789) 168 Eng . Rep. 352, 353; 1 Leach 500, 502.

३५ ऐ. ऐ. (1789) 168 Eng . Rep. 352,353, 1 Leach 500, 502. the deceased... apprehended that she was in such a state of mortality as would inevitably oblige her soon to answer before her Maker for the truth or falsehood of her assertion.

३६ <https://lawlegal.eu/r-v-jenkins/> and case reference is given as (1869), 1 C. C. R. 187).

३७ *Wright v. Littler*, 97 Eng . Rep. 812 (K.B. 1761). The admissibility of Dying Declaration, Fordham Law Review, Volume 38, Issue 3, Article 5, p-510, (1970).

दिन सक्ने व्यक्ति हुनु पर्दछ । कलिलो उमेर, पागल भएको वा अति वृद्ध अवस्थाले गर्दा साक्षी हुन असमर्थ हुने व्यक्ति रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो मृत्युको कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरालाई मरणासन्न बक्तव्यको रूपमा प्रमाणमा ग्राह्य मानिदैन भनी एक बेलायती मुद्दामा बोलिएको देखिन्छ ।^{३८}

- एक मुद्दामा चार वर्षिय बालकले आफ्नो मृत्युको कारणको सम्बन्धमा भनिएको कुरालाई प्रमाणमा ग्राह्य गरिएन ।^{३९}

६.२ अमेरिका :

- अमेरिकामा मृत्युकालीन घोषणालाई सुनी जान्ने सिद्धान्तको अपवादको रूपमा प्रमाण ग्राह्य मानिन्छ । घोषणा गर्ने व्यक्तिलाई आफु मर्दैछु भन्ने ज्ञात हुनु पर्ने र निजको वास्तवमा मृत्यु भएको हुनु पर्दछ भन्ने व्यहोरा *Kennecott Copper Corp. v. Industrial Comm'n* को मुद्दामा^{४०} बोलिएको पाइन्छ ।
- जोले भन्ने व्यक्ति हत्या अभियोगमा कसूरदार ठहर भएकोमा वास्तविक कथन व्यक्त गर्न मृतक पर्याप्त रूपमा सचेत र बौद्धिक स्तर नभएको भनी मृतकको मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणमा लिइएको थिएन ।^{४१}
- मृत्युकालीन घोषणा गर्नेलाई आफ्नो मृत्यु नजिक रहेको र निश्चित रहेको भन्ने विश्वास हुनु पर्दछ ।^{४२} आसन्न मृत्युको सचेतनातर्फ केन्द्रित गरिएको हुनु पर्दछ । मृत्युकालीन घोषणामा आसन्न मृत्युको सचेतना नै केन्द्रविन्दु हो । न्यायाधीश Cardozo ले *Shepard v. United States* को मुद्दामा घोषणाकर्ताले भनेको Dr. Shepard has poisoned me भन्ने वाक्यांशलाई इन्कार गर्दै मृत्युकालीन घोषणाको रूपमा स्वीकार गर्न वाँच्ने आशा नभएको र आसन्न मृत्युको संघारमा पुगेको अवस्थामा व्यक्त गरेको हुनु पर्दछ भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।
- घोषणाकर्ता जिवित रहेको अवस्थामा परीक्षण गर्न सक्षम भएको देखिनु पर्दछ ।^{४३}
- भुटा उल्लेखन, प्रशिक्षण तथा मृतकसँगको अनौपचारिक कुराकानीका विषयलाई सुनी जान्ने सिद्धान्तको विश्वसनियताको सन्दर्भमा अदालतले विश्लेषण गर्ने भनिएको छ,^{४४}

३८ पूर्व पारटिप्पणी नं. २५, पृष्ठ १४९, *R. v. Durmond* (1748) 1 Lacc C. 338.

३९ ऐ.ऐ. *R. v. Pike* (1829) 3C. & P. 598.

४० पूर्व पारटिप्पणी नं. ३७, पृष्ठ ५०९, also cited from <https://casetext.com/case/kennecott-copper-corp-v-industrial-commn>. The petitioner, Kennecott, urges that the history taken by Dr. Knight was in the nature of a dying declaration and therefore was highly probative to the point that it would be allowed in evidence as an exception to the hearsay rule. That exception requires that the person making the statement must know that he is dying, he must actually die, and the application of the rule has been limited to homicide cases.

४१ *Jolley v. State*, 130 Tenn. 286, 170 S.W. 58 (1914), ऐ. पृष्ठ ११८।

४२ पूर्व पारटिप्पणी नं. ३७, पृष्ठ ५०९, *Shepard v. United States*, 290 U.S. 96 (1933), *People v. Beier*, 29 Ill. 2d 511, 194 N.E 3d 280 (1963), *Connor v. State*, 225 Md. 543, 171 A.2d 699, cert. denied, 368 U.S. 906 (1961).

४३ *Hutcherson v. State*, 40 Ala. App. 77, 108 So. 2d 177, cert. denied, 268 Ala. 696, 108 So. 2d 180 (1958).

४४ *Idaho v. Wright*, 497 U.S., 805, 820 (1990).

- विश्वसनीयताको प्रत्याभूति नगरिएको, शपथ नखाएका सुनी जान्ने तथा जिरहद्वारा परीक्षण नगरिएका मृत्युकालीन घोषणालाई अदालतले कमै रूपमा अवलम्बन गर्ने धेय राख्दछ।^{४५}
- मृत्युकालीन घोषणा गर्ने व्यक्तिको अनुपलब्धताले प्रतिवादीले साक्षीलाई जिरह गर्न पाउने अधिकारको उल्लंघन भएको भन्ने उल्लेख गरिएको छ।^{४६}
- अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले भने मृत्युकालीन घोषणाले साक्षीसँग सामना गर्ने (Confrontation Clause) व्यवस्थाको उल्लंघन गरेको भनेर कहिले पनि फैसला गरेको छैन। तर मृत्युकालीन घोषणालाई संवैधानिक मान्न सकिन्छ भनी धेरै मुद्दाहरूको फैसलामा उल्लेख भएको पाइन्छ।^{४७}

६.३ भारत:

भारतीय प्रमाण ऐन, १९७२ को दफा ३२ मा मृत्युकालीन घोषणाका व्यवस्थालाई भारतीय सर्वोच्च अदालतले विवादका विषयमा व्याख्याका माध्यमबाट परिष्कृत गरिएको पाइन्छ। विभिन्न मुद्दाहरूमा भएको व्याख्या निम्न बमोजिम रहेको देखिन्छ:

६.३.१ मृत्युकालीन घोषणा मान्य (Admissible):

१. *Queen-Empress v. Abdullah*^{४८}:

मृतकको गला काटिदिएको हुनाले बोल्न नसक्ने तर हातको इशाराबाट अभियुक्तको नाम संकेत गरिदिएको अवस्था थियो। सोधिएका प्रश्न बुझी, इशारा वा संकेतले जवाफ दिएर पनि मृत्युकालीन घोषणा गर्न सक्ने अलाहावाद हाइकोर्टले ठहर गरेकोमा सर्वोच्च अदालतले समेत सदर गरेको देखिन्छ।

२. *Pakala Narayan Swami v. Emperor*^{४९}:

कुरी नाकरजुको सात टुक्रा पारी काटी मारी पुरीको एक रेलको कोठाको ट्रकमा फालिएको अवस्थामा फेला पर्दछ। कुरी नाकरजुको छोरीसँग पकला नारायणले विवाह गरेको तथ्य अभियोजकताले उल्लेख गर्दछन्। सन् १९३३ मा पकला नारायण र निजको श्रीमतीले मृतकसँग वार्षिक १८ प्रतिशत व्याज तिर्ने गरी रु. ३,०००। कर्जा लिएकामा उक्त रकम लिन आउनु भनी हस्ताक्षर नभएको चिठी २० मार्च १९३६ मा मृतकले पाई सो चिठी आफ्नी श्रीमतीलाई देखाई २१ मार्चमा त्यहाँबाट बेहामपुरतिर लाग्दछन्। २३ मार्चमा निजको लाश फेला पर्दछ। यस मुद्दामा प्रिभि काउन्सिलले मृतकको भनाईलाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा मानेको देखिन्छ। साथै, मृतकले आफ्नो आसन्न मृत्युको सम्बन्धमा भन्नु पर्दछ भन्ने छैन भन्ने व्याख्या समेत भएको देखिन्छ।

^{४५} *State v. Belcher*, the south Carolina Supreme Court observed.

^{४६} *Jackson v. Denno*, 378 U.S. 368 (1964), *Pointer v. Texax*, 380 U.S. 400 (1965), *Douglas v. Alabama*, 380 U.S. 415 (1965).

^{४७} *Pointer v. Texas*, 380 U.S. 400, 407 (1965) (dictum); *Shepard v. United States*, 290 U.S. (1933) (by implication); *Dowdell v. United States*, 221 U.S. 325, 330 (1911), *Mattox v. United States*, 156 U.S. 237, 243 (1895) (dictum).

^{४८} A.I.R. 1885, ILR 7 All 385.

^{४९} A.I.R. 1939, PC p-47.

३. *Barati v. State of U. p.*^{५०} :

मृतकले प्रतिवादी विरुद्ध आफन्त सामु घोषणा गरेकोमा प्रहरी थाना र अस्पतालमा समेत पुनः सोही मिलानको व्यहोरा लेखाएको देखिन्छ। उक्त कथनहरू सर्वोच्च अदालतले मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा अंगिकार गरेको थियो।

४. *Mannu Raja v. The State of M. p.*^{५१}:

मृत्युकालीन घोषणा प्रमाणबाट समर्थित नहुञ्जेल प्रमाणमा लिन नहुने भन्ने कानूनको नियम नभएको हुँदा यस अवस्थामा पनि स्वीकार्यता रहेको पाइन्छ।

५. *Kusa v. State of Orrisa.*^{५२}

यस मुद्दामा मृतकले चिकित्सक समक्ष गरेको घोषणामा समावेश भएका कुराहरू सम्बन्धमा जाहेरी दरखास्तमा भएका सबै व्यक्तिको नाम नभएको, चश्मदीद साक्षीको विवरण फरक परेको र मृतकलाई आघात परेको अवस्था हुँदा सो घोषणा विश्वसनीय नभएको भन्ने प्रश्न उठाइएको थियो। अदालतले उक्त प्रश्नहरूलाई चुनौती दिँदै निश्चित नामहरू मृत्युकालीन घोषणामा उल्लेख नभएका आधारमा मात्र सो घोषणाको महत्वमामा फरक पाउँन र सो घोषणाको असत्यतालाई पुष्टि गर्नु भनिएको थियो। मृत्युकालीन घोषणा यदि सत्य ठहर्छ भने त्यसको मात्रै आधारमा अन्य प्रमाणको समर्थनको अभावमा पनि कसूर ठहर गर्नु न्यायोचित हुन्छ। अदालतले मरणसन्त वक्तव्य स्वैच्छिक र सत्य हो भन्ने कुरा विश्वास भएमा र यो अन्य प्रमाणबाट समर्थित नभएमा पनि प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने व्याख्या गरेको पाइन्छ।

६. *Wazir Chand v. State of Haryana*^{५३}:

पीडितले प्रतिवादीलाई भेट्न जाँदैछु भनी अरुले सुन्ने गरी बताएकामा भोलीपल्ट निजको लाश एउटा बक्सामा भेटिएको थियो। उक्त भनाईलाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा नै लिइएको पाइन्छ।

७. *Khushal Rao v. State of Bomaby.*^{५४}

यस मुद्दामा मृतकले चिकित्सक, प्रहरी निरीक्षक, मजिस्ट्रेट र अन्य व्यक्ति समक्ष गरी चार स्थानमा छुट्टै र

५० A.I.R. 1974, SC 839.

५१ A.I.R. 1976, SC (219).

५२ (1980) 2 SC 207: A.I.R. 1980, SC 559.

५३ A.I.R. 1988, SC.

५४ A.I.R. 1958, SC 22: 1958 CR LJ 106. (i) that it cannot be laid down as an absolute rule of law that a dying declaration cannot form the sole basis of conviction unless it is corroborated, (ii) that each case must be determined on its own facts keeping in view the circumstances in which the dying declaration was made, (iii) that it cannot be laid down as a general proposition that a dying declaration is a weaker kind of evidence than other pieces of evidence, (iv) that a dying declaration stands on the same footing as another piece of evidence has to be judged in the light of surrounding circumstances and with reference to the principles governing the weighing of evidence, (v) that a dying declaration which has been recorded by a competent magistrate in the proper manner that is to say, in the form of questions and answers, and, as far as practicable, in the words of the maker of the declaration, stands on a much higher footing than a dying declaration which depends upon the oral testimony which may suffer from all the infirmities of human memory and human character, and (vi) that in order to test the reliability of a dying declaration the court has to keep in view the circumstances like the opportunity of the dying man for observation, for example, whether there was sufficient light if the crime was committed at night, whether the capacity of the man to remember the facts stated had not been impaired at the time he was making the statement has been consistent throughout if he had several opportunities of making a dying declaration apart from the official record of it, and that the statement had been made at the earliest opportunity and was not the result of tutoring by interested parties.'

उस्तै घोषणा गरेका थिए । उक्त घोषणामा आफूलाई Khushal र एक अर्को व्यक्तिले कुटपिट गरेका हुन् भन्ने उल्लेख थियो । उक्त घोषणाका आधारमा नै अभियुक्तलाई कसूर ठहर गर्न सकिने हो ? वा उक्त घोषणा अन्य प्रमाणले सापेक्षित र समर्थित हुनु पर्ने हो भन्ने प्रश्न उठान भएको थियो । विभिन्न हाईकोर्टबाट विभिन्न धारणा व्यक्त गरे । बम्बे हाईकोर्टले मृत्युकालीन घोषणालाई कमजोर प्रकृतिको प्रमाण भन्दै अन्य प्रमाणद्वारा समर्थित हुनु पर्ने भन्ने धारणा व्यक्त गर्‍यो । कलकत्ता हाईकोर्टबाट एकातिर सो घोषणालाई स्वीकार गर्न नमिल्ने तर अर्को तिर इन्कार गर्न समेत नमिल्ने भन्ने धारणा व्यक्त भयो । मद्रास हाईकोर्टले कुनै घोषणामा सत्यता छ, यसको विश्वसनियतामा शंका छैन भन्ने कुरामा अदालत सहमत भएमा यस किसिमको घोषणालाई अन्य प्रमाणले समर्थित नभए पनि विश्वास गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त भएको थियो । मद्रास हाईकोर्टको उक्त धारणालाई सदर गर्दै मृत्युकालीन घोषणाका विभिन्न नियमहरू प्रतिपादन गरिएको छ ।

८. *Ulka Ram v. State of Rajasthan*^{५५}

यस मुद्दामा कुनै पुरुष वा महिलाले आफ्नो अन्त्य वा कुनै काम कारवाहीको अवस्थाका सम्बन्धमा घोषणा गरेकोमा सो घोषणामा उल्लेख भएको विषयका कारण निजको मृत्यु हुन्छ भने निजको मृत्युको प्रश्न समावेश भएको अवस्थामा सो घोषणालाई प्रमाणका रूपमा ग्राह्य मानिन्छ भनी त्यस किसिमको भनाईलाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा मानिएको थियो ।

९. *P.V. Radhakrishna v. State of Karnataka*^{५६} :

मर्न लागेको मानिसको मुखमा ईश्वरको बास हुन्छ भनी पीडितको मृत्युकालीन घोषणाकै आधारमा अभियुक्तलाई कसूरदार ठहर गर्दै जन्मकैद गरेको थियो । प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीले उक्त घोषणा मजिस्ट्रेट समक्ष गर्नु पर्नेमा प्रहरी अधिकृतले लिएको आधारमा अमान्य हुनु पर्ने माग गरेका थिए । सामान्य फेरबदलले मात्र मुद्दामा तात्विक असर नपर्ने भनी विपक्षी तर्फका कानून व्यवसायीको जिकिरलाई अमान्य गरेको थियो ।

१०. *Atbir v. Government. (NCT of Delhi)*^{५७}

प्रस्तुत मुद्दामा मौखिक रूपमा व्यक्त भएको मृत्युकालीन घोषणालाई सत्यता प्रमाणित गर्न अन्य प्रमाणले समर्थित हुनु पर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ । त्यस सन्दर्भमा अदालतले विभिन्न दश सिद्धान्तहरूलाई अगाडि सारेको देखिन्छ ।

५५ A.I.R.2001 S.C. 1814.

५६ A.I.R. 2003, SC

५७ A.I.R., 2010, 9 SCC 1 in paragraph 22, (i) Dying declaration can be the sole basis of conviction if it inspires the full confidence of the court. (ii) The court should be satisfied that the deceased was in a fit state of mind at the time of making the statement and that it was not the result of tutoring, prompting or imagination. (iii) Where the court is satisfied that the declaration is true and voluntary, it can base its conviction without any further corroboration. 8 (iv) It cannot be laid down as an absolute rule of law that the dying declaration cannot be the sole basis of conviction unless it is corroborated. The rule requiring corroboration is merely a rule of prudence. (v) Where the dying declaration is suspicious, it should not be acted upon without corroborative evidence. (vi) A dying declaration which suffers from infirmity such as the deceased was unconscious and could never make any statement cannot form the basis of conviction. (vii) Merely because a dying declaration does not contain all the details as to the occurrence, it is not to be rejected. (viii) Even if it is a brief statement, it is not to be discarded. (ix) When the eyewitness affirms that the deceased was not in a fit and conscious state to make the dying declaration, medical opinion cannot prevail. (x) If after careful scrutiny, the court is satisfied that it is true and free from any effort to induce the deceased to make a false statement and if it is coherent and consistent, there shall be no legal impediment to make it the basis of conviction, even if there is no corroboration.

११. *Vijay Pal v. Delhi* :^{५८}

मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणमा स्वीकार्नु पूर्व त्यस्तो भनाई पूर्णरूपमा विश्वसनीय छ भन्ने कुरामा स्पष्ट हुनुपर्दछ र मृतक त्यस्तो घोषणा गर्न असक्षम थियो भन्ने कुराको कुनै अभिलेख देखिदैन भने त्यसलाई अग्राह्य मान्नुपर्ने कुनै औचित्य हुदैन भनी बोलिएको पाइन्छ ।

६.३.२ मृत्युकालीन घोषणा अमान्य (Inadmissible):**१. *Varand v. Emperor*:^{५९}**

घोषणाकर्ताले के बोल्ने हो सो कुरा आफन्तले प्रबन्ध गरिदिएकोमा अदालतबाट सो मृत्युकालीन घोषणालाई अमान्य गरिएको थियो ।

२. *Bhagavan Dass v. State of Rajasthan*^{६०} :

यो मुद्दामा चिकित्सकले Shivlal was unconscious when he was brought to the hospital at 5 p. m, He had 15 injuries on his body, out of which injury No. 1 was with a sharp-edged weapon and injury No. 2 with a blunt weapon and both these injuries were grievous and were " individually and collectively fatal sufficient to cause death." भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरेकामा मृत्युकालीन घोषणा गर्ने व्यक्ति अचेत अवस्थामा वा अर्धचेत अवस्थामा वारदात स्थलमा भएको र सो घोषणा गरेको केही मिनेटपछि निजको मृत्यु भएको भनी मृत्युकालीन घोषणालाई अमान्य गरिएको थियो ।

३. *Bapu Rao v. State of Maharashtra*:^{६१}

स्पष्ट रूपमा कमजोरी रहेको मृत्युकालीन घोषणामा उल्लेख भएका तथ्यहरू साक्षीको बकपत्रद्वारा समर्थित हुनु पर्दछ । तर प्रस्तुत मुद्दामा मृतकको घोषणामा स्पष्ट कमजोरीहरू देखिएको र सो विषय साक्षीको बकपत्रको भनाइबाट समेत पुष्टि नभएकोमा यस किसिमको मृत्युकालीन घोषणालाई अमान्य गरिएको थियो ।

४. *Jaya Ram v. State of Tamil Nadu*:^{६२}

यस मुद्दामा मृत्युकालीन घोषणा आफैमा उल्लेख भएका विभिन्न विषय तथा तथ्यहरूसँग अन्तरविरोध तथा बाँझिएको अवस्थामा मान्य हुन सक्ने अवस्था देखिदैन भनी बोलिएको छ ।

५. *Shabir Mohmad Syed v. State of Maharashtra* :^{६३}

प्रस्तुत मुद्दामा मृतकले दिएको मृत्युकालीन घोषणाले अभियुक्तको पहिचान हुन सकेको थिएन । तसर्थ यस प्रकृतिको मरणासन्न मन्तव्यलाई अग्राह्य गरिएको थियो ।

^{५८} A.I.R. 2015, SC 1495, p-1502.

^{५९} A.I.R. 1944, Sind, 137.

^{६०} A.I.R. 1957, 589, 1957 SCR 854.

^{६१} A.I.R. 1968, SC 855.

^{६२} A.I.R 1976. SC 791.

^{६३} A.I.R. 1997, 11 SCC 499: A.I.R 1997 SC 3808.

६. V. S. Mare v. State of Maharashtra^{६४} :

मरणासन्न वक्तव्य शंकास्पद देखिएमा अन्य स्वतन्त्र प्रमाणद्वारा समर्थित नगरेको अवस्थामा प्रमाणमा लिन हुँदैन भनी ग्रहण गरिएको छैन ।

७. Ram Nath Mahadeo Prasad v. State of M. p.^{६५} :

मृत्युकालीन घोषणा सपथ नगरी हुने, जिरह हुन नसक्ने, घोषणा गर्ने व्यक्ति मानसिक र शारीरिक रूपमा द्विविधाको अवस्थामा हुने तथा सो घोषणा कल्पनाको आधारमा गर्न सक्ने हुँदा अन्य प्रमाणको समर्थनको अभावमा मृत्युकालीन घोषणाको मात्र आधारमा कसूर ठहर गर्नु असुरक्षित हुने भनी प्रमाणमा लिएको पाइँदैन ।

७. Ramilaben v. State of Gujarat.^{६६}

यस मुद्दामा आगोलागीबाट व्यक्तिको मृत्यु भएको थियो । आगोलागीबाट पीडित भएको व्यक्ति घटना भएको ७-८ घण्टा पछि मृत्यु भएको हुन्छ । चार थान मृत्युकालीन घोषणाको अभिलेख रहेकोमा Medical Certificate नै बनाएको देखिँदैन । अन्य शंकास्पद प्रकृतिको मृत्युकालीन घोषणा भएको हुँदा प्रमाणका रूपमा ग्रहण गरिएको थिएन ।

६.५ नेपाल:

नेपालमा सर्वोच्च अदालतद्वारा मृत्युकालीन घोषणालाई एक भरपर्दो प्रमाणका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । साथै यो प्रमाण ग्राह्य हुनका लागि परिस्थितिजन्य आधार समेतको विद्यमानता हुनु पर्ने धारणा रहेको देखिन्छ । केही मुद्दामा यो प्रमाण ग्राह्य भएको देखिँदैन । सर्वोच्च अदालतबाट केही मुद्दामा सन्दर्भमा उल्लेख हुँदा 'मृत्युकालीन घोषणा' तथा 'मरणासन्न वक्तव्य' को शब्दावली प्रयोग गरिएको छ । यस सम्बन्धमा मान्य भएका तथा अमान्य भएका देहाय बमोजिमका मुद्दाहरू रहेका छन् : :

६.५.१ मृत्युकालीन घोषणा मान्य हुने (Admissible) :

१. सुन्दर जोशी समेत विरुद्ध तत्कालिन श्री ५ को सरकार^{६७}:

प्रस्तुत मुद्दामा नाटक देखाउने कार्यक्रम भएकोले सो ठाउँमा जाँदा बाटोमा चौरसम्म मञ्च बनाउनु पर्छ भनी माइलो भन्नेसँग वादविवाद हुँदा उदय भन्ने जोशीले छुरीले हानी अन्य व्यक्तिहरूले कुटापिट गरेकोले बेहोश भई लडेछु, कस्ले छुट्याएर के गरे थाहा नहुँदा होशमा आएपछि यो दरखास्त गर्न आएको छु, विपक्षीहरूले घा चोट पारेमा जाँच समेत गराई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको घाइते अवस्थामा जाहेरवाला दुर्गा बहादुर श्रेष्ठको जाहेरी परेकोमा उक्त जाहेरी दरखास्तलाई मृत्युकालीन घोषणा मान्न सकिन्न भन्ने प्रश्न उठेको थियो । सम्मानित सर्वोच्च

६४ A.I.R. 1978, SC. (512).

६५ A.I.R. 1953, SC 420.

६६ A.I.R. 2002, SC 2996.

६७ ने.का.प. २०४४, अंक ५, नि.नं ३०९८, पृष्ठ ५७७ ।

अदालतबाट प्रस्तुत मुद्दाको परिस्थिति हेरी मृतकले जाहेरी दरखास्त दिएको र वीर अस्पतालमा उपचार हुँदा हुँदै सोही दिन राती १०:४० बजे निजको मृत्यु भएपछि जाहेरी दरखास्तमा उल्लेख भएका कुरालाई मृत्युकालीन घोषणा (Dying Declaration) हो भनी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ११ ले मान्न मिल्ने भन्ने व्याख्या भएको देखिन्छ। जाहेरी दरखास्तमा मृतकको सही परेको सो तथ्य सरजमिनका मानिसको कागजबाट समर्थित हुन आएको, सही परेको दरखास्त भएपछि निजको भनाई बमोजिम लेखेको होइन भन्ने लेखकको पछिको बकपत्रबाट मान्न न्यायोचित नहुने भनी जाहेरी दरखास्तलाई समेत परिस्थितिका आधारमा मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा समेत मानिएको देखिन्छ। सो जाहेरी दिने मृतक उपचारबाट निको भई हिडडुल गर्न सक्दथ्यो भने त्यस अवस्थामा मृतकले दिएको जाहेरी दरखास्तलाई मृत्युकालीन घोषणा भन्न मिल्दैन भन्ने समेत व्याख्या भएको देखिन्छ।

२. पंखबहादुर शाही विरुद्ध तत्कालिन श्री ५ को सरकार^{६८} :

प्रस्तुत मुद्दामा बलिराज शाहीलाई गोली लागी दोसाँधमा पारेकाले पक्राउ गरी कानून बमोजिम कारवाही गरी पाउंन निज घाइते बलिराज शाहीलाई समेत यसैसाथ दाखेल गरेको छु भन्ने व्यहोराको जाहेरी रहेको देखिन्छ। मर्नुभन्दा अगाडि बलिराजले बेलौरी थानामा अ.हे.व. शिवदत्त भट्ट, प्र.ना.नि. मुकुन्दबहादुर स्वार, हेल्थपोष्ट पिउन गोपाल सिं बोहराको उपस्थितमा गरी दिएको कागजमा तर्क बहादुर समेतले अपराध गरी भागेको देखे भनी गरिदिएको कागजलाई अन्यथा भन्न मिल्ने भनी उक्त कागजलाई प्रमाणमा ग्राह्य मानिएको छ। अदालतमा आई प्र.ना.नि. ले बयान गर्दा मृतक मर्नु भन्दा अगाडि आफू समक्ष गरेको कागज सम्बन्धमा बलिराज गोलीको वेदनाले सरसरती भन्न नसके पनि रोकैरोकै होशमा निजले भने बमोजिम लेखिएको हो भनी एउटा प्रहरी कर्मचारीले अदालतमा आई गरेको बयानलाई असत्य मान्न नमिल्ने भन्ने व्याख्या भएको छ।

३. तत्कालिन श्री ५ को सरकार विरुद्ध उद्धव कुमार पुडासैनी^{६९}:

मृतकले आफुलाई सासु र लोग्ने भई मार्ने नियतले कुटी वेहोस बनाई आगो लगाई दिएको भन्ने मलाई लाग्छ भन्ने समेत अस्पतालमा डाक्टरको रोहवरमा कागज गरेको देखिन्छ। उक्त कागजलाई समर्थित हुने गरी रोहवरमा बस्ने डाक्टरले अदालतमा बकपत्र गरेका, प्रतिवादी र मृतकबीच उक्त दिन भगडा भएको देखिएको, प्रतिवादीले समेत प्रहरीमा बयान गर्दा रक्सी खाएर आएको र भापड हानेको कुरामा स्वीकार गरेको देखिन्छ भनी मृतकले अस्पतालमा डाक्टरको रोहवरमा गरेको कागजलाई प्रमाणमा लिन सकिने आधारहरूका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। मृतकले आफ्नो मृत्युको कारणको सम्बन्धमा मृत्यु पूर्व होस छँदै व्यक्त गरेको बयान, लास प्रकृति मुचुल्का समेतबाट मृतकको मृत्यु प्रतिवादीहरूले आगो लगाई दिएबाट नै भएको देखिन आएको हुनाले प्रतिवादीलाई मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धीको महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वस्व सहित

६८ ने.का.प. २०४४, अंक ९, नि.नं ३२०९, पृष्ठ ९४२।

६९ ने.का.प. २०४९, (ख), अंक ७, नि.नं. ४५८०।

जन्मकैद गर्ने गरेको अञ्चल अदालतको फैसला सदर गरेको क्षेत्रीय अदालतको इन्साफ मिलेकै देखिने भन्ने व्याख्या भएको छ ।

४. तत्कालिन श्री ५ को सरकार विरुद्ध भक्त बहादुर भन्ने जिवन कुमार अधिकारी^{७०} :

मृतक बालजंग राईले मर्नु भन्दा अगाडि केरावारीको भक्तेले काट्यो मेरा घरमा सुनाई दिनु र मलाई अस्पतालमा लैजाउ भनी लेखेको कापि रहेको, घटना पश्चात चैनपुर हेल्थपोष्ट सेन्टरमा लगेको केही छिनमा मृत्यु भएको, प्रतिवादीले फलामको दाउले काटेको भनी बयान गरेको भन्ने समेतको तथ्य रहेको देखिन्छ । मृतकले कापिमा लेखेको व्यहोरालाई प्रमाणयोग्य मानी मृतक बालजंगलाई मर्नु भन्दा पहिला मृतकले आफ्नै हातले केरावारीको भक्तेले मलाई काट्यो मेरा घरमा सुनाई दिनु र मलाई अस्पतालमा लैजाउ भनी मृत्यु पूर्व लेखी दिएको पाइन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ११ मा मरेको व्यक्तिले आफू मर्न लागेको अवस्थामा होस् छुँदै आफ्नो मृत्युको कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिनु हुन्छ भन्ने व्यवस्था अनुसार मृतकले लेखिदिएको कुरा प्रमाणमा लिन मिल्ने नै देखिने भन्ने समेतका आधारबाट मृतक बालजंग राईलाई कर्तव्य गरी मारेकोमा पुनरावेदन अदालत धनकुटाले प्रतिवादी भक्त बहादुर भन्ने जिवन कुमार अधिकारीलाई मुलुकी ऐनको ज्यान सम्बन्धीको महलको १३(१) नं. बमोजिम सर्वश्व सहित जन्मकैद गर्ने गरेको फैसला मिलेकै देखिने भन्ने व्याख्या भएको देखिन्छ ।

५. वित्ति भन्ने कलावती यादव विरुद्ध तत्कालिन श्री ५ को सरकार^{७१} :

वित्ती अहिरले कच्ची मिठाई (भेली) खान दिएकीमा सो खाई सकेपछि मलाई पेट पोल्ने, पानी प्यास लाने, बमिट हुने गरेको हो, पछि वेहोस भएर मलाई उपचारार्थ भेरी अन्चल अस्पतालमा ल्याएका रहेछन्, मेरो स्वास्थ्य स्थिति गंभिर छ भन्ने मृतक गिता कहारको भेरी अन्चल अस्पताल नेपालगंजमा गरेको मौकाको कागज रहेकोमा शव परीक्षण प्रतिवेदन, निजको भिषेरा नमुनामा आल्मुनियम फोस्फराईड मुसा मार्ने विषादी पाइएको परीक्षण प्रतिवेदन रहेको, प्रतिवादीले इन्कारी बयान गरे तापनि निजको साक्षीको बकपत्रबाट पुष्टि हुन नसकेको, अन्यत्र रहेको जिकिर लिए पनि सो जिकिर मौकामा बुझिएका मानिस र जाहेरवालाको बकपत्रबाट समेत खण्डित हुन आएको, उपचार गराउन ल्याउँदा होस खुलेको अवस्थामा केही तथ्य उल्लेख गरेको साथै मृत्युकालिन घोषणाको रोहवरमा बस्ने मृतकका दाजु जाहेरवालाले समर्थित हुने गरी बकपत्र गरेको आदि तथ्यहरू रहेकोमा सो अवस्थाको मृत्युकालीन घोषणालाई ग्राह्य गरि देहाय बमोजिमको व्याख्या भएको पाइन्छ ।

- यस्तो व्यक्तिको रोहवरमा यस्तो अधिकारी समक्ष व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुने भनेको अवस्था नभएपछि मरेको व्यक्तिले होस छुँदै व्यक्त गरेको हो, हैन ? सो तथ्य पर्याप्त प्रमाणबाट पुष्टि हुन्छ, हुँदैन ? सो कुरा महत्वपूर्ण हुन आउने ।

७० ने.का.प.२०५५, अंक ११, नि.नं. ६६३६, पृष्ठ ६७३ ।

७१ पूर्व पादाटिप्पणी नं. १६ ।

- अस्पतालमा डाक्टर वा नर्स समक्ष व्यक्त गरेको कुरा मात्र प्रमाणमा लिन हुने भन्ने स्पष्ट कानूनको अभावमा डाक्टर वा नर्स समक्ष भएको मृत्युकालीन घोषणालाई मात्र प्रमाणमा लिन मिल्ने भन्ने विद्वान अधिवक्ताको बहस जिकिर कानून सम्मत नदेखिने ।
- मृतकले अस्पतालमा आफ्नो होस खुलेपछि दिएको बयान (मृत्युकालीन घोषणा) को रोहवरमा बस्ने मृतकका दाजुले अदालतमा उपस्थित भै मृत्युकालीन घोषणाको तथ्यलाई समर्थित हुने गरी बकपत्र गरेको र निजको बकपत्रलाई शंका गरी रहनु पर्ने अवस्था विद्यमान नहुँदा मृतकले आफ्नो होस छँदै आफ्नो मृत्युको कारण सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा लिन मिल्ने ।

६. नेपाल सरकार विरुद्ध अम्बरबहादुर आलेमगर^{७२} :

मेरो लोग्ने अम्बर बहादुर मगरले २०५१।१०।११ गते राती रक्सी सेवन गरी आई भ्रगडा गरी मेरो जिउमा मट्टितेल खन्याई टुकिले आगो लगाई दिए, निजले रक्सी खाई आई मलाई माछु भनी सधैं धम्की दिन्थे भन्ने समेत व्यहोराको मृतक सुमित्रा मगरले मर्नु अघि कागज गरेको देखिएकोमा त्यस प्रकारको कागजलाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा ग्रहण गरी कसूर ठहर भई सजाय गर्दै देहाय बमोजिमको व्याख्या समेत भएको पाइन्छ :

- मृतकले आफ्नो मृत्युको कारण अस्पतालको बेडमा घरधनीको रोहवरमा व्यक्त गरेको र सो व्यक्त गरेको कुरालाई त्यहाँ उपस्थित प्रहरी कर्मचारीले टिपोट गरेको, टिपोट गर्ने प्रहरी कर्मचारी अदालतमा उपस्थित भै मृतकले भने अनुसारको कुरा मैले टिपोट गरी निज मृतकको ल्याच्चे सहीछाप गराएको हुँ भनी बकपत्र गरिदिएको अवस्थामा मृतकले आफ्नो मृत्युको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा लिन नमिल्ने भन्न नमिल्ने ।
- मृतकले आफु मर्नुको कारण आफु समक्ष उपस्थित मानिस समक्ष व्यक्त गर्ने स्वभाविक प्रकृया हो । मृतकले आफ्नो मृत्यु सम्बन्धमा कुन समयमा के कुरा व्यक्त गर्दछ, सो समयमा त्यहाँ जुन जुन व्यक्ति उपस्थित हुन्छन् ती व्यक्तिहरूले नै ती कुरा सुन्ने र टिप्ने हुँदा कानूनले सो सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नगरेको अवस्थामा उपस्थित व्यक्तिले सुनेको र टिपेको कुरालाई प्रमाणयोग्य नमान्ने भन्न उपयुक्त नदेखिने ।
- **मृत्युकालीन घोषणामा हुनु पर्ने मुख्य तत्व** भनेको मृतकको मृत्युको कारण, मृतक मर्नु भन्दा पहिले सो कुरा व्यक्त गरेको हुनु पर्ने, मृतकले व्यक्त गरेको कुरा निजको मृत्युसँग सम्बन्धित हुनु पर्ने र कुनै व्यक्तिको उपस्थितिमा व्यक्त गरेको हुनु पर्ने ।

७. पासाङ शेर्पा विरुद्ध नेपाल सरकार^{७३} :

दिउसो वहिनीहरू कोठामा आएको कुरालाई विवाद गरी मृतकलाई आफ्नै डेरा कोठामा श्रीमानले

७२ पूर्व पार्लियमणी नं. १४।

७३ नं.का.प. २०६५, अंक ३, नि.नं. ७९४४, पृष्ठ ३३३ र ३३४ (प्रकरण नं. ६ र ७ हेर्नुहोस् ।

भान्सामा रहेको नबलेको स्टोभबाट मट्टितेल शरीरमा खन्याई सलाई कोरी शरीरमा आगो लगाई दिई हाँसेर नाच्च थाली पानी पानी भन्दा समेत पानी नदिई नाचेका थिए, मेरो शरीरमा आगो लगाउने मेरा श्रीमान हुन् भन्ने समेत व्यहोराको आगोले जली सख्त घाइते भएकी छम्जी शेरपाले मौकामा कागज गरेकोमा मृतकलाई आगो लगाई उफ्री उफ्री नाची कुर कार्य गरेको देखिन आएको भन्ने तथ्यलाई अदालतले स्वीकार गरी मृतकको मर्नु पूर्वको भनाई व्यहोरालाई प्रमाणका रूपमा लिइएको देखिन्छ । अस्पतालमा मृतकले भनेको कुरा लेखबद्ध गर्दा उपस्थित रोहवरमा बसेका व्यक्तिहरूको अदालतमा बकपत्र भएको अवस्था देखिन नआए पनि मृतकलाई प्रतिवादीले मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको कुरा मृतकले अस्पतालमा भनेको प्रत्यक्ष सुन्नेले अदालतमा आई व्यक्त गरेको तथ्यलाई कसूर स्थापित गर्ने आधारका रूपमा लिइएको छ ।

८. ख कुमारी विरुद्ध नेपाल सरकार^{७४}:

कोठाको पलङ नजिक स्टीलको गिलासमा चिया खाई सकेको चिया पत्तिको छोक्रा फेला परेको, टेबुलमा रहेको एउटा कापिको पानामा रातो मसीको अक्षरले “मलाई ख कुमारीले चियामा विष मिसाएर खुवाएर घर गएको” लेखिएको कापि फेला परेकोमा उक्त कापिमा लेखिएको तथ्यलाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा लिई कसूर ठहर भएको देखिन्छ । ककुर मार्न प्रयोग हुने विषादी पाइएको विशेषज्ञको राय रहेको, ख कुमारीको आमाले सो विषादी प्रयोग गरी ककुर मारेको देखिएको, घटना विवरण कागजका मानिसको कागज व्यहोरा र बकपत्र समेतबाट उल्लिखित कापिको नोट मृतकले लेखेको देखिएको भन्दै कागजको सो व्यहोरालाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा ग्राह्यता दिइएको छ । **मर्नु अघि होस छँदै मृतकले आफ्नो मृत्युको कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० र ११ अनुसार प्रमाणमा लिन मिल्ने भन्ने** व्याख्या समेत भएको देखिन्छ ।

९. तत्कालिन श्री ५ को सरकार विरुद्ध अब्दुल अजिज मुलुमान भन्ने अजिज मुसलमान समेत^{७५}:

मिति २०५४।१।१२ को घटनामा घाइते भएका कल्लु गिरीको मुलुकी ऐनको ज्यान सम्बन्धीको महलको ९ नं. अनुसार २१ दिन भित्र मिति २०५४।१।३० मा मृत्यु भएको घटनामा मृतक कल्लु गिरीले घाइते भएकै दिन मिति २०५४।१।१२ मा लुम्बिनी अञ्चल अस्पतालमा भर्ना भै पूर्ण होसमा रहेको अवस्थामा मिति २०५४।१।१४ मा अस्पतालको पियनको रोहवरमा आफूलाई अजिज मुसलमानले आफ्नो हातमा लिई आएको भाला, लाठा, ढुङ्गाले प्रहार गरी सख्त घाइते बनाएको भनी किटान गरी गरेको कागजले के कस्तो प्रामाणिक महत्व राख्दछ भनी भएको विश्लेषणमा निम्न अनुसार व्याख्या भएको छ :

- कुनै कागज मृत्युकालीन घोषणा हो वा होइन निक्यौल गर्न घोषणाकर्तालाई आफू मृत्युको सन्निकट रहेको आभास भएकै हुनुपर्ने मानेको छ । सिद्धान्ततः आफू पक्कै मर्ने अवस्थामा पुगेको आभास घोषणाकर्तालाई भएको सम्बन्धित कागजबाट देखिएको छ, भन्ने स्थापित

७४ ने.का.प. २०६६, अंक ४, नि.नं. ८१३५, पृष्ठ ६९० ।

७५ ने.का.प. २०६७, अंक ४, नि.नं. ८३५४, पृष्ठ ६३० ।

भएपछि मात्र त्यसका अन्तरवस्तुमा प्रवेश गर्न मिल्ने ।

- मृतकको कथन मृत्युकालीन घोषणा हुनका लागि घोषणाकर्ता कति समयभित्र मर्न पर्छ भन्ने सीमारेखा तोकिएको हुँदैन । तर, सो कथन र मृतकको मृत्युका बीच मृत्युका अन्य कारण र अवस्था विद्यमान हुन भन्न नहुने ।
- प्रमाण ऐनको दफा ११ को सीमामा परेन भन्दैमा कुनै लिखित अभिव्यक्ति प्रमाण शून्य हुँदैन । प्रमाण ऐनका अन्य कुनै व्यवस्थाअन्तर्गत त्यो प्रमाण हुन सक्दछ भने त्यसको न्यायिक मूल्याङ्कन हुन सक्ने ।
- आफुउपर घटेको घटनाका सम्बन्धमा सविस्तार व्यक्त गरी गरिदिएको कागजलाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट खण्डित भएको अवस्था नहुँदा प्रमाण ऐनको दफा १० बमोजिम प्रमाणको रूपमा ग्राह्य हुने ।

(पुनश्चः विस्तृत जानकारी लागि यो नजिरको पुष्ठ ६३९ देखि ६४१ सम्मका प्रकरण नं. ४ र ५ हेर्नुहोस्)

१०. नेपाल सरकार विरुद्ध मुरारी धमला समेत ^{७६}:

श्रीमानले अर्को विवाह गरी बस्दै आएका, मिति २०६१।२।१९ गते राती श्रीमान आई विभिन्न बहानामा भ्रगडा गरी खाना तताउन भनी ग्याँस बाल्दा एककासी पछाडिबाट मेरो जिउमा मट्टितेल खन्याई बलिरहेको ग्याँसमा कागजको टुक्रो सल्काई मेरो जिउमा आगो लगाएको र म आत्तिएर कराउँदै जाँदा छोरीले आएर मेरो शरीरमा पानी खन्याई दिई उपचारको लागि अस्पतालमा लगेको हो, मलाई शरीरमा मट्टितेल खन्याई मार्ने नियतले आगो लगाएको हो भन्ने व्यहोराको मृतक अम्बिका धमलाको कागज रहेकोमा मर्नुभन्दा पहिले होसमा छँदै व्यक्त गरेको उक्त कथन सो कागजमा रोहवरमा बस्ने अस्पतालकी परिचारिका समेतका व्यक्तिले अदालतमा स्पष्टसँग बकपत्र गरी पुष्टि गरिदिएको देखिन्छ । मृतकको उक्त भनाइलाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० (१) (क) र दफा ११ बमोजिमका कानूनी प्रावधान अन्तर्गत प्रमाणमा ग्राह्य गरिएको छ ।

६.५.२ मृत्युकालीन घोषणा मान्य नहुने (Inadmissible):

१. तत्कालिन श्री ५ को सरकार वि. जोखु पाण्डे^{७७}:

मृतकले होश छँदै भनेको कुराको रूपमा ल्याइएको मुचुल्का नै मुख्य आधारको रूपमा लिइएकोमा उक्त मुचुल्कामा रोहवरमा बस्ने व्यक्तिले गरेको बकपत्र व्यहोरा जाहेरी दरखास्त र जाहेरवालाको बकपत्रसँग मेल नखाएको, कुनै व्यक्तिले गोली हानेको कुरा जाहेरीमा उल्लेख भएकोमा सो कुरा इन्कार गरी बकपत्र गरेको, मुचुल्कामा बसेको व्यक्तिले बकपत्र गर्दा मुचुल्कामा रोहवरमा नरहेको भन्ने उल्लेख गरेका, मर्नेको भनाइ अभिलेख गर्न रोहवरमा बस्ने व्यक्तिले मुचुल्कामा उल्लेख

७६ ने.का.प. २०७२, अंक २, नि.नं. ९३५४, पुष्ठ ३५१-३५३ (प्रकरण नं. ३ देखि ८ सम्म हेर्नुहोस्) ।

७७ ने.का.प. २०४४, अंक ७, नि.नं. ३१६३, ७८५ ।

भएका कुराहरू आफूले नसुनेको भन्ने लेखाएको आधारमा मुचुल्कालाई प्रमाणमा लिएको देखिदैन । अदालतमा आई बकपत्र गर्दा मर्ने मानिस सो अवस्थामा बोल्दै थियो भन्नेसम्म कुरा सकारी सो मुचुल्कामा उल्लेख भएका कुराहरू आफूले नसुनेको भनी देखाई मर्नेले होस छँदै भनेको ठीक हो भनी प्रमाणित नगरेकोबाट सो मुचुल्कामा लेखिएका कुरालाई शंकारहित तवरमा प्रमाणमा लिन सकिने अवस्था रहन आएन भनी यस अवस्थाको घोषणालाई प्रमाणमा ग्राह्य गरिएको छैन ।

२. शिव पुजन महतो चाई विरुद्ध तत्कालिन श्री ५ को सरकार^{७८}

आफू समेत कसूरमा सामेल रहेको व्यक्तिले अन्य व्यक्तिलाई कसूरमा मुछी पोल गरी मर्नु पूर्व व्यक्त गरेको कुरालाई लेखवद्ध गरी राखेको नहुँदा त्यस्तो लेखवद्ध नभई मौखिक भनाईलाई मृत्युकालीन घोषणाको रूपमा प्रमाणमा लिन हुन्छ, भन्न नमिल्ने भनी व्याख्या भएको छ ।

३. ओमनारायण ठाकुर विरुद्ध नेपाल सरकार^{७९}:

घरपरिवारले मेरो शरीरमा मट्टितेल छर्की आगो लगाई दिएकोले अनुहारमुनी पुरै शरीरको भाग जलेको अवस्थामा छरछिमेकले भने अनुसार परिवारले उपचारको लागि भर्ना गराएको, आगोको पोलाईले ७ महिनाको बच्चा मृत जन्मिएको, दाजु भाउजुले थाहा पाई नारायणी उपक्षेत्रीय अस्पतालमा उपचाररत रहेकोमा सो अस्पतालमा पनि उपचार हुन नसके भनेकाछन्, तत्काल अचेत अवस्थामा भए पनि हाल उपचारपश्चात घटनाबारे खुलाई लेखाई दिएको छु, मेरो शरीर तथा हातसमेत जलेकाले सहीछाप गर्न सकिदैन भन्ने व्यहोराको मृतकको कागज रहेकोमा उक्त कागजलाई प्रमाणमा ग्राह्य गरिएको छैन । सो सन्दर्भमा देहाय बमोजिमको व्याख्या भएको देखिन्छ :

- मौखिक रूपमा बोलेको कुरा मृतकले होस छँदै बोले बमोजिम लिपिवद्ध गरेको हो भनी स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि गराउन सकेमा प्रमाण ग्राह्य हुने ।
- मरणासन्न वक्तव्य प्रमाणमा लिन र त्यसको विश्वसनीयता कायम गर्न सो कागज गर्दा अस्पतालमा कार्यरत व्यक्ति वा अन्य स्वतन्त्र व्यक्तिको रोहवर रसो व्यक्ति अदालतमा आई बकपत्र गरी पुष्टि गर्नु पर्ने ।
- अचेत मानिसले सबै जानकारीहरू सविस्तार लेखाएको भन्ने कुरालाई स्वभाविकरूपमा लिन नसकिने ।

४. जीतबहादुर भन्ने जीतेन्द्र कार्की विरुद्ध नेपाल सरकार^{८०} :

यस मुद्दामा जाहेरवाला टेकबहादुर तामाङको भाई डिक बहादुर तामाङले प्रतिवादी जीतबहादुर भन्ने जीतेन्द्र कार्कीको बाबुलाई मारेको भन्ने आरोपमा २०४५ सालदेखि कारागार कार्यालय तेह्रथुममा कैद बसी २०५७ सालमा जेल भुक्तान गरी घर फर्किएका, २०६२ साल भाद्रमहिनादेखि

७८ पूर्वपादटिप्पणी नं. २३ ।

७९ नै.का.प. २०७६, अंक २, नि.नं. १०१८९, पृष्ठ २३९ ।

८० पूर्व पादटिप्पणी नं. १३ ।

रत्नदेवि प्रा.वि. ओखेमा पियन काम गर्दै आएका मा मिति २०६२।११।१९ गते विहान विद्यालय छुट्टी भई घर फर्किँदै गर्दा ठोके खोलामा आईपुग्दा प्रतिवादी जीतेन्द्र कार्कीले डिकबहादुर तामाडलाई कुटपीट गरेकोमा सोही कारण निजको मृत्यु भएको देखिन्छ। नेपाल सरकारको साक्षी चन्द्रमाया तामाडले तेह्रथुम जिल्ला अदालतमा बकपत्र गर्दा “जीतेन्द्र कार्कीले कुटे भनी घाइते डिकबहादुर तामाडले भनेका थिए। त्यसको केही समयपछि निजको मृत्यु भएको हो” भनी स.ज. ५ र ८ मा लेखाएको देखिन्छ। त्यस्तै साक्षी सोविना तामाडले “तपाईंलाई कसले यसरी कुटपिट गरी सख्त घाइते बनायो भनी सोध्दा मलाई जीतेन्द्र कार्कीले कुटपीट गरी यस्तो बनायो भनेर बोल्नुभयो” भनी स.ज. ५ मा शुरु अदालतमा बकपत्र गरेको पाइयो। यी कुराहरू अनुसन्धानको अवस्थामा व्यक्त भएका छैनन्। घटना घटेको करिब ९ वर्षपछि मिति २०७१।११।१७ गते भएको बकपत्र आफैमा विरोधाभाषपूर्ण देखिन आयो। बकपत्रमा उल्लेख भएको मृत्युकालीन घोषणा मौकामा कागजातबाट पुष्टि हुन नसकेको अवस्था हुँदा सोलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मनासिब देखिएन भनी साक्षीले बकपत्रमा उल्लेख गरेका उल्लिखित वाक्यांशलाई मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा अमान्य गरिएको थियो। साथै, मृत्युकालीन घोषणा प्रमाण प्रमाणमा ग्राह्य हुनको निम्ति निश्चित शर्तहरू पूरा हुनु आवश्यक देखिन्छ भन्दै निम्न बमोजिमका अन्तरतत्व उल्लेख गरिएको छ :

- (क) मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणको रूपमा पेश गर्दाको अवस्थासम्ममा सो घोषणा गर्ने व्यक्तिको मृत्यु भई सकेको हुनुपर्ने,
- (ख) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफ्नो मृत्युपूर्व घोषणा गरेको हुनुपर्ने,
- (ग) घोषणा आफ्नो मृत्युको कारण वा परिस्थितिसँग सम्बन्धीत हुनुपर्ने,
- (घ) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफू बाँच्न सक्छु कि भन्ने आशा त्यागिसकेको हुनुपर्ने,
- (ङ) मर्ने व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक ज्ञानको आधारमा स्वेच्छिक रूपमा गरिएको घोषणा हुनुपर्ने,
- (च) मर्ने व्यक्तिले आफू होसमा हुँदा नै सो घोषणा गरेको हुनुपर्ने,
- (छ) घोषणा गर्ने व्यक्ति मानसिक रूपले सबल रहेको हुनुपर्ने,
- (ज) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफ्नो मृत्युको कारणको बारेमा एकभन्दा बढी फरक फरक घोषणा गरेको हुन नहुने,
- (झ) मृत्युकालीन घोषणा सुन्ने व्यक्ति अदालतमा साक्षीको रूपमा उपस्थित हुनको निम्ति योग्य हुनुपर्ने, र
- (ञ) मृत्युकालीन घोषणा मौकामा व्यक्त भई अदालतमा आएर पुष्टि गरिएको हुनुपर्ने।

७. मृत्युकालीन घोषणाको प्रमाणिक मूल्य तथा अपवाद (Evidentiary value and exceptions of dying declaration):

मृत्युकालीन घोषणाको स्वभाव सुनी जान्ने प्रमाण सरह हुन्छ। यसलाई सुनी जान्ने प्रमाणको अपवादको रूपमा हेरिन्छ। मृत्युकालीन घोषणा विना समर्थित कसूर ठहर गर्ने एक मात्र आधार बन्न नसक्ने

भन्ने नियम छैन । सत्य र स्वैच्छिक घोषणा अन्य प्रमाणले समर्थित हुनु पर्दैन । यो एक अन्य प्रमाण जस्तो कमजोर प्रमाण पनि होइन । प्रत्येक मुद्दामा मृत्युकालीन घोषणा गरेको परिस्थितिलाई ध्यान दिई यसको आफ्नै तथ्यका आधारमा यकिन गर्नु पर्दछ । अन्य प्रमाण सरह मृत्युकालीन घोषणालाई पनि एक प्रमाणका रूपमा लिन सकिन्छ । सेरोफेरोको परिस्थिति र प्रमाणको गहनताका आधारमा न्याय निरूपण गरिन्छ । मौखिक रूपमा दिईएको मृत्युकालीन घोषणा भन्दा सक्षम अधिकारीबाट प्रश्नोत्तर गरी संभव भएसम्म घोषणा गर्ने व्यक्तिकै शब्दमा अभिलेखन गरिएको प्रमाणलाई उच्च कोटीको प्रमाणका रूपमा लिइन्छ । मृत्युकालीन घोषणाको प्रमाणिक मूल्यलाई तीन स्तरमा कायम रहन सक्ने उल्लेख गरिएको छ ।^१ फौजदारी मुद्दामा कसूर ठहर गर्ने तथा नगर्ने प्रयोजनको लागि दावी गरिएको तथ्य तथा मृत्युकालीन घोषणाको प्रमाणिक मूल्य देहाय बमोजिमका स्तरमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

(क) कसूर प्रमाणित गर्ने एक्लो आधारभूत प्रमाण हो :

मृत्युकालीन घोषणा कसूर प्रमाणित गर्ने एक आधारभूत प्रमाण हुन सक्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ ले यसलाई प्रमाणमा लिन हुने कुराहरूको रूपमा उल्लेख गरेको छ । मुद्दाको तथ्य र पीडितले गरेको घोषणाको अवस्थाका आधारमा यसलाई विश्लेषण गर्नु पर्ने हुन्छ । यदि मृत्युकालीन घोषणा पूर्ण सत्य र विश्वसनीय छ, भन्ने कुरामा अदालत विश्वस्त भएमा यो एकल प्रमाणको रूपमा ग्राह्य हुन्छ । पीडितको घोषणामा आवश्यक पूर्वशर्तहरू पालना भएको र सक्षम व्यक्ति समक्ष व्यक्त भएको छ, भने यसलाई प्रमाण ग्राह्य मानिन्छ । यस अवस्थामा मृत्युकालीन घोषणालाई कसूर ठहर गर्ने निर्णयाधारको रूपमा एक्लो प्रमाणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

(ख) मृत्युकालीन घोषणा एक सापेक्षिक प्रमाण हो :

कुनै ज्यान मुद्दामा मृत्युको कारण नै प्रश्नका रूपमा रहेकोमा मृत्युकालीन घोषणाको प्रमाणिक मूल्य रहन्छ । पीडितले गरेको यस किसिमको घोषणाले प्रमाणका रूपमा ग्राह्य हुने आधारभूत पूर्वशर्तहरू पूरा गरेको हुनुपर्दछ तब मात्र यसलाई प्रमाणका रूपमा ग्राह्य मानिन्छ । तर मृत्युकालीन घोषणाको विद्यमानता भए पनि त्यसको अवस्था, माध्यम, परिस्थितिजन्य आधार, मृतकको शारीरिक तथा मानसिक अवस्था समेतका आधारमा ग्राह्य गर्न नसकिने हुन्छ । तसर्थ, प्रमाणमा पेश गरिएको मृत्युकालीन घोषणा कुनै कारणले कसूर ठहरको निरपेक्ष प्रमाण बन्न सकेन भने यसको हैसियत सापेक्षिक प्रमाण (Corroborative evidence) को रूपमा रहन्छ । सर्वोत्तम प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न नसकेको अवस्थामा त्यस भित्रका तथ्यहरूले सापेक्षिक प्रमाणको हैसियतमा कार्य गर्दछन् ।

(ग) मृत्युकालीन घोषणाका पूर्वशर्तहरू सारवान रूपमा अपुष्ट भएको अवस्थामा अग्राह्य हुन्छ :

विद्यमान कानून तथा अदालती अभ्यासद्वारा मृत्युकालीन घोषणाका केही मानक शर्तहरू निर्धारण भएका छन् । यस किसिमको घोषणालाई ग्राह्य प्रमाणका रूपमा लिन आवश्यक भएकाले त्यस किसिमका मानक शर्तहरू निर्धारण भएका हुन् । ती शर्तहरूले कुनै तथ्यलाई स्वीकार वा अस्वीकार

गर्दछन् । तर पूर्ण तथा सारवान रुपमा नै समर्थित नभएको अवस्थामा ती शर्तहरू पूरा नभएको अवस्थाको मृत्युकालीन घोषणालाई ग्रहणयोग्य मानिदैन । कतिपय अवस्थामा परीक्षणबाट अग्राह्य बन्दछन् । परिणामतः मृत्युकालीन घोषणा भनी पेश गरिएको प्रमाणको मान्यता शुन्य हुन्छ । लेखबद्ध नभएको मौखिक भनाइलाई मृत्युकालीन घोषणाका रुपमा प्रमाणमा लिन हुदैन भनी **शिवपुजन महतो चाई विरुद्ध तत्कालिन श्री ५ को सरकार** को मुद्दा (ने.का.प. २०४६, अंक १०, नि.नं. ३९६५) मा वोलिएको छ । यसैगरी अचेत मानिसले सबै जानकारीहरू सविस्तार लेखाएको भन्ने कुरालाई स्वभाविक रुपमा लिन नसकिने भनी **ओमनारायण ठाकुर विरुद्ध नेपाल सरकार** को मुद्दा (ने.का.प. २०७६, अंक २, नि.नं १०१८९) मा प्रमाणमा अग्राह्य मानिएको छ ।

(घ) मृत्युकालीन घोषणाका अपवादहरू :

१. मृतकको मृत्युको कारणमा प्रश्न आएमा मात्र घोषणाको विश्लेषण गरिन्छ । यदि मृत्युको कारणमा प्रश्न नै नआए यसमा विश्लेषण गर्ने प्रश्न नै रहदैन ।
२. घोषणाकर्ताको मृत्यु पूर्व साक्षी हुनसक्ने व्यक्ति हुनु पर्ने भनिएको छ । यदि साक्षीका लागि अयोग्य व्यक्ति भए निजले दिएको कथनलाई यस रुपमा ग्राह्य गरिदैन ।
३. घोषणामा उल्लेखीत शब्द तथा वाक्यहरूले दिन खोजेको विषयमा एकरूपता हुनु पर्दछ । एक आपसमा वाभिएमा अर्थको अनर्थ भई शाब्दिक प्रयोजन नै नष्ट हुन सक्छ ।
४. दुई वा सो भन्दा बढी घोषणाहरू भएमा ती घोषणाहरू एक आपसमा वाभिएको भएमा प्रमाण ग्राह्य मानिदैन ।
५. घोषणा शंकास्पद प्रकृतिको देखिएमा सो घोषणाले प्रमाणिक मूल्य प्राप्त गर्दैन ।
६. घोषणा गर्ने व्यक्ति अन्य व्यक्ति वा परिस्थितिसँग प्रभावित भई घोषणा गरेमा सो घोषणा समेत प्रमाणयोग्य हुन सक्दैन ।
७. आसन्न मृत्युको अवस्थामा दिएको घोषणा सत्य हुन्छ भनिए पनि कुनै अवस्थामा दोस्रो पक्ष वा वातावरणले प्रभावित भएको अवस्थामा घोषणामा सत्यताको प्रश्न सृजना हुन्छ । तसर्थ, यस किसिमको घोषणा असत्य भई प्रमाणका लागि ग्राह्य गरिन्छ ।
८. घोषणा गर्दा गर्दैको अवस्थामा घोषणा गर्ने व्यक्तिको मृत्यु हुन सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा अपूर्ण घोषणा हुन सक्छ । अपूर्ण घोषणाले अर्थ नदिने र त्यसलाई पूर्ण गर्न नसकिने हुँदा यस किसिमको घोषणा अमान्य हुन्छ ।
९. अन्य व्यक्तिको मृत्युको प्रश्नसँग सम्बन्धित घोषणा भएमा सोहीसँग सम्बन्धित विषयमा अवलम्बन हुन सक्ने भए पनि आफ्नै मृत्युको सम्बन्धमा भएको घोषणा आवश्यक पर्ने हुन्छ ।
१०. परस्पर विरोधी बयान वा बकपत्र रहेमा मृत्युकालीन घोषणा समर्थित नहुने हुँदा यस

अवस्थामा बकपत्र र बयानले समेत समर्थित भएको हुनु पर्दछ । अन्यथा सो घोषणा अमान्य हुन्छ ।,

११. घोषणाकर्ता रोगी व्यक्ति भएमा निज साक्षी हुन योग्य व्यक्ति हुदैनन् । निजले गरेको घोषणाले मान्यता पाउन सक्ने हुदैन ।

१२. अभियोजनसँग मृत्युकालीन घोषणा बाँझिएमा पनि अमान्य हुन्छ ।

८. मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणको रूपमा संकलन र प्रस्तुतीकरण गर्दा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताले ध्यान दिनु पर्ने कुराहरू: (Considerable facts during the collection of evidence and its presentation of a dying declaration by an investigator and a prosecutor)

८.१ अनुसन्धानकर्ताले ध्यान दिनु पर्ने कुराहरू (Facts to be considered by an investigator):

- मृत्युकालीन घोषणाको अवधारणा र सैद्धान्तिक ज्ञान लिने,
- प्रमाण ऐन, २०३१ को संशोधन पूर्व र संशोधन पश्चात भएको मृत्युकालीन घोषणा सम्बन्धी व्यवस्थाको जानकारी राख्ने,
- मृत्युकालीन घोषणा सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्या तथा प्रतिपादित नजिरहरूको जानकारी राख्ने,
- अनुसन्धानकर्ता घटना वारदातको जानकारी प्राप्त हुनासाथ अनुसन्धानका लागि आवश्यक पर्ने सहयोगी कर्मचारी, साधन स्रोतका साथ वारदात स्थलमा पुग्ने,
- SOCO (अधिकृत) लाई अपराध अनुसन्धानमा खटाउने,
- मृतकको मृत्युको कारण नै विवादको विषय भए, ठहर गर्नु पर्ने विषय भए वा सम्बद्ध कुराको रूपमा रहेको भए नभएको यकिन गर्ने,
- वारदातस्थललाई सुरक्षित राख्ने,
- वारदातस्थलमा अनुसन्धान प्रयोजनका लागि स्थानीय तहका प्रतिनिधिलाई बोलाउने,
- पीडितको शारीरिक तथा मानसिक अवस्थाको तत्काल परीक्षण गराई यकिन गर्ने,
- वारदातस्थलमा प्राप्त वस्तु तथा साधनलाई Contaminate नहुने गरी बरामद गर्ने र परीक्षणका लागि संकलन गर्ने,
- पीडितले वारदातस्थलमा वा अनुसन्धानकर्ताको सम्पर्कमा आउँदा तत्काल वारदातको सम्बन्धमा केही भन्न खोजेको छ छैन यकिन गर्ने,
- पीडितले वारदातको सम्बन्धमा खुलाउन चाहेको भए निजको कागज व्यहोरा लेखी निजले सहिछाप गर्न सक्ने भए सहिछाप गराई गर्न नसक्ने भए सोही व्यहोरा जनाई स्थानीय

प्रतिनिधि तथा उपस्थित व्यक्तिहरूलाई रोहवरमा सहिछाप गराउने र अनुसन्धान टोलीका सदस्यले समेत सहिछाप गरी मिति समेत लेखी मिसिल संलग्न गर्ने,

- पीडितले भनेका कुराहरू तोड मरोड नगरी निजको हाउ भाउ वा संकेत, निजको भनाईलाई निजको भाषा वा औपचारिक भाषामा लेखवद्ध गर्नुका साथै संभाव भए सम्म विद्युतीय माध्यमबाट समेत अभिलेखीकरण गर्ने,
- पीडितले आफूलाई त्यस अवस्थामा पुर्याउने व्यक्ति समेतका विषयमा खुलाएको भए त्यस्ता व्यक्तिलाई तत्काल पक्राउ गर्ने,
- पीडितले आफूहरू वारदातस्थलमा पुग्नु अगावै कुनै व्यक्ति वा निजको आफन्तलाई केही भनेको भए निजहरूलाई समेत सम्पर्कमा रहन लगाई निजहरूको समेत कागज गराई मिसिल संलग्न गर्ने,
- पीडितको शारीरिक तथा मानसिक अवस्थाका आधारमा निजका साथी, आफन्त, प्रहरी कर्मचारी, चिकित्सक तथा निजका सहयोगी, स्थानीय प्रतिनिधिका समक्ष कागज व्यहोरा लेखाए पनि ती कागजातहरूलाई हस्ताक्षर गरी गराई रोहवरमा समेत राखी अनुसन्धान अधिकारीले समेत प्रमाणित गरी छाप लगाई रित पुर्जाई कागज मिसिल संलग्न गर्ने,
- मृत्युकालीन घोषणा (Dying Declaration) उपचार गर्ने डाक्टर, नर्स वा यस्तै अस्पतालका जिम्मेवार पदाधिकारीको रोहवरमा भएमा यस्ता विवाद कम हुने भनी अदालतको धारणा रहेको हुँदा संभव भएसम्म सो बमोजिम गर्ने गराउने,
- मृतकले मर्नु भन्दा तत्काल अगावै व्यक्त गरेको भनाई तथा घोषणा प्रत्यक्ष सुन्ने व्यक्ति भए निजलाई साक्षीको रूपमा पेश गर्ने र अदालतमा प्रमाण परीक्षणको प्रयोजनका लागि उपस्थित गराई समर्थित गराउने व्यवस्था मिलाउने,
- साक्षीहरूको संरक्षण, मुद्दा हेर्ने निकाय समक्ष उपस्थिति र निजहरूले पाउने भत्ता उपलब्ध गराउन आवश्यक व्यवस्थापन गर्ने,
- फौजदारी न्याय प्रशासनमा साक्षीको भूमिकालाई महत्वका साथ हेरिन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ ले साक्षीले अनुसन्धान समक्ष लेखाई दिएको व्यहोरालाई अदालत समक्ष बकपत्र गरी समर्थित गरि दिएमा प्रमाण ग्राह्य हुने व्यवस्था गरेको छ । यदि अनुसन्धानमा भएको कागज व्यहोरालाई बकपत्रद्वारा समर्थित गरी नदिएमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ४४ बमोजिम कैद, जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था समेत रहेको हुँदा साक्षीको दायित्व समेतका विषयमा जानकारी राख्ने र बकपत्र व्यवस्थापन गर्ने ।

८.२ अभियोजनकर्ताले ध्यान दिनु पर्ने कुराहरू (Facts to be considered by a prosecutor): :

- मृत्युकालीन घोषणाको अवधारणा र सैद्धान्तिक ज्ञान लिने,

- प्रमाण ऐन, २०३१ को संशोधन पूर्व र संशोधन पश्चात भएको मृत्युकालीन घोषणा सम्बन्धी व्यवस्थाको जानकारी राख्ने,
- संविधानले प्रदान गरेको न्याय सम्बन्धी हक सम्बन्धमा जानकारी राख्ने । साक्षीलाई जिरहको माध्यमबाट परीक्षण गर्न पाउने कानूनी हक रहेको विषय समेत जानकारी राख्ने,
- मृत्युकालीन घोषणा सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्या तथा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूका अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ता कार्यालय मार्फत सरकारी वकीललाई भएको निर्देशनहरूको जानकारी राख्ने,
- अनुसन्धानकर्ताले ध्यान राख्नु पर्ने विषयहरू समेत जानकारी लिने,
- प्रचलित कानूनी व्यवस्था, सम्मानित सर्वोच्च अदालतको व्याख्या तथा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूका आधारमा मृत्युकालीन घोषणा कुनै निश्चित मुद्दाको अवस्थाका आधारमा एकल प्रमाणका रूपमा ग्राह्य हुने, प्रमाणका लागि कुनै तथ्य सम्म ग्राह्य हुने वा सम्पूर्ण रूपमा अग्राह्य हुने कुरा मनन गर्ने,
- प्रतिवादीले अदालत समक्ष गरेको इन्कारी बयान, वादी पक्षका साक्षी मृतकका दाजु जाहेरवाल प्रेमकुमार शर्मा ठाकुरले प्रतिवादी ओमनारायण र मृतकको विवाह हुँदैदेखि नमरुन्जेलसम्म सम्बन्ध राम्रो थियो, विवाहपश्चात दाइजो इत्यादि केही मागेको थिएन, जाहेरी व्यहोरा मैले लेखाएको होइन, मलाई पढेर सुनाईएको पनि होइन, मृतकले घाइते अवस्थामा कुनै पनि बयान दिएको छैन, घटना विवरण कागज भुटा हो । मृतक अस्पतालमा पुग्ने वित्तिकै म पुगेको हुँ र मृतकको मृत्यु नभएसम्म म सँगै थिएँ भनी गरेको बकपत्रबाट समेत प्रस्तुत मुद्दाको अभियोग स्वतन्त्र, निष्पक्ष एवं सुक्ष्म अनुसन्धान पश्चात स्वभाविक रूपमा तयार भएको हो भनी विश्वास गर्न सकिएन भनी ओमनारायण ठाकुर विरुद्ध नेपाल सरकार भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा (ने.का.प. २०७६, अंक २, नि.नं. १०१८९) टिप्पणी भएको हुँदा सो टिप्पणीलाई मनन गरी प्रभावकारी अनुसन्धान गरी गराई अभियोजन गर्नेतर्फ उद्धत हुने,
- मृत्युकालीन घोषणालाई अभिलेख गर्ने तथा रोहवरमा बस्न सक्ने व्यक्ति को को हुन् ? भन्ने सम्बन्धमा पुनरावेदक कलावती यादव विरुद्ध तत्कालिन नेपाल सरकार भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा (ने.का.प. २०६३, अंक ३, नि.नं. ७६६३) मृत्युकालीन घोषणा (Dying Declaration) उपचार गर्ने डाक्टर, नर्स वा यस्तै अस्पतालका जिम्मेवार पदाधिकारीको रोहवरमा भएमा यस्ता विवाद कम हुने, मृत्युकालीन घोषणामा उपचार गर्ने डाक्टर, नर्सलाई रोहवरमा राख्न कानूनले बाधा नगरेको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो मातहतका कार्यालयलाई निर्देशन दिए मृत्युकालीन घोषणामा उपचार गर्ने डाक्टर, नर्स रोहवरमा राख्न सकिने अवस्था विद्यमान हुँदा सो तर्फ महान्यायाधिवक्ताको ध्यानाकर्षण गराइएको अवस्था हुँदा उक्त ध्यानाकर्षणलाई मनन गरी प्रमाण संकलनमा अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशित गर्ने,

- मृत्युकालीन घोषणा गर्ने व्यक्तिले लेखबद्ध गरेका लेख, आवाज तथा दृष्यको अंश अभिलेख गरेको र सो लेख तथा अभिलेख गरेको अंश स्वयंको मृत्युको कारण सम्बन्धमा भए सुरक्षित रूपमा प्राप्त गर्ने र संरक्षण गर्नेतर्फ अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन गर्ने,
- घोषणाको सुरक्षा गर्न गराउन उद्धत रहने तथा घोषणा अभिलेखीकरणमा अनुसन्धानकर्तालाई उपयुक्त निर्देशन दिने,
- यो व्यक्ति तथा अधिकारी समक्ष घोषणा अभिलेखीकरण गर्ने भनी कानूनले स्पष्ट नभनेको भए पनि संभव भएसम्म सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृत तथा निजको सहयोगी, चिकित्सक तथा सहयोगीहरूको रोवहवरमा संकलन तथा अभिलेखीकरण भएमा उपयुक्त हुने हुँदा सो तर्फ ध्यान दिने,
- मृत्युकालीन घोषणाको उचित विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरणमा ध्यान दिने,
- अभियोग लागेको व्यक्तिलाई संविधानले न्याय सम्बन्धी अधिकार प्रदान गरेको छ । जिरहको माध्यमबाट पक्षको साक्षीलाई परीक्षण गर्ने कानूनी हक समेत प्राप्त भएको हुन्छ । मृत्युकालीन घोषणा गर्ने व्यक्तिलाई जिरह गर्न नसकिने हुँदा निजले लेखाए सुनाएका व्यक्तिको परीक्षण गर्ने कुरातर्फ सजग रहनु पर्ने,
- मृत्युकालीन घोषणाको विषयवस्तु, अभिलेखीकरणको प्रकृया, त्यसको आधिकारिकता, संरक्षण गर्ने विषयका साथै वैध बनाउने उपायहरूतर्फ सचेत भई कार्य गर्ने र अनुसन्धान अधिकृतलाई सहजीकरण गर्ने,
- बकपत्र व्यवस्थापन तथा रोहवरका साक्षीको संरक्षणमा गंभिरताका साथ कार्य गर्ने ।

९. मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणका रूपमा संकलन गर्ने सन्दर्भमा देखिएका समस्याहरू तथा सुधारका विषयहरू (Problems during the collection of the dying declaration as an evidence and the solutions thereof):

९.१ नीतिगत समस्या (Policy problems):

मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गरिने नीतिगत व्यवस्था रहेको भए पनि यसको प्रमाणिक मूल्य सम्बन्धमा स्पष्ट किटान गरिएको छैन । यस किसिमको प्रमाण एकल प्रमाण हुने वा अन्य प्रमाणद्वारा समर्थित हुनु पर्ने वा के हो ? स्पष्ट देखिदैन । तसर्थ, सो सम्बन्धमा स्पष्ट भएमा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्तालाई मृत्युकालीन घोषणालाई सोही अनुसार संकलन गर्ने, विश्लेषण गर्ने तथा प्रस्तुतीकरण गर्ने कार्यमा सहज हुने देखिन्छ ।

९.२ कानूनी समस्याहरू (Legal problems):

प्रमाण ऐन, २०३१ को संशोधनले मृत्युकालीन घोषणालाई स्पष्ट नाम दिएको छ । यसको परिभाषा, प्रमाणिक मूल्य, अपवादहरू तथा एकल प्रमाण वा समर्थनजन्य प्रमाण भनेर स्पष्ट उल्लेख गरिएको

छैन । यसको ग्रहणशीलतालाई मध्यनजर गर्दै को कस्ले अभिलेख गर्ने भन्ने सम्बन्धमा कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था छैन । मृतकका आफन्त, साथीभाइ, घटना वारदातमा उपस्थित अन्य बटुवा तथा पदयात्री, अनुसन्धानकर्ता, चिकित्सक तथा निजका सहयोगीहरू नै मृतकको मृत्यु हुनु पूर्वका साक्षीहरू हुने हुँदा मृत्युकालीन घोषणालाई अभिलेख गर्ने सम्बन्धमा त्यस्ता साक्षीहरूको आचरण किटान गरिएको छैन । अनुसन्धानकर्ताले प्रमाण संकलन गर्दा अपनाउनु पर्ने विशेष कार्यविधिको आवश्यक पर्नेमा सो कार्यविधि नै बनाइएको छैन । त्यसबाट अनुसन्धानकर्तालाई तत्काल जे उपाय वा तरिका उपयुक्त लाग्छ, सो अनुसार संकलन गरेको देखिन्छ । यसले गर्दा कतिपय प्रमाणहरूको ग्रहणशीलता नै हास हुने हुन्छ । तसर्थ, मृत्युकालीन घोषणाका सम्बन्धमा परिभाषा गर्ने, यसका अपवादहरूलाई स्पष्ट गर्ने, यसको प्रमाणिक मूल्य स्पष्ट गर्ने, अभिलेख गर्ने व्यक्ति तथा निजको सक्षमताका साथै प्रमाणको प्रकृतिका आधारमा संकलनको कार्यविधि स्पष्ट भएमा अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दाको कारवाही प्रकृत्यामा सहजीकरण भई फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य प्राप्त हुने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

९.३ प्रशासकीय तथा व्यवस्थापकीय समस्या (Administrative and managerial problems):

रोगको उपचार गर्नुत छँदैछ, सो पूर्व निवारण नै उत्तम उपाय हो । तसर्थ, दण्डप्रधान व्यवस्था जति कार्यान्वयन गरिन्छ, त्यो भन्दा सय गुना निवारणका लागि राज्यले कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ । तब मात्र अपराधमा नियन्त्रण हुन सक्छ । तसर्थ, अपराध निवारणको उद्देश्य लिएर नियन्त्रणका कार्यहरू गर्नु जरुरी छ । भई रहेका कार्यहरूलाई बढाउने, द्रुत बनाउने, परिणाममूलक बनाउने र अन्त्यमा स्वयं निगरानी व्यवस्था निर्माण गर्नु पर्दछ ।

घटना वारदातको सूचना कतिपय अवस्थामा ढिलो हुने गरेको पाइन्छ । अपराधको प्रकृति र अपराध गर्ने व्यक्तिको चातुर्यताका आधारमा यसको सूचना ढिलो प्राप्त हुने गर्दछ । कतिपय शहर, बजार तथा टोलका स्थानमा शान्ति सुरक्षा गर्ने प्रहरी, स्थानीय तहका सदस्य तथा टोल सुधारका सदस्यका साथै सि.सि. क्यामेराको निगरानीको व्यवस्था गरिए पनि निगरानीको व्यवस्था प्रभावकारी हुन सकेको देखिदैन । यो निगरानीको कार्यलाई स्वचालित बनाउने तथा स्वचालित रूपमा सूचना सम्प्रेषण हुने व्यवस्था समेत देखिदैन । अपराध अनुसन्धान टोली समयमा पुग्न नसकेका कारण अपराध गर्ने व्यक्ति फरार हुने, प्रमाण लोप वा नाश हुने अवस्था रहेको छ । अनुसन्धानमा पर्याप्त मात्रा र संख्यामा प्रशिक्षित तथा अभ्यस्त SOCO Officer को परिचालन हुन सकेको पाइदैन । अपराध अनुसन्धान गर्ने निकाय तथा अधिकारीको दरबन्दी अनुसारको पदपूर्ति गर्ने तथा निजहरूलाई आवश्यक साधन स्रोतले सुसज्जित बनाउन समेत सकेको अवस्था छैन । नागरिक समाज, स्थानीय तह, समुदाय, सरोकारवालाहरूसँग अनुसन्धान, अभियोजन गर्ने निकायको बलियो र प्रभावकारी समन्वय हुन सकेको छैन । यी कुराहरूको प्रभाव मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणका रूपमा संकलन तथा प्रस्तुतिकरण गर्ने सन्दर्भमा समेत पर्ने गरेको छ । तसर्थ, राज्यले यी कुराहरूको व्यवस्थापनमा प्रयाप्त ध्यान दिनु जरुरी छ ।

१०. निष्कर्ष (Conclusion):

हरेक मानिस मरणशील छ । मर्ने कारण विभिन्न हुन सक्दछन् । कर्तव्य परी वा स्वयंले आत्महत्या

गरेको अवस्था पनि हुन्छ । कर्तव्य परेको अवस्थामा मृत्यु कसरी भयो भन्ने प्रश्न सृजना हुन्छ । यस अवस्थामा स्वयं मृत्यु हुने व्यक्तिले आफ्नो मृत्युको सम्बन्धमा लेखेर, बोलेर वा संकेतद्वारा केही कथन उल्लेख गरेको हुन्छ । यदि आफ्नो मृत्युको सम्बन्धमा मृत्यु हुनु तत्काल अगावै उल्लेख गरेको कथनले मृत्युको कारण थाहा पाउन सहायक हुन्छ भने सो कथन मृत्युकालीन कथन वा घोषणा हुन सक्छ । मर्न लागेको अवस्थामा आफ्नो मृत्युको सम्बन्धमा सत्य तथा वास्तविक भनाई राख्ने उसको चाहना हुन्छ । किनकी मर्ने आभाष भए पछि कुनै लोभ, मोह हुदैन । सत्य बचनका लागि अन्तःस्करणबाट शक्ति प्रदान भइरहेको हुन्छ । अपवादमा वाहेक मर्नु पूर्व वास्तविक भनाई राखेर मरेको हुन्छ । त्यस्तो व्यक्तिको ओठबाट सत्यता प्रकट हुन्छ । कठिन अवस्थाको मानिसमा सत्य बोल्ने अभिलाषा पनि हुन्छ । मर्ने बेलामा भुठो बोलेर सृष्टिकर्ता प्रति अनुत्तरदायी हुन पनि चाहदैन । मृत्युकालीन घोषणा तथा मन्तव्य मृतकले आफ्नो मृत्युको सम्बन्धमा मर्नुभन्दा तत्काल अगाडि वा मर्ने निश्चित भएको आभाष भएको अवस्थामा लेखेर, बचनले वा हाउभाउ तथा संकेत गरी बटुवा, पदयात्री, साथीभाइ, आफन्त, अनुसन्धानकर्ता, चिकित्सक तथा निजका सहयोगी समक्ष स्पष्ट, पूर्ण र बुझ्न सकिने गरी गरेको भनाई हो । यही धारणा अंग्रेजी, नेपाली, संस्कृत तथा हिन्दी भाषाका परिवारहरूमा समेत प्रचलित भएको पाइन्छ । हिन्दु वेदान्तले यसै कारण स्वर्ग र नर्कको अवधारणा अगाडि सारेको हुनुपर्दछ ।

मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाण कानूनमा सुनी जान्ने प्रमाणको अपवादको रूपमा हेरिन्छ । जसरी सुनी जान्ने प्रमाण प्रत्यक्ष र अन्य प्रमाण वा तथ्यद्वारा समर्थित हुनुपर्दछ त्यसरी नै यो मृत्युकालीन घोषणा पनि समर्थित हुनु पर्दछ । मृत्यु भएको मानिसले व्यक्त गरेको र आफ्नो सांसारिक जीवन समाप्त हुने अवस्थामा आफ्नो मृत्युको कारणको सम्बन्धमा उल्लेख गरेको हुने हुँदा मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणयोग्य मान्नु पर्ने दुई तर्क राखिएको पाइन्छ । तर अपराध र यसको प्रकृति अनुसार यो एकल प्रमाणका रूपमा ग्राह्य हुन सक्छ, यसका केही अंश प्रमाणका निमित्त उपयोगी सिद्ध हुन सक्छन् या पूर्ण अग्राह्य पनि हुन सक्छ । तसर्थ, घोषणा वा मन्तव्यको प्रकृति, लेखिएका शब्दावली, वारदातको तथ्य, मर्ने व्यक्तिले मर्नु अगावै व्यक्त गरेको कुरा प्रत्यक्ष सुन्ने व्यक्तिले अपराधको अनुसन्धानमा तथा मुद्दाको कारवाहीको क्रममा अदालतमा व्यक्त गरिदिनेमा प्रमाणको रूपमा ग्राह्य भएको पाइन्छ । मृत्युकालीन घोषणाले निश्चित गुणहरूलाई धारण गरेमा प्रमाण ग्राह्य हुन्छ । अन्यथा यसलाई ग्राह्य गरिदैन । यस किसिमको घोषणालाई देशको संविधान तथा कानूनको व्यवस्था अनुसार प्रमाणमा लिन हुने वैध आधारको रूपमा पनि हेरिएको हुन्छ ।

मृत्युकालीन घोषणालाई विभिन्न नाम तथा शब्द प्रयोग भए पनि भारत, बेलायत तथा अमेरिकी कानूनमा सुनी जान्ने प्रमाणको अपवादको रूपमा नै व्यवस्था गरिएको छ । विभिन्न गुणहरूले सापेक्ष भएको कथनलाई नै मृत्युकालीन घोषणाका रूपमा मान्यता दिने प्रचलन रहेको छ । नेपालमा समेत प्रमाण ऐन, २०३१ (दोस्रो संशोधन समेत) ले मृत्युकालीन घोषणाको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । नेपालको सर्वोच्च अदालतले मृत्युकालीन घोषणा कस्तो अवस्थामा प्रमाण ग्राह्य हुने र कस्तो अवस्थामा प्रमाण ग्राह्य नहुने भन्ने सम्बन्धमा महत्वपूर्ण नजिरहरू प्रतिपादन गरेको छ । यस सम्बन्धमा कलम चलाउने विद्वानहरूले यसलाई सुनी जान्ने प्रमाणको अपवादको रूपमा हेर्ने विभिन्न आधारमा प्रमाण ग्राह्य हुने

तथा नहुनेमा अवस्थाका बारेमा तर्क राखेको पाइन्छ। साक्षीलाई जिरह मार्फत परीक्षण गर्ने अभियोग लागेको व्यक्तिको अधिकारमा हनन् हुने भन्ने तर्क समेत जोडदार रूपमा राखेको पाइन्छ। अमेरिका, बेलायत, भारत लगायतका देशका सर्वोच्च अदालत तथा न्यायिक निकायले निर्धारित अन्तरवस्तुहरू विद्यमान भएको अवस्थामा मात्र मृत्युकालीन घोषणालाई ग्राह्य गरिएको पाइन्छ। सो घोषणा गर्ने व्यक्तिको योग्यता, घोषणा गर्दाको समय, अभिलेखीकरण गर्ने व्यक्तिको योग्यता, घोषणामा प्रयुक्त शब्द तथा यसको बोनोटको आधारमा पनि मृत्युकालीन घोषणालाई ग्राह्य गरिने नगरिने अदालतको धारणा रहेको देखिन्छ। उल्लिखित कानूनी व्यवस्था तथा त्यसको धरातलमा रही गरिएका अदालती व्याख्याहरू अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजनकर्ता, कानून व्यवसायी एवं मुद्दा हेर्ने अधिकारी समेतका लागि मार्गदर्शन हुने देखिन्छ।

नेपालको प्रमाण कानूनले मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणमा लिन हुने कुराको रूपमा लिएको छ। तर प्रमाणका अन्य व्यवस्थाहरू पनि यो व्यवस्थासँग सानिध्यता राख्ने हुँदा त्यसै अनुसार मृत्युकालीन घोषणालाई मुद्दाको कारवाहीमा अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ। अपराध स्वभावैले प्रायः गोप्य रूपमा र अन्यको अनुपस्थितिमा हुन्छ। अपराधिक मनसाय, तयारी, उद्योग र अन्ततः पूर्ण अपराधको कार्य समेत सोही अनुरूप गरिएको हुन्छ। त्यसै अनुसार अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता र न्याय सम्पादन गर्ने निकायले आफ्नो कार्य सम्पादनलाई स्तरोन्नती गर्नु पर्ने हुन्छ। मृत्युकालीन घोषणा सम्बन्धी उल्लिखित नीतिगत, कानूनी, प्रशासकीय तथा व्यवस्थापकीय विषयहरूलाई संवोधन गरेमा यो मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाण ग्राह्य हुने प्रभावकारी माध्यम बन्दछ। त्यसर्थ, मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाण ग्राह्य बनाउने तत्वहरूको पहिचान गरी सोही अनुसार यो प्रमाणको संकलन, संरक्षण, प्रस्तुतिकरण, परीक्षण र प्रयोग गर्ने तर्फ सम्बन्धित सबैको ध्यानजानु जरुरी छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू :

१. नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, (२०७२)
२. प्रमाण ऐन, २०३१,
३. श्रेष्ठ, ज्ञानन्द्र बहादुर (२०६८), ऐन. संग्रह भाग १, पैरवी प्रकाशन,
४. नेपाल कानून पत्रिका,
५. सर्वोच्च अदालत बुलेटिन,
६. All India Reports,
७. Indian Evidence Act, 1872.
८. Criminal Justice Act, 2003 (UK).
९. Civil Evidence Act, 1995 (UK)
१०. Federal Rules of Evidence (USA)
११. प्रधानाङ्ग, डा. रजितभक्त (२०७६), नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, पैरवी बुक हाउस

- प्रा.लि. ।
१२. उप्रेति, डा. श्रीप्रकाश, (२०७७ साउन), फौजदारी न्याय: सिद्धान्त र प्रयोग, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि. ।
१३. Shrestha, Pradip Kumar, (2019), The Law of Evidence, Pairavi Book House Pvt. Ltd.
१४. श्रेष्ठ, ज्ञानिन्द्र बहादुर, (२०५४), हिन्दु विधिशास्त्र र नेपालको कानूनी व्यवस्था, पैरवी प्रकाशन ।
१५. दहाल, केदार, (२०७०), प्रमाण कानून: सिद्धान्त र व्यवहार, प्यासिफिक ल एशोसिएट्स, काठमाडौं ।
१६. Uglow, Steve, (2016), *Evidence: Text and Materials* , Second Edition, Thomson, Sweet & Maxwell, South Asian Edition.
१७. शर्मा, नारायण प्रसाद (), मृत्युकालीन घोषणा: परिचय, प्रभाव, सम्बद्ध कानून र न्यायिक अभ्यास ।
१८. (.....), (1970), Admissibility of Dying Declaration, Fordham Law Review, Volume 38, Issue, 3, Article 5 .
१९. Klugman, Robert H., (1949), Some Factors Affecting the Admissibility of Dying Declarations, Journal of Criminal Law and Criminology, Volume 39, Issue 5, Article 7,
२०. Arundhati, Dying Declaration,
२१. Goswami, Akahs R, Analysis and Overview on Dying Declaration,
२२. Tiwari, Dr. Onkar Nath, (2018), Cogency of Dying Declaration: Analysis, ILI Law Review, Summer Issue 2018.
२३. Orenstein, Aviva A, (2010), Her Last Words: Dying Declaration and Modern Confrontation Jurisprudence, Law Library, Maurer School of Law: Indiana University.
२४. Lau, Timothy T, Reliability of Dying Declaration Hearsay Evidence, www.lawgeorgetown.edu.
२५. Chandrashekar, A.V., Dying Declaration- Its Applicability in Criminal Cases.

विवन्धन अवधारणागत पक्ष र कानूनी व्यवस्था

गंगाप्रसाद पौडेल ♦

रुद्रप्रसाद आचार्य ♥

अ. अर्थ परिभाषा:

सामान्यतः आफ्नै भनाई, लेखाई, आचरणबाट आफै बांधिने अवस्थाको अवधारणा विवन्धन हो। विवन्धन भन्नाले कसैले एक पटक कुनै कुरा व्यक्त गरेकोमा पछि सो कुरा होइन भनी आफैले खण्डन गर्न पाउँदैन भन्ने बुझिन्छ। विवन्धन मुख्यतया कसैलाई पनि परस्पर विरोधी कुरा गर्ने अधिकार छैन। जसले त्यस्तो विरोधी कुरा गर्दछ, उसको कुरा सुनिदैन भन्ने मूलभूत धारणामा आधारित छ।^१ Estoppel शब्द फ्रेन्च भाषाको Estoupe बाट व्युत्पत्ति भएर बनेको शब्द हो। जसको अर्थ रोक्नु to stop अर्थात् विपरित कुरा गर्नबाट मुख थुन्नु वा मुख बन्द गराउनु भन्ने हुन्छ। विवन्धनलाई प्रमाण कानूनमा पूर्ण रूपमा प्रमाणमा लिन नहुने कुरा (Absolute exclusionary rule) भनिन्छ। यसको क्षेत्रभित्र पर्ने कुरालाई त्यस्तो कुरा व्यक्त गर्ने ब्यक्तिको पक्षमा प्रमाणमा ग्राह्य गरिदैन। विवन्धन सम्बन्धमा *Black's Law Dictionary* मा उल्लेख गरिएको छ। कि Estoppel as a "bar or impediment raised by the law, which precludes a man from alleging or from denying a certain fact or state of facts, in consequence of his previous allegation or denial or conduct or admission, or in consequence of a final adjudication of the matter in a court of law"^२ भनी त्यसैगरी *Graham vs. Asbury* को एउटा मुद्दामा बेलायतको सर्वोच्च अदालतको आदेशमा भनिएको छ। Estoppel means that party is prevented by his own acts from claiming a right to detriment of other party who was entitled to rely on such conduct and has acted accordingly.^३ विवन्धनको बारेमा *Oxford University* बाट प्रकाशित *Law Dictionary* मा परिभाषित गरिएको पाइन्छ। A rule of evidence or a rule of law that prevents a person from denying the truth of a statement he has made or from denying facts that he has alleged to exist, The denial must have been acted upon (probably to his disadvantage) by the person who wishes to take advantage of the estoppel or his position must have been altered as a result.^४ भनी हाम्रो सर्वोच्च अदालतबाट "विवन्धनको सिद्धान्त अनुसार कसैलाई पनि परस्पर विरोधी कुरा गर्ने अधिकार हुँदैन। सदनियतलाई प्रवर्द्धन गरी न्यायको संरक्षण गर्नु यस सिद्धान्तको उद्देश्य हो। आफुले एकपटक बोलेको कुराप्रति बचनबद्ध हुनुपर्दछ। आफूलाई फाइदा हुँदा एउटा कुरा र बेफाइदा हुँदा अर्को कुरा गर्ने छुट कसैलाई हुँदैन। जसले परस्पर विरोधी कुरा गर्छ उसको कुरा नसुनिन पनि सक्छ भन्ने मान्यता विवन्धनको सिद्धान्तको हो।"^५ भनी विवन्धनको सम्बन्धमा एउटा फैसलामा उल्लेख गरेको पाइन्छ।

उपरोक्त परिभाषाहरु समेतबाट कसैले कुनै तथ्यका सम्बन्धमा बिरोधाभाषपूर्ण काम कुरा गरी अनुचित फाइदा लिन

♦ सहन्यायाधिबक्ता ♥ उपन्यायाधिबक्ता

१ सरकारी वकील दिग्दर्शन, २०६३, पृष्ठ ३२५

२ *Blak's Law Dictionary*, sixth edition, page 551

३ *Ibid*

४ *A Dictionary of Law*, Edited by ELIZABETH A. MARTIN, FIFTH EDITION 2003 OXFORD UNIVERSITY PRESS PAGE NO 181

५ ने. का. प. २०७४ महिना अंक २ नि. नं. १७५९

नपाओस् एवं त्यस्तो बिरोधाभाषपूर्ण कामकुराको भ्रममा परी अर्को मानिसले धोखा तथा अन्याय भोग्न नपरोस् भन्ने न्यायको उद्देश्य पुरा गर्ने क्रममा विवन्धनको अवधारणाको उत्पत्ति भएको हुंदा सोही कुरा बुझाउने गरी अर्थ परिभाषाहरु आएको पाइन्छ । प्रमाणको ग्राह्यता/अग्राह्यता मापन गर्ने माध्यमको रूपमा विवन्धनको अवधारणाको उदय भएको देखिन्छ ।

विवन्धन कार्यबिधि कानून अन्तर्गत प्रमाण कानूनको एक महत्वपूर्ण सिद्धान्त हो । रोमन उक्ति ALLEGANS CONTRARIA NON EST AUDIENDUS (He is not to be heard who alleges things contrary to each other) अर्थात कसैलाई पनि परस्पर विरोधी कुरा गर्ने अधिकार छैन । जसले परस्पर बिरोधी कुरा गर्छ उसको कुरा बाहेक (Exclude) गर्नुपर्छ भन्ने यसको मूलभाव रहेको छ । त्यसै गरी NULLUS COMMO DUM CAPERE POTEST DE INJURIA SUA PROPRIA (No man can take advantage of his own wrong) भन्ने रोमन उक्ति वमोजिम दोहोरो फाइदा लिने उद्देश्यले कसैले परस्पर विरोधी कथन दिए त्यस्को फाइदा उसले पाउन सक्दैन । भन्ने मान्यता पनि विवन्धनको सिद्धान्तसँग सम्बन्धित छ । यसको ध्येय कुनै धोखाधडीबाट बचाई विश्वासमा काम गराइएको पक्षलाई इमान्दारीसाथ स्वच्छ न्याय दिनु हो । कुनै पक्षको पहिलो प्रस्तुतिको कारणबाट उसको त्यसपछिको आचरण वा व्यवहारलाई वाध्यात्मक रूपमा रोक्ने काम गर्दछ । कसैले वास्तविक तथ्यको विश्वासमा पारी काम गराएको अवस्थामा अर्को पक्षले विश्वासमा परी वा प्रलोभनमा रही कार्य गरेको आधारमा सो कुरा थिएन वा होइन भन्ने कुरा पक्षले भन्न मिल्दैन ।^६

विवन्धन प्रमाण कानूनको आधारभूत सिद्धान्त भएपनि यसको पृष्ठभूमिमा मानिसको मनोविज्ञान जोडिन पुग्दछ । मानिसले मुखले एक कुरा बोलिरहेको हुन्छ तर उसको भित्री मन वा हृदयमा अर्को कुराले बास गरिरहेको हुन्छ । मैले यति फाइदा लिएर वा मैले यसो भनेर काम लगाएपछि मैले फेरी होइन भन्न कसरी सकेहोला भनी उसको मनले उसैलाई प्रश्न गर्ने स्थिति नै विवन्धन हो । यसलाई समन्यायको दृष्टिकोणबाट पनि हेरिन्छ । यो एक नियम हो, जुन नियम निश्पक्षता वा मानिसको सफा हृदयको अन्तःस्करणमा बास बसेको हुन्छ ।^७

विवन्धनको आत्मा भनेको समन्याय हो । यसले समन्याय नहुने कुरालाई प्रश्रय दिदैन । न त यो कानूनका विरुद्धमा नै प्रयोग हुन सक्छ । यसको प्रयोग कानूनलाई क्षति पुर्याउन हुँदैन । यस सिद्धान्तले कुनै पनि व्यक्तिलाई अदालत समक्ष गलत प्रतिनिधित्व गर्नबाट वा गलत आचरण र अभिव्यक्ति दिनबाट रोक्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा कुनै व्यक्तिबाट परस्पर गलत वा गफलतपूर्ण कार्यद्वारा अर्को व्यक्ति पीडित हुनबाट रोक्नु नै यस सिद्धान्तको उद्देश्य रहेको छ ।

आ. विवन्धनका प्रकार (kinds of Estoppel)

विभिन्न विद्वानका मत, यसको प्रकृति तथा अभ्यासका क्रममा अदालतबाट ब्याख्या भई प्रतिपादित नजिर सिद्धान्त समेतबाट विवन्धनलाई निम्न प्रकारमा बिभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

१. अभिलेखद्वारा विवन्धन (Estoppel by record) :

अभिलेखबाट स्थापित तथ्य विरुद्ध कुनै कुरा गरेमा प्रमाण ग्राह्य नहुने कुरालाई विवन्धनको यो प्रकृतिले संबोधन

६ केदार दाहाल, प्रमाण कानून: सिद्धान्त र व्यवहार, पृष्ठ ४८७

७ ऐ.ऐ. पृष्ठ ४८६

गर्दछ । नियमित रूपमा राखिएको श्रेस्ता बिपरीत भनिएको कुरा मान्य हुंदैन ।^८ Estoppel by record (or per-rem-judicatum) prevents a person from reopening questions that are *res judicata (i.e. that have been determined against him in a previous legal proceeding).^९ यो अदालत निर्णित अभिलेखबाट सिर्जित हुने विवन्धन हो । यो एकपटक सक्षम अदालतले एउटा विषयमा निर्णय गरिसकेपछि पक्षले सोही विषयमा विवाद उठाउन पाइदैन भन्ने प्राडन्याय (res-judicata) को सिद्धान्तमा आधारित छ । फैसलाबाट स्थापित भैसकेको तथ्य प्रमाण ग्राह्य हुन्छ र त्यसका बिपरीतको दावी विवन्धनको यो प्रकरणबाट प्रमाण ग्राह्य हुंदैन । यो प्रकारको विवन्धनलाई estoppels per rem judicatum There arises by reason of the judgement an estoppel called 'estoppel per rem judicata' which operates to prevent either party and their privies, litigating in the same capacity, from disputing any matter of fact or law which has necessarily been decided finally as between them by the judgment and from adducing any evidence inconsistent with the decision of any such matter भनी परिभाषा गरिएको छ ।^{१०} देवानी मुद्दामा लागु हुने यो प्रकारको विवन्धनका पनि Cause of action estoppels र issue estoppels गरी २ प्रकार रहेको पाइन्छ^{११} Cause of action estoppels लाई The parties litigating in the same capacity have obtain a final judgement in which it is held that the cause of action lies or does not lie, their rights and obligation are determined in relation to that cause of action, and the matter ends there^{१२} भनि र issue estoppels लाई if parties obtain a final judgment which necessarily decides certain issues between then, in latter proceeding between the same parties, they are stopped from disputing that decision, and from adducing any evidence inconsistent with it^{१३} भनी परिभाषा गरिएको पाइन्छ ।

२. लिखतको आधारमा विवन्धन (Estoppel by deed) :

पहिला लिखतमा स्वीकार गरेको तथ्य बिपरीत कुनै काम कुरा गरेमा प्रमाण ग्राह्य नहुने कुरालाई विवन्धनको यो प्रकृतिले संबोधन गर्दछ । Estoppel by deed prevents a person who has executed a deed from saying that the facts stated in the deed are not true.^{१४} लिखतमा लेखिएका कुराहरूलाई लिखत गरिदिनेले अस्वीकार गर्न सक्दैन । ऐन प्रतिकुलको ब्याख्या गर्ने खालको लिखतले विवन्धित गर्दैन ।^{१५} कुनै व्यक्तिले लिखित रूपमा गरेको प्रतिज्ञा वा वचनको विरुद्धमा पछि विपरीत हुने कुरा व्यक्त गर्न र प्रमाण पेश गर्न पाइदैन ।^{१६}

३. आचरणद्वारा विवन्धन (Estoppel by conduct) :

आचरणबाट बिश्वास दिलाएको तथ्यमा सो ब्यक्ति विवन्धित हुने कुरालाई विवन्धनको यो प्रकृतिले संबोधन गर्दछ । कुनै पक्षको पहिलाको अवधारणाबाट भएको प्रस्तुतिको कारणबाट उसको त्यसपछिको आचरण वा

८ पवनकुमार ओझा, कानून तथा न्यायका केही आधारभूत सिद्धान्त, पृष्ठ २६९

९ Supra 4

१० Peter Murphy, Murphy on Evidence, fifth edition-second Indian reprint, 2000, Universal law Publishing co. ltd. Delhi p. 327.

११ Ibid p. 327

१२ Ibid 327

१३ Ibid 328

१४ Supra 4

१५ उही ८ पृष्ठ २६८

१६ शुभाषकुमार भट्टराई, प्रमाण कानूनका सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक पक्षहरू, न्याय प्रशासनका आयामहरू, पृष्ठ ४०३

व्यवहारलाई वाध्यात्मक रूपमा रोक्ने काम गर्दछ । यस किसिमको विवन्धनमा एउटा व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई खास मनसाय राखेर बोली तथा आचरणद्वारा कुनै कुरा छ वा भएको छ वा यस्तो हो भनी विस्वास पारी उसलाई (अर्को व्यक्तिलाई) कुनै कुरा गर्न लगाउँछ र सो विस्वासमा परी अर्को व्यक्तिले कुनै कुरा गर्दछ भने पहिले विश्वास दिलाउने व्यक्तिले त्यसो होइन यसो हो भनेर भन्न पाउँदैन Estoppel by conduct (or in pais) arises when the party estopped has made a statement or has led the other party to believe in a certain fact.^{१७} यसको उदाहरणको रूपमा कुनै सम्पत्ति निजी नै भएपनि लामो समय देखी सार्वजनिक रूपमा प्रयोग गर्न दिई आचरणबाट स्वीकार गरिकोमा लिखत नभएपनि पछि निजी सम्पत्तिको दाबी गर्न तथा सार्वजनिक होइन भन्न मिल्दैन । यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट “समर्पण लिखित माध्यमबाटै हुन आवश्यक छैन । दशकौं देखी सम्पत्तिको प्रयोग वगर, वन, जंगलपति, गौचरण, खेलकुद, मौदान, पाटी, पौवा, धर्मशाला, औषधालय, विद्यालय, पोखरी र बाटो समेत जस्ता सार्वजनिक रूपमा भइरहेको र यो कुरा दावीकर्ताको जानकारीमा छ तथा यथासमयमा सो सार्वजनिक भोगचलनलाई कानून बमोजिम चुनौती दिइन्न बरु आचरणबाट सो सार्वजनिक भोगचलनलाई समर्थन गरी आइएको देखिन्छ भने वादीको सो कार्य समर्पणको परिधिमा पर्ने।^{१८} भनी आचरणबाट समर्पण गरेको बस्तु पुन दावी गर्न नपाउने शिद्धान्त प्रतिपादन भएको र यसलाई विवन्धन नभनेपनि आचरणबाट विवन्धित हुने कुरालाई मान्यता दिइएको छ ।

४. प्रतिनिधित्वको आधारमा विवन्धन (Estoppel by representation) : आफ्नो प्रतिनिधिले गरेको कार्यले समेत प्रतिनिधित्व मुकरर गर्ने व्यक्ति विवन्धित हुनुपर्दछ भन्ने कुरालाई विवन्धनको यो प्रकृतिले संबोधन गर्दछ । आफ्नो प्रतिनिधित्व हो भन्ने विश्वासमा पारी कुनै काम गराएपछि त्यसको जिम्मेवारी सम्बन्धित व्यक्तिले लिनुपर्छ । पछि होइन भन्न पाइदैन ।^{१९}

५. सम्झौताद्वारा विवन्धन (Estoppel by agreement) :

कुनै तथ्यहरूलाई स्वीकार गरी कुनै काम कारोबार गर्न संझौता गरेको भए पछिबाट दुवै पक्षले इन्कार गर्न पाइदैन ।^{२०} संझौता लिखित वा मौखिक जुन रूपमा पनि हुन सक्छ । कुनै कुनै उस्तै प्रकृतिको कार्य विवन्धनको एक भन्दा बढी प्रकृतिमा पर्दछ । जस्तै लिखित सम्झौता Estoppel by Deed र आचरणको सम्झौता Estoppel by Conduct को प्रकारमा पनि पर्दछ । विवन्धन अतित र वर्तमान कार्यसँग सम्बन्ध राख्ने हुन्छ तर करार हुन भविष्य इङ्गित भएको र यसको करारीय दायित्व हुन भने कानून बमोजिमको लिखत नै हुनुपर्दछ ।

६. समन्यायिक विवन्धन (Equitable Estoppel):

यो पनि विवन्धनको एउटा प्रकृतिमा मानिएको पाइन्छ । समन्यायिक विवन्धनलाई शब्दकोशहरूमा यस प्रकार उल्लेख भएको पाइन्छ । Legal constraint preventing the first party from gaining advantage over the second party if the second party claims injury due to reliance on misrepresentations by the first

१७ Supra 4

१८ दिगम्बर चौधरी समेत वि. बैद्यनाथ झा समेत, ने. का. प. २०६७ अंक ७ नि. नं. ८४१७

१९ उही १६ पृष्ठ ४०३

२० ऐ.ऐ.

party.^{२१} There are two forms of equitable estoppel - promissory and proprietary.^{२२} यो विवन्धनका यी दुई प्रकारलाई पुनः निम्नानुसार परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।

प्रतिज्ञात्मक विवन्धन (Promosory Estoppel):- शब्द र आचरणद्वारा भएको प्रतिज्ञाबाट विवन्धित हुने कुरालाई विवन्धनको यो प्रकृतिले संबोधन गर्दछ । यसलाई “The legal enforcement of a promise. Made by words or conduct to the promisee without the consideration of the detriment it may cause.”^{२३} The doctrine of promissory estoppel applies when one party to a contract promises the other (by words or conduct) that he will not enforce his rights under the contract in :-whole or in part. Provided that the other party has acted in reliance on that promise, It Will,though unsupported by consideration, bind the person making it: he will not be allowed subsequently to sue on the contract.^{२४}

साम्पत्तिक विवन्धन (Proprietary estoppels):- Estoppel को यो प्रकारलाई Under the doctrine of proprietary estoppel, the courts can grant a discretionary remedy in Circumstances where an owner of land has implicitly or explicitly led another to act detrimentally in the belief that rights in or over land would be acquired. The remedy may take the form of the grant of a *fee simple in the property at one extreme or the grant of a short-term occupational *licence at the other.”^{२५} र “A legal precedent that will prevent a party from denying the right that another party has in the first party's property.”^{२६} भनी शब्दकोषमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।

७. न्यायिक विवन्धन (Judicial Estople) :-

कुनै मुद्दामा अदालती कारवाहिका क्रममा कुनै पक्षले स्विकार गरेको तथ्य पछि सोहि पक्षले जुनसुकै मुद्दामा अस्वीकार गरेमा प्रमाण ग्राह्य नहुने कुरालाई विवन्धनको यो प्रकृतिले संबोधन गर्दछ । यसलाई स्पष्ट गर्दै “During court proceedings, if a litigant retracted previous testimony, and if the retraction would adversely affect the proceedings or bring the court into disrepute, this legal principle prevents contradicting previous statements.”^{२७} भनिएको पाइन्छ ।

८. साझेदारीको विवन्धन (Partnership by estoppel):-

बचन तथा आचरणको आधारमा साझेदारको भूमिका देखाउने तथा दावी गर्नेले साझेदारको दायित्व पनि पुरा गर्नु पर्छ भन्ने कुरालाई विवन्धनको यो प्रकृतिले संबोधन गर्दछ । यसलाई “A legal, binding partnership that may occur where previously, no formal partnership agreement was in place. A person who exhibits such conduct, or says words which represent, or allow him to be represented, as a partner in any firm becomes liable to any loans or credits that are obtained by the firm. It is also known as

२१ <https://thelawdictionary.org/equitable-estoppel/> (Featuring Black's Law Dictionary Free Online Legal Dictionary 2nd Ed)

२२ Supra 4

२३ Supra 21

२४ Supra 4

२५ Ibid

२६ <https://thelawdictionary.org/proprietary-estoppel/> Supra 21

२७ <https://thelawdictionary.org/judicial-estoppel/>Supra 21

the presumption of partnership.”^{२८} भनी परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।

इ. विवन्धनका लागि पूर्वशर्त (prerequisites for estoppel) :

विवन्धन प्रमाण कानूनको त्यस्तो भाग हो जो मुद्दाको विवादास्पद प्रश्नसँग सम्बद्ध भएपनि प्रमाणको रूपमा ग्राह्य हुदैन । किनकि यसमा कुनै पक्षले अर्को पक्षलाई कुनै रूपमा विश्वासमा पारी फाइदा लिइसकेको हुन्छ । पछि पुनः फाइदा लिने उद्देश्यले पहिले भने गरेको कुरा इन्कार गर्न खोज्दछ । विवन्धन हुन निम्न कुरा हुन जरुरी हुन्छ ।^{२९}

१. कुनै तथ्यका सम्बन्धमा कसैलाई केही कुरा व्यक्त गरिएको हुनुपर्छ ।
२. व्यक्त गर्दा लेखेर, बचनले वा आचरणद्वारा गर्न सकिन्छ ।
३. व्यक्त गरिएको कुरालाई दोस्रो व्यक्तिले विश्वास गरेको हुनुपर्छ ।
४. सो विश्वासमा परी कुनै काम गरेको हुनुपर्छ ।
५. सो अनुसार गर्दा उसको अवस्था सारतः परिवर्तन भएको हुनुपर्छ ।
६. पछि निजहरू विचमा चलेको कुनै मुद्दामा सो कुरा त्यसो होइन वा थिएन भनेर अधिल्लो तथ्यलाई खण्डन गरेको हुनुपर्छ ।

ई. विवन्धनका सिमाहरू/अपवाद

विवन्धन सबै अवस्थामा लागू हुदैन । अर्थात मुद्दामा यस सिद्धान्तका प्रयोग हुन यसका निश्चित सीमाहरू हुन्छन् । निम्न अवस्थामा विवन्धन लागू हुन सक्दैन ।

१. विवन्धन हुन विद्यमान तथ्यहरू (existing fact) बारे भनाई गरिएको हुनुपर्छ ।
२. कानूनले कसैलाई कुनै काम, कर्तव्य गर्न निर्देशित गरेको छ भने विवन्धनको कारण त्यस्तो काम, कर्तव्य पूरा गर्न नपर्ने हुन सक्दैन ।
३. विवन्धन तथ्यका बारेमा मात्र लागू हुन्छ । कानूनी व्यवस्था वा कानूनको प्रतिकूल वा कानूनी प्रश्नमा लागू हुदैन ।
४. फौजदारी कार्यवाहीमा पनि विवन्धन लागू हुँदैन ।
५. विवेक प्रयोग गर्न पाउने कुरामा विवन्धन लागू हुँदैन ।
६. सरकारले नीति निर्माण गर्ने कुरामा विवन्धन लागू हुँदैन ।
७. राज्य वा सरकार उपर विवन्धन लागू हुँदैन ।
८. नावालकले गरेको कामबाट विवन्धन हुन सक्दैन ।

^{२८} <https://thelawdictionary.org/partnership-by-estoppel/> Supra 21

^{२९} सरकारी वकील दिग्दर्शन, २०६३, पृष्ठ ३२५

९. गैरकानूनी (Ultra vires) कामहरु पूरा गराउन विवन्धन लागु हुँदैन ।
१०. कार्यपालिकीय अनिवार्यता (Executive necessity) भएको अवस्थामा पनि विवन्धन लागु हुँदैन ।
११. अनिश्चित कुरामा गरिएको प्रतिज्ञाको सन्दर्भमा विवन्धन लाग्दैन ।
१२. झुठा कुरा हो भन्ने जानी जानी गरिएको काममा विवन्धन लाग्दैन ।
१३. सारभूत कानूनले दिएको अधिकार अनुरूप मुद्दा दायर भएपछि प्रमाणको रूपमा विवन्धनको जिकिर उठाउन पाइने भएपनि विवन्धनको त्रुटी भयो भनि यसकै जरियाबाट मुद्दा गर्न सकिदैन

उ. विवन्धन सम्बन्धी नेपाली कानूनी व्यवस्था

नेपाल कानूनमा विवन्धन सम्बन्धमा परिभाषा नगरिएतापनि प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ मा विवन्धन सम्बन्धी अवधारणाको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^{३०} यस दफाको उपदफा (१) मा कुनै व्यक्तिले लेखेर, बचनले वा आचरणद्वारा कुनै व्यक्तिलाई कुनै कुरा यस्तो हो भन्ने विश्वासमा पारी वा त्यस्तो विश्वासमा पर्न दिई सो व्यक्तिबाट कुनै काम गराएमा वा हुन दिएमा निज र सो व्यक्तिका बिचमा चलेको कुनै मुद्दामा सो कुरा त्यस्तो होइन वा थिएन भनी निजले खण्डन गर्न पाउने छैन । यस व्यवस्थालाई सीमित गर्दै तर कानूनी बुँदामा यो दफा लागु हुनेछैन भनिएको छ । त्यसैगरी सोही दफा ३४ को उपदफा (२) मा भनिएको छ: उपदफा (१) मा उल्लेख भएका कुराहरु सो उपदफामा उल्लेख भएका व्यक्तिहरुबाट मुद्दा सम्बन्धी विषय वस्तुमा कुनै प्रकारको हक प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाई समेत लागु हुनेछ ।

उल्लेखित कानूनी व्यवस्था हेर्दा विवन्धन हुन निम्न तत्वको विद्यमानता हुनुपर्ने देखिन्छ:

१. दुई वा एकभन्दा बढी पक्षको विद्यमानता हुनुपर्छ ।
२. एक पक्षले अर्को पक्षलाई विश्वासमा पारी कुनै काम गराएको हुनुपर्छ वा फाइदा लिएको अवस्था हुनुपर्छ ।
३. यसरी विश्वासमा पार्न कुनै कुरा लेखेर, बचनद्वारा वा आचरणद्वारा गरिएको हुनुपर्छ ।
४. ती पक्षहरुको बिचमा सोही विषयमा मुद्दा परेको हुनुपर्छ ।
५. पछि तिनै पक्षहरुका बिचमा चलेको कुनै मुद्दामा सो पहिला गरेको कुरा त्यस्तो होइन वा थिएन भनी पहिला भए गरेको कुरा खण्डन (Position Change) गरेको अवस्था हुनुपर्छ ।
६. यो व्यवस्था सो मुद्दासँग सम्बन्धित अन्य व्यक्तिहरु अथवा सो मुद्दाको विषयवस्तुमा कुनै प्रकारको हक प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाई समेत लागु हुन्छ ।
७. कानूनी बुँदा वा कानूनी व्यवस्थाको हकमा भने यो व्यवस्था लागु हुँदैन ।

ऊ. विवन्धन सम्बन्धमा न्यायिक दृष्टिकोण

विवन्धनको सिद्धान्त कस्तो अवस्थामा आकर्षित हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा विभिन्न व्याख्या गरी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । सर्वोच्च अदालतबाट भएका केही व्याख्या निम्न

३० प्रमाण ऐन, २०३१ को परिच्छेद ४ दफा ३४ उपदफा (१) र (२)

बमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

१. सन्त बहादुर लामा तामाङ्ग समेत वि. रत्नमाया शाक्य^{३१} मुद्दा: निर्णय दर्ता बदर

नापीको समयमा फिल्डबुकमा प्रतिवादीको पिताले उक्त जग्गा बादीको पतिको भएको र आफु सो जग्गाको मोही भएको उल्लेख गरेको; तर पछि प्रतिवादीले सो जग्गाको धनी आफुनै भएको नापिमा भुलले बादीका पतिको नाम लेखिन गएको जिकिर गरी मालपोतबाट सोही आधारमा सो जग्गा दर्ता समेत गराएपछि बादीबाट प्रतिवादीको दर्ता दुषित भएकाले बदर गरी आफ्नो नाममा दर्ता गरिपाउन फिराद परेको र प्रतिवादीले दाबीको जग्गा वादीलाई जग्गाधनी मानी पिता तथा आफुले मोहीको हैसियतले नकमाएको बेहोरा प्रतिउत्तरमा लेखाएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले फैशला गर्दा “विवन्धनको सिद्धान्त हक खानेको हकमा पनि समान रूपमा आकर्षित हुने हुँदा बाबुले स्वीकार गरेको तथ्यलाई इन्कार गर्न विवन्धनको सिद्धान्तले यी प्रतिवादीहरूलाई समेत रोक्ने” भनी नापीमा लेखाएको ब्यहोरा जग्गाको हक निरोपणका लागी सो पक्षलाई विवन्धन लाग्ने र यस्तो विवन्धन हक खानेको हकमा समेत लागु हुन्छ भन्ने सिद्धान्त बिकसित भएको पाइन्छ ।

२. खडान्द उप्रेती वि. गृवराज उप्रेती,^{३२} मुद्दा: नामसारी हक कायम

वादी प्रतिवादी दुई दाजुभाइ र आमाका बिचमा अंश बण्डा भएको, प्रतिवादीले आमाको लालनपालन गरी मृत्युपछि आमाको अंश खानु भनी वादीलाई घरसारमा कागज गरिदिएको तर आमको मृत्यु पछि नामसारी गर्दा हक बेहकको प्रश्न उठेकोले लालन पालन गरेको तथा कागज समेतले एकलौटी नमसारी पाउन फिराद दावी र वादीले नभई बैनीले पालेको अवस्थामा आमाको मृत्यु भई काज किरिया खर्च आफुले पनि गरेको हुँदा आधा आफ्नो पनि हकलामे भनी प्रतिउत्तर परेको तथा कागज गरेपनि रजिष्ट्रेशन नभएकोले सो कागजबाट हक जाँदै नभन्ने प्रतिवादीको सनाखत बयान भएको मुद्दामा “भिन्न भएका तर हेरचाहमा सम्लग्न नभएका प्रतिवादीले अपुताली सम्पत्तिमा बराबर हक कायम हुनुपर्छ भन्ने तर्क अपुतालीको भन्दा अंशबन्डाको कानूनसँग सामिप्यता राख्दछ । अपुतालीको हक सबै जिवित अंशियारमा सर्न सक्ने पनि होइन । अपुतालीको सम्बन्धमा एक पटक हक छाडी कागज गरिदिने र स्याहार सम्भार नगर्ने लगायतका आफ्नो कर्तव्य निर्वाह नगर्ने तर मरेपछि मर्ने व्यक्तिसँग केबल नाता र हकदार हुनुको आधार देखाएर अपुतालीको सम्पत्ति दाबी गर्ने र त्यस्तो सम्पत्तिमा हक प्राप्त गर्न खोज्नुलाई स्वाभाविक मान्न मिल्दैन । त्यस्तो कार्यलाई कारोबारको पवित्रता र निश्चितता, विवन्धन, सदाचार, असल नियत र नैतिकताको बन्धनले छेक्ने । ” भनी घरसारको कागजबाट अचल सम्पत्तिकै हकमा पनि विवन्धन लाग्ने एवं विवन्धनलाई नैतिकता, पबित्रता र सदाचार सरह मानिएको पाइन्छ ।

३. वर्ल्डलिंक कम्युनिकेशन वि. राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक लि. केन्द्रीय कार्यालय समेत^{३३} मुद्दा: करार बमोजिमको रकम दिलाई पाउं

वादी कंपनीको सेवा प्रतिवादी बैंकले उपयोग गरी करार बमोजिम भुक्तानी गर्नुपर्ने बिल रकम भुक्तानी नगरेकाले भराई पाउन दावी गरी फिराद परेको र प्रतिवादी पूर्ण सरकारी बैंक भएको हुनाले प्रचलित वस्तु तथा सेवा खरिद सम्बन्धी

३१ ने.का.प २०७६, अंक १, निर्णय नं. १०१६४

३२ ने. का. प. २०७५ अंक १२, नि. नं. १०१५५

३३ ने.का.प २०७६ अंक ३ निर्णय नं. १०२११

कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी सेवा खरिद गर्ने बाहेक अन्य प्रक्रियाबाट सेवा प्राप्त गर्न सक्दैन । विपक्षीले आफुखुसी प्रदान गरेको भनिएको सेवाको दरभाउ किटान नभएको र सम्झौता नै नभएको हुँदा हकै नपुग्ने विषयमा विपक्षीले दायर गरेको फिराद खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत प्रतिउत्तर भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले फैसला गर्दा “ कपिल ज्वाली भन्ने विपक्षी बैंकको कर्मचारीले गरेको इमेलको आधारमा *Data connectivity* को सेवा जडान गरेकोमा निजउपर अनधिकृत कार्य गरेको भनी विपक्षी बैंकले कुनै कारबाही गरेको अवस्था पनि देखिँदैन । प्रतिवादीले पटक पटक इमेल मार्फत बैंकको विभिन्न शाखामा *Data connectivity* को सेवा उपलब्ध गराउन लगाएको र सो सेवा उपयोग गर्ने क्रममा भएको समस्या निराकरण गर्नसमेत लगाएको बेहोरा मिसिल संलग्न कागज प्रमाणबाट पुष्टि भइरहेको अवस्थामा सो सेवा बापतको रकम दिनुपर्ने होइन भन्न मिल्ने नहुँदा प्रतिवादीलाई बचनबद्धताको विवन्धन (*Promissory stoppel*) को सिद्धान्त लागु हुने निश्चित देखिन्छ ।

विपक्षी बैंकले पुनरावेदकको सेवा उपभोग गरेको हुँदा बचनबद्धताको विवन्धन (*Promissory stoppel*) को सिद्धान्त बमोजिम बिल बमोजिमको रकम भुक्तानी दिनु नपर्ने भन्न मिल्ने पनि देखिँदैन । विपक्षीले सेवा लिई सेवाको मूल्य नतिरेमा अन्यायिक फाइदा (*Unjust enrichment*) हुने देखिएको समेतबाट करार ऐन, २०५६ को दफा ११(ग) बमोजिमको तत्वहरू प्रस्तुत मुद्दामा विद्यमानता रहेको देखिएकोले लिखित करार नै हुनुपर्छ भन्ने बाध्यता रहेको समेत देखिँदैन । पुनरावेदकले पेस गरेको बिल रकम बढी भएको वा निजको सेवा आवश्यक नपर्ने भए विपक्षी बैंकले तत्कालै सो बमोजिम आदेश गर्नुपर्नेमा त्यस्तो कुनै कारबाही भएको अवस्था पनि देखिएन । ” भनि लिखित करार नभएपनि त्यस प्रकार स्वीकार गरीएको कार्यमा बचनबद्धताको विवन्धन लाग्ने र करार मानिने स्पष्ट गरी *Promissory stoppel* लाई बैध करारको मान्यता दिइएको पाइन्छ । त्यसैगरी कानूनी ब्यक्तिका हकमा उसको तर्फबाट काम गर्ने प्रतिनिधिको कार्यबाट विवन्धन लागु हुने स्पष्ट गरिएको पाइन्छ ।

४. दिपक सिंह वि. दिनेश सिंह ^{३४} मुद्दा: अंश चलन

वादीले आफ्नो नाममा २ कित्ता जग्गा राजिनामा हुंदा नै स्वआर्जनको श्रोतबाट खरिद भएको उल्लेख भै प्रतिवादी (दाजु) साक्षी बसेको समेत कारण सो सम्पत्ति बण्डा लाग्ने होइन, भन्ने समेत दावी गरी अंश पाऊं भन्ने फिराद र सगोलको सम्पत्तिबाट खरिद भएको जग्गा वादी भाइले आफ्नो नाममा राख्न चाहेकाले निजका नाममा रहेको र खरिद हुंदा आफु साक्षी बसेपनि लिखतमा के व्यहोरा लेखे मलाई जानकारी नभएकोले सो सम्पत्ति सगोलको हुंदा बण्डा लाग्ने हो भन्ने समेत प्रतिउत्तर रहेको तथा सम्पत्ति स्वआर्जन वा सगोलको भन्ने बिषय कानूनी बिषय हुंदा विवन्धन लाग्दैन भन्ने पुनरावेदन रहेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट “एक पटक यी पुनरावेदक प्रतिवादीले विवादित कित्ता जग्गाहरू प्रत्यर्थी वादी निजको भाइ दिनेश सिंहको स्वआर्जनको हो भनी लिखितरूपमा नै स्वीकारी बसेको अवस्थामा पछि मुद्दा पर्दा आफ्नो प्रतिकूल हुने देखेपछि सो होइन भन्न मिल्ने हुँदैन । यसो भन्नमा यी पुनरावेदक विवन्धित हुने ।

कुनै सम्पत्ति स्वआर्जन तथा सगोलको के हो भनी छुट्याउने विषय कानूनी प्रश्न समाहित विषय नभई तथ्य सम्बन्धी प्रश्न मात्र हो । कुनै कुरा के र कस्तो हो भनी निक्कौंल गर्ने विषयमा तथ्य सम्बन्धी प्रश्न नै निहित रहेको मानिन्छ । सो तथ्य सम्बन्धी विषय निराकरण भइसकेपछि सोको कानूनी हैसियत तथा अस्तित्व के हुने भन्ने विषय सम्बन्धमा

कानूनले केही सर्त र अवस्था तोकेको भएमा वा सो सम्बन्धमा कानूनको व्याख्या गर्नुपर्ने अवस्था भएमा मात्र त्यसमा कानूनी प्रश्नको सन्निहितता रहेको मानिने । “ भन्ने फैसला भई आफु साक्षी बसेको कागजमा भएको ब्यहोराले सो ब्यक्ति बिबन्धित हुने र निक्यौल गर्नु पर्ने प्रश्न तथ्यगत प्रश्न हुने समेतको सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

५. उत्तम शम्सेर समेत वि. लोकसेवा आयोग,^{३५} मुद्दा: परमादेश समेत

सेवामा नरहेकालाई सरकारले लोकसेवा आयोगको परामर्श लिई वा नलिई नियुक्त गर्न सक्ने तत्कालिन कानून अनुसार निवेदकहरूलाई सरकारले १ वर्षको परीक्षण कालमा रहने गरी प्रशासन सेवामा नियुक्त गरिसकेको र परीक्षण काल तोकी नियुक्त भएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धित बिभागीय सचिव समेत राखी कार्य सम्बन्धी गोप्य रिपोर्ट हेरी आवश्यक सम्झे अन्तर्वार्ता समेत गरी स्थाई नियुक्तिको लागि योग्य छ वा छैन भन्ने ठहर रिपोर्ट श्री ५ को सरकारका समक्ष पेश गर्ने भन्ने तत्कालिन कानूनी ब्यवस्था बमोजिम सरकारले पठाएकोमा लिखित परीक्षा लिन नपाउनेमा नयां नियुक्तिमा जस्तो लोकसेवा आयोगले लिखित जाँच लिई सरकारलाई बाधा गरेकाले नगर्नु भन्ने परमादेश माग भएको रिट निवेदन र प्रत्येक प्रश्नपत्रमा निरीक्षण परीक्षाको सिलसिलामा लिखित परीक्षा भनी जनिएकै थियो । निरीक्षण परीक्षाको सिलसिलामा लिखित परीक्षा लिएकोमा निजहरूको हकमा बाधा पर्ने कुरा भएको भए उसै बखत बिरोध गर्नुपर्ने थियो । कार्यक्रम मुताबिक २ दिनसम्म लिइएको चारै सिटिङ्गको परीक्षामा उपस्थित भई जाँच दिए र परीक्षाफलका लागि पनि पर्खे । यसरी परीक्षाको शुद्धेदखि नै निजहरूले आफ्नो सहमत जनाई आएकै थियो । अब आखिरमा फेल भएपछि मात्र निजहरूको यस्तो उजुर पर्न आएको देखिन्छ भन्ने लोकसेवा आयोगको लिखित जवाफ भएको मुद्दामा “श्री ५ को सरकारबाट निरीक्षण परीक्षा दिन भनी लोकसेवा आयोगमा पठाउने निर्णयानुसार निवेदकहरू लोकसेवा आयोगमा गई लिखित परीक्षामा उत्तिर्ण हुन नसकेपछि मात्र रीटको माग गरी आएकोले उनीहरूले मानी सकेपछि अर्थात सरकारको निर्णय मानी लोकसेवा आयोगको अधिकार क्षेत्रमा आफुलाई समर्पित गरेपछि आज सोही कुरामा बिरोध गर्न नपाउने हो कि भन्ने झल्का आउँछ । तर मुद्दामा वादविवादको विषय वा तथ्य (फ्याक्ट) लाई लिएर उही व्यक्तिले पछि कुरा उठाउँन पाउँदैन भन्ने सर्वमान्य कानूनी सिद्धान्त हो । यस्तोमा प्रतिरोध (इस्टोपेल) को सिद्धान्त लाग्छ । तर कानूनको प्वाइन्टमा प्रतिरोध (इस्टोपेल) को सिद्धान्तले पछि कुरा उठाउँन अर्थात कानूनको प्वाइन्टलाई लिई गल्ती भएछ भनी पछि बिरोध गर्न सक्दैन भन्ने कुरा होइन । किनभने, कानूनी प्वाइन्टमा सरकार वा जनता जसले पनि गल्ती गर्न सक्छ र गल्ती भएको हो होइन भन्ने कुरा अदालतले मात्र निरोपण गर्न सक्छ । तसर्थ मर्का पर्ने व्यक्तिले बिरोध गरेमा गर्न सक्ने कुरा हुँदा निवेदकहरूले एक चोटी सरकारी निर्णयानुसार लोकसेवा आयोगमा गई लिखित परीक्षामा अनुत्तीर्ण भएबाट यस विषयमा फेरी अदालतको समक्ष बिरोध दर्साई गैरकानूनी काम भयो भनी भन्न नपाउने देखिन्न । ” भनी विवन्धन कस्तो अवस्थामा लाग्छ भन्ने स्पष्ट गर्दै कानूनी प्रश्नमा विवन्धन नलाग्ने उल्लेख गरिएको छ ।

६. सुरसतिया धनुकाइन वि. राम लखन महतो धानुक समेत^{३६} मुद्दा: वण्डा मुचुल्का बदर

पटक अंश मुद्दा परी अंश मुद्दाको फैसला मिलापत्र बमोजिम सो कार्यान्वयनका क्रममा वण्डा मुचुल्का भई सो बमोजिमको आफ्नो अंश भाग जग्गा लिई सकेपछि पुनः वण्डा मुचुल्काबाट अन्याय पुगेको भनी बदर माग गरी परेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट “एकपटक आफुले स्वीकार गरी त्यसबाट फाइदा लिई सकेपछि सोही विषयमा यस्तो

३५ ने.का.प. २०१७, अंक ५ निर्णय नं. १०४

३६ ने. का. प. २०७२ अंक ३, नि. नं. १३६२

होइन भनी दाबी लिन विवन्धनको सिद्धान्त विपरीत हुन जान्छ । अंश मुद्दाको मिलापत्रबाट पूर्व बन्डा मुचुल्कामा उल्लिखित जग्गा नै आफ्नो भाग शान्ति लिई किताकाट गरी दा.खा.दर्ता नामसारी समेतका कार्य पुरा गरिसकेको अवस्थामा पूर्व बन्डा मुचुल्कालाई मान्दैनौं भन्न प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ ले विवन्धन लाने हुँदा एकपटक स्वीकार गरिसकेको विषयमा पुनः अस्वीकार गरी दाबी गर्न मिल्ने नदेखिने । ” भनी बण्डा मुचुल्कामा तत्कालै असहमती नजनाई सो बमोजिमको भाग हिस्सा जग्गा दा. खा. दर्ता नामसारी गरि लिएको कार्यबाट सो मुचुल्का स्वीकार भएको हुँदा पछि त्यसको बिपरीत कुरा गर्नलाई विवन्धनले रोक्दछ भन्ने शिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

७. गणेशदत्त पौडेल वि. सहकारि संस्था लि. जमुनी बर्दिया^{३७} मुद्दा: उत्प्रेषण

सहकारी संस्थामबाट ऋण तिर्न ताकेता गरी लिलामको सूचना निकालेको अवस्थामा आफुहरुले सहकारीबाट तमसुक गरी ऋण नलिएको यदी लिएको भए उसै बखत तरताकेता गरी असुल गर्न सक्नु पर्ने तत्काल केही नगरी हाल लिलाम गर्न नमिल्ने भनी सहकारीको ऋण बुझाउन भएका पत्राचार बदर गरी जग्गा रोक्का फुकुवा माग गरी निवेदन दायर भएको र रिट निवेदकहरुले ऋण लिएका कारण निजहरुको जग्गा तत्काल रोक्का रहेको सो भन्दा पछि द्रन्दका बेला तमसुक लगाएतका कागजात जली नष्ट भएको भनी तत्काल सोही सहकारीका अध्यक्ष समेत रहेका रिट निवेदक मध्येकै ब्यक्तिबाट सोही बखत उजुर गरिएको; तमसुक नभएपनि अन्य कागजबाट उनीहरुको ऋण रहेको देखिएको समेतबाट रिट निवेदन झुट्टा रहेकोले विवन्धनको शिद्धान्त र सफाहातको शिद्धान्त बमोजिम खारेज गरीपाऊं भन्ने सहकारीको लिखित जवाफ रहेको; सो लिखित जवाफमा खुले बमोजिमका रसिद समेतका कागज प्रमाण भएको यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला गर्दा रिट निवेदकहरुले ऋण बुझाएको माथी परिभाषा खण्डमा उल्लेखित विवन्धनको परिभाषा, महत्व देखाउँदै स्वच्छ र सफाहातको सिद्धान्तका सम्बन्धमा समेत “ ... अदालतमा उपचार मान आउने व्यक्तिले आफ्नो भएको व्यहोरा सही र उपयुक्त ढंगबाट प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । रिट निवेदनमा भएको तथ्यलाई कपटपूर्ण तवरले उल्लेख गर्छ भने त्यो कपटपूर्ण व्यवहारले निजलाई उपचार प्राप्त गर्नबाट बनाउँछ । तथ्यलाई लुकाउने, तथ्यलाई बङ्ग्याउने कार्यले सफा हात र शुद्ध हृदय लिएर अदालतमा प्रवेश गरेको हो भन्न नसकिने । निवेदकहरुले कथंकदाचित कुनै बेला ऋण लिएको भए भन्ने कुरा रिट निवेदनमा उल्लेख गरी ऋण लिएको कुरा स्वीकार गरेको देखिन्छ भने ऋण तिरिसकेपश्चात ऋण लिएको कार्यसमेत पुष्टि भएको अवस्था छ । कर्जा वा ऋण लिएपछि तोकिएको निश्चित समयमा तिर्नुपर्ने दायित्वसमेत स्वयम ऋणीको हुन्छ । सहकारी संस्थाबाट आफुलाई आवश्यक पर्दा र आफ्नो फाइदाका लागि ऋण लिने र तोकिएको अवधि र समयमा ऋण चुक्ता नगर्ने तथा संस्थाले आफ्नो प्रक्रियाबमोजिम कारवाही गरी घरजग्गा रोक्का राख्दा र लिलाम गर्दा सो कार्य बदर गराउन ऋण कर्जाको कारोबार गरेका छैनौं, कपाली वा दृष्टिबन्धक तमसुक गरिदिएका छैनौं भनी रिट निवेदन लिई अदालत आउने कार्यलाई स्वच्छ र सफाहात लिई अदालत प्रवेश गरेको हो भनी भन्न सकिने अवस्था नरहने । ” भनी प्रष्ट पाउँ विवन्धन तथा स्वच्छ र सफाहातको शिद्धान्तलाई समान स्तरमा लिइएको पाइन्छ ।

१. राम स्वरूप सहनी मलाहा वि. राम सेवक सहनी मलाहा समेत^{३८}

मुद्दा: लिखत दर्ता बदर

^{३७} <https://thelawdictionary.org/equitable-estoppel/> (Featuring Black's Law Dictionary Free Online Legal Dictionary 2nd Ed)

^{३८} ने.का.प. २०४३ अङ्क ३ निर्णय नं. २६६४

अंश मुद्दामा प्रतिवादीले तायदाती दिंदा निजको नामको जग्गा नपरेकोले बुइदा निजले बिक्री गरिसकेको देखिएको, सो जग्गा सगोलको रही आफ्नो पनि हक लाग्ने हुंदा राजिनामा लिखत आधा जग्गाको हकमा बदर गरिपाउं भन्ने फिराद र वादीले अर्कै ब्यक्ती ब्रज मोहन प्रसाद सिंहसँगको लिखत पारित मुद्दामा अंश मुद्दामा फिराद पर्नु अगाडी नै प्रतिवादी रामसेवक सहनीलाई भिन्न भएको भाइ भनी मिलापत्र गरेकोबाट वादी प्रतिवादी सगोलमा नभई भिन्न भएको अवस्थामा प्रतिवादीका नामको जग्गा बिक्री गरेकोले दावी बमोजिम लिखत दर्ता बदर हुनुपर्ने होइन भन्ने प्रतिउत्तर भएको मुद्दामा “... आफ्नो दाजु भाइ बीच अंश मुद्दा चली भएको निर्णयले मिलापत्रसँग सम्बन्ध नभएको अरु व्यक्तिले व्यहोर्नु पर्ने भनी मिलापत्र गर्ने पक्ष रामस्वरूपले सुविधा पाउने कानूनी व्यवस्था देखिंदैन । वादी स्वयंले भिन्न भएको भनी उल्लेख गरेपछि भिन्न भएको छैन भन्न विवन्धनको सिद्धान्तले समेत नमिल्ने । ” भनी फैसला भई अदालतमा अर्कै मुद्दामा स्वीकारिएको तथ्यलाई सोही पक्षले सो मुद्दामा पक्ष बिपक्ष नभएको अर्को ब्यक्तिसंगको फरक मुद्दामा पनि विवन्धन लाग्ने हुंदा अस्वीकार गर्न नपाउने र गरेमा मान्य नहुने शिद्धान्त कायम भएको छ ।

९. दामोदर रोपवेज एण्ड कन्स्ट्रक्शन कम्पनि वि. हाजमा कर्पोरेशन^{३९}

मुद्दा: रकम दिलाई पाउं

हाजमा कर्पोरेशनले लेखेको पत्रका आधारमा दामोदर रोपवेज एण्ड कन्स्ट्रक्शन कम्पनिले निर्माणस्थलमा पुर्याएको सामाग्रीको रकम भुक्तानी सम्बन्धी विवाद भएको मुद्दामा “कुनै पक्षले आफ्नो बचन वा आचरणबाट कुनै विषयमा कुनै कुराको प्रतिज्ञा गर्छ वा सोबाट आश्वस्त भई अर्को पक्षले कुनै कार्य वा सेवा प्रदान गर्दछ भने त्यस्तो प्रतिज्ञा गर्ने पक्ष आफुले प्रतिज्ञा गरेको दायित्वबाट पछि हट्न सक्ने अवस्था रहँदैन । त्यस्तो प्रतिज्ञा कानूनी दायराभित्र पर्ने । आफूले कार्यसम्पादन गरेपछि भुक्तानी पाउने कुरामा विश्वस्त भई प्रतिवादीको बचनवद्धताको आधारमा कार्य सम्पादन गरिसकेपछि प्रतिवादीले वादीलाई भुक्तानी दिनुपर्ने कानूनी दायित्व हुने हुंदा सोबाट बिमुख हुन खोज्नु स्पष्टतः प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४(१) मा भएको विवन्धनको कानूनी व्यवस्था र वचनवद्धताको विवन्धन (Promissory stoppel) विरुद्ध हुन जाने । प्रत्यर्थी प्रतिवादीले पुनरावेदक वादीलाई लेखेको पत्रानुसार यी पुनरावेदक वादीले निर्माणस्थलमा पुर्याएको सामग्रीको भुक्तानी मागेको र सो सामानको हाजमाले दिने भुक्तानी दिन बाँकी रहेको कुरामा विवाद देखिंदैन । उक्त पत्र व्यवहारबाट सो भुक्तानी पुनरावेदक वादीलाई बुझाउनु पर्ने दायित्व प्रत्यर्थी प्रतिवादी हाजमा कर्पोरेशनमा सरेको हुंदा वादी दावी अनुसार भुक्तानी हुन बाँकी रकम पुनरावेदक वादीले प्रत्यर्थी प्रतिवादी हाजमा कर्पोरेशनबाट पाउने । ” भनी फैसला भई आफुले गरेको लिखित वा आचरणको प्रतिज्ञाबाट विवन्धन लाग्ने कुरालाई मान्यता दिइएको छ ।

१०. सीताराम भर वि. घुरहु भर समेत^{४०} मुद्दा: अंश नामसारी,

उपरोक्त पक्ष वादी प्रतिवादी भै चलेको अंश मुद्दामा घुरहु भरले पहिला लिखित रुपमा बण्डा लाग्ने भनी अदालत समक्ष स्वीकार गरेता पनि तायदाती पेश गर्दा ४ कित्ता जग्गा आफ्नो निजामती कर्मचारीबाट सेवा निवृत्त हुंदा प्राप्त निजी आर्जनको रकमबाट खरिद गरेकाले बण्डा लाग्ने होइन भनी दावी गरेको मुद्दामा “घुरहु भरले आफू निजामती कर्मचारी भई सेवानिवृत्त हुंदा प्राप्त रकम समेतको निजी आर्जनबाट आफ्नो नाममा जग्गा खरीद गरेको जिकिर लिए

३९ स. अ. बुलेटिन २०६९ पुर्णङ्क ४७६ पृ १५

४० स. अ. बुलेटिन ०६८ पुर्णङ्क ४५८ पृ ३४

तापनि २०५२ सालमा खरीद गरेको जग्गामा २०५७ सालमा निवृत्तभरण हुँदा प्राप्त रकम लगानी गरेको भन्न र सम्झन नमिल्ने । अदालतमा लिखितरूपमा नै बण्डा लाग्ने भनी एकपटक स्वीकार गरेपश्चात प्रस्तुत मुद्दामा मिति २०६१ । ९ । २१ मा तायदाती पेश गर्दा उक्त कि.नं. ३७, ४५, १७२ र १७३ का जग्गा बण्डा नलाग्ने भनी उल्लेख गरे तापनि प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ बमोजिम बण्डा नलाग्ने भन्न निज घुरहु भरलाई विवन्धन लाग्ने । ” भनी फैसला भई पहिला स्वीकार गरेको कुराको बिपरित कुरा गरेपनि विवन्धन लागी मान्य नहुने शिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ ।

ए. सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा विवन्धन:-

हाम्रो न्याय प्रणालीमा सरकारी वकीलले फौजदारी र देवानी लगायत सबै मुद्दाको कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । संबिधानको धारा १५८ मा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ । संबिधान एवं मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४, मुलुकी देवानी संहिता २०७४, मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता २०७४ र अन्य विशेष कानूनबाट सरकारी वकीलका कार्यक्षेत्रमा पर्ने मुद्दा तोकिएको र ती मुद्दामा सरकारी वकीलको भूमिका निर्धारण गरिएको छ । फौजदारी देवानी दुबै मुद्दामा मुद्दाका प्रकृतिका आधारमा कानूनमा तोकिए बमोजिम पूर्ण संलग्नता रहने, खण्डे संलग्नता रहने र प्रतिरक्षामा मात्र सिमित संलग्नता रहने गरी सरकारी वकीलको भूमिका ३ प्रकृतिका रहेको पाइन्छ । कुन मुद्दामा कस्तो भूमिका रहने भन्ने सम्बन्धमा तल उल्लेख गरिएको छ । संख्याका आधारमा सरकारी वकीलको क्षेत्राधिकारमा फौजदारी मुद्दा धेरै र देवानी मुद्दा थोरै रहेका पाइन्छ । साथै कानून बमोजिम देवानी मुद्दामा पनि माथि उल्लेखित तीनै प्रकारका भूमिका रहने भएपनि हाल अभ्यासमा सरकारी वकीलको प्रतिरक्षामा मात्र सिमित संलग्नता रहने तेस्रो प्रकृतिको भूमिकाका कामहरू मात्र सम्पादन हुँदै आएको छ ।^{४१}

विवन्धनको अवधारणा खासगरी देवानी मुद्दामा लागुहुने माथिका छलफलमा उल्लेख गरिएको तथा त्यस्तै प्रमाण कानूनका बिद्वानले Estop (per rem judicatum) operates in substantially defferent ways in civil cases and criminal cases in which it is now said that it is not applicable as such.^{४२} भनी खुलाएबाट पनि विवन्धन देवानी मुद्दाहरूमा मात्रै आकर्षित हुने हो भन्ने बुझिन्छ । फौजदारी प्रमाणसँग सम्बन्धित स्वीकारोक्ति (admission of fact) र साविती (confession) पक्षले स्वीकार गरेको कुरा भएकोले केही हदसम्म देवानी मुद्दाको विवन्धनको अवधारणासँग नजिक हो कि भन्ने भए तापनि ती अवधारणा कारण फौजदारी मुद्दामा विवन्धन लाग्छ भन्न मिल्दैन । यसर्थ सरकारी वकीलको क्षेत्राधिकारमा परेका विवन्धनको स्थान रहने माथि उल्लेख गरिए बमोजिमका फरक फरक देवानी मुद्दामा सरकारी वकीलको भूमिका पनि निम्नानुसार फरक फरक तीन प्रकारका रहेका छन् ।

१ पूर्ण संलग्नता रहने मुद्दा:- यस्ता मुद्दामा सरकारी वकीलले अनुसन्धानबाट संलग्न रही मुद्दा चल्ने/नचल्ने निर्णय गर्ने, अभियोग फिराद दायर गर्ने, सुनुवाईको चरणमा प्रतिरक्षा गर्ने र पुनरावेदनको कारवाही गर्ने सबै काम गर्दछ । यस्ता मुद्दामा अनुसन्धानकै चरणदेखी सरकारी वकील जानाकारी लिने तथा निर्देशन दिने क्षमताका साथ संलग्न हुने हुँदा के के कुरामा विवन्धन आकर्षित हुन सक्छ र त्यस्ता प्रमाण कहाँ कसरी संकलन गर्ने भनी सुझाव निर्देशनबाट विवन्धनका प्रमाण जुटाउनमा सरकारी वकीलको योगदान रहन्छ । यस्ता मुद्दामा देवानी कार्यविधि संहिताको दफा

४१ “ सार्वजनिक सम्पति सम्बन्धी संहिताहरूमा भएका व्यवस्था र तिनको कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका” कार्यपत्र सरकारी वकीलको दोस्रो राष्ट्रीय सम्मेलन बिषेसाङ्क २०७५, पृ. ३७०, महान्यायधिवक्ताको कार्यालय नेपाल

४२ Supra 10

२५४ बमोजिम अनुसूची २८ का र देवानी संहिताको दफा ३११ को अवस्थाका मुद्दा पर्दछन् । ती मुद्दामा मुद्दा चलाउने/नचलाउने निर्णय, फिराद दायरी, निवेदन पुनरावेदन समेतका सबै प्रकृत्यामा सरकारी वकील संलग्न हुन्छ । यस प्रकारका मुद्दा मध्ये केही मुद्दा देवानी संहिता आउनु अगाडि पनि सरकारी मुद्दा सम्बन्धि ऐन २०४९ को अनुसूची २ मा समाविष्ट गरिएको थियो तर यी मुद्दाहरु उठान हुन तथा चलन नसकेका कारण सरकारी वकील कार्यालयहरुमा विगत देखि नै रहेको पाइँदैन । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदनमा जग्गा दपोट शिर्षकका केही मुद्दा देखाइएको^{४३} र जग्गा दपोट शिर्षकको मुद्दा अनुसूची भित्रै रही तत्कालिन कानून अनुसार २०४९ साल देखि नै^{४४} र वर्तमानमा पनि^{४५} देवानी कार्यविधि संहिता बमोजिम सरकारी वकीलबाटै मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गरी, मुद्दा चल्ने निर्णय भएमा फिराद दायर गर्ने वर्गको मुद्दामा पर्छ । यस खण्डको लेखक मध्येको म सह न्यायाधिवक्ता गंगा प्रसाद पौडेल उपन्यायाधिवक्ता रहदै २०६८ सालदेखि नै महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको देवानी मुद्दाको कार्य सम्पादनमा संलग्न रहेतापनि कार्यालयको देवानी मुद्दासँग सम्बन्धित एक मात्र 'ग' मुद्दा महाशाखामा तथा कार्यालयमै त्यस प्रकारका मुद्दा सो भन्दा पहिलैदेखि नरहेको जानाकारी छ । यसर्थ वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेखित कुराहरु समन्वयको अभावमा त्रुटीपूर्ण रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ, जुन सुधार हुन आवश्यक छ ।

२ खण्डे संलग्नता हुने मुद्दा:- यस्ता मुद्दामा सरकारी वकीलको मुद्दा चल्ने/नचल्ने निर्णय गर्ने, प्रतिरक्षा र पुनरावेदन गर्ने कार्यमा संलग्नता रहने हुन्छ । देवानी कार्यविधि संहिताको दफा २५८ बमोजिमको सरकारी वकीलको कार्य यस बर्गमा पर्दछ । यस प्रकारका मुद्दामा सरकारी वकीलले पूर्ण संलग्नता रहेन मुद्दामा जस्तो प्रमाण संकलन अनुसन्धानको चरणबाटै अनुसन्धान कार्यलाई सुझाव गरी प्रमाण संकलन गर्न नसकिएतापनि म्याद हदम्याद रहेको अवस्थामा थप अनुसन्धानका लागि निर्देशन गरी प्रमाण संकलन गर्न सकिन्छ । तर यस्ता मुद्दा पनि अभ्यासका क्रममा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा तथा अन्य सरकारी वकील कार्यालयमा रहेको पाइँदैन ।

३ प्रतिरक्षा सम्बन्धमा मात्र सिमित संलग्नता रहने मुद्दाहरु: ब्यक्तिले सरकारी निकाय कार्यालय र अधिकारीहरु लाई निपक्षी बनाई दायर हुने मुद्दा तथा रिट निवेदनमा एवं सरकारी निकाय कार्यालयबाट देवानी कार्यविधि संहिताको दफा २५४ र २५८ बाहेकको अवस्थामा दायर भएका मुद्दा तथा रिट निवेदनमा सरकारी वकीलको यस प्रकारको संलग्नता रहन्छ । यस्तो मुद्दामा प्रतिउत्तर लिखित जवाफ दिने वा फिराद दायर गर्ने कार्यालय अधिकारीले सो कार्य गरे पछि अदालतमा प्रतिरक्षाका लागि सरकारी वकील कांहा मिसिल पठाउने हुंदा सरकारी वकीलको संलग्नता मुद्दा दायरी पश्चात मात्रै हुन्छ । यस्ता मुद्दामा सरकारी वकीलको प्रमाण संकलनमा कुनै भूमिका नभई अदालतमा बहस पैरवीका क्रममा मिसिल संलग्न प्रमाणको मूल्यांकन गरी ग्राह्यता अग्राह्यताका सम्बन्धमा जिकिर लिनमा मात्रै संलग्नता रहन्छ । हाल सरकारी वकीलको अभ्यासमा देवानी बिषयमा यस्तै प्रकृतिका रीट र मुद्दा मात्रै रहेका छन् ।

उपरोक्त देवानी मुद्दाहरु सरकारी वकीलको कार्यक्षेत्रका समग्र मुद्दा मध्येमा संख्यामा कम र भूमिकामा सिमित भएतापनि सरकारी र सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणका दृष्टिकोणमा ज्यादै महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छन । साथै उक्त मुद्दाहरुमा प्रमाणको मूल्यांकन गर्दा विवन्धनको अवधारणा प्रयोग हुन्छ । विवन्धन प्रयोग हुनका लागि पक्षलाई विवन्धन लाने पूर्व अवस्थाहरु छन भन्ने तथ्य प्रमाणहरु मुद्दाका पक्षबाट पेश हुन आवश्यक हुन्छ । सरकारी पक्षका

४३ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन २०७५\७६ पृ. ग र १११, अनुसूची ३

४४ तत्कालीन स. म. सु. ऐन २०४९ दफा २२ र अनुसूची २

४५ देवानी संहिता २०७४, दफा २५४ र अनुसूची २८

हकमा ती प्रमाण रहने वा संकलन गर्ने निकायबाट मुद्दा दायर हुनु अगाडि वा प्रतिउतर लिखित जवाफ हुनु अगाडि नै खोजी गरी अदालत समक्ष दावी गर्नु पर्छ।^{४६} उक्त अवस्थासम्म हाल अभ्यासमा भएका तेस्तो प्रकृतिका मुद्दा सरकारी वकीलको जानकारी तथा क्षेत्राधिकारमा नआउने हुँदा यस्ता प्रमाण संकलन र दावीमा सरकारी वकीलबाट यथेष्ट भूमिका खेल्न पाएको वा सकेको अवस्था छैन। अदालतमा सम्बन्धित निकाय कार्यालय अधिकारीले खुलाए देखाएको भएमा मात्र बहस पैरवीमा सरकारी वकीलले "विवन्धन" को जिकिर लिन सक्ने अवस्था छ। यसलाई बुझ्नका लागि निम्न उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ।

उदाहरण- कुनै (क) भन्ने मानिसले कुनै जग्गा जसलाई (अ) भनी आफ्नो हक भोगको भएको र दर्ता छुट हुँदा दर्ता गरि पाउँ भनी मालपोत कार्यालयमा निवेदन गर्दछ। तर

१. भूमी सम्बन्धी ऐन २०२१ को दफा १३ अनुसार अनुसूची ७ बमोजिमको जग्गा धनीले आफ्नो जग्गाको विवरण सहितको फाँटवारी पेश गर्नु पर्ने ब्यवस्था अनुसार फाँटवारी पेश गर्दा सो फाँटवारीमा सो जग्गा देखाएको छैन भने उक्त फाँटवारी बमोजिम उसलाई विवन्धन लाग्दछ र सो जग्गा उसको हो भनी लिएको दावी खण्डित हुन पुग्दछ। जसकारण जग्गा हक कायम हुन तथा दर्ता गर्न मिल्दैन।
२. यसैगरी उक्त दावीको जग्गा उपरोक्त बमोजिम ७ नं. फाँटवारीमा उल्लेख गरेता पनि सो फाँटवारीमा क्षेत्रफल र तिरो तिरेको कुरा दावी गरेको भन्दा थोरै देखिएको भएमा पुरै जग्गा उपरको निजको दावी विवन्धनका आधारमा खण्डित भई सोही फाँटवारीमा उल्लेखित तिरो तथा क्षेत्रफल बमोजिमकै थोरै जग्गा मात्रै अन्य प्रमाणबाट समर्थन भएका अवस्थामा मात्रै उसको हुन सक्छ। पुरै जग्गामा उसको दावी पुग्न र दर्ता हुन सक्दैन।
३. यसैगरी उक्त दावीको जग्गा प्रमाणबाट निजको देखिए पनि सोही प्रमाणको जग्गा पहिला नापीकै समयमा दर्ता गरी सकेको देखिएमा विवन्धको आधारमा निजको दावी पुगी हक कायम भई पुनः छुट दर्ता हुन सक्दैन।
४. उपरोक्त बमोजिमको दावी भएको जग्गा पहिला अरु कसैलाई घरसारमा कुनै लिखत गरी वा साक्षी सर्जमिनमा अरुको हक भएको स्वीकार गरेको वा लिखत बचन केही नभए पनि आचरणबाट सार्वजनिक प्रयोजनमा रहेको स्वीकार गरेको जस्तै: सो जग्गामा बाटो, धारा मन्दिर निर्माण भएको र त्यसरी निर्माण भएको कुरा थाहा पाएर पनि निजले बाधा बिरोध नगरी स्वीकार गरी मनासिव समयसम्म बसेको वा ती संरचना सो मानिस समेत सहभागी भई निर्माण भएको अवस्थामा सो आचरणबाट निजलाई विवन्धन लागि सो जग्गामा निजको हक हुन तथा दर्ता हुन सक्दैन।

प्रस्तुत उदाहरणमा तर पछिका (क) देखी (घ) सम्मका अवस्था सम्बन्धित मालपोत कार्यालयको र समुदाय वा सरोकारवालाको जानाकारीमा रहन सक्ने र निर्णय अगाडी नै खोजिगरी सो समेत खुलाई निर्णय भएमा मुद्दा परेको अवस्थामा विवन्धन लाग्दछ। तर निर्णय वा मुद्दामा फिराद प्रतिउत्र (लिखित जवाफ) गर्ने कार्यालयले सो गर्दा प्रमाणको खोजि उल्लेखन गर्ने तथा मिसिल संलग्न हुनमा समस्या भएकै कारण सरकारी वकीललाई मुद्दा प्रतिरक्षा

गर्न समस्या रहेको औल्याउंदै आइएको छ ।^{४७}

उपरोक्त बमोजिमको विवन्धन लाग्न सक्ने तथ्य प्रमाणहरु सम्बन्धित कार्यालयमा रहने अभिलेखमा वा प्रमाण संकलनका चरणमा स्थानीय मानिसहरुसँगको अन्तरक्रियाबाट थाहा हुन र संकलन हुन सक्छ । अनुसन्धान गर्ने तथा सम्बन्धित कार्यालयले यस्ता प्रमाण विवन्धन लाग्ने हुँदा महत्वका हुन्छन् भनी बुझी संकलन गरिदिइमा मात्र सरकारी वकीलबाट प्रस्तुत हुन सक्छ । प्रमाण संकलन र मुद्दा तयारी तथा दायरीमा सरकारी वकीलको संलग्नता रहने देवानी कार्यबिधि संहिताको दफा २५४ र २५८ बमोजिमको मुद्दामा पनि सरोकारवाल निकाय कार्यालयको अज्ञानता वा वेवास्ता वा द्विविधा (विशेष ऐनमा र संहितामा उस्तै कार्यमा सरकारी वकीलबाट अदालतमा मुद्दा दायर हुनुपर्ने एवं सोझै बिषयगत कार्यालयको क्षेत्राधिकार हुने दोहोरो ब्यवस्था हुँदा)^{४८} समेतका कारण सरकारी वकीलको संलग्नतामा हुने गरी कारवाहीमा आउन सकेका छैन । हाल सरकारी वकीलले प्रतिरक्षाका कार्य गरिरहेका मुद्दा सरकारी वकील प्रमाण संकलन गर्न तथा मुद्दा चलाउँदा प्रमाणका आधारमा निर्णय गर्नमा संलग्न हुन सकेको अवस्था छैन । यस कारण "विवन्धनका" प्रमाणलाई सरकारी सार्वजनिक सम्पत्ति एवं सरोकार संरक्षण गर्ने मुद्दामा प्रमावकारी रुपमा प्रयोग गर्न सकिएको छैन । सरकारले सरकारी वकीलको क्षमतालाई अदालतमा प्रतिरक्षा गर्न उभिने मात्रै नभई प्रमाण संकलन कर्ताको रुपमा पनि प्रयोग गर्न सकेको छैन । यदि सरकारी सार्वजनिक सम्पत्तिको हक भोग स्वामित्व विषयका विवादमा सरकारी वकीलले अन्य अनुसूचीका फौजदारी मुद्दामा जस्तै प्रमाण संकलनकै चरणमा सहभागी भई सुझाव निर्देशन र अनुगमन गर्न पाउने हो भने सरकारी सार्वजनिक सम्पत्ति संरक्षणका मुद्दामा थप सफलता प्राप्त हुन सक्छ ।

उदाहरण- प्रभा कार्की समेत विरुद्ध देवी गुरुङ भएको जग्गाको दर्ता बदर गरी सार्वजनिक कायम गरी पाउँ भन्ने समेतको सर्वोच्च अदालतबाट २०७२ शालमा फैसला भएको मुद्दाको कारवाहीलाई लिन सकिन्छ ।^{४९}

- उक्त मुद्दामा कास्की जिल्ला तत्कालिन छिनेडाडाँ पञ्चायतको कि.नं. ५९१ को ७०० रोपनी सरकारी सार्वजनिक जग्गा छुट दर्ताका क्रममा मालपोत कार्यालयबाट व्यक्तिका नाममा दर्ता भएकोमा बदर गरी सार्वजनिक कायम गरी पाउँ भनी मुद्दाको जिल्ला अदालतबाट उठान भई सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन रहेको र सोही मुद्दाको लगाउका रुपमा सोही मध्येका केही जग्गा सरकारले २०३३ सालमा आफुहरुलाई पैहो पीडित भएका कारण दिएको भए पनि हालसम्म हक भोग गर्न नपाएकाले पाउँ भन्ने रीट निवेदन पनि रहेको र सो रीटमा मालपोत कार्यालय समेत विपक्षी हुँदा सरकारी वकीलको प्रतिनिधित्व गर्नु पर्ने रहेको थियो ।
- सो जग्गा बिगतमा दर्ता तथा आवाद नभई रहेको र २०३३ सालमा बाढी पैहो पीडितलाई सरकारले दिएको निर्णयसम्म मिसिलमा भएतापनि सो निर्णयमा जग्गाको हकबेहकमा केही नबोली बाढी पीडितलाई जग्गा दिने भनिएतापनि लामो समयसम्म सरकारले दिएका भनिएका मानिसको पनि त्यहाँ बसोबास नहुनुका साथै उनीहरुको नाममा जग्गा दर्ता कारवाही भएको थिएन । साथै उक्त जग्गा प्रमाणबाट व्यक्तिको देखिएको

४७ "सरकारी पक्षको प्रतिरक्षामा देखिएका समस्याहरु र सामाधानका उपाएहरु" कार्यपत्र, सरकारी वकिलको दोस्रो राष्ट्रीय सम्मेलन बिषेसाङ्क २०७५, पृ. ३६०, महान्ययधिवक्ताको कार्यालय नेपाल ।

४८ " सार्वजनिक सम्पत्ति सम्बन्धी संहिताहरुमा भएका ब्यवस्था र तिनको कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका" कार्यपत्र, ऐ.ऐ. पृ. ३७०

४९ मुद्दा नं. २०६४ -CI- ०५८३, २०६४ -CI- ०५८८, २०६४ -CI- ०५८३, २०६४ -CI- ०३१९ समेतका मुद्दाहरुमा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७२-११-२३ मा भएका फैसला

भनी मालपोतबाटै व्यक्तिका नाममा छुटदत्ता गरिदिएको थियो ।

- सरकारी वकीलले २०३३ सालको सरकारको निर्णयको पक्षमा प्रतिरक्षा गर्ने की, जग्गाको हकको प्रमाण अभिलेख राख्ने र कानून बमोजिम दर्ता समेत गर्ने क्षेत्राधिकार भएको मालपोत कार्यालयको छुट दर्ताको पक्षमा रही ब्यक्तिको दर्ताको प्रतिरक्षा गर्ने भन्ने द्विबिधा रहेको थियो ।
- मालपोतबाट सरकारी वकीललाई दिएको मिसिलमा सोही छुट दर्ता भएका ब्यक्तिको पक्षमा नै सहयोग पुग्ने कागजात रहेको थियो । ब्यक्तिको दर्ता खण्डन हुन सक्ने हो होइन र हो भने के कस्ता प्रमाण छन् । भनी सरकारी वकीलले मिसिलबाट किटान गर्न सक्ने र त्यस मुद्दासंग सम्बन्धित यस्ता यस्ता कागज प्रमाण छन् भनी मालपोत तथा नापी कार्यालयहरूमा किटान गरी माग्न सक्ने एवं अमूर्त रुपमा कागज प्रमाण माग गरेपनि ती कार्यालयबाट सहि प्रमाण र समयमा आउन सक्ने भएन ।
- त्यसकारण महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट सम्बन्धित सह-न्यायाधिवक्ताको नेतृत्वमा सम्बन्धित मालपोत र नापी कार्यालयका सबै अभिलेख कागज हेरी आवश्यक प्रमाण संकलन गर्न टोली खटाइयो । यसरी प्रतिरक्षा गर्ने मुद्दामा प्रमाण कागज खोजि गर्न खटिएको विषय एवं प्रमाण लिई आएपछि प्रतिनिधित्व गरिएको मालपोत कार्यालयको लिखित जवाफ र उसले ब्यक्तिको ठहर गरी छुट दर्ता गरिदिएको कुराको बिपरीत ब्यक्तिको दर्ता बदरको पक्षमा बहस पैरवी गरेको तथा लिखित बहसनोट पेश गरेको कुरालाई महान्यायाधिवक्ता कार्यालयमै पनि कतिपय सरकारी वकीलबाटै असन्तुष्टी आएको पनि थियो, किनकी सबै मुद्दामा यसैगरी प्रमाण संकलन गर्न जान संभव हुँदैन भन्ने र जसको पक्षबाट अदालतमा उपस्थित भयो उसकै विरुद्ध बहस गर्न सैद्धान्तिक रुपमा नमिल्ने भन्ने थियो ।
- त्यसरी खटिएको टोलीबाट मालपोत नापीका पुराना लगत, त्यो जग्गा भएको क्षेत्रका फिल्डबुक, सो जग्गा छुट दर्ता भएका मुद्दाका पक्षका मानिसको स्वामित्व देखिने जग्गाका प्रमाण उनीहरूको ७ नं. फौजदारी लगायतका सम्पूर्ण प्रमाणहरू एक एक संकलन गरी अध्ययन विश्लेषण भएको थियो ।
- त्यसबाट जो जो मानिसले जे जे प्रमाणका आधारमा जुन जुन ठाउमा छुट दर्ता मागेको र सो बमोजिम छुट दर्ता भएको हो, सो ठाउँमै उनीहरूको माग बमोजिम र अझ बढी नै जग्गा सोही देखाएकै प्रमाणका आधारमा पहिला नापीकै समयमा तोकेको हदबन्दी भन्दा बढी कानून बिपरित जग्गा दर्ता गराई सकेको समेत प्रमाणहरू संकलन भए । सो प्रमाणबाट मालपोतको छुट दर्ता एउटै प्रमाणबाट २ पटक फरक फरक जग्गा दोहोरो दर्ता भई गलत एवं कानूनी प्रकृत्या बिपरीतको पुष्टि भयो ।
- संकलित तथ्यको उल्लेखन सहित ती प्रमाणको विश्लेषण, कानूनी व्यवस्था खुलाई ब्यक्तिको नाममा भएको गैरकानूनी छुट दर्ता बदर भई सरकारी सार्वजनिक जग्गा कायम गर्न माग सहितको अदालतमा उपस्थित भई बहस गर्ने तथा अदालतबाट माग नभएपनि स्वस्फुर्त विस्तृत बहसनोट पनि पेश गरियो । अदालतबाट सो ७०० रोपनी जग्गा व्यक्तिको नामको दर्ता बदर गरी सरकारको तजबिज रहने फैसला भएको अवस्था छ । सरकारी वकीलको त्यस प्रकारको भूमिका वर्तमान कानूनले तोकेको दायराको नभएपनि सो बमोजिम गर्नलाई कानूनले नरोकेको हुंदा सरकारी वकीलको सक्रियताका कारण भएको हो, जुन सकृयताले सफलता प्राप्त भयो तर कानूनले स्पष्ट भूमिका दिए बिना सबै मुद्दामा यो प्रकारको

सकृयतापूर्ण भूमिका निभाउन संभव छैन ।

उपरोक्त बमोजिमको चर्चा र उदाहरणबाट सरकारी र सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणमा "विवन्धन" को भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । तर सरकारी वकीलको मुद्दामा सिमित भूमिका र संलग्नताका कारण विवन्धन देखाउने तथा पुष्टि हुने प्रमाण संकलन अपेक्षित रूपमा हुन समस्या रहदै आएको पनि छ । यसमा सुधार गरी सरकारी वकीललाई प्रमाण संकलनका चरणमा भूमिका निर्वाहा गर्न लगाउन सकिएमा प्रमाण संकलन कार्यलाई प्रभावकारी बनाई सरकारी सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणमा विवन्धनको अवधारणा प्रयोग हुने सम्पत्ति संरक्षण भई समाज र राष्ट्रका लागि फाइदा हुने देखिन्छ ।

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा प्रमाण संकलन, परीक्षण र प्रस्तुतिको अवस्था

ठाकुरप्रसाद बस्ताकोटी •

१. नेपालमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दा र प्रमाण संकलनको ऐतिहासिक विकासक्रम:

नेपालमा फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने कानूनी व्यवस्थाको विकासक्रम हेर्दा यस सम्बन्धी पहिलो आधुनिक कानून सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ रहेको देखिन्छ। सो ऐन प्रारम्भ हुनुअघि गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा पनि अपराध पीडित व्यक्तिले नै वादी भई सबुद प्रमाण पुर्याउनुपर्ने अवस्था थियो। यसरी प्रमाण पुर्याउन नसकेमा पोली साबित गर्न नसकेको भनी सजायभागी हुनुपर्ने अवस्था थियो। यस्तो अवस्थामा त्यस्ता मुद्दामा दुनियाँ नै वादी हुन पाउने हुँदा भुटा मुद्दा बनाई रीसइवी साँध्न पनि ठूलूला मुद्दा लगाउने संभावना थियो। गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा एउटा व्यक्तिले प्रमाण संकलन गर्न पनि सहज नहुने र राज्यले सबै नागरिकहरूलाई समान व्यवहार गर्नुपर्ने मान्यतालाई आत्मसात् गर्नुपर्ने आवश्यकता महशुस हुन थाल्यो। अपराधबाट व्यक्ति पीडित हुन नपरोस् र भुटा मुद्दा लगाएर कसैले पनि अनाहकमा सास्ती खेप्नु नपरोस् भन्ने उद्देश्यसाथ यस्ता अपराधमा सरकारबाट अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्नकै लागि सो ऐन जारी गरिएको थियो। यो नै नेपालमा फौजदारी अपराधमा सरकारवादी भएर मुद्दा दायर गर्ने पहिलो कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

क. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०१७

गहन प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा पनि दुनियाँवादी भएर मुद्दा दायर गर्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य यस ऐन कार्यान्वयनमा आएसँगै भएको हो। वि. सं. २००९ सालमा एटर्नी जनरलको व्यवस्था भए तापनि जिल्लामा सरकारी वकीलको व्यवस्था थिएन। प्रहरी ऐन, २०१२ जारी भएपछि सरकारवादी मुद्दा प्रहरीले चलाउन शुरु गरिए तापनि व्यवस्थित कानूनको अभाव खटिक रथ्यो। वि. सं. २०१७ सालमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ जारी भै सरकारवादी हुने मुद्दामा प्रहरी र सरकारी वकीलले संयुक्त रूपमा अनुसन्धान गरी संयुक्त रूपमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने कानूनी व्यवस्थाको शुरुवात गरियो। यो ऐन विभिन्न समयमा संशोधन हुँदै वि. सं. २०४९ सालसम्म कायम रथ्यो। उक्त ऐनको अनुसूची-१ मा सरकारवादी हुने मुद्दाहरूको उल्लेख गरी उक्त मुद्दाहरूमा प्रमाण संकलन गर्दा अपनाउनुपर्ने प्रक्रियाको सम्बन्धमा विभिन्न दफाहरूमा उल्लेख गरिएको थियो। घटनास्थल मुचुल्का, बरामदी मुचुल्का, लाशजाँच मुचुल्का लगाएतका मुचुल्का तयार गर्दा स्थानीय मानिसहरूको रोहवरमा तयार गर्नु पर्ने, साक्षी नराखी तयार गरिएको कागजातले कानूनी मान्यता नपाउने जस्ता व्यवस्था उक्त ऐनले गरेको थियो।

ख. मुलुकी ऐन, २०२०

वि. सं. १९१० सालको मुलुकी ऐनलाई विस्थापित गर्दै वि. सं. २०२० सालमा मुलुकी ऐन, २०२० जारी भयो । पाँच भागमा रहेको यस ऐनको भाग ४ मा फौजदारी कानूनहरूको उल्लेख थियो भने भाग २ मा अदालती बन्दोवस्तको महल र दण्डसजायको महल राखी अदालती बन्दोवस्तको महलमा मुद्दा मामिलाको सम्बन्धमा अदालतले अपनाउनुपर्ने कार्यविधिको साथै लिखतहरू तयार गर्दा पूरा गर्नुपर्ने कार्यविधिको उल्लेख गरिएको थियो । अदालती बन्दोवस्तको महलमा रहेका धेरै व्यवस्थाहरू प्रमाण परीक्षणसँग सम्बन्धित रहे तापनि केही व्यवस्थाहरू प्रमाण संकलनको क्रममा पूरा गर्नुपर्ने कार्यविधिको सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । जस्तो अ. वं. १७२ नं. मा फौजदारी मुद्दामा तहकीकातको सिलसिलामा तयार गरिने लिखतहरूमा पूरा गर्नुपर्ने प्रक्रियाको उल्लेख गरिएको थियो । त्यसै गरी लाशजाँच मुचुल्का तयार गर्दा के के विषयहरू उल्लेख गर्नुपर्ने भन्ने सम्बन्धमा ज्यान सम्बन्धीको महलको ३ नं. मा उल्लेख गरिएको थियो ।

ग. प्रमाण ऐन, २०३१

प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थालाई सुदृढ बनाई तत्सम्बन्धी एकै प्रकारको नियम प्रचलनमा ल्याउने उद्देश्यले यो ऐन जारी भएको हो । प्रथम पटक कानून आयोगले प्रमाण ऐनको प्रारूप तयार गरी २०२८ साल साउन १ गतेदेखि लागू हुने गरी प्रस्तुत गरे तापनि सो प्रारूप जनसमक्ष प्रकाशित हुन सकेन, कानूनपनि बन्न सकेन ।^१ त्यसको करिब चार वर्षपछि लागू हुने गरी सोही प्रारूपलाई आवश्यक परिमार्जन गरी सोही आयोगले तयार गरेको मस्यौदालाई नै विधेयकको रूपमा पेश गरी यो ऐन जारी भएको थियो । के कस्ता प्रमाण बुझ्न हुने र नहुने, के कसरी संकलन गरिएको प्रमाणले अदालतमा मान्यता पाउने, प्रमाणको भार को कसमा रहने भन्ने लगायतका विषयमा यसमा विविध व्यवस्था छ ।

सोही ऐनको दफा २५ ले फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तको कसूर प्रमाणित गर्ने भार वादीको हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरू स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि गर्नुपर्ने दायित्व वादी पक्षको रहेको हुँदा प्रमाण संकलन गर्दा शंकारहित तवरले संकलन गरिएको हुनुपर्दछ । दफा ९ मा फौजदारी मुद्दाको अभियुक्तले अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा निजले उक्त कुरा व्यक्त गर्दा निज होसमा रहेको, निजलाई कुनै किसिमको शारीरिक तथा मानसिक यातना नदिएको भएमा मात्र अदालतले अभियुक्तको भनाईलाई प्रमाणमा लिने भएको हुँदा अभियुक्तको बयान गराउँदा कुनै किसिमको शारीरिक तथा मानसिक दबाव नदिई गराउनुपर्ने दायित्व अनुसन्धान अधिकारीको रहेको छ । दफा १० मा मौकामा व्यक्त गरेको कुरा, दफा ११ मा मृत्युकालीन घोषणा, दफा १२ मा खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेको खास खास कुराहरू, दफा १३ मा सार्वजनिक लिखत इत्यादिमा उल्लेख भएको कुराहरू, दफा १३क मा श्रव्यदृश्य माध्यममार्फत अभिलेख भएको विवरण, दफा १८ मा अनुसन्धान वा जाँचबुझको सिलसिलामा तयार भएका लिखत, दफा २२ मा दशी प्रमाण र दफा २३ मा व्यक्तिगत राय प्रमाणमा लिन मिल्ने व्यवस्था रहेको हुँदा अनुसन्धान अधिकारीले यस्ता प्रमाणहरू

अदालतसमक्ष पेश गर्दा उक्त प्रमाणहरू स्वतन्त्र रूपमा तयार गरिएका हुन् भनी अदालतलाई विश्वास दिलाउने तवरले संकलन गर्नुपर्दछ ।

घ. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९

वि.सं. २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् नेपालको संविधान, २०१९ खारेज भई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भयो । त्यस संविधानले सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरू चल्ने नचल्ने निर्णय गरी मुद्दा चल्ने भएमा अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्ता र निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरेका सरकारी वकीललाई प्रदान गर्‍यो । त्यसअघि रहेको प्रहरी र सरकारी वकीलले संयुक्त रूपमा अनुसन्धान गर्ने र संयुक्त रूपमा अभियोजन गर्ने व्यवस्थाको अन्त्य भई सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूको अनुसन्धान गर्ने जिम्मा नेपाल प्रहरीलाई र अभियोजन गर्ने जिम्मा सरकारी वकीललाई प्रदान गरियो । यो संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नको लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ लाई खारेज गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ कार्यान्वयन नहुँदासम्म सोही ऐन कार्यान्वयनमा रह्यो । उक्त ऐनले सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरूमा प्रमाण संकलन गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिको स्पष्ट व्यवस्था गरेको थियो । घटनास्थल मुचुल्का, लाशजाँच मुचुल्का, खानतलासी मुचुल्का, बरामदी मुचुल्का, घटनाविवरण कागज गर्दा पुऱ्याउनु पर्ने कार्यविधि, भौतिक प्रमाणहरू परीक्षण गर्नुपर्ने भए त्यस्तो परीक्षण गर्ने विधि लगायतका विषयमा सो ऐनमा प्रष्ट उल्लेख थियो ।

ङ. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

नेपालको आधुनिक इतिहासमा संहिताबद्ध कानून निर्माणको औपचारिक थालनी वि.सं. १९९० सालको मुलुकी ऐन निर्माणपछि शुरु भएको हो । यस ऐनले देवानी र फौजदारी दुवै विषयलाई समेटेको थियो । वि.सं. २०२० सालमा नयाँ मुलुकी ऐन जारी नहुँदासम्म सो ऐन कार्यान्वयनमा थियो । यस मुलुकी ऐनले पनि देवानी तथा फौजदारी दुवै विषयलाई समेट्यो । यस्तो अवस्थामा नयाँ परिवेश अनुसार सिर्जना भएका फौजदारी कसूरहरूलाई समेट्न तथा देवानी तथा फौजदारी विषयहरू एउटै ऐनमा समावेश भएबाट कतिपय अवस्थामा द्विविधासमेत हुने गरेको महशुस भइरह्यो । देवानी तथा फौजदारी विषयमा अलग अलग संहिता बनाउनु पर्ने विषयले अन्ततः २०७४ सालमा पूर्णता पायो । संसदले मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४, मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ र मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ पारित गर्यो । उक्त संहिताहरू २०७५ साल भाद्र १ गतेदेखि लागू भई देवानी र फौजदारी मुद्दाहरूको लागि अलग अलग संहिताहरू कार्यान्वयनमा आए । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले फौजदारी कसूरको अनुसन्धान गर्दा के कस्ता प्रमाण के कसरी संकलन गर्ने भन्नेदेखि फौजदारी कसूरहरूको कारबाहीको सम्पूर्ण कारबाही प्रक्रियाबारे विस्तृत रूपमा उल्लेख गरेको छ । उक्त संहिताको अनुसूची-१ र २ मा सूचीकृत मुद्दा, नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी अनुसूचीमा समावेश हुने भनी निर्धारित मुद्दा र सम्बन्धीत ऐनमा नै सरकारवादी हुने भनी उल्लेख गरिएका मुद्दालाई सरकारवादी फौजदारी मुद्दा भनिन्छ ।

२. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४:संक्षिप्त टिप्पणी

नेपालमा संहिताबद्ध कानूनको इतिहास हेर्दा प्रामाणिक रूपमा जयस्थिति मल्लले वि सं १४३६ मा जारी गरेको मानवन्यायशास्त्र (न्यायविकासिनी)सम्म पुगिन्छ। न्यायविकासिनी लिखित र संहिताबद्ध कानूनको प्रारम्भ मानिएको फ्रान्सको नेपोलियन संहिताभन्दा ५०० वर्ष जेठो रहेको प्रमाणित भइसकेको छ^२। राम शाहले जारी गरेको थिति र पृथ्वीनारायण शाहले जारी गरेको दण्ड विधान नीतिलाई संहिताकरणकै उदाहरणका रूपमा लिइन्छ। तर आधुनिक नेपालमा वि सं १९९० मा जंगबहादुर राणाले जारी गरेको मुलुकी ऐनबाट संहिताकरणको औपचारिक शुरुवात भएको मानिन्छ। नेपालको दण्ड विधान, २०१२, मुलुकी ऐन, २०२०, अपराध संहिता, २०३० र अपराध कार्यविधि संहिता, २०३४ संहिताकरणकै निरन्तरता हुन्।

फौजदारी कानूनलाई संहिताबद्ध गरी आधुनिकीकरण गर्ने प्रयासको निरन्तरता स्वरूप वि सं २०५७ साल भदौ १ गते तत्कालीन महान्यायाधिवक्ता को संयोजकत्वमा फौजदारी न्याय प्रशासन अध्ययन तथा सुझाव कार्यदल बनेको थियो। उक्त समितिले अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिताको छुट्टा छुट्टै मस्यौदा पेश गर्‍यो। ती संहिता कार्यान्वयनका लागि सरकारले तत्कालीन महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा फौजदारी अपराध तथा कार्यविधि संहिता (प्रस्तावित) कार्यान्वयन तयारी समिति गठन गर्‍यो। यस समितिले व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको पुनरावलोकन मस्यौदा पेश गरेपछि कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट ती मस्यौदाहरू वि सं २०५९ सालमा प्रकाशित भए। तर ती मस्यौदाहरू संसद्मा प्रस्तुत हुन सकेनन्।^३ उल्लिखित समेत लामो पृष्ठभूमिमा विश्वमा विकसित नवीनतम अवधारणाहरूलाई समेटि मुलुकी फौजदारी संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिता समेतका कानून २०७४ साल असोज ३० गते राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको हो। यी कानूनले नागरिक अधिकार ऐनसमेतका विभिन्न १३ ऐनलाई विस्थापन गरे। यी कानूनले छरिएर रहेका विभिन्न कानूनको एकीकरण मात्रै होइन, हाम्रो मौलिक कानूनी प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गरी थप समृद्ध बनाएका छन्।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले नेपालको फौजदारी कार्यविधिलाई प्रष्ट दिशानिर्देश गरेको छ। यस संहितामा १६ परिच्छेद, १९८ दफा र ५० अनुसूची रहेका छन्। सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दाका क्रममा हुने प्रमाण संकलन, प्रस्तुति, विश्लेषण तथा अदालती परीक्षण लगायत कार्यविधिमा नयाँ आयाम थपिएका छन्। यसले फौजदारी कार्यविधिलाई पद्धतिबाट प्रेरित, अत्याधुनिक र मानव अधिकारमा आधारित बनाउन खोजेको छ। प्रमाण संकलनको स्रोत, अधिकारक्षेत्र र प्रक्रिया नै दुषित छ भने त्यसको परिणामस्वरूप प्राप्त प्रमाण योग्य हुन नसक्ने^४ हुँदा निश्चित प्रक्रियामा आधारित प्रमाणको संकलन तथा त्यस्तो मान्यतामा आधारित हाम्रो कानूनी प्रणालीलाई यसले सबल बनाएको छ।

२ प्रकाश वस्ती, न्यायविकासिनी (मानव न्यायशास्त्र) इतिहासभित्रको इतिहास, कानून, अंक ११, नेपाल कानून व्यवसायी क्लब, २०६५

३ श्यामकुमार भट्टराई, नेपालमा संहिताबद्ध कानून निर्माणको पृष्ठभूमि, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले गरेका नयाँ व्यवस्था र सरकारी वकीलको भूमिका स्रोत सामग्री, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, काठमाडौं, पृ ७

४ न्यायपरिषद् वि वीरेन्द्रकुमार कर्ण, नेकाप, २०६९, अंक १०, नि नं ८८९७

मुलुकी संहिता सम्बन्धी केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७५ बाट यस संहितामा एक पटक संशोधन भइसकेको छ। मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमतिमा मात्रै शक्ति व्यक्ति पक्राउ गर्न सकिने, जरुरी पक्राउ पूर्जा अदालतबाट समर्थन गरिनुपर्ने, मुद्दा पेश भइसकेपछि पनि छुट प्रमाण पेश गर्न सकिने जस्ता कार्यविधिगत प्रबन्धदेखि प्रमाण संकलनलाई पद्धतिगत बनाई विज्ञान र तथ्य सम्मत प्रमाण र परीक्षण गर्ने कार्यलाई दिशानिर्देशसमेत गरिएको छ। छुट्टै कानूनी व्यवस्था भएकोमा असर नपर्ने^५ गरी सामान्य कार्यविधि अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धान, प्रमाणको प्रस्तुति र परीक्षण समेतमा यस संहिताले थुप्रै सुस्पष्टताहरू ल्याएकोमा दुईमत छैन।

२.१ संहितामा रहेका प्रमाण संकलन सम्बन्धी मुख्य प्रावधानहरू:

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन, दायरी, कारवाही, सुनुवाई र किनारा गर्ने लगायतको कार्यविधिलाई संशोधन तथा एकीकरण गर्नको लागि नयाँ संहिता निर्माण गरिएको हो। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले फौजदारी मुद्दामा प्रमाण संकलन गर्दा अपनाउनुपर्ने कार्यविधि सम्बन्धी गरेको व्यवस्थामा विगतको अनुभव र यस क्षेत्रमा विकसित आधुनिक अनुसन्धान पद्धतिलाई समेत आत्मसात् गर्ने प्रयास भएको छ। प्रमाण संकलन सम्बन्धी यसमा रहेका प्रमुख प्रावधानहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

क. मुचुल्का तथा दशीसमेतका विवरण संकलन:

सरकारवादी मुद्दामा कसूरको जाहेरी दरखास्त वा सूचना प्राप्त भएपछि सम्बन्धित निकायबाट अनुसन्धान शुरु हुन्छ। अनुसूची-१ मा सूचीकृत मुद्दामा प्रहरी र अनुसूची-२ का मुद्दामा सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारीले अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था सोही संहिताको दफा ४ मा गरिएको छ। सोही संहिताको दफा ६ अन्तर्गत प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिन र कसूर गर्ने व्यक्ति उम्कन नपाउने व्यवस्था गर्ने सम्बन्धी प्रबन्ध गरी प्रमाण संकलनमा पर्याप्त सतर्कता र प्रभावकारिता अपनाउने सम्बन्धी व्यवस्था छ। सोही दफाको उपदफा (७) मा प्रहरी कर्मचारीले कसूरसँग सम्बन्धित दशीको मालसामान र अन्य कुनै प्रमाण वा वस्तु फेला परेमा त्यस्तो प्रमाण वा वस्तुसमेत घटनास्थलमा उपलब्ध कसूर भएको देख्ने व्यक्तिहरू कोही भए निजहरूको रोहवरमा आफ्नो कब्जामा लिई आवश्यकतानुसार मुचुल्का खडा गर्नुपर्नेछ^६ भन्ने व्यवस्था छ। उपदफा (८) मा त्यस्तो मुचुल्का खडा गर्ने कार्य सम्पन्न नभएसम्म त्यस्तो वस्तु, स्थान वा घटनास्थलको अवस्थालाई यथास्थितिमा सुरक्षित राख्नुपर्ने व्यवस्था छ। उपदफा (९) मा त्यस्ता दशीको मालसामान र कसूरसँग सम्बन्धित प्रमाण वा वस्तु तत्काल आफ्नो जिम्मा वा कब्जामा राख्नको निमित्त सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले स्थानीय तह वा अन्य कुनै कार्यालयलाई अनुरोध गर्न सक्ने र त्यसरी अनुरोध गरिएमा सम्बन्धित तह वा कार्यालयले पनि त्यस्तो मालसामान वा प्रमाण जिम्मा लिई त्यसको भरपाई दिनुपर्ने उल्लेख छ। कसूरसँग सम्बन्धित नभएको वस्तु सम्बन्धित व्यक्तिलाई तत्काल फिर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। संहिता अनुसार यथासंभव निम्नलिखित

^५ दफा ३, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४।

कुराहरू खुलाई घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्नुपर्नेछ।^१

- (क) कसूर भएको मिति र समय,
- (ख) कसूर भएको ठाउँको ठेगाना, विवरण र रेखाचित्र,
- (ग) त्यस्तो ठाउँको वस्तुस्थिति तथा कसूर वा कसूरदारसँग त्यसको सम्बन्ध,
- (घ) कसूर भएको ठाउँ वा त्यसको वरपर देखिएको वा पाइएको दशी प्रमाण र कसूरसँग सम्बन्धित अन्य कुनै उल्लेखनीय कुरा ।

अनुसन्धान अधिकारीले घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्दा त्यस्तो ठाउँलाई अरु मानिस प्रवेश गर्न नपाउने गरी घेरा हाली यथासंभव त्यस्ता ठाउँको र त्यस्तो ठाउँमा देखिएको वा पाइएको हत्केला र औला वा पाइलाको चिन्ह, निशाना वा अन्य दशी वा कसूर ठहर गर्न मद्दत पुऱ्याउने अन्य कुनै महत्वपूर्ण कुराको फोटोसमेत लिन सक्ने सोही संहिताको दफा ८ को उपदफा(३) मा उल्लेख छ । सोही दफा अन्तर्गत उपदफा (४) मा त्यस्तो मुचुल्का तयार गर्दा कसूर गर्ने व्यक्ति वा आरोपित व्यक्ति उपस्थित भए निजको औलाको छाप लगायत पहिचान खुल्ने विवरण समेत लिनुपर्ने प्रबन्ध गरिएको छ । उपदफा (५) मा अनुसन्धान अधिकारीले कसूरसँग सम्बन्धीत कुनै दशी प्रमाण, सामान वा वस्तु फेला परेमा त्यसलाई आफ्नो कब्जामा लिनुपर्ने र उपदफा(६)मा त्यस्तो सामान वा वस्तु कब्जामा लिने अधिकारीले सोको भरपाई सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कुनै व्यक्तिको स्वामित्व वा जिम्मामा रहेको कुनै ठाउँको खानतलासी लिँदा उपलब्ध भएसम्म त्यस्तो व्यक्तिलाई समेत रोहवरमा राख्नुपर्ने दफा १९ मा प्रबन्ध छ । मुचुल्का खडा गर्दा त्यस्तो ठाउँमा तत्काल उपलब्ध कम्तीमा दुई जना स्थानीय व्यक्ति र स्थानीय तहका एक जना सदस्य वा त्यस्तो सदस्य उपलब्ध नभए कुनै सरकारी कार्यालयको एक जना कर्मचारी भए निजलाई र फेला परेसम्मका अभियुक्त र कसूरको सूचना दिने व्यक्तिलाई समेत रोहवरमा राख्नु पर्नेछ^२ । बेरीतको बरामदी मुचुल्काको आधारमा कसैलाई दोषी ठहर गर्न पनि हुँदैन^३ भनी सर्वोच्च अदालतबाट समेत व्याख्या भएको देखिन्छ । अनुसूची- २ अन्तर्गतका मुद्दाका हकमा समेत सोही कार्यविधि लागू हुने गर्दछ ।

दफा ९ मा कसूरसँग सम्बन्धित व्यक्ति पक्राउ गर्न सकिने र दफा ९(६) मा त्यस्तो व्यक्ति तत्काल पक्राउ नभएमा निजले प्रमाण, दशी वा सबुद नष्ट गर्ने मनासिव कारण भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई जरुरी पक्राउ पूर्जी जारी गरी पक्राउ गरी स्वीकृतिको लागि त्यस्तो व्यक्ति सहित मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट जरुरी पक्राउ पूर्जीको स्वीकृति प्राप्त नगरी त्यस्तो कसूरसँग सम्बन्धित अन्य अनुसन्धान सम्बन्धी कारवाही गर्न नसकिने व्यवस्था रहे तापनि कसूरसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाण नष्ट हुने, हराउने वा नासिने संभावना भएमा पक्राउ व्यक्तिको शरीर, निजले प्रयोग गरेको चीजवस्तु, सवारी साधन, निज रहेबसेको घर वा स्थानको तत्काल खानतलासी

६ दफा ८(२), मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ।

७ दफा १९(२) ऐ ऐ

८ कालीबहादुर वि श्री ५ को सरकार, ने.का.प.०४९, नि नं ४४८९, पृ २२४

लिन सकिने भन्ने सोही दफाको उपदफा (७) मा छ । सो खानतलासी लिएकोमा त्यसको विवरण, खानतलासी पूर्जा तथा बरामदी मुचुल्कासमेत संलग्न राखी मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गर्नुपर्ने सोही कानूनी व्यवस्थामा उल्लेख छ । दफा १८ ले कुनै शंकास्पद व्यक्ति वा ठाउँको खानतलासी लिन र सम्बन्धित लिखत वा दसी प्रमाण बरामद गर्नुअघि सम्बन्धित घरमा तत्काल बसोबास गरिरहेको व्यक्तिलाई खानतलासी गर्नुपर्ने कारणसहितको लिखित सूचना अनुसूची-१२ बमोजिमको ढाँचामा दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर बिनाकारण नागरिकको घरमा प्रवेश गर्ने अधिकार भने प्रहरीलाई नभएको भनी सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्यासमेत भएको छ ।^१संहिताको दफा १२ मा अनुसूची-१ वा २ अन्तर्गतका कसूरको गम्भीरता हेरी सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीबाट मात्र अनुसन्धान हुन नसक्ने भई छुट्टै अनुसन्धान टोली गठन गर्न उपयुक्त हुने देखिएमा त्यस्तो टोली गठन गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

ख. लाश जाँच :

शंकास्पद वा कसूरसँग सम्बन्धित लाशजाँच गर्दा यथासंभव निम्न कुराहरू खुलाई अनुसूची १४ बमोजिमको ढाँचामा मुचुल्का तयार गर्नुपर्नेछ र लाशको वास्तविक यथार्थ चित्रण हुने गरी लाश र सम्बन्धित ठाउँको तस्वीर समेत खिच्नु पर्नेछ^{१०} ।

- (क) लाशको परिचयात्मक विवरण,
- (ख) लाश रहेको ठाउँ र लाशको अवस्था,
- (ग) लाशमा कुनै घाउ, चोट, नील वा डाम देखिएमा त्यस्तो घाउ, चोट, नील वा डाम देखिएकोठाउँ, त्यसको संख्या, लम्बाइ, चौडाइ, गहिराइ सहितको प्रत्येक घाउ, चोट, नील वा डामको विवरण,
- (घ) खण्ड (ग) मा उल्लेख भएकोबाहेक मृत्युसँग सम्बन्धित साधन र लाशमा देखा परेको तत्सम्बन्धी विवरण,
- (ङ) मृत्युको कारण थाहा पाउन सहायता हुने लाशमा देखिएको अन्य कुनै लक्षण,
- (च) अन्य उल्लेखनीय कुनै कुरा भए सो को विवरण ।

त्यस्तो लाशलाई शव परीक्षणका लागि पठाउनुपर्दछ । लाश सडी गली परीक्षण गर्न नसकिने अवस्थाको भएमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो कुरा खुलाई स्थानीय भद्र भलाक्कीको रोहवरमा मुचुल्का खडा गर्नुपर्दछ । त्यस्तो लाश वा त्यसको कुनै अंशको अन्य परीक्षणबाट मृत्युको कारण पत्ता लगाउन सकिने भएमा अन्य वैज्ञानिक परीक्षणका लागि पठाउन सकिन्छ । त्यसपछि मात्रै मृतकको हकवालालाई भरपाई गराई लाश बुझाउन सकिन्छ ।

९ राकेशकुमार वि नेपाल सरकारसमेत, ने.का.प.२०६४, नि नं ७८१०, पृ ८६

१० दफा २०(२), मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ।

ग. बयान र सोधपुछ:

दफा १६ बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष अभियुक्तको बयान गराउन सक्ने व्यवस्था छ। बालबालिका वा शारीरिक रुपमा असमर्थ भएको व्यक्तिसँग सोधपुछ गर्नुपरेमा निज रहे बसेकै ठाउँमा गई सोधपुछ गर्न सकिने व्यवस्थासमेत छ। बालबालिका वा शारीरिक रुपमा असमर्थ व्यक्तिबाट कुनै कागज गराउनुपर्ने भएमा निजको संरक्षक वा उपलब्ध अन्य व्यक्तिको रोहबरमा गराउनुपर्नेछ।^{११} कुनै व्यक्ति शारीरिक अस्वस्थताको कारणले अनुसन्धान अधिकारी समक्ष उपस्थित हुन नसक्ने भएमा वा त्यस्तो व्यक्तिको सुरक्षाको कारणले निजलाई त्यस्तो अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउन उपयुक्त नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स)को माध्यमबाट त्यस्तो व्यक्तिसँग बयान लिन वा सोधपुछ गर्न सक्ने^{१२} व्यवस्था छ। दफा १७ मा कुनै कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा सोधेको प्रश्नको जाने सम्मको जवाफ दिई सम्बन्धित व्यक्तिले अनुसन्धानमा सहयोग गर्नुपर्ने उल्लेख भए तापनि आफू उपर कुनै कसूरको अभियोग लाग्न सक्ने किसिमको जवाफ दिन कुनै व्यक्तिलाई कर नलाग्ने भनीएको छ।

घ. भौतिक प्रमाण तथा घाउ जाँच परीक्षण र सनाखत प्रक्रिया:

कसूरको प्रकृतिबाट सम्बन्धित व्यक्तिको रगत, वीर्य, रौं वा शरीरको अन्य कुनै अंग, हातहतियार वा चीजवस्तु वा डी एन ए वा अन्य कुनै कुरा परीक्षण गर्दा कसूरदार पत्ता लगाउन कसूर सम्बन्धी प्रमाण उपलब्ध हुन सक्दछ भन्ने लागेमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी चिकित्सक वा मान्यता प्राप्त प्रयोगशालामा त्यस्तो रगत, वीर्य, रौं वा शरीरको कुनै अंग, हातहतियार वा चीजवस्तु वा डी एन ए वा विद्युतीय स्वरुपमा रहेको सामग्री वा अन्य कुनै भौतिक प्रमाण परीक्षण गराउन सक्ने^{१३} व्यवस्था छ।

कुटपिटको कारण कुनै वारदात भई घा, चोट, नील वा डाम इत्यादि भएकोमा जाँच गरी अनुसूची १६ बमोजिमको ढाँचामा घाजाँच केश गर्नुपर्ने व्यवस्था सोही संहिताको दफा २२ ले गरेको छ। हिरासतमा राखिएको व्यक्तिलाई कुटपिट गरिएको, यातना दिएको वा निजविरुद्ध अरु कुनै कसूर भएको प्रमाण निजको शारीरिक जाँचबाट उपलब्ध हुन सक्ने मनासिब आधार देखाई कसैले निवेदन दिएमा अदालतले शारीरिक जाँच गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था समेत छ। लाश जाँच परीक्षण, भौतिक परीक्षण र घा जाँचको प्रतिवेदन परीक्षण भएको मितिले बाटोको म्याद बाहेक तीन दिनभित्र अनुसन्धान अधिकारीलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था दफा २२(४) मा गरिएको छ।

अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धानको सन्दर्भमा आवश्यक ठानेमा कुनै विशेषज्ञलाई साथमा लैजान वा अपराधसँग सम्बन्धित कुनै कुराको सम्बन्धमा विशेषज्ञको राय लिन सक्ने र त्यस्तो राय मिसलसाथ राख्नुपर्ने प्रबन्ध दफा २३ मा गरिएको छ। दफा २४ मा कुनै मुद्दामा कुनै व्यक्ति, दशी वा चीजवस्तुको सनाखत गराउनुपर्ने भएमा कम्तीमा प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले रीतपूर्वक सनाखत

११ दफा १६(५), ऐ ऐ

१२ दफा १६(६), ऐ ऐ

१३ दफा २२, ऐ ऐ

गराई सो को व्यहोरा मिसिलसाथ राख्ने प्रबन्ध छ । रीत नपुगेको सनाखत^{१४} र बेरीसँग सरजमिनमा सनाखत गराइएको समेत प्रमाणमा लिन नमिल्ने^{१५} भनी सिद्धान्त समेत प्रतिपादित भएको छ ।

ड. नेपाल बाहिर भए गरेको कसूर सम्बन्धी प्रमाण संकलन:

संहिताको दफा ३० बमोजिम नेपालका अदालतमा मुद्दा चलन सक्ने फौजदारी कसूरको अनुसन्धान एक अर्का मुलुकका अधिकारप्राप्त अनुसन्धान अधिकारीबाट हुन सक्ने गरी कुनै मुलुकसँग सन्धि भएको रहेछ भने त्यस्तो सन्धिको व्यवस्था बमोजिम भएको अनुसन्धान रीतपूर्वक भएको मानिने व्यवस्था छ । सन्धि नभएको अवस्थामा कूटनीतिक माध्यम मार्फत कसूर भएको मुलुकको अनुमति प्राप्त गरी त्यस्तो मुलुकको अधिकार प्राप्त अधिकारीको सहयोगमा नेपाल सरकारले तोकेको अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धान, उक्त अनुसन्धान पनि हुन नसक्ने अवस्थामा सोही मुलुकको अधिकार प्राप्त अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धान र त्यस्तो पनि हुन नसकेको अवस्थामा जुन इलाकामा अभियुक्त फेला परेको छ सोही इलाकामा वा अभियुक्त फेला नपरेकोमा निजको स्थायी बसोबास भएको ईलाकाको अधिकारप्राप्त अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रमाणलाई रीतपूर्वक भएको मानिन्छ ।

च. थप प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था:

अदालतमा मुद्दा दायर भइसकेपछि थप कुनै सबुद, प्रमाण वा कुनै वस्तु, लिखत वा दशी फेला परेमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा दाखिला गरी आवश्यक जाँचबुझ पछि अदालत पेश गर्न सकिने व्यवस्था दफा ३८ ले गरेको छ । मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा मिसिल लगायत दशी प्रमाण सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनुपर्छ । उक्त दशी चीजवस्तु कसैको सम्पत्ति रहेछ भने आवश्यक परेको बखत अनुसन्धान अधिकारी वा अदालतमा दाखिल गर्ने कागज गराई फिर्ता दिने र अन्य दशी त्यस्तो कसूरको मुद्दा चलाउन सकिने हदम्यादको अवधिसम्म सुरक्षित राख्नुपर्ने व्यवस्था दफा ३९ मा छ ।

अन्य सम्बद्ध प्रमाणहरूबाट मुद्दा दायर भइसकेका अभियुक्तबाहेक अन्य अभियुक्तहरू उपर समेत दावी लिन पर्ने भएमा वा मुद्दा दायर भइसकेका अभियुक्त उपर थप अभियोग लगाउनुपर्ने देखिएमा त्यसको कारण खुलाई थप अनुसन्धान गर्न लगाई अन्य थप अभियुक्तको हकमा समेत थप दावी लिई सरकारी वकीलले मुद्दा दायर गर्न सक्ने दफा ३५ मा उल्लेख गरिएको छ । दफा ३६ मा थप प्रमाण फेला परी पहिले लिएको मागदावी संशोधन गर्नुपर्ने देखिएमा महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई सम्बन्धित सरकारी वकीलले अभियोगपत्रमा संशोधन गर्न शुरु तहको सम्बन्धित अदालतमा कारण खुलाई निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था छ । उक्त निवेदन मनासिव देखिएमा मागदावी संशोधन गर्न आदेश सम्बन्धित अदालतले शुरु तहको सम्बन्धित अदालतले दिन सक्ने र त्यस्तो संशोधन गर्न आदेश फैसला गर्नुअघि नै दिइसक्नु पर्नेछ ।

१४ श्री ५ को सरकार वि नहकुल भन्ने रेवन्तवहादुर, ने.का.प. २०४०, नि नं २९७१, पृ ८४

१५ श्री ५ को सरकार वि हरिवंशमणि, नेकाप, २०४४, नि नं २९७१, पृ ८४

३. प्रमाणको प्रस्तुति, परीक्षण र नेपालमा यसको विकासक्रम:

कुनै मुद्दाको तथ्यलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणका रूपमा अदालत समक्ष पेश भएका मानिस, लिखत वा चीजवस्तुका आधारमा ठहर गर्नुपर्ने कुराको निक्कै हुन्छ। तथ्य वारदातसँग मेल खान्छ वा खाँदैन वा त्यसको सम्बन्ध अन्य तथ्यसँग मिल्छ वा मिल्दैन भन्ने कुरा देखाउने आधार, चीजवस्तु वा साधन प्रमाण हो। कार्यविधि कानूनले निर्धारण गरेको नियमको परिधिभित्र रहेर पक्षहरूले प्रमाण प्रस्तुत गर्दछन्। अदालतले त्यस्तो प्रमाणको विश्वसनीयता जाँचन निर्धारण गरेको प्रक्रिया पार गरिसकेपछि पक्षहरूले अदालतमा प्रस्तुत गरेका प्रमाणहरू सबुतमा परिणत हुन्छन्^{१६}। यस्ता सबुतहरूको समुचित मूल्यांकनका आधारमा विवादित तथ्यहरूको पुष्टिको अवस्था यकिन गरी ठहर गर्नुपर्ने प्रश्नहरूको निरूपण गरिन्छ।

अभियोजनात्मक र अन्वेषणात्मक दुवै पद्धतिमा प्रमाणको उत्तिकै महत्व छ। विश्वका अनेक कानूनी प्रणालीमा यसलाई पद्धतिमा आधारित बनाउन विभिन्न प्रयासहरू भएका छन्। नेपालमा पनि प्राचीन कालदेखि नै प्रमाणको प्रस्तुति र परीक्षणलाई उच्च महत्व दिदै आएको पाइन्छ। डा स्वामी प्रपन्नाचार्यले प्राचीन किराँत इतिहास नामक पुस्तकमा किराँतकालीन समयमा प्रमाण परीक्षणकै आधारमा न्याय प्रदान गरिने उल्लेख गरेका छन्। लिच्छविकालमा समेत प्रमाणबाट अपराधी सिद्ध भएपछि मात्र दण्ड दिनुपर्नेलाई नै दण्ड दिइन्थ्यो^{१७}। प्रमाणमै आधारित भै आधारमा न्याय प्रदान हुने व्यवस्थालाई मल्लकाल हुँदै राम शाहका पालामा पनि जोड दिइएको थियो। साक्षी परीक्षण लगायत कार्यविधिलाई समयानुकूल थप व्यवस्थित हुने गरी आधुनिक पद्धतिमा आधारित बनाइएको छ।

नेपालमा मुलुकी ऐन समेतका आधारमा विगतमा प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी कार्यविधि सञ्चालन हुने गर्दथ्यो। अहिले मुख्यतः मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ९९ देखि ११५ सम्म फौजदारी मुद्दाको कारवाही क्रममा प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। विशेष ऐनमा छुट्टै व्यवस्था भएकोमा बाहेक प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी संहिताले गरेका व्यवस्था नै फौजदारी कार्यविधिमा लागू हुने व्यवस्था सोही संहिताको दफा ३ ले गरेको छ। संहिताको कार्यान्वयनपछि नेपालको फौजदारी न्यायप्रणालीमा थप सरलता देखिएको छ।

क. साक्षी परीक्षण:

विवादित विषयको सम्बन्धमा तथ्य प्रत्यक्ष देखेको, सुनेको वा अनुभूति गरेको व्यक्तिलाई साक्षी भनिन्छ। साक्षीलाई अदालत समक्ष उपस्थित गराई बकाउने कार्यविधि नै साक्षी परीक्षण (Witness Examination) हो। सामान्यतया साक्षी स्वयं अदालत आई व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाण ग्राह्य मानिन्छ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४८ मा अदालतले निर्धारित गरेको क्रमानुसार साक्षी पेश गरी बकपत्र गराइने व्यवस्था छ। सोही ऐनको दफा ४९ मा शपथ लिएपछि मात्रै साक्षीको बकपत्र गराउने, पक्षहरूको रोहवरमा साक्षी बकपत्र गराउनुपर्ने, एउटाले बकपत्रमा उल्लेख गरेको कुरा अर्को साक्षीले

१६ प्रा डा रजितभक्त प्रधानांग, सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक कसीमा तथ्य, सबूद र प्रमाण, कानून, अंक ७५, असार, २०६६, पृ १११

१७ रेवतीरमण खनाल, नेपालको कानूनी इतिहासको रूपरेखा, पृ ३१।

सुन्न नपाउने गरी व्यवस्था गर्ने, साक्षीलाई दोहोर्याएर बकपत्र गराउन नहुने र साक्षीको बकपत्रमा पक्षहरूको सहीछाप गराउनुपर्ने कार्यविधि छ ।

अभियोजनात्मक पद्धतिमा जसको साक्षी हो, उसैले उपस्थित गराउनुपर्ने मान्यता छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०१ को उपदफा (१) र प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७(१) मा अदालतले तोकेको दिन साक्षी उपस्थित गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । तर केही खास मुद्दाहरूमा भने त्यस्तो मुद्दा दायर गर्दाकै बखत प्रतिवादीहरू उपस्थित भएमा वादी, प्रतिवादी वा दुवै पक्षले मुद्दा दायर गर्दाकै बखत आ-आफ्नो साक्षी प्रमाणहरू अदालत समक्ष पेश गर्न सक्ने व्यवस्था संहिताको दफा १०१ को उपदफा (२) मा छ भने प्रमाण ऐनको दफा ३७(२) मा विशेषज्ञ समेतका दुवै पक्षका त्यस्ता साक्षी मुद्दा दायर गर्दाकै दिन उपस्थित गराउन सकिने व्यवस्था छ । संहिताको दफा १०१ को उपदफा (३) मा सरकारी साक्षीलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी वा निजको कार्यालयले सरकारी वकील कार्यालय मार्फत उपस्थित गराउनुपर्ने र उपदफा (४) मा साक्षी बुझ्न तोकेको तारिखका दिन उपस्थित नहुने साक्षीलाई वातेल गरिदिने व्यवस्था छ । काबूबाहिरको परिस्थिति परी उपस्थित हुन नसकेकोमा पक्षले सोही व्यहोरा खुलाई निवेदन दिएमा अदालतले त्यस्तो साक्षी बुझ्ने अर्को तारिख तोक्न सक्ने व्यवस्था छ । कुनै पक्षले आफूले दिएको साक्षी तत्काल उपस्थित नगराएमा पछि उपस्थित गराउन नसकिने कारण देखाई त्यस्ता साक्षीहरू तत्कालै उपस्थित गराई बकपत्र गराउन अनुरोध गर्न सक्ने सोही दफाको उपदफा (५)मा उल्लेख छ । त्यस्तो कारण मनासिब देखेमा अदालतले सो को कारण खुलाई त्यस्तो साक्षीको तत्कालै बकपत्र गराउन सक्ने उपदफा (६) मा व्यवस्था गरिएको छ ।

संहिताको दफा ११० मा न्यायाधीशले कुनै साक्षीलाई बकपत्र गराउँदा निजको व्यवहार र मुखाकृति कस्तो थियो, निजसँग सोधिएको प्रश्नहरूको जवाफ दिदा निज उत्तेजित भएको, हड्बडाएको वा डराएको थियो वा थिएन, निजको मुखाकृतिबाट निजले दिएको जवाफ साँचो वा भुठो के कस्तो भल्कन्थ्यो जस्ता कुरा र अन्य आवश्यक कुराको सम्बन्धमा आफूलाई लागेको कुराहरूको टिपोट गर्न सक्ने व्यवस्था छ । दफा १११ मा एकपटक बकपत्र गरिसकेको साक्षीबाट पुनः कुनै कुरा बुझ्न नसकिने उल्लेख छ । त्यस्तो साक्षीबाट नबुझी नहुने कुरा छुट्टन गई न्यायाधीशले कारण खुलाई आदेश गरेमा पुनः समाह्वान जारी गरी निजलाई बुझ्न सकिने व्यवस्था छ ।

ख. विशेषज्ञलाई बुझ्न सकिने :

नेपाल सरकार वादी भएका जघन्य वा गम्भीर कसूर सम्बन्धी कुनै मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा निज लामो अवधि विदेशमा बसी नेपाल आउन नसक्ने भएमा वा अन्य कारणले निजलाई बुझ्न असंभव भएमा त्यस्तो विशेषज्ञ सरहको वा सोभन्दा माथिको समान विषयको विशेषज्ञबाट विशेषज्ञ राय लिन सकिने^{१८} व्यवस्था छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५२क मा पनि विशेषज्ञ साक्षी बुझ्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ ।

१८ दफा १०२, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ।

ग. बन्द सवालद्वारा साक्षी बुझ्न सकिने:

मुद्दा दायर रहेको अदालतको अधिकारक्षेत्र भएको ईलाका भन्दा बाहिर रहे बसेको वा कुनै कारणले अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने तर नबुझी नहुने साक्षीलाई मुद्दाको गम्भीरता हेरी बन्द सवालद्वारा बुझ्नुपर्ने भएमा अदालतले त्यसको सूचना मुद्दाका पक्षहरूलाई दिनुपर्ने व्यवस्था सोही ऐनको दफा १०७ मा छ । सोही कानूनी व्यवस्थामा मुद्दाका कुनै पक्षले चाहेमा बन्द सवालमा आफूले साक्षीसँग सोध्न चाहेको प्रश्नहरू समावेश गरियोस् भनी कारण खुलाई अदालतमा निवेदन दिन सक्ने उल्लेख छ । त्यस्तो निवेदन परेमा र अदालतले त्यस्तो प्रश्न त्यस्तो बन्द सवालमा समावेश हुनु मनासिव ठानेमा त्यस्तो प्रश्नसमेत त्यस्तो बन्द सवालमा समावेश गर्न आदेश दिनेछ । सोही बमोजिम बन्द सवालको प्रश्नहरू तयार गरिनेछ । बन्द सवालद्वारा साक्षी बुझ्दा मुद्दाको पक्षले चाहेमा बन्द सवाल पठाइएको अदालतमा उपस्थित भै प्रमाण सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम साक्षी परीक्षण, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्नेछ ।

घ. बकपत्र इजलासमा गराउनु पर्ने:

संहिताको दफा १०८ मा साक्षीको बकपत्र गराउँदा न्यायाधीशको इजलासमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । शारीरिक असमर्थताले गर्दा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीको बकपत्र गराउनु पर्दा त्यस्तो साक्षी रहे बसेको ठाउँमा न्यायाधीश आफै गई वा आफ्नो मातहतको अधिकृत कर्मचारी खटाई बकपत्र गराउन लगाउन सकिने व्यवस्था समेत छ । यसले साक्षीको बकपत्रको अनिवार्यता र सुविधालाई समेत ध्यान दिएको पाइन्छ ।

ङ. श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत् साक्षी बुझ्न सकिने:

अदालतमा बुझ्नुपर्ने साक्षी शारीरिक रूपमा अशक्त वा बालबालिका भएको वा सुरक्षाको कारणले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा सम्बन्धित पक्षले सोही व्यहोरा खोली श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत त्यस्तो साक्षी बुझ्नको लागि अदालतमा निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था दफा १०९ मा छ । यसअघि विशेष ऐनले खास अवस्थाका साक्षीलाई भिडियो कन्फरेन्स मार्फत बुझ्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कुनै खास प्रकृतिको साक्षीको परीक्षण श्रव्यदृश्य संवाद मार्फत गराउन अदालतले आदेश गरेमा सोही बमोजिम साक्षी परीक्षण हुने व्यवस्था संहितामा छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७क मा पनि श्रव्यदृश्य संवाद मार्फत् मौखिक प्रमाण बुझ्न सकिने व्यवस्था छ ।

च. नबुझी नहुने साक्षीलाई समाह्वान वा पक्राउ पूर्जी जारी गर्न सकिने:

संहिताको दफा ११२ मा प्रमाण परीक्षणको लागि अदालतले तोकेको दिन उपस्थित नभएको तर मुद्दाको गम्भीरता हेरी नबुझी नहुने नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित साक्षीलाई उपस्थित गराउन वा कुनै लिखत वा दशी दाखिला गराउन समाह्वान जारी होस् भनी कारण खुलाई मुद्दाको पक्षले निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था छ । त्यसरी निवेदन परेमा र त्यस्तो निवेदनको व्यहोरा मनासिव भई त्यस्तो साक्षी बुझ्नुपर्ने देखेमा अदालतले त्यस्तो साक्षीलाई बढीमा पन्ध्र दिनको म्याद

दिई समाप्तवान जारी गरी बुझ्न सक्ने व्यवस्था छ । मनासिब कारण भएकोमा बाहेक त्यस्तो साक्षी तोकिएको म्यादभित्र उपस्थित हुनुपर्नेछ । उक्त म्यादभित्र उपस्थित नहुने साक्षीलाई अदालतले दुई हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना गरी पक्राउ पूर्जा जारी गरी पक्राउ गरी बकपत्र गराउन सक्ने व्यहोरा सो कानूनी व्यवस्थामा उल्लेख छ । पक्राउ पूर्जा जारी भएको साक्षी फेला परेन वा पक्राउ हुन नसकेमा त्यस्तो साक्षी पक्राउ परेका वा फेला परेका बखत सजाय कार्यान्वयन गर्ने गरी पैतालीस दिनसम्म कैद गरी बुझिएको प्रमाणबाट मुद्दा फैसला गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

छ. सहअभियुक्तको जिरह गर्न सकिने:

फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले सहअभियुक्तको पोल उपर जिरह गर्न पाउने नयाँ र विशेष व्यवस्था गरेको छ । संहिताको दफा १०३ मा प्रमाण परीक्षण गर्दा कुनै अभियुक्तले कुनै सहअभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोलेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तले जिरह गर्न सक्ने छ भन्ने उल्लेख छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५०(५क) मा कुनै अभियुक्तले बयान गर्ने क्रममा कुनै अर्को अभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोल गरेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तलाई जिरह गर्ने अवसर दिन सकिने व्यवस्था छ । मुद्दाको फैसला हुनुअघि नै त्यसरी पोल गरिएको अभियुक्तलाई जिरह गर्न दिनुपर्ने व्यवस्था सोही दफाको उपदफा (५ख) मा गरिएको छ । सहअभियुक्तको पोल उपर जिरह हुँदा त्यसले अभियुक्तको बयानमा उल्लेखित तथ्यहरूलाई प्रष्ट पार्न मद्दत गर्दछ ।

ज. नेपाल राज्य बाहिर पनि साक्षी प्रमाण बुझ्न सकिने:

कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेको कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा नेपाल राज्यबाहिर रहे बसेको कुनै साक्षी वा प्रमाण बुझ्नुपरेमा वा बन्द सवाल गर्नुपरेमा त्यस्तो विषयमा पास्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम साक्षी वा प्रमाण बुझ्न सकिने व्यवस्था संहिताको दफा ११५ ले गरेको छ । त्यसरी बुझिएको साक्षी वा प्रमाण विवरण सम्बन्धित मुलुकको कानून बमोजिम प्रमाणित भएको हुनुपर्ने सोही व्यवस्थामा उल्लेख छ । विदेशमा बुझ्नुपर्ने वा बुझिएको साक्षी वा प्रमाण नेपाली भाषाबाहेक अन्य भाषामा बुझ्नुपर्ने वा बुझिएको रहेछ भने सोको नेपाली भाषामा आधिकारिक अनुवाद गरी अदालतमा पेश गर्नुपर्नेछ^{१९} । कुनै कसूरको अनुसन्धान वा पुर्पक्षको सिलसिलामा नेपाल राज्यबाहिर रहेको साक्षीलाई बुझ्नुपरेमा वा निजको बकपत्र गराउन परेमा त्यस्तो साक्षीलाई सो प्रयोजनको लागि तोकिए बमोजिम श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) वा यस्तै प्रविधि मार्फत बुझ्न वा निजको बकपत्र गराउन सकिने व्यवस्था समेत छ । त्यसरी साक्षी बुझ्दा वा बकपत्र गराउँदा त्यस्तो साक्षीले भनेको कुरा वा गरेको बकपत्रको अभिलेख हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ भन्ने उल्लेख छ ।

३.१ साक्षीको सहायता तथा संरक्षण:

संहिताको दफा ११३ ले साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता एवं सुरक्षा दिनुपर्ने प्रबन्ध गरेको छ । अनुसूची-१ र २ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दामा नेपाल सरकारका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित

१९ दफा ११५(४), ऐ ऐ

भएका साक्षीलाई राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीका कर्मचारीले र विशेषज्ञको रूपमा उपस्थित भएको साक्षी भए राजपत्रांकित तृतीय श्रेणीका कर्मचारीले कानून बमोजिम पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ। साक्षीको आवश्यक सुरक्षाको व्यवस्था नेपाल सरकारले गर्नुपर्ने गरी सोही दफामा व्यवस्था समेत गरिएको छ। दफा ११४ मा पीडितलाई सुरक्षा दिनुपर्ने व्यवस्था छ। त्यस्ता साक्षी रहेको कुनै व्यक्तिलाई अदालत समक्ष उपस्थित हुन वा अदालतमा बकपत्र गरिसकेपछि आफ्नो सुरक्षामा खतरा रहेको छ भन्ने लागेमा निजले त्यसको कारण खुलाई सुरक्षाको प्रबन्ध गरिदिन अदालत समक्ष निवेदन दिन सकिनेछ। अदालतबाट आदेश भएमा त्यस्तो सुरक्षाको प्रबन्ध गर्ने कर्तव्य त्यस्तो निकायको हुने र साक्षीको रूपमा रहेको कारण आफुलाई पक्षबाट अनुचित डर त्रास वा भय हुन सक्ने वा आफ्नो जीउ ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने सूचना प्राप्त भएमा प्रहरीले त्यस्ता साक्षीको संरक्षण गरिदिनुपर्ने व्यवस्था छ।

४. नेपालमा प्रमाण कानून सम्बन्धी व्यवस्था: संक्षिप्त टिप्पणी

प्रमाण सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गरी समयानुकूल बनाउनका लागि प्रमाण ऐन, २०३१ को निर्माण भएको हो। वि.सं. २०३२ साल वैशाख १ गतेबाट यस ऐन लागू भयो। यस ऐनले प्रमाणको स्वरूप, उत्पत्ति र मान्यताका हिसाबले त्यसलाई ग्रहण गर्न सकिने अवस्था समेत प्रबन्ध गरी प्रमाण संकलन र परीक्षणलाई समेत व्यवस्थित गरेको पाइन्छ। हालै भएको दोस्रो संशोधनबाट केही प्रावधानहरू थपसमेत गरी यसलाई समयानुकूल बनाउने प्रयास भएको छ।

यस ऐनले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरासँग सम्बन्धित प्रमाणलाई सम्बद्ध प्रमाण(दफा ३)को रूपमा उल्लेख गरी यस्ता प्रमाण ग्रहण गर्न सकिने व्यवस्था समेत गरेको पाइन्छ। प्रमाण सम्बन्धमा वादीले जे जति कुरामा दाबी लिएको छ, त्यति कुरासम्मको अदालतले इन्साफ ठहर गर्नुपर्छ। दाबी नभएको कुरामा बोल्न मिल्दैन^{२०} भन्ने सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको पृष्ठभूमि पनि छ।

पक्षले व्यक्त गरेको कुरा (दफा ९) सहअभियुक्तको पोल (दफा ९क), मौकामा व्यक्त गरेको कुरा (दफा १०), मृत्युकालीन घोषणा (दफा ११), खास अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेको खास खास कुराहरू (दफा १२), सार्वजनिक लिखत इत्यादिमा उल्लेख भएका कुराहरू(दफा १३), श्रव्यदृश्य माध्यम मार्फत अभिलेख भएको विवरण (दफा १३क), नियमित रूपमा राखिएका खाता, बही, किताब वा अन्य सेस्तामा जनिएका कुराहरू (दफा १४), पुस्तक वा लेखमा लेखिएका कुराहरू (दफा १५), खास प्रकारका तथ्यांक, सूचीपत्र, विवरण इत्यादि (दफा १६), अन्य मुद्दामा साक्षीले बकेका कुराहरू (दफा १७), अनुसन्धान वा जाँचबुझको सिलसिलामा तयार भएका लिखत(दफा १८), निस्सा वा प्रमाणपत्र (दफा १९), प्रतिवेदन (दफा २०), प्रमाणमा लाग्ने अन्य लिखत (दफा २१), दशी प्रमाण (दफा २२) र व्यक्तिगत राय (दफा २३) लाई प्रमाणमा ग्रहण गर्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। विशेषज्ञको राय unbiased, objective हुनुपर्छ^{२१} र त्यस्तो रायलाई प्रमाणमा लिन सकिने व्यवस्था छ।

२० भूपालसिंह वि उपेन्द्रनाथ, नेकाप, २०३०, नि नं ७२१, पृ २९

२१ राजीव गुरुङ विरुद्ध नीता गुरुङ, ने.का.प., २०६८, अंक ३, नि. नं ८५७८,

पक्षको चरित्र नै ठहर गर्नुपर्ने अवस्थाबाहेक अन्य अवस्थामा मुद्दाका पक्षहरूको चरित्रलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्न नहुने र प्रचलित कानून बमोजिम प्रमाणमा लिन नहुने कुराहरू प्रमाणमा ग्रहण गर्न नमिल्ने समेतको (दफा २४) व्यवस्था समेत गरिएको छ। यस सम्बन्धमा थम्पसन वि चर्चको मुद्दामा अदालतको कार्य मुद्दामा न्यायिक परीक्षा गर्नुमात्र हो, न कि मानिसको भनी भएको व्याख्या महत्वपूर्ण छ। एउटा ज्यादै खराब मानिसको ज्यादै न्याय परायण मुद्दा पनि हुन सक्छ^{२२} भनिएको छ। अनुसन्धानका क्रममा भएका प्रमाण संकलन दबाव, प्रभाव वा यातनाको आडमा भएको अवस्थामा त्यसले प्रमाणको रूप धारण गर्न नसक्ने भने सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भएको पाइन्छ। प्रहरीमा साबित रही अदालतमा इन्कार रहेकोमा उजुरी र प्रहरीमा भएको साबितिलाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले पुष्टि गरेको हुनुपर्दछ।^{२३}

सोही ऐनको दफा ३५ ले लिखतको प्रमाण सम्बन्धी र दफा ३६ ले हस्ताक्षर वा सहीछाप यकिन गर्ने सम्बन्धी प्रबन्ध गरेको छ भने दफा ३७ मा कुनै कुरा प्रत्यक्ष देखे, सुन्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस सम्बन्धमा दिएको मौखिक प्रमाणलाई पनि अदालतले ग्रहण गर्न सक्ने व्यवस्था छ। दोस्रो संशोधनबाट थप गरिएको परिच्छेद ७क अन्तर्गत प्रमाणको प्रस्तुतिमा श्रव्यदृश्य संवाद मार्फत मौखिक प्रमाण बुझ्ने, प्रमाण पेश गर्ने र पक्षले साक्षी उपस्थित गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सोही ऐनको दफा ३८ देखि ५३ सम्म साक्षी परीक्षण सम्बन्धमा व्यवस्था छ। यस्तै कुनै अभियुक्तले बयान गर्ने क्रममा कुनै अर्को अभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोल गरेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तलाई जिरह गर्ने अवसर दिन सकिनेछ^{२४} भन्ने प्रबन्ध छ। दफा ५४ मा बुझ्नुपर्ने प्रमाण नबुझिएमा वा बुझ्न नहुने प्रमाण बुझिएकै आधारमा मात्र अदालतको कुनै फैसला वा आदेश बदर नहुने तर त्यसकै कारण निर्णयमा असर पुगेकै अवस्थामा त्यस्तो फैसला वा आदेश बदर हुने उल्लेख छ।

विगतमा छुट्टै प्रमाण कानूनको अभाव भएको पृष्ठभूमिमा यस ऐन जारी भएको हो। कानून शास्त्रमा प्रमाण ऐनलाई स्थानीय कानून भनिन्छ। त्यसैले प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थामा हामीकहाँ निश्चय नै यो ऐन नयाँ आयामका रूपमा रह्यो। हुन त यस ऐनलाई बेलायती प्रमाण कानून र भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ बाट प्रभावित भएको भनिए तापनि यसका आफ्नै मौलिक गुणहरू छन्। वि सं २०७७ सालमा भएको दोस्रो संशोधनबाट थप भएका व्यवस्थाहरूले यस सम्बन्धमा विकसित नयाँ अवधारणा र विद्युतीय शासनमा आधारित प्रमाणलाई समेत आत्मसात् गरेको छ। नवीन परिवेश र अनुभव समेतको आधारमा नयाँ प्रमाण ऐनको आवश्यकता महशुस हुँदै आएको बेला पछिल्लो पटक यस ऐनमा संशोधन भएको छ। तथापि प्रमाण संकलन र परीक्षण समेतका विषयलाई सम्बोधन गरी छाता प्रमाण ऐनका रूपमा नयाँ ऐन जारी हुनुपर्ने अपेक्षा गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ।

५. प्रमाण संकलन र परीक्षणसमेतमा देखिएका चुनौतीहरू:

नेपालको संविधानले संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय

२२ 1751, Thompson Vs Church; 1 Root 312, The business of the court is to try the case and not the man, and a very bad man may have a very righteous cause Wigmore, 64.

२३ प्रेमबहादुर वि श्री ५ को सरकार, नैकाप, २०४७, नि नं ४०६०, पृ ९८

२४ दफा ५०(५क), प्रमाण ऐन, २०३१

वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ^{२५} भन्ने व्यवस्था छ। महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधिनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ^{२६} भन्ने संवैधानिक प्रबन्ध समेत छ। यसबाट नेपालमा फौजदारी कसूरहरूको अनुसन्धान नेपाल प्रहरी र अन्य तोकिएका अधिकारीबाट हुने र अभियोजन गर्ने कार्य सरकारी वकीलबाट हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। सरकारी वकीललाई अनुसन्धान गर्ने निकायलाई निर्देश गर्न सक्ने अधिकार छ। फौजदारी मुद्दाको सफलताको आधार भनेको नै वस्तुपरक प्रमाण हो। अनुसन्धानको क्रममा सही ढंगले प्रमाण संकलन र संकलित प्रमाणको सही परीक्षण गरियो भने मात्र उक्त प्रमाण न्याय प्राप्तिको दिशामा सहयोगी हुन्छ। प्रमाण संकलन गर्नको लागि निर्देशन गर्ने कानूनी व्यवस्था र प्रमाण संकलन गर्ने जनशक्ति हुँदा हुँदै पनि सही ढंगले प्रमाण संकलन गर्न नसकिएको अवस्था समेत विद्यमान छ। कमजोर प्रमाणको आधारमा अभियोजन गरिएको कारण फौजदारी मुद्दामा सफलताको दर अपेक्षित रूपमा वृद्धि हुन सकेको छैन। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको आ. व. २०७५/२०७६ को वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार ६९.७० प्रतिशत^{२७} मात्र सरकारवादी मुद्दाको सफलता रहेको देखिन्छ। प्रमाण संकलन तथा परीक्षण गर्ने कार्यमा रहेका केही मुख्य चुनौतीहरूलाई निम्नरूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- क. कतिपय घटनाहरूमा वारदात भएको धेरै समयपछि मात्र जाहेरी दिने गरेको कारण ढिलो अनुसन्धान शुरु हुने देखिएकोले समयमै जाहेरी दिने र सूचना प्राप्त हुने संयन्त्र र परिपाटीको विकास गर्नु।
- ख. प्रमाण संकलनलाई व्यवस्थित, वैज्ञानिक र वस्तुपरक बनाउनु।
- ग. जबरजस्ती करणी जस्ता घटनाहरू डर, त्रास, प्रतिष्ठा आदिसँग जोडेर हेरिदा वारदातको सूचना नपर्ने अवस्था, परेमा यथार्थ प्रमाण संकलन गर्ने र साक्षी सुरक्षा जस्ता कुरालाई यथोचित रूपमा सम्बोधन गर्नु।
- घ. भौगोलिक कठिनाई, स्रोत साधनको अभाव समेतको कारण अनुसन्धान अधिकारी तत्काल घटनास्थलमा पुग्न नसक्ने र ढिलो पुग्दा सबुद प्रमाण नष्ट भइसकेको अवस्था हुँदा प्रमाण संकलन सँग सम्बन्धित यस्तो चुनौती सँग जुध्न रणनीति अवलम्बन गर्नु।
- ङ. कसूरको सम्बन्धमा जाहेरी परेपछि तत्काल सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन समयमा नपठाउने, पठाए तापनि सबै कुरा खुलाई नपठाई केवल जाहेरी मात्र पठाउने गरेको कारण सरकारी वकीलबाट प्रमाण संकलन गर्नको लागि निर्देशन दिन सक्ने अवस्था नरहेको साथै सरकारी

२५ धारा १५८(२), नेपालको संविधान।

२६ धारा १५८(७), ऐ

२७ महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन, आ व २०७५/०७६, पृ १५

- वकीलले पनि प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि त्यसको अध्ययन गरी यस यस किसिमका प्रमाण संकलन गर्नु भनी निर्देश दिनेतर्फ उदासीनता देखाउने प्रवृत्ति अन्त्य गर्नु ।
- च. तोकिएको अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धानको सम्पूर्ण कार्य गर्नुपर्नेमा अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धानको काम आफुले नगरी तल्ला तहका कर्मचारीलाई लगाउने गरेको कारण ती कर्मचारीको ज्ञान र अनुभव समेतको कमीले संकलन गर्नुपर्ने प्रमाण संकलन नगर्ने र संकलन गरेको प्रमाण पनि सही ढंगबाट संकलन नगरिने अवस्थाको अन्त्य गर्नु ।
- छ. भौतिक प्रमाणको प्राप्तिको लागि स्रोतमा सुरक्षा, प्रक्रिया पुऱ्याएर संकलन र त्यसको परीक्षण विश्वसनीय हुनुपर्ने तथा भौतिक प्रमाण प्राप्तिको लागि वारदात स्थलको तत्काल सुरक्षा गर्नुपर्दने व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु । कतिपय घटनास्थलको सुरक्षा नहुने गरेको कारण त्यस्ता भौतिक प्रमाण संकलन गर्न कठिनाई हुने अवस्थाको पहिचान गरी समाधान हुने अवस्था सिर्जना गर्नु ।
- ज. घटनास्थलमा खटिएका कर्मचारीले घटनास्थलबाट संकलन गर्नुपर्ने वा नपर्ने भन्ने नबुझेर आवश्यक प्रमाण पनि संकलन नगरेको अवस्था हुँदा दक्ष र विशिष्टीकृत जनशक्तिको विकास गर्नु ।
- झ. सबूद प्रमाण संकलनको लागि तालिम लिएका (Scene of Crime Officer) को आवश्यक पर्दछ । त्यस किसिमका कर्मचारीको दरबन्दी भए तापनि व्यवहारमा ती कर्मचारी अन्यत्रै कार्यक्षेत्रमा खटिएर जाने र घटनास्थल मुचुल्का तालिम नलिएका कर्मचारीहरूबाट तयार गर्ने गरिएको कारण पनि सही ढंगबाट प्रमाण संकलन हुन सकेको छैन । यस्तो पद्धतिको अन्त्य गर्नु ।
- ञ. घटनास्थल, खानतलासी, बरामदीसँग सम्बन्धित मुचुल्काहरू तयार गर्दा कानूनले तोकेका व्यक्तिहरूलाई रोहवरमा राख्नुपर्नेमा त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई कतिपय अवस्थामा रोहवरमा नराखिकन र रीत पूरा नगरिकन तयार गर्ने गरेको पनि पाइन्छ । त्यस्ता कतिपय अवस्थामा कानूनी रीत पुर्याई प्रमाणको वैधानिकता पुष्टि गर्ने अवस्था सुरक्षित गर्नु ।
- ट. कतिपय अवस्थामा घटनास्थलमा नै नगई मुचुल्काहरू तयार गर्ने तथा मुद्दाका विषयहरू आपसमा बाझिन गई संकलित प्रमाणको वैधतामा समस्या आउने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरी प्रमाणको वैधतामा पर्याप्त ध्यान दिनु ।
- ठ. मुचुल्काको रोहवरमा बस्नेलाई मुचुल्काको व्यहोरा र मतलब बुझाएर मात्र सहीछाप गराउनु पर्नेमा सो नगरेको कारण रोहवरमा बस्ने व्यक्तिले अदालतमा प्रतिकूल बकपत्र गरिदिदा संकलित प्रमाणले वैधता नपाएको अवस्था पनि देखिन्छ । यस्तो प्रवृत्तिमा सुधार गर्नु आवश्यक छ ।
- ड. लाशजाँच मुचुल्का तयार गर्दा लाशको घाचोट, नीलडाम र प्रकृति समेतको सम्पूर्ण अवस्था

नखुलाएको कारण कतिपय महत्वपूर्ण प्रमाण नै संकलन हुनबाट छुट्ने गरेको अवस्थामा सुधार गर्नु ।

- ढ. अनुसन्धानको क्रममा कतिपय बुझ्नु पर्ने व्यक्तिलाई नबुझेको, असान्दर्भिक व्यक्तिलाई बुझेको, बुझ्नु पर्ने व्यक्तिलाई मुद्दाको विषय वस्तु नबुझाई कागज गराएको कारण त्यस्ता व्यक्तिहरूले अदालतमा प्रतिकूल बकपत्र गरिदिँदा संकलित प्रमाणले वैधता नपाएको अवस्था पनि हुँदा त्यसतर्फ पर्याप्त सजगता अपनाउनु ।
- ण. अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तले बयान गर्दा कतिपय तथ्यबाट नयाँ प्रमाण फेला पर्न सक्ने अवस्था हुन्छ तर अभियुक्तले खुलाएका तथ्यतर्फ अनुसन्धान केन्द्रित गर्न नसकिएको कारण पर्याप्त प्रमाण संकलन हुन नसकेको अवस्था समेत विद्यमान हुँदा यस्ता अनुभवमा आधारित भई पर्याप्त प्रमाण संकलनमा अभ्यस्त हुनु ।
- त. घटनास्थलबाट तथा खानतलासी गर्दा फेला परेका सबूद प्रमाणलाई सुरक्षित राख्न नजानेको तथा नसकेको कारण प्राप्त भएको प्रमाण नष्ट हुन सक्ने अवस्थामा पर्याप्त सजगता अपनाउनु ।
- थ. फेला परेका कतिपय भौतिक चीजवस्तुको वैज्ञानिक परीक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्ता भौतिक चीजवस्तुहरूको परीक्षण गर्न नपठाएको कारण संकलित प्रमाणले वैधानिकता नपाउने गरेको हुँदा यस्ता कमजोरीबाट मुक्त हुनु ।
- द. भौतिक चीजवस्तुको वैज्ञानिक परीक्षण गर्न पठाउँदा आवश्यक परिमाणमा नपठाएको कारण चाहेको नतिजा प्राप्त हुन नसक्ने तर्फ चनाखो हुनु ।
- ध. सबै किसिमका चीजवस्तुलाई समयमै वैज्ञानिक परीक्षण गर्न नसकिएको कारण पनि प्राप्त भएको भौतिक चीजवस्तुले प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न नसकेको अवस्थामा पर्याप्त सुधार गर्नु ।
- न. प्रमाण संकलनमा खटिने अनुसन्धान अधिकृत तथा कर्मचारीलाई प्रयाप्त तालिम, स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु ।
- प. सुविधा सम्पन्न वैज्ञानिक प्रयोगशाला पर्याप्त संख्यामा नहुँदा समयमै कतिपय प्रमाणको परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त गर्नु ।
- फ. फौजदारी विधिशास्त्र र अपराधशास्त्रका आधुनिक मान्यतामा आधारित भई अनुसन्धान पद्धति विकास गर्नु ।
- ब. विज्ञान र तथ्यसम्मत अनुसन्धान र प्रमाण संकलन तथा परीक्षणलाई व्यवहारमा आत्मसात् गर्नु ।

६. प्रमाण सम्बन्धी न्यायिक दृष्टिकोण:

- **न्यायपरिषद् वि. वीरेन्द्रकुमार कर्ण^{२८}** भएको मुद्दामा जुन निकायले कारबाहीको उठान गरी अनुसन्धान गर्नुपर्ने हो सोही निकायले मात्रै त्यस्तो मुद्दाको उठान गर्न सक्ने भनी व्याख्या भएको छ। कानूनले तोकेको निकायले गरेको प्रमाण संकलन र कारबाही मात्र वैध हुने भएकोले असम्बद्ध निकायले गरेको कारबाही कानून विपरीत हुने भएकोले त्यस्तो प्रमाण ग्रहण नहुने भनी शक्तिलाई सफाई दिइएको छ। असंवैधानिक ठहर भएको निकायले संविधान र कानून विपरीत एउटा प्रशासकीय कर्मचारीलाई अधिकार प्रत्यायोजन गरी जिल्ला न्यायाधीशलाई आफ्नो कार्यक्षमा नै खानतलासी लिई रकम बरामद भएको भनी उठान गरेको कारबाही स्वतः प्रभाव शून्य हुने र त्यस्तो कारबाहीबाट प्राप्त गरेको प्रमाण ग्रहणयोग्य नहुने हुँदा त्यस्तो गैरकानूनी कारबाही र प्रमाण संकलनलाई मान्यता दिई प्रतिवादी उपरको कारबाही र छानबिनलाई निरन्तरता दिएको न्याय परिषद्को कामकारबाही विषय वृक्षको फल सम्बन्धी सिद्धान्त (**Fruit of Poisonous Tree Doctrine**) विपरीत देखिने भनी व्याख्या भएको छ। गैरकानूनी स्रोत र प्रक्रियाबाट उठान भएको कारबाही र त्यसको निरन्तरता अन्तिम अवस्थामम्म पनि गैरकानूनी हुने भनी प्रमाण संकलनको विधि र प्रक्रिया कानून सम्मत हुनुपर्नेमा व्याख्याले जोड दिएको छ।
- **इल्ताफ हुसेन अन्सारी वि. ललितपुर जिल्ला अदालतसमेत^{२९}** भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा प्रमाण संकलनको क्रममा फोटो सनाखत गरेकै आधारमा मात्र यकिन पहिचान हुन नसक्ने हुँदा व्यक्तिको सनाखत गरेर मात्रै पहिचान खुलाउनु पर्ने भनी सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भएको छ। नेपाल सरकार वि. शेखसफी अहमद तथा अल्ताफ अन्सारी भन्ने इल्ताफ हुसेन अन्सारी समेत भएको नक्कली मुद्रा मुद्दामा प्रतिवादीको सनाखतको क्रममा निज अल्ताफ अन्सारी भन्ने इल्ताफ हुसैन अन्सारीको नाम उल्लेख नगरी फोटो पठाई फोटोबाट सनाखत गरिदिनको लागि पठाएकोमा फोटोकै आधारबाट कारागार कार्यालय, वीरगंजमा थुनामा रहेका प्रतिवादी शेखसफी अहमदले अल्ताफ अन्सारी भन्ने इल्ताफ हुसेन अन्सारी यिनै व्यक्ति हुन् भनी कारागार कार्यालय, पर्साका जनस्वास्थ्य अधिकृतको रोहवरमा सहप्रतिवादी शेखसफी अहमदले गरेको सनाखत कागजलाई मान्यता दिन नमिल्ने उल्लेख छ। सनाखत गर्ने सहप्रतिवादीलाई व्यक्ति सनाखत गर्ने प्रयोजनका लागि सर्जिमिन गराउने ठाउँमा नलगेको र सहप्रतिवादी शेखसफी अहमदले फोटो सनाखत गरेकै आधारमा पक्राउ गरिएका व्यक्ति उक्त मुद्दाका प्रतिवादी भन्दा फरक व्यक्ति रहेको भनी निष्कर्षमा पुगी बन्दीप्रत्यक्षीकरण आदेश जारी भएको छ भने सर्जिमिन गराउने ठाउँमा नलगी सहप्रतिवादीबाट गरिएको फोटो सनाखतलाई अमान्य गरेको देखिन्छ। फैसला कार्यान्वयनका क्रममा अभियुक्तको नाम र वतन नै फरक पर्ने गरी भएको व्यक्तिको पहिचान सम्बन्धी त्रुटि देखिएकोले निवेदकका

२८ ने.का.प, २०६९, अंक १०, नि नं ८८९७।

२९ बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दा ०७२-८R-०८०९, फैसला मिति २०७१।३।२९

हकमा थुनामुक्त गरी प्रमाण संकलनका क्रममा तथ्यपूर्ण अनुसन्धान हुनुपर्नेमा जोड दिएको देखिन्छ ।

- **गोपाल सुवेदी वि.श्री ५ को सरकार**^{३०} भएको मुद्दामा कानूनले जसलाई खानतलासी गर्न अधिकार दिएको छ उसैबाट मात्रै खानतलासी हुनुपर्छ भन्ने दिशा निर्देश भएको छ । अनधिकृत अधिकारीबाट भएको खानतलासी मुचुल्काले कानूनी मान्यता पाउँछ भन्न मिल्दैन सो मुद्दामा व्याख्या भएको छ । बेरीत एवं अनधिकृत अधिकारीबाट भएको खानतलासीको आधारमा भएको बरामदीलाई प्रतिवादीको विरुद्ध प्रमाणमा लिन मिल्दैन भनी उक्त मुद्दामा उल्लेख गरिएको छ ।
- **नेपाल सरकार वि.केशवप्रसाद घिमिरे**^{३१} भएको मुद्दामा विशेषज्ञ भनिएको व्यक्तिलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बुझिएको वा निजसँग जिरह गर्ने प्रतिवादीलाई मौका नदिएको अवस्थामा उक्त रायलाई प्रमाणमा लिन प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २३ (७) को प्रतिकूल हुने भनी व्याख्या भएको छ । विशेषज्ञको राय वा प्रतिवेदन कुनै कुरा तथ्य वा घटना प्रमाणित गर्न एकलो निर्णायक प्रमाण नभए तापनि त्यो महत्वपूर्ण प्रमाण हो भनी यस मुद्दामा थप व्याख्या भएको छ । अन्य प्रमाणसँग मिलेमा, साक्षी वकपत्र वा पक्षको भनाइसँग मिल्न भिड्न आएमा विशेषज्ञको प्रतिवेदनले ठोस र निर्णायक प्रमाणको रूप ग्रहण गर्ने भनी **सीतादेवी ठाकुरवि. बुधनी ठाकुर**^{३२} भएको मुद्दामा समेत व्याख्या भएको छ ।
- **आरती पौडेल वि.सुर्खेत जिल्ला अदालतसमेत**^{३३} भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा फैसला कार्यान्वयनको क्रममा पनि प्रमाण बुझ्न सकिने भन्दै कैदको सजाय ठहर भएको व्यक्तिले नाम ढाँटी अर्कै नामथर र वतन देखाई नागरिकताको प्रमाणपत्र लिएकै आधारमा साजयबाट उन्मुक्ति नाउने तथा निर्दोष व्यक्तिले सजाय भोग्नु नपर्ने अवस्थाको सुनिश्चितताको लागि व्यक्तिको यकिन गर्न फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा सनाखत लगायतका आवश्यक कागज तयार पार्ने कार्य अन्यथा नभई अत्यावश्यक हुने व्याख्या भएको छ । प्रहरीले आफ्नो दायित्व पालनाका सन्दर्भमा त्यस्ता लगतवाला व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दा पहिचानका सम्बन्धमा कुनै दिवविधा भएमा व्यक्ति यकिन गर्न सो व्यक्तिलाई चिने जानेका पीडितलगायतका मानिसबाट सनाखत गराउन सक्ने हुँदा फैसला कार्यान्वयनको क्रममा वास्तविक लगतवाला व्यक्तिको पहिचानको लागि प्रहरी कार्यालयले पीडित तथा कसूरदारका सहपाठीहरूबाट सनाखत गराएको कार्यलाई फैसला भइसकेको मुद्दामा प्रहरीले कानून प्रतिकूल थप अनुसन्धान गरेको भनी अर्थ गर्न नमिल्ने भनी यस मुद्दामा थप व्याख्या भएको छ ।
- **प्रमाण सम्बद्ध थप नजीरहरू**
 - मृत शरीर नै सडी गलिसकेको र लाशजाँच मुचुल्काले मृत्युको कारण भनी विशेषज्ञले

३० ने.का.प. २०४७, नि नं ४१४२, पृ ४१६

३१ ने.का.प. २०३६, पृ.१०८, नि नं.१२५५

३२ ने.का.प., २०६७, अंक ११, नि.नं. ८५०१

३३ ने.का.प. २०७२, अंक ४, नि नं ९३८०

उल्लेख गरेको asphyxia due to strangulation भन्ने शवपरीक्षण प्रतिवेदनको रायलाई समर्थन नगरेको, सडेगलेको लाशको भिषेरा परीक्षण समेत गर्नपर्नेमा सो कार्य पूरा नगरी व्यक्त विशेषज्ञको रायमा भर गर्न नसकिने । (पदमबहादुर जुगजाली वि. नेपाल सरकार, ने.का.प., २०६८, अंक २, नि.न. ८५६८)

- कर्तव्य ज्यान जस्तो गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी अभियोगमा वैज्ञानिक परीक्षणले स्थापित गरेको तथ्यभन्दा बाहिर गएर मौखिक कथनका भरमा कसैलाई दोषी कीटान गर्न नमिल्ने । (नेपाल सरकार वि. मनकुमारी नेपालीसमेत, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, ने.का.प.२०६८,अंक १२, पृष्ठ १९६५)
- 4th cervical vertebra भाँचिएको / thyroid bone फुटेको उल्लेख भएपनि cause of death df death is due to asphyxia causedby hanging भनी राय दिएको स्थितिमा विशेषज्ञको रायका आधारमा निष्कर्षमा पुग्न सकिने । (नेपाल सरकार वि. मालतीदेवी कलवारसमेत, ने.का.प.२०६४, नि.नं ७९०८)
- विशेषज्ञको राय प्रतिवेदन यो यति कारणबाट शंकास्पद वा विरोधाभाषयुक्त छ भनी इजलास समक्ष प्रष्टयाउनु पर्ने सम्बन्धीत पक्षको दायित्व हुने । विशेषज्ञले दिएको प्रतिवेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्तवा अस्पष्ट नभई फटिकभैँ स्वच्छ (crystal clear) र अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ भने शंका उपशंका उठाउनुसमेत न्यायोचित नहुने । अपराधलाई प्रमाणित गर्न अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाणका रूपमा अभिन्न अङ्ग मानिने प्रतिवेदनलाई अस्वीकार गर्न अदालतलाई त्यति नै स्पष्ट आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने । (नेपाल सरकार वि. विनय मानन्धर, नेकाप २०६७, अंक २)
- व्यक्ति विशेषको अप्रमाणित कथनलाई सर्वोत्तम प्रमाण मानेर अनुसन्धान कार्यलाई त्यत्तिकै सीमित राख्ने हो भने सत्य कहिल्यै उद्घाटित हुन सक्दैन ।...वैज्ञानिक परीक्षणले स्थापित गरेको तथ्यभन्दा बाहिर गएर मौखिक कथनका भरमा दोषी कीटान गर्न नसकिने ।... सावित्री बयानले स्वतन्त्र प्रमाणको मालाकार कडीबाट समर्थित नभएसम्म प्रमाणिक महत्व राख्दैन भन्ने Prosecution ले बुझ्न जरुरी हुने ।(नेपाल सरकार वि मनकुमारी नेपालीसमेत, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, नेकाप २०६८, अंक१२, नि.नं ९८२६)
- डी.एन.ए. डाटा बैक राख्न सकिएमा त्यसले कसूरको छानबिन र अनुसन्धान गर्न तथा व्यक्ति पहिचान गर्न मद्दत पुग्ने, सत्यको खोज र न्यायको कुरा व्यवस्थित हुनसक्ने । (रमेश पराजुली वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत, ने.का.प.२०७३, अंक १२, नि.न. ९७३२)
- अनुसन्धानको सावित्री कतैबाट पुष्टि नभए प्रमाण योग्य नहुने । वस्तुगत प्रमाण जस्तो अदृश्य गोप्य क्यामेरा, खरिद गर्ने भनिएको व्यक्तिसँगको भेटवार्ता देखिने प्रमाण कुरा गरेको Interception जस्ता भौतिक प्रमाणको अभावमा सावित्रीको आधारमा मात्र कसूरदार मान्न नसकिने । फौजदारी मुद्दामा दोषी प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षमा निहित रहेको र वादी

पक्षले Corpus delicit प्रमाणित गर्नुपर्दछ । फौजदारी मुद्दामा ठोस र शंकारहित प्रमाण पेश गर्नुपर्दछ । Confessional statementoriented prosecution लाई सुधार गरी evidence supported prosecution गर्नुपर्ने । (नेपाल सरकार वि मगरे खाँसमेत, नेकाप, २०६६, अंक १०, नि नं ८२४३)

- फौजदारी कसूरअन्तर्गत अभियोगदाबी लिदा सो दाबीलाई पुष्टि गर्ने यथेष्ट प्रमाणहरूको विद्यमानता हुनु अनिवार्य हुन्छ । अनुमान र अड्कलका भरमा अभियोगलाई स्थापित गर्दै जाने हो भने फौजदारी न्यायको मूल मर्म नै परास्त हुन गई समग्रमा न्याय प्रणाली प्रति नै वितृष्णा हुन जान्छ । (नेपाल सरकार वि थोमबहादुर तामाङ समेत, नेकाप, २०७२, नि नं ९०९२)
- डी.एन.ए. परीक्षण प्रमाण बुझ्ने प्रकृया, मुद्दाको विवाद निरुपण गर्न डी.एन.ए. लगायत प्रमाण बुझ्ने कार्य गर्न जिल्ला अदालत स्वतन्त्र हुने, मुद्दाको सत्य तथ्य पत्ता लगाउने विधि डी.एन.ए. मानिने । (केशवभट्टराई वि. पुनरावेदन अदालत हेटौडासमेत, ने.का.प. २०७३, अंक ७, नि.न. ९६४१)
- डी.एन.ए. परीक्षणले मुद्दाको निराकरणका लागि ठूलो मदत गर्ने, अदालतले यसको प्रयोग गर्नुपर्ने, तर यस्तो परीक्षण गर्नुपूर्व अदालत सम्बेदनशील हुनुपर्ने, मुद्दाको विवाद अन्य प्रमाणबाट निरुपण हुने देखिएमा डी एन ए परीक्षण गर्ने कुरा आवश्यक नहुन सक्ने, निश्चयात्मक प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न नसक्ने, शत प्रतिशत सत्य हुन्छ भन्न नसकिने । (लक्ष्मीकुमारी मिश्र वि. मखमली मिश्र, ने.का.प. २०७३, अंक १२, नि.नं. ९७२४, पूर्ण इजलास)

७. भविष्यमा अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू:

फौजदारी मुद्दामा सफलता प्राप्त हुने भनेको मूलतः प्रमाणले हो । कसूरको अभियोग लागेको शंकित व्यक्ति संकलित प्रमाणबाट कसूरदार देखिदैन भने निज उपर अदालतमा मुद्दा दायर गर्नु हुँदैन । यदि मुद्दा दायर गर्ने हो भने उसको कसूर पुष्टि भै कसूर ठहर हुन सक्ने अवस्थाको प्रचूर विचार गरी दायर गर्नुपर्दछ । त्यसको लागि संकलित सबुद प्रमाण बलियो हुनुपर्दछ । साथै प्रमाण संकलन सही ढंगले गर्नुपर्दछ । जसका लागि निम्न कार्यहरू गर्नु आवश्यक छ :

- क. घटनाको तत्कालै जाहेरी (लिखित वा मौखिक) दिनुपर्दछ, जसबाट अनुसन्धान छिटो शुरु भै प्रमाण नष्ट हुन पाउँदैन, प्रमाण संकलन सहज हुन्छ ।
- ख. जाहेरी पर्नासाथ तत्कालै अनुसन्धान शुरु गरी प्रमाण संकलन गर्न पर्याप्त ध्यान दिनुपर्छ ।
- ग. कसूरको सम्बन्धमा प्रहरीमा जाहेरी परेपछि तत्काल सरकारी वकील कार्यालयमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्दछ र सरकारी वकीलले उक्त वारदातमा आवश्यक प्रमाण संकलनको लागि आवश्यक निर्देशन दिनुपर्दछ ।

- घ. कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्नको लागि जुन दर्जाको कर्मचारी तोकिएको छ सोही दर्जाको कर्मचारीले अनुसन्धान कार्य गर्नुपर्दछ। जसबाट कसूरको गाम्भीर्यका आधारमा प्रमाण संकलन प्रभावकारी हुनसक्दछ।
- ङ. भौतिक प्रमाण प्राप्तिको लागि वारदात स्थलको तत्काल सुरक्षा गर्नुपर्दछ।
- च. घटनास्थलमा खटिएका कर्मचारीले घटनास्थलबाट आवश्यक प्रमाण पनि संकलन गर्नुपर्दछ।
- छ. घटनास्थलबाट प्रमाण संकलन गर्ने कार्य तालिम प्राप्त (soco) व्यक्तिबाट गर्नुपर्दछ।
- ज. कसूरसँग सम्बन्धित दशी प्रमाण घटनास्थलको अलावा अन्यत्र पनि हुन सक्ने भएको हुँदा त्यस्ता स्थानको छिटो खानतलासी गरी प्रमाण संकलन गर्नुपर्दछ।
- झ. घटनास्थल, खानतलासी, बरामदी आदिसँग सम्बन्धित मुचुल्का तथा कागजात तयार गर्दा रीतपूर्वक गर्ने पद्धति प्रभावकारी रूपमा संस्थागत गरी कानूनले तोकेका व्यक्तिहरूलाई रोहबरमा राखेर तयार गर्नुपर्दछ।
- ञ. घटनास्थल मुचुल्का लगायतका मुचुल्काहरू सम्बन्धित स्थानमा नै गएर तयार गर्दा मात्र वारदात स्थलको यथार्थ चित्र आउने हुँदा सम्बन्धित स्थानमा गएर नै तयार गर्नुपर्दछ।
- ट. मुचुल्काको रोहबरमा बस्नेलाई मुचुल्काको व्यहोरा र मतलब बुझाएर मात्र सहीछाप गराउनु पर्दछ।
- ठ. लाशजाँच मुचुल्का तयार गर्दा लाशको घाचोट, नीलडाम र प्रकृति समेतको सम्पूर्ण अवस्था खुलाएर तयार गर्नुपर्दछ।
- ड. अनुसन्धानको क्रममा नबुझी नहुने मानिसलाई तथ्यको बारेमा सम्पूर्ण कुरा खुलाएर कागज गराउनु पर्दछ।
- ढ. अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तले बयान गर्दा खुलाएका तथ्यका आधारमा समेत प्रमाणको खोजी र संकलन गर्नुपर्दछ।
- ण. घटनास्थलबाट तथा खानतलासी गर्दा फेला परेका सबूद प्रमाणलाई सुरक्षित तवरले राख्नुपर्दछ।
- त. वारदातस्थलमा फेला परेका वा खानतलासी गर्दा फेला परेका भौतिक सबूद प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण गर्नुपर्ने भए यथाशक्य छिटो वैज्ञानिक परीक्षण गर्नु गराउनुपर्दछ।
- थ. प्रमाण संकलनमा खटिने अनुसन्धान अधिकृत तथा कर्मचारीलाई पर्याप्त तालिम, स्रोत साधनको अभाव हुन दिनुहुँदैन। दक्ष जनशक्ति उत्पादनमा प्राथमिकता दिनुपर्छ।
- द. राज्यले अनुसन्धान र परीक्षणसँग सम्बन्धित भौतिक पूर्वाधार र मानव संसाधन विकासमा पर्याप्त योजना बनाई यसको विकास गर्नुपर्छ।

ध. वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धति र प्रयोगशालालाई विकेन्द्रित गर्नुपर्छ ।

८. निष्कर्ष:

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको मूल उद्देश्य पीडितलाई न्याय र दोषीलाई सजाय दिनु हो । न्यायको मुख्य आधार नै सबल अनुसन्धान र वैज्ञानिक प्रमाण संकलन हो । सक्षम अनुसन्धानले यथार्थ प्रमाण संकलनको जग तयार गर्दछ । फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र प्रमाण संकलन गर्नको लागि हाम्रो कानून प्रणालीले निश्चित दिशानिर्देश गरेको छ । कानूनले तोकेको विधि र प्रक्रिया पुरा गरेर संकलन गरिएको प्रमाणले नै वैधानिकता प्राप्त गर्ने र त्यस्तो प्रमाणले नै सही न्याय निरूपणमा मद्दत गर्ने कुरामा विमति हुँदैन । फौजदारी न्याय प्रणालीमा सुधार गर्न प्रमाण संकलन गर्ने जिम्मेवारी पाएको व्यक्ति र संस्थाले इमान्दारितापूर्वक आफ्नो दायित्व पूरा गर्न सक्नुपर्दछ । साथै सरोकारवालाहरूले यसको संस्थागत प्रभावकारिता र निष्पक्ष अनुसन्धान प्रणालीमा जोड दिनु नै पर्दछ । अहिले ज्ञान, दक्ष जनशक्ति, स्रोत साधन र पूर्वाधारको अभाव तथा भौगोलिक विकटता समेतको कारण प्रमाण संकलनमा केही त्रुटि र कमजोरी नरहेको होइन । यस्ता अनुभवबाट पाठ सिकेर यस दिशामा वैज्ञानिक पद्धतिको विकास गर्नुको विकल्प छैन । सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको सफलताको दरमा केही कमी आएको अवस्थाबाट हाम्रो पद्धतिमा अझै धेरै सुधारको आवश्यकता छ भन्ने सन्देश प्रवाह भएको छ । यस्ता मुद्दामा वादीलाई असफलता प्राप्त हुनु भनेको पीडितले न्याय प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था पनि हो । तसर्थ फौजदारी न्याय पद्धतिलाई सबल बनाई पीडितमुखी न्याय र न्यायमूलक समाज निर्माणका लागि जोड दिनु आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री :

महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन, आर्थिक वर्ष २०७५/०७६

नेपालको संविधान

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४

मुलुकी ऐन, २०२०

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९

देवानी तथा फौजदारी कार्यविधि र सजाय निर्धारण प्रशिक्षण दिग्दर्शन, २०७५, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।

ज्ञाइन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, प्रमाण ऐन, २०३१ एक संक्षिप्त टिप्पणी, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।

देवानी तथा फौजदारी संहिता स्रोत सामग्री, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजादारी कार्यविधि संहिता, २०७४, फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले गरेका नयाँ व्यवस्था र सरकारी वकीलको भूमिका स्रोत सामग्री, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल, काठमाडौं ।

श्यामकुमार भट्टराई (सं), न्यायप्रशासनका आयामहरू, सोपान मासिक, डिल्लीबजार, काठमाडौं ।

सरकारी वकील दिग्दर्शन २०६३ (परिमार्जित दोस्रो संकरण २०७४)

सम्मेलन विशेषाङ्क, नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन, २०७३

नेपालमा सरकारी मुद्दाको अवस्था र चुनौती, २०७० (अनुसन्धान प्रतिवेदन) कानूनी शासन तथा मानव अधिकार संरक्षण प्रणाली सबलीकरण कार्यक्रम र युएनडीपी

सूर्यप्रसाद कोइराला र खेमराज ज्ञवाली र मन्जु मरासिनी, न्यायप्रशासनका विविध पक्षहरू भाग १ ।

रेवतीरमण खनाल, नेपालको कानूनी इतिहासको रुपरेखा

Indian Evidence Act, 1872

Dr. Shankar Kumar Shrestha, A Step towards Victim Justice System, Pairavi Prakashan, Kathmandu

The Law of Evidence, 16th Edition

BK Sharma, Scientific Criminal Investigation, Universal Law Publication, New Delhi, 2006

Vinod Nijhawan, Expert Evidence in View of Nine Important Aspects